

ΤΟ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΑΠΟΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

επειδή

- η γνώση είναι δύναμη στον αγώνα για μια καλύτερη ζωή, στον αγώνα για μια άλλη κοινωνία·
- ως εργαζόμενοι έχουμε ανησυχίες, προβληματισμούς, ιδέες, οράματα·
- ως εργαζόμενοι στο χώρο του βιβλίου ζούμε τόσο κοντά στον κρυμμένο θησαυρό των τυπωμένων σελίδων·
- έχουμε άποψη για το τι εκδίδεται, πώς εκδίδεται, πώς διακινείται και τι διαβάζεται·
- το βιβλίο δεν μπορεί να είναι εμπόρευμα, πρέπει να είναι κοινωνικό αγαθό·
- ο αναγνώστης δεν μπορεί να είναι καταναλωτής, πρέπει να είναι εραστής του βιβλίου·
- η κοινωνία χωρίς αφεντικά για την οποία παλεύουμε θα είναι ταυτόχρονα μια κοινωνία χωρίς διευθυντές, θα είναι μια κοινωνία όπου ο χώρος του βιβλίου, όπως και όλοι οι τομείς της παραγωγής, θα αυτοδιευθύνεται από τους ίδιους τους εργαζομένους...

γι' αυτό... «ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ»

Τίτλος πρωτοτύπου:
Degrowth: A Vocabulary for a New Era
Routledge 2014

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ
Καλλιδρομίου 30 - Αθήνα 11473 • Τηλ.: 210 3818840
<https://ekdoseisynadelfwn.wordpress.com> • syneditions@gmail.com

Η αναπαραγωγή είναι ελεύθερη για μη εμπορικούς σκοπούς,
με παράκληση να αναφέρονται οι πηγές.

ISBN 978-960-9797-55-9

Τ Ο Λ Ε Ξ Ι Λ Ο Γ Ι Ο

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Τζάκομο ντ' Αλίζα || Φεντερίκο Ντεμάρια || Γιώργος Καλλής

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Σταύρος Σταυρίδης

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ Όλγα Καρυώτη

Τ Η Σ
Α Π Ο Α Ν Α Π Τ Υ Ξ Η Σ

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ
Αθήνα 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στάυρος Σταυρίδης 11

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 13

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γιώργος Καλλής, Φεντερίκο Ντεμάρια και Τζάκομο Ντ' Αλίτζα 18

ΜΕΡΟΣ 1: ΓΡΑΜΜΕΣ ΣΚΕΨΗΣ

1. ΑΝΤΙΩΦΕΛΙΜΙΣΜΟΣ

Ονόφριο Ρομάνο 45

2. ΒΙΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ

Μάουρο Μποναϊούτι 51

3. ΑΝΑΠΤΥΞΗ (κριτικές)

Αρτούρο Εσκομπάρ 56

4. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Ιζαμπέλ Ανγκουελόφσκι 61

5. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΣΜΟΣ (ρεύματα)

Χόαν Μαρτίνεθ-Αλιέ 67

6. ΜΕΤΑΒΟΛΙΣΜΟΣ (κοινωνιακός)

Αλεβγκιούλ Χ. Σορμάν 75

7. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

Σούζαν Πόλσον 78

8. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΤΑΘΕΡΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Τζόσουα Φάρλεϊ 84

ΜΕΡΟΣ 2: Ο ΠΥΡΗΝΑΣ

9. ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ

Μάρκο Ντέριου 91

10. ΑΜΕΣΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Χρήστος Ζωγράφος 97

11. ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ

Ντιέγκο Αντρεούτσι, Τέρενς Μακντόνου 104

12. ΦΡΟΝΤΙΔΑ

Τζάκομο Ντ' Αλίτζα, Μάρκο Ντέριου, Φεντερίκο Ντεμάρια 110

13. ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΡΟΙΟΙ

Μάρτα Κόντε, Μαριάννα Ουόλτερ 115

14. ΤΑ ΚΟΙΝΑ

Ζίλκε Χέλφριχ, Ντέιβιντ Μπόλιερ 120

15. ΣΥΜΒΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑ

Μάρκο Ντέριου 126

16. ΔΑΠΑΝΗ

Ονόφριο Ρομάνο 132

17. ΕΝΤΡΟΠΙΑ

Σέρτζο Ουλιάτι 138

18. ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ

Πίτερ Α. Βίκτορ 143

19. ΕΥΤΥΧΙΑ

Φίλκα Σεκούλοβα 149

20. ΑΠΟΑΠΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΟΥ

Σερζ Λατούς 154

21. ΝΕΟΜΑΛΘΟΥΣΙΑΝΟΙ

Χοάν Μαρτίνεθ-Αλιέ 159

22. ΑΠΛΟΤΗΤΑ

Σάμιουελ Αλεξάντερ 165

23. ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Γιώργος Καλλής 170

ΜΕΡΟΣ 3: Η ΔΡΑΣΗ

24. ΕΠΙΣΤΡΟΦΕΙΣ ΣΤΗ ΓΗ <i>Ρίτα Καλβάριο, Ιάγο Οτέρο</i>	177
25. ΒΑΣΙΚΟ ΚΑΙ ΜΕΓΙΣΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ <i>Σάμιουελ Αλεξάντερ</i>	181
26. ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ <i>Κρίστοφερ Ντίτμερ</i>	185
27. ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ <i>Νάντια Γιοχανισόβα, Ρουμπέν Σουρινιάκ Παντίγια, Φιλίπα Πάρι</i>	189
28. ΨΗΦΙΑΚΑ ΚΟΙΝΑ <i>Μάγιο Φούστερ Μορέλ</i>	194
29. ΑΝΥΠΑΚΟΗ <i>Ξαβιέ Ρενού</i>	198
30. ΟΙΚΟΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ <i>Κλαούντιο Κατάνεο</i>	203
31. ΟΙ ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ (το κίνημα των πλατειών) <i>Βιβιάνα Ασάρα, Μπάρμπαρα Μουράκα</i>	208
32. ΕΓΓΥΗΣΗ ΘΕΣΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ <i>Μπράντον Τ. Ούντι</i>	213
33. ΧΡΗΜΑ (δημόσιο) <i>Μέρι Μέλορ</i>	218
34. ΝΕΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ <i>Τιμ Τζάκσον</i>	222
35. ΜΕΤΑΚΑΝΟΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ <i>Τζάκομο Ντ' Αλίζα, Γιώργος Καλλής</i>	227
36. ΣΩΜΑΤΕΙΑ <i>Ντενίς Μπαγιόν</i>	233
37. ΑΣΤΙΚΗ ΚΗΠΟΥΡΙΚΗ <i>Ιζαμπέλ Ανγκουελόφσκι</i>	238
38. ΔΙΑΜΟΙΡΑΣΜΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ <i>Τζούλιετ Μ. Σορ</i>	242

ΜΕΡΟΣ 4: ΣΥΜΜΑΧΙΕΣ

39. BUEN VIVIR

Εντουάρντο Γκουντίνας 249

40. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ

Κιάρα Κοράτζα, Σόλομον Βίκτους 254

41. ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ

Αντονέλα Πίσκιο 259

42. ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Άγγελος βαρβαρούσης 264

ΑΠΟ ΤΗ ΛΙΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΔΑΠΑΝΗ

Τζάκομο Ντ' Αλίζα, Γιώργος Καλλής, Φεντερίκο Ντεμάρια 271

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Σταύρος Σταυρίδης

Να σκεφτούμε τον κόσμο για να τον αλλάξουμε. Τούτη η παλιά μαρξική προτροπή αποκτά μια εξαιρετικά βαρύνουσα επικαιρότητα σε μια εποχή που η κριτική σκέψη όχι μόνο καλείται να στοχαστεί το μέλλον, αλλά και να παροτρύνει στη διάσωση του παρόντος. Η λογική της ανάπτυξης, με τις συνεπαγόμενες προσηλώσεις της σε ένα μοντέλο περιγραφής της ανθρώπινης συμπεριφοράς ως εγγενώς ατομοκεντρικής και υπολογιστικής, έχει δημιουργήσει κρίσιμες καταστροφές τόσο στη φύση όσο και στις ανθρώπινες κοινωνίες. Αν η κριτική σκέψη και η κριτική πράξη δεν αποτρέψουν αυτή την καλπάζουσα καταστροφικότητα, οποιοσδήποτε σχεδιασμός για ένα καλύτερο, δικαιότερο και περισσότερο ανοιχτό στην ανθρώπινη δημιουργικότητα μέλλον θα καταστεί περιττός.

Σε τούτη την επιτακτική στράτευση της κριτικής σκέψης είναι απαραίτητη τόσο μια προσεκτική επινόηση νέων εννοιών και όρων όσο και μια αποτίμηση της χρήσης τους σε περιβάλλοντα κοινωνικής δράσης. Χρειάζεται μάλλον να δοκιμάζουμε λέξεις και προτάσεις όχι για να φτιάχνουμε νέες περίτεχνες ερμηνευτικές κατασκευές, αλλά για να ανακαλύπτουμε εξόδους διαφυγής από το φαινομενικά κλειστό περιβάλλον των κυρίαρχων κοινωνικών νοηματοδοτήσεων. Και εδώ είναι κρίσιμο, όπως επιμένουν ο καθένας και η καθεμιά από τους συγγραφείς αυτού του τόμου, να αναδιατάξουμε κριτικά τους όρους διάπλασης των ατομικών και συλλογικών φαντασιακών. Για να διαρρήξουμε τον φαύλο κύκλο του κοινωνικά αυτονόητου, για να υπερβούμε τις οικονομικές και πολιτικές προσταγές του φαντασιακού της ανάπτυξης, το οποίο απατηλά συνεχίζει να υπόσχεται ένα καλύτερο μέλλον, χρειάζεται να επιχειρήσουμε να στοχαστούμε στις δυναμικές του παρόντος. Και για να μπορέσουμε να το δοκιμάσουμε χρειαζόμαστε

έννοιες και όρους που να προέρχονται από διαφορετικές περιοχές της ανθρώπινης σκέψης και εμπειρίας. Η σοφία των ιθαγενικών κινημάτων, η δύναμη των φεμινιστικών προσεγγίσεων, οι εναλλακτικές εμπειρίες οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που προβληματοποιούνται με πολύ διαφορετικούς τρόπους, οι κριτικές προσεγγίσεις των αξιών της κοινοτικότητας, η κοινωνική ανάγνωση του οικολογικού προτάγματος, όλα αυτά γεννούν σήμερα όρους ικανούς να συνοψίζουν εγχειρήματα θεωρητικής και κοινωνικής χειραφέτησης.

Στο λεξικό αυτό δεν προσφέρεται απλά μια διευκρινιστική απαρίθμηση τέτοιων όρων που ενεργοποιεί σήμερα η κριτική σκέψη. Προσφέρεται ταυτόχρονα μια χαρτογράφηση των περιοχών της κοινωνικής πράξης στις οποίες η κριτική αυτή θεμελιώνεται και θεμελιώνει τις πολλαπλές δυνατότητες αμφισβήτησης του καταστροφικού παρόντος. Είτε ο ισχυρισμός «δεν υπάρχει εναλλακτική» προέρχεται από τον κυρίαρχο οπτιμισμό που επιμένει στον μύθο της προόδου, αποκρύπτοντας τη μονομερή καταστροφικότητά του είτε προέρχεται από τη ρεαλιστική ηττοπάθεια κάποιων πρώην πολεμιών του καθεστώτος, απέναντί του μόνο η πραγματικότητα των πολλών παραδειγμάτων που εξερευνούν έναν άλλο κόσμο σήμερα μπορεί να πείσει για την απάτη του μονόδρομου της ανάπτυξης. Τούτη η πραγματικότητα, άλλοτε με τη διεκδικητική κραυγή των συγκρουσιακών αγώνων και άλλοτε με τον ψίθυρο νέων καθημερινών συνηθειών, πείθει πως υπάρχουν εναλλακτικές και μάλιστα πολλές, πάρα πολλές. Μπορεί η σκέψη να τις εξερευνήσει και η πράξη να τις επεκτείνει; Ίσως ναι, αν στη διάθεση και των δύο βρεθούν εργαλεία αναρώτησης, οχήματα αναστοχασμού και μορφές συνθετικής πρόσληψης. Τούτος ο τόμος είναι πολύτιμος γιατί συμβάλλει προς αυτή την προοπτική.

Σήμερα, η κριτική που αναζητά εναλλακτικές πέρα από τον πολιτισμό της αρπακτικής εκμετάλλευσης και την κοινωνική οργάνωση που αναπαράγει την ηγεμονία των οικονομικών ελίτ, είναι απαραίτητες όσο ποτέ έννοιες και εμπειρίες επεξεργασμένες στο καμίνι της κοινωνικής αντίστασης, της κοινωνικής αμφισβήτησης. Διότι εάν το μέλλον δεν είναι σήμερα, δεν θα είναι ποτέ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν η γλώσσα που μιλάμε δεν αρκεί ώστε να αρθρώσουμε αυτό που εκλιπαρεί να αρθρωθεί, τότε σημαίνει ότι έχει έρθει η ώρα για ένα νέο λεξιλόγιο.

Ζούμε σε μια εποχή στασιμότητας, ταχείας φτωχοποίησης ενός τεράστιου μέρους του πληθυσμού, αυξανόμενων ανισοτήτων και κοινωνικοοικολογικών καταστροφών – από τον τυφώνα Κατρίνα, την Αϊτή και τις Φιλιππίνες, στη Φουκουσίμα, την πετρελαιοκηλίδα στον Κόλπο του Μεξικού ή την ταφή τοξικών αποβλήτων στην Καμπάνια, την κλιματική αλλαγή και τη διαρκή τραγωδία των μη αποτρέψιμων θανάτων εξαιτίας της έλλειψης πρόσβασης σε γη, νερό και τροφή.

Παρατηρείται μια αποτυχία σύλληψης των νέων απαντήσεων που δεν θα αρθρώνονται γύρω από το ζεύγος των προσαγών της οικονομικής μεγέθυνσης και της ανάπτυξης, ακόμα και σε ριζοσπάστες στοχαστές. Εάν η επιθυμία για μεγέθυνση προκαλεί οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές κρίσεις, όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς αυτού του τόμου, τότε δεν μπορεί η μεγέθυνση να αποτελεί τη λύση.

Ευτυχώς, στην πράξη, «ξεφυτρώνουν» εναλλακτικές από νέες μορφές κοινής διαβίωσης, παραγωγής και κατανάλωσης, μέχρι και νέους θεσμούς που μπορούν να διασφαλίσουν τα μέσα συντήρησης όλων χωρίς οικονομική μεγέθυνση. Ωστόσο, είναι απαραίτητες κάποιες νέες και πιο περιεκτικές αντιηγεμονικές αφηγήσεις ώστε να αρθρωθούν και να συνδεθούν αυτές οι νέες εναλλακτικές. Ελπίζουμε αυτό το βιβλίο να προσφέρει λέξεις-κλειδιά για την κατασκευή αυτών των αφηγήσεων.

Η αποανάπτυξη διαθέτει πολλαπλές ερμηνείες. Διαφορετικοί άνθρωποι καταλήγουν σε αυτή μέσα από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Κάποιοι βλέπουν ότι υπάρχουν όρια στην ανάπτυξη. Κάποιοι άλλοι επειδή πιστεύουν ότι μπαίνουμε σε μια νέα περίοδο οικονομικής στασιμότητας και ότι θα πρέπει να βρούμε τρόπους για να διατηρήσουμε την ευημερία χωρίς την οικονομική μεγέθυνση. Ωστόσο, άλλοι πιστεύουν ότι μόνο

μία κοινωνία που θα απελευθερώσει τον εαυτό της από τον καπιταλισμό και την ακόρεστη επιδίωξη για επέκταση μπορεί να γίνει πραγματικά ισότιμη και να μάθει να περιορίζει τον εαυτό της και να εργάζεται συλλογικά χωρίς να λογαριάζει την ιδιοτελή ωφελιμότητα. Βέβαια, κάποιοι άλλοι απλώς επειδή η «αποανάπτυξη» φαίνεται να ταιριάζει αρκετά με τον τρόπο που επιλέγουν να ζουν.

Οι συνεισφορές σε αυτό το βιβλίο προέρχονται από διαφορετικές σχολές σκέψης, επιστημονικά πεδία και σφαίρες της ζωής, όπως οικολόγους οικονομολόγους (βιοοικονομολόγους και οικονομολόγους σταθερής κατάστασης), αντιωφελμιστές, (νεο)μαρξιστών,¹ πολιτικούς οικολόγους, συνεταιριστές, ουτοπιστές του σήμερα και διάφορους ακτιβιστές και ανθρώπους που την εφαρμόζουν στην πράξη. Κάθε συγγραφέας βλέπει την αποανάπτυξη λίγο διαφορετικά. Δεν συμμερίζονται υποχρεωτικά όλοι όσα αναφέρονται σε όλα τα λήμματα. Ωστόσο, αυτό που τους φέρνει κοντά και τους συνδέει είναι η αποανάπτυξη.

Η αποανάπτυξη δεν αρκείται σε έναν ενιαίο ορισμό. Όπως η ελευθερία ή η δικαιοσύνη, η αποανάπτυξη εκφράζει μια προσδοκία η οποία δεν μπορεί να προσδιοριστεί με μια απλή πρόταση. Η αποανάπτυξη είναι ένα πλαίσιο όπου συναντιούνται διαφορετικές γραμμές σκέψης και δράσης και φαντασιακά. Αυτή την ποικιλομορφία τη βλέπουμε σαν δύναμη. Γι' αυτό αποφασίσαμε να παρουσιάσουμε την αποανάπτυξη σε μια (χαλαρή) μορφή λεξικού. Το λεξιλόγιο της αποανάπτυξης αποτελεί ένα δίκτυο ιδεών και συζητήσεων που είναι βαθιά ριζωμένο στις ριζοσπαστικές και κριτικές παραδόσεις. Ταυτόχρονα, όμως, είναι ανοιχτό και δεκτικό για πολλαπλές συνδέσεις.

Το βιβλίο ξεκινά με ένα δοκίμιο που συγγράψαμε οι τρεις μας. Είναι μεγαλύτερο από τα άλλα κείμενα του βιβλίου όχι επειδή εμείς ήμαστε περισσότερο επιεικείς με τους εαυτούς μας όσον αφορά το όριο των λέξεων, αλλά επειδή επιχειρεί να παρουσιάσει την «αποανάπτυξη» συνδέοντας την κεντρική λέξη-κλειδί με τις άλλες λέξεις-κλειδιά αυτού του βιβλίου. Σε αυτό το εισαγωγικό κεφάλαιο παρουσιάζουμε την ιστορία του όρου «αποανάπτυξη» και τις διάφορες προτάσεις και ιδέες που την εκφράζουν.

Το υπόλοιπο βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος εξετάζει τις πνευματικές ρίζες που τρέφουν την αποανάπτυξη, δηλαδή τις επιστημολογίες της αποανάπτυξης. Τα λήμματα συνοψίζουν με λίγες λέξεις ολόκληρες σχολές σκέψης και εξηγούν τη σχετικότητα τους με την αποανάπτυξη. Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει τις έννοιες που βρίσκονται στο επίκεντρο της κριτικής που ασκεί η αποανάπτυξη στον ιδεολογικό μονόδρομο της οικονομικής μεγέθυνσης. Κάθε λήμμα σε αυτό το μέρος παρουσιάζει ένα διαφορετικό σημείο προσέγγισης στην αποανάπτυξη. Στο σύνολό τους, αυτά τα λήμματα σχηματίζουν τη θεωρία της αποανάπτυξης. Το τρίτο μέρος περνά στη δράση και εστιάζει σε σαφείς θεσμικές προτάσεις και ζωντανά παραδείγματα της αποανάπτυξης στην πράξη. Τα λήμματα περιλαμβάνουν από κρατικές πολιτικές μέχρι εγχειρήματα ακτιβιστών και προσπαθούν να καλύψουν όλη την εμβέλεια του

μετακαπιταλιστικού φαντασιακού της αποανάπτυξης. Τέλος, το τέταρτο και μικρότερο μέρος αυτού του βιβλίου εξετάζει τις «συμμαχίες». Παρουσιάζει σχολές σκέψης, δρώντες και έννοιες που έχουν πολλά κοινά με την αποανάπτυξη μέχρι τώρα. Εκεί θα πρέπει να εντοπιστούν και να ενισχυθούν οι πιο γόνιμοι γεωγραφικοί δεσμοί και οι μελλοντικές προεκτάσεις της αποανάπτυξης.

Ο αναγνώστης μπορεί να προσεγγίσει το βιβλίο με τον κλασικό γραμμικό τρόπο, διαβάζοντας το ένα λήμμα μετά το άλλο. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, αυτός ο τρόπος ενασχόλησης με το βιβλίο θα είναι ο πιο βαρετός. Εναλλακτικά, θα μπορούσε κάποιος να ξεκινήσει από το πιο ενδιαφέρον κατά τον ίδιο λήμμα και μετά να «περιδιαβεί» τα υπόλοιπα ακολουθώντας τις εσωτερικές παραπομπές (τις λέξεις με έντονα γράμματα). Ένας σχολαστικός αναγνώστης μπορεί να θέλει να διαβάσει ένα-ένα όλα τα λήμματα που αναφέρονται σε ένα λήμμα και μετά να πάει στο επόμενο λήμμα που δεν έχει διαβάσει μέχρι να ολοκληρώσει το βιβλίο. Οι αναγνώστες ενθαρρύνονται ώστε να ταξιδέψουν μέσα στο βιβλίο με τον δικό τους τρόπο και να καταλήξουν στην έννοια της αποανάπτυξης που τους εκφράζει.

Στο τέλος του βιβλίου, σε ένα δοκίμιο με τίτλο «Από τη λιτότητα στη δαπάνη», δηλώνουμε τι σημαίνει πλέον η αποανάπτυξη για εμάς, ενόσω ετοιμάζαμε αυτό το βιβλίο, διαβάζοντας τις συνεισφορές. Αυτή είναι η δικιά μας πολιτική και επιλεκτική ματιά στο βιβλίο αυτό.

Ζητήσαμε από τους συγγραφείς του τόμου να γράψουν όσο το δυνατόν πιο απλά, αλλά όχι πιο απλά από το δυνατό. Τα λήμματα απευθύνονται σε ένα γενικό κοινό και όχι στον ειδικό. Δεν απαιτούν προηγούμενη γνώση των συζητήσεων ή της ορολογίας. Εντούτοις, το πλαίσιό τους και η σύνταξή τους διαθέτουν την επιθυμητή αυστηρότητα και ειδημοσύνη των ακαδημαϊκών συγγραμμάτων. Στο τέλος κάθε λήμματος υπάρχει μια βιβλιογραφία για όσους θέλουν να εμβαθύνουν σε κάθε θέμα.

Το βιβλίο είναι ένα συλλογικό προϊόν, που έχει όμως υφανθεί με τη δική μας επιλογή και διάταξη των λημμάτων και των συγγραφέων. Όπως κάθε πνευματικό προϊόν, τα κείμενα για το βιβλίο αυτό δεν ανήκουν αποκλειστικά σ'εμάς, αλλά αποτελούν προϊόν συσσωρευμένης δουλειάς ανθρώπων τους οποίους διαβάσαμε και με τους οποίους συζητήσαμε. Ενσαρκώνει αλλά και ενσωματώνεται στην κοινωνική και ιδιωτική αναπαραγωγή. Είναι αποτέλεσμα επικοινωνίας.

Διαμορφώσαμε τις περισσότερες ιδέες που διατυπώνουμε εδώ στην ομάδα ανάγνωσης της Δευτέρας στον σύλλογο Έρευνα & Αποανάπτυξη στη Βαρκελώνη. Πολλά από τα μέλη της εν λόγω συλλογικότητας, κάποια εκ των οποίων είναι επίσης ερευνητές στο Ίδρυμα Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας (ICTA) του Αυτόνομου Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης, έχουν συμβάλει στο βιβλίο αυτό. Ας ευχαριστήσουμε τον καθένα και την καθεμιά ξεχωριστά: τους Φίλκα, Βιβιάνα, Κλαούδιο, Μάρτα, Κρίστοφερ, Έρικ, Κριστιάν, Ιάγο, Χρήστο, Ντανιέλα, Ντιέγο, Ρίτα, Λούτσα, Άγγελο και Μάρ-

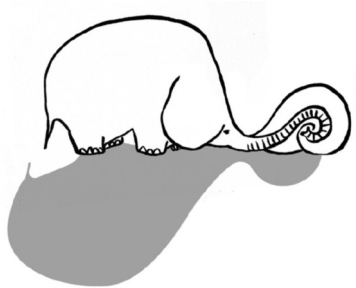
κο, και τους διάφορους περιστασιακούς συμμετέχοντες της ομάδας ανάγνωσης, που είναι πάρα πολλοί για να τους αναφέρουμε εδώ. Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον Χοάν Μαρτίνεθ-Αλιέρ (Martinez-Alier), ο οποίος δημιούργησε ένα υπέροχο καταφύγιο ριζοσπαστικής σκέψης στο ICTA, χωρίς το οποίο δεν θα είχαμε συγκεντρωθεί ποτέ για να εργαστούμε από κοινού, και τον Φρανσουά Σνάνιτερ (Francois Schneider) που έφερε στη Βαρκελώνη το πάθος του για την αποανάπτυξη και το μοιράστηκε με όλους μας. Επίσης, ευχαριστούμε όλους όσους χωρίς αυτούς ο παρών τόμος δεν θα είχε ολοκληρωθεί. Τον Ζακ Γκρινβάλντ (Jacques Grinevald) που μας μετέδωσε γενναιόδωρα τις γνώσεις του στην ιστορία της αποανάπτυξης, τους μεταφραστές μας από τα γαλλικά και τα ισπανικά, τον Μπομπ Τόμσον και τον Κόρμακ Ντε Μπρυν, τους επιμελητές του εκδοτικού οίκου Routledge Ρόμπερτ Λάνγκαμ, Άντι Χάμφρις, Λίζα Τόμσον, Λόρα Τζόνσον και Νάταλι Τόμλινσον, καθώς και την Βάλερι Μαγκουάιρ, η οποία με τη βοήθεια του Τζέισον Μπάντγκλι όχι μόνο μετέφρασε λήμματα από τα ιταλικά, αλλά επιμελώς διάβασε και επιμελήθηκε όλα τα λήμματα του βιβλίου, βελτιώνοντας τα αγγλικά των μη φυσικών ομιλητών και επιτρέποντας στο παρόν βιβλίο να αποτελεί έναν πραγματικά διεθνή τόμο. Ευχαριστούμε, επίσης, την Μπάρμπαρα Κάστρο Ούριο (labarbara.net), τη γραφίστρια μας, η οποία δημιούργησε το εξώφυλλο και τις εικόνες του βιβλίου, δεδομένου ότι και η αισθητική έχει σημασία. Βεβαιώνουμε ότι λάβαμε χρηματοδότηση της ισπανικής κυβέρνησης μέσω του έργου CSO2011-28990 BEGISUD (Πέρα από τη μεγέθυνση του ΑΕγχΠ: διερεύνηση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών για μια κοινωνικά βιώσιμη αποανάπτυξη) και της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω των Δικτύων Αρχικής Κατάρτισης Ερευνητών «Μαρί Κιουρί» του 7ου προγράμματος πλαισίου έρευνας «ΑΝΘΡΩΠΟΙ» 2011, με αριθμό σύμβασης 289374-ENTITLE (Ευρωπαϊκό Δίκτυο για την Πολιτική Οικολογία).

Το βιβλίο αυτό έχει πολλά κεφάλαια και συγγραφείς. Δεν είμαστε οι μόνοι που δουλέψαμε γι' αυτό, αλλά δουλέψαμε πολύ. Θα θέλαμε να αφιερώσουμε τις συνεισφορές μας σε αυτούς για τους οποίους νοιαζόμαστε περισσότερο. Ο Τζάκομο Ντ' Αλίζα στο παρόν και το μέλλον του, στη σύζυγό του Στεφανία και τα παιδιά του Κλαούντια Πιλάρ και Νικόλας Μαγιό. Ο Φεντερίκο Ντεμάρια στη σύντροφό του Βερόνικα, στους γονείς του Μαρία και Μάριο και στον αδερφό του Ντανιέλε. Ο Γιώργος Καλλής στη σύζυγό του Αμαλία, στους γονείς του Βασίλη και Μαρία και στην αδερφή του Ίριδα. Κλείνοντας, τις αφιερώνουμε εξίσου σε όλους τους στενούς φίλους και συνοδοιπόρους μας.

*Τζάκομο Ντ' Αλίζα, Φεντερίκο Ντεμάρια, Γιώργος Καλλής
Βαρκελώνη, Απρίλιος 2014, vocabulary.degrowth.org*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι «μαρξιστές» είναι επηρεασμένοι από το οικονομικό έργο του Μαρξ, σε αντίθεση με τους «μαρξιστές» που είναι επηρεασμένοι από το σύνολο της εργογραφίας του. [ΣτΜ]

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γιώργος Καλλής, Φεντερίκο Ντεμάρια και Τζάκομο Ντ' Αλίτζα

1. Η ελικοειδής πορεία της αποανάπτυξης

Τον όρο *décroissance* (αποανάπτυξη) χρησιμοποίησε για πρώτη φορά ο Γάλλος διανοούμενος Αντρέ Γκορζ (André Gorz) το 1972. Ο Γκορζ έθεσε ένα ερώτημα που παραμένει στο επίκεντρο της συζήτησης για την αποανάπτυξη στις μέρες μας: «Είναι συμβατή η ισορροπία της γης, για την οποία απαραίτητη συνθήκη αποτελεί η μη ανάπτυξη –ή ακόμα και η αποανάπτυξη– της υλικής παραγωγής, με την επιβίωση του καπιταλιστικού συστήματος;».¹ Τον όρο χρησιμοποίησαν κι άλλοι γαλλόφωνοι στοχαστές μετά την έκθεση «Τα όρια στη μεγέθυνση»,² όπως ο φιλόσοφος Αντρέ Αμάρ³ (André Amar) στο κείμενο «La croissance et le problème moral»⁴ για ένα τεύχος του περιοδικού *NEF Cahiers* με θέμα τους «Les objecteurs de croissance» (Οι αντιρρησίες της ανάπτυξης).

Μερικά χρόνια αργότερα, ο Αντρέ Γκορζ υποστήριξε ρητά την αποανάπτυξη στο βιβλίο του *Οικολογία και Ελευθερία*, γράφοντας:

Μόνο ένας οικονομολόγος, ο Νίκολας Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν (Nicholas Georgescu-Roegen), σκέφτηκε λογικά ώστε να επισημάνει ότι, ακόμα και με μηδενική ανάπτυξη, η συνεχής κατανάλωση πεπερασμένων πόρων θα οδηγήσει αναπόφευκτα στην εξάντλησή τους. Δεν έχει νόημα, όμως, να απέχουμε όλο και περισσότερο από την κατανάλωση, αλλά να καταναλώνουμε όλο και λιγότερο – δεν υπάρχει άλλος τρόπος για να διατηρήσουμε αποθέματα για τις μελλοντικές γενιές. Αυτός είναι ο οικολογικός ρεαλισμός. [...] Οι ριζοσπάστες που αρνούνται να ερευνήσουν το ζήτημα της ισότητας χωρίς ανάπτυξη απλώς δείχνουν ότι, γί'

αυτούς, ο «σοσιαλισμός» δεν είναι τίποτε άλλο παρά η συνέχεια του καπιταλισμού με άλλα μέσα – μια προέκταση των αξιών, του τρόπου ζωής και των κοινωνικών προτύπων της μεσαίας τάξης. [...] Σήμερα, η έλλειψη ρεαλισμού δεν συνίσταται στην υπεράσπιση της περισσότερης ευημερίας μέσω της αποανάπτυξης⁵ και της ανατροπής του κυρίαρχου τρόπου ζωής. Η έλλειψη του ρεαλισμού συνιστά να φανταζόμαστε ότι η οικονομική ανάπτυξη μπορεί ακόμη να φέρει περισσότερη ευημερία για τον άνθρωπο και ότι είναι ακόμη φυσικά εφικτή.⁶

Ο Γκορζ υπήρξε πρόδρομος της **πολιτικής οικολογίας**. Για τον Γκορζ η οικολογία αποτελούσε ουσιαστικό μέρος ενός ριζοσπαστικού πολιτικού μετασχηματισμού. Ο Νικόλας Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν, ο οποίος ενέπνευσε τον Γκορζ, ήταν ο πνευματικός πρωτοπόρος των οικολογικών οικονομικών και των **βιοοικονομικών**. Το 1971 εξέδωσε το *magnum opus* του *Ο νόμος της εντροπίας και η οικονομική διαδικασία*. Το 1979, οι Ζακ Γκρινβάλντ (Jacques Grinevald) και Ιβό Ρενς (Ivo Rens), καθηγητές στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης, επιμελήθηκαν μια συλλογή άρθρων του Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν με τίτλο *Demain la décroissance* (είναι ενδιαφέρον ότι δεν γνώριζαν ότι και ο Γκορζ χρησιμοποιούσε αυτό τον όρο). Ο Γκρινβάλντ επέλεξε τον τίτλο του βιβλίου με τη σύμφωνη γνώμη του Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν και μετέφρασε τον όρο «descent» από το άρθρο του Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν για ένα «Ελάχιστο βιοοικονομικό πρόγραμμα»⁸ ως *décroissance*.

Με το τέλος την πετρελαϊκής κρίσης και την έλευση του νεοφιλελευθερισμού, στις δεκαετίες 1980 και 1990, το ενδιαφέρον για τα όρια της ανάπτυξης και της αποανάπτυξης έφθινε – παρ' όλο που τη δεκαετία του 1990 η συζήτηση άνθισε και πάλι στα γαλλικά. Το 1993 ο Μισέλ Μπερνάρ (Michel Bernard), μη βίαιος περιβαλλοντικός ακτιβιστής στη Λυών, επικοινωνήσε με τον Γκρινβάλντ και του ζήτησε να γράψει στο περιοδικό *Silence* το άρθρο «Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν: Βιοοικονομικά και βιόσφαιρα», το οποίο αναφερόταν ρητά στην αποανάπτυξη. Αργότερα, τον Ιούλιο του 2001, οι, επίσης στη Λυών, Μπρούνο Κλεμαντέν (Bruno Clémentin) και Βενσάν Σενέ (Vincent Cheynet) (πρώην διαφημιστής και συνιδρυτής του περιοδικού *Casseurs de pub*, το γαλλικό αντίστοιχο του καναδικού *Adbusters*, με τον Ράνταλ Γκεντ) λάνσασαν τον όρο «βιώσιμη αποανάπτυξη». Οι Κλεμαντέν και Σενέ καταχώρισαν τον όρο ως πνευματική ιδιοκτησία για να μείνει η ημερομηνία της «εφεύρεσής» του και, χαριτολογώντας, προειδοποίησαν να μη χρησιμοποιηθεί λανθασμένα και να μην καταλήξει συμβατικός στο μέλλον. Η δημόσια συζήτηση για την αποανάπτυξη στη Γαλλία «απογειώθηκε» το 2002 με ένα ειδικό τεύχος του *Silence*, που επιμελήθηκαν αμφότεροι, αφιερωμένο στον Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν. Το τεύχος πούλησε 5.000 αντίτυπα και ανατυπώθηκε δύο φορές. Αυτό ήταν μάλλον το σημείο εκκίνησης για το σημερινό κίνημα της αποανάπτυξης.

Στην πρώτη φάση της συζήτησης για την αποανάπτυξη, τη δεκαετία του 1970, η έμφαση δόθηκε στα όρια των πόρων. Στη δεύτερη φάση, από το 2001, κινητήριος

δύναμη αποτέλεσε η κριτική στην ηγεμονική ιδέα της «βιώσιμης ανάπτυξης». Για τον οικονομικό ανθρωπολόγο Σερζ Λατούς, η βιώσιμη ανάπτυξη ήταν ένα οξύμωρο, όπως υποστήριξε στο κείμενο «A bas le développement durable! Vive la décroissance conviviale!». Το 2002 πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι, στα γραφεία της UNESCO, το συνέδριο «Defaire le développement, refaire le monde» με 800 συμμετέχοντες. Το συνέδριο αποτέλεσε ορόσημο της συμμαχίας ανάμεσα στους περιβαλλοντικούς ακτιβιστές της Λυών, όπως οι Μπερνάρ, Κλεμαντέν και Σενέ, και στην ακαδημαϊκή κοινότητα της μετα-ανάπτυξης, στην οποία συμμετείχε ο Λατούς (βλ. **ανάπτυξη**). Τον ίδιο χρόνο ιδρύθηκε στη Λυών το Ινστιτούτο Οικονομικών και Κοινωνικών Σπουδών για την Αποανάπτυξη, το οποίο, έναν χρόνο μετά, διοργάνωσε στην ίδια πόλη το πρώτο διεθνές ακαδημαϊκό συμπόσιο για τη βιώσιμη αποανάπτυξη. Συγκεντρώθηκαν πάνω από 300 συμμετέχοντες από τη Γαλλία, την Ελβετία και την Ιταλία. Οι ομιλητές περιελάμβαναν αυτούς που έμελλε να γίνουν οι πιο παραγωγικοί θεωρητικοί της αποανάπτυξης, όπως οι Σερζ Λατούς, Μάουρο Μποναϊούτι (Mauro Bonaiuti), Πολ Αριές (Paul Ariès), Ζακ Γκρινβάλντ, Φρανσουά Σναϊντέρ (François Schneider) και Πιερ Ραμπί (Pierre Rabhi). Τον ίδιο χρόνο, οι Μπερνάρ, Κλεμαντέν και Σενέ επιμελήθηκαν το βιβλίο *Objectif décroissance*, το οποίο πούλησε 8.000 αντίτυπα, ανατυπώθηκε τρεις φορές και μεταφράστηκε στα ιταλικά, στα ισπανικά και στα καταλανικά.

Η *αποανάπτυξη*, ως κίνημα ακτιβιστών, άθισε στις αρχές της δεκαετίας του 2000 στη Λυών, στον απόηχο των κινητοποιήσεων για πόλεις χωρίς αυτοκίνητα, συλλογικές κουζίνες, συνεταιρισμούς διάθεσης τροφίμων και των εκστρατειών κατά των διαφημίσεων. Ξεκινώντας από τη Γαλλία, έγινε το σύνθημα που αξιοποίησαν οι ακτιβιστές κατά της παγκοσμιοποίησης και οι οικολόγοι στην Ιταλία το 2004 (ως «*decescita*») και στην Καταλονία και στην Ισπανία το 2006 (ως «*decreixement*» και «*decrecimiento*»). Το 2004 η αποανάπτυξη εξαπλώθηκε σε ένα μεγαλύτερο κοινό στη Γαλλία με συνέδρια, άμεσες δράσεις και πρωτοβουλίες, όπως το περιοδικό *La Décroissance, le journal de la joie de vivre*, το οποίο σήμερα πουλά 30.000 αντίτυπα κάθε μήνα. Τον ίδιο χρόνο, ο ερευνητής και ακτιβιστής Φρανσουά Σναϊντέρ ταξίδεψε ανά τη Γαλλία με γάιδαρο για έναν χρόνο με σκοπό να διαδώσει την αποανάπτυξη, λαμβάνοντας ευρεία κάλυψη από τα μέσα ενημέρωσης. Το 2007, ο Σναϊντέρ ίδρυσε στη Γαλλία την ακαδημαϊκή συλλογικότητα Έρευνα & Αποανάπτυξη με τον Ντενί Μπαγιόν (Denis Bayon) και, αργότερα, τον Φαμπρίς Φλιπό (Fabrice Flipo), προάγοντας μια σειρά διεθνών συνεδρίων. Το πρώτο έγινε στο Παρίσι το 2008 και το δεύτερο στη Βαρκελώνη το 2010. Ο αγγλικός όρος «αποανάπτυξη» χρησιμοποιήθηκε «επίσημα» για πρώτη φορά στο συνέδριο του Παρισιού και σηματοδότησε τη γέννηση μιας διεθνούς ερευνητικής κοινότητας. Καθώς η ομάδα της Βαρκελώνης από το Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας (ICTA) εντάχθηκε στο κίνημα διοργανώνοντας το δεύτερο συνέδριο, η ερευνητική κοινότητα της αποανάπτυξης ξεπέρασε τα αρχικά της προπύργια που βρί-

σκονταν στη Γαλλία και στην Ιταλία. Το ICTA παρείχε τις διασυνδέσεις με την ακαδημαϊκή κοινότητα των οικολογικών οικονομικών, καθώς και με τα λατινοαμερικανικά δίκτυα της **πολιτικής οικολογίας** και της **περιβαλλοντικής δικαιοσύνης**. Μετά την επιτυχία των συνεδρίων στο Παρίσι και τη Βαρκελώνη, διοργανώθηκαν κι άλλα συνέδρια στο Μόντρεαλ (2011), στη Βενετία (2012) και στη Λειψία (2014). Η αποανάπτυξη διαδόθηκε σε ομάδες και ακτιβιστές στη Φλάνδρα, την Ελβετία, τη Φινλανδία, την Πολωνία, την Ελλάδα, τη Γερμανία, την Πορτογαλία, τη Νορβηγία, τη Δανία, την Τσεχία, το Μεξικό, τη Βραζιλία, το Πόρτο Ρίκο, τον Καναδά, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και αλλού.

Από το 2008 ο αγγλικός όρος έχει ενταχθεί στα ακαδημαϊκά περιοδικά με πάνω από 100 δημοσιευμένα άρθρα και τουλάχιστον επτά ειδικά τεύχη σε επιστημονικά περιοδικά.⁸ Η αποανάπτυξη διδάσκεται σε πανεπιστήμια ανά τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένων των σχολών υψηλού κύρους όπως η *SciencesPo* στο Παρίσι. Χρησιμοποιήθηκε ορθά αλλά και εσφαλμένα από Γάλλους και Ιταλούς πολιτικούς και παρουσιάστηκε σε πολλές αναγνωρισμένες εφημερίδες, όπως οι *Le Monde*, *Le Monde Diplomatique*, *El Pais*, *The Guardian*, *The Wall Street Journal* και *Financial Times*.

Αλλά ποιο είναι ακριβώς το νόημα της αποανάπτυξης;

2. Η αποανάπτυξη σήμερα

Κατά πρώτο και κύριο λόγο, η αποανάπτυξη αποτελεί κριτική στη **μεγέθυνση**. Ζητά την αποαποικιοποίηση του δημόσιου διαλόγου από το ιδίωμα του οικονομισμού και την κατάργηση της οικονομικής **μεγέθυνσης** από τον κοινωνικό στόχο. Επιπλέον, η αποανάπτυξη είναι και μια επιθυμητή κατεύθυνση, βάσει της οποίας οι κοινωνίες θα χρησιμοποιούν λιγότερους φυσικούς πόρους και θα οργανώνονται και θα ζουν διαφορετικά σε σχέση με τη σημερινή εποχή. Το «μοίρασμα», η «**απλότητα**», η «**συμβιωτικότητα**», η «**φροντίδα**» και τα «**κοινά**» είναι οι πρωταρχικές έννοιες που συγκροτούν την πιθανή εικόνα μιας τέτοιας κοινωνίας.

Συνήθως, η αποανάπτυξη συνδέεται με την αντίληψη ότι «το μικρότερο μπορεί να είναι όμορφο». Οι οικολόγοι οικονομολόγοι ορίζουν την αποανάπτυξη ως μια ισότιμη αποκλιμάκωση της παραγωγής και της κατανάλωσης που θα μειώσει τη δυναμικότητα ως προς την ενέργεια και τις πρώτες ύλες των κοινωνιών.⁹ Ωστόσο, εδώ τονίζουμε το **διαφορετικό**, όχι μόνο το **ελάσσον**. Η αποανάπτυξη σηματοδοτεί μια κοινωνία με χαμηλότερο **μεταβολισμό**, αλλά κυρίως μια κοινωνία με έναν **μεταβολισμό** που έχει διαφορετική δομή και εξυπηρετεί νέες λειτουργίες. Η αποανάπτυξη δεν αποζητά να κάνουμε τα ίδια απλώς σε μικρότερο βαθμό. Ο στόχος δεν είναι να κάνουμε έναν ελέφαντα λιγνό, αλλά να τον μετατρέψουμε σε σαλιγκάρι.¹⁰ Σε μια κοινωνία αποανά-

πτυξης όλα θα είναι διαφορετικά. Οι δραστηριότητες, οι μορφές και οι χρήσεις της ενέργειας, οι σχέσεις, οι ρόλοι των φύλων, η κατανομή του χρόνου μεταξύ αμειβόμενης και απλήρωτης εργασίας, οι σχέσεις με τον μη ανθρώπινο κόσμο θα είναι διαφορετικές.

Η αποανάπτυξη προσφέρει ένα πλαίσιο που συνδέει ποικίλες ιδέες, αντιλήψεις και προτάσεις.¹¹ Ωστόσο, εντός του πλαισίου, υπάρχουν κάποια κέντρα βάρους. Το πρώτο είναι η κριτική στη **μεγέθυνση** και μετά η κριτική στον **καπιταλισμό**, ένα κοινωνικό σύστημα που απαιτεί και διαιωνίζει την ανάπτυξη. Άλλα δύο ισχυρά ρεύματα στη βιβλιογραφία της αποανάπτυξης είναι, πρώτον, η κριτική στο ΑΕγχΠ, και, δεύτερον, η κριτική στην εμπορευματοποίηση, δηλαδή τη διαδικασία της μετατροπής των κοινωνικών προϊόντων και των κοινωνικοοικονομικών υπηρεσιών σε εμπορεύματα με χρηματική αξία. Ωστόσο, η αποανάπτυξη δεν περιορίζεται μόνο στην κριτική. Διαθέτει μια εποικοδομητική πλευρά στην οποία υφίστανται τα φαντασιακά της κέντρα γύρω από την αναπαραγωγική οικονομία της **φροντίδας** και την εκ νέου διεκδίκηση παλιών –και τη δημιουργία νέων– **κοινών**. Η συλλογική φροντίδα ενσωματώνεται σε νέες μορφές διαβίωσης και παραγωγής, όπως οι **οικοκοινότητες** και οι **συνεταιρισμοί**, και μπορεί να στηριχτεί από νέους κρατικούς θεσμούς, όπως ο **διαμοιρασμός εργασίας** ή το **βασικό και μέγιστο εισόδημα**, που μπορούν να απελευθερώσουν χρόνο από την αμειβόμενη εργασία ο οποίος θα διατίθεται για μη αμειβόμενες δραστηριότητες για την κοινότητα και τη φροντίδα.

Η αποανάπτυξη δεν ταυτίζεται με την αρνητική μεγέθυνση του ΑΕγχΠ. Ωστόσο, μια μείωση του ΑΕΠ, όπως υπολογίζεται σήμερα, είναι ένα πιθανό επακόλουθο δράσεων που προωθούνται στο όνομα της αποανάπτυξης. Μια πράσινη, κοινοτική οικονομία φροντίδας πιθανόν να διασφαλίσει μια καλή ζωή, αλλά όχι την αύξηση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος κατά δύο ή τρία τοις εκατό τον χρόνο.

Οι οπαδοί της αποανάπτυξης θέτουν το ερώτημα πώς η αναπόφευκτη και επιθυμητή μείωση του ΑΕγχΠ μπορεί να γίνει κοινωνικά βιώσιμη, δεδομένου ότι στον **καπιταλισμό** οι οικονομίες τείνουν είτε να αναπτύσσονται είτε να καταρρέουν.

Στο μυαλό των περισσότερων, η **μεγέθυνση** ακόμη συνδέεται με μια κάποια βελτίωση ή με την ευημερία. Ως εκ τούτου, κάποιοι προοδευτικοί διανοούμενοι διαφωνούν με τη χρήση της λέξης αποανάπτυξη. Υποστηρίζουν ότι δεν αρμόζει να χρησιμοποιείται μια «αρνητική λέξη» για να σηματοδοτεί επιθυμητές αλλαγές. Ωστόσο, η χρήση μιας άρνησης για ένα θετικό εγχείρημα στοχεύει ακριβώς στην αποαποικοποίηση ενός **φαντασιακού** που κυριαρχείται από ένα μέλλον-μονόδρομο, το οποίο αποτελείται μονάχα από τη μεγέθυνση. Η λέξη «αποανάπτυξη» θέλει να αποδομήσει την αυτόματη σύνδεση της ανάπτυξης (ως **μεγέθυνση**) με κάτι θετικό. Για τους οπαδούς της αποανάπτυξης, αυτό που πρέπει να αντιμετωπίσουμε, εφόσον πρόκειται να ανοίξουμε μια συζήτηση για ένα διαφορετικό μέλλον, είναι η αδιαμφισβήτητη θελ-

κτικότητα της ανάπτυξης (ως μεγέθυνση) στον κοινό νο. Η αποανάπτυξη είναι σκόπιμα ένα σύνθημα ανατρεπτικό.

Φυσικά, κάποιοι κλάδοι θα πρέπει να ανθίσουν στο μέλλον, όπως η εκπαίδευση, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ή η ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, ενώ άλλοι, όπως οι «βρόμικες» βιομηχανίες ή ο χρηματοπιστωτικός κλάδος, θα πρέπει να συρρικνωθούν. Το συνολικό αποτέλεσμα θα είναι η αποανάπτυξη. Προτιμούμε, επίσης, να χρησιμοποιούμε λέξεις όπως «άνθιση» όταν μιλάμε για την υγεία και την παιδεία, αντί για «μεγέθυνση» ή «ανάπτυξη». Η επιθυμητή αλλαγή είναι ποιοτική, όπως η άνθιση των τεχνών. Δεν είναι ποσοτική, όπως η μεγέθυνση της βιομηχανικής παραγωγής.

Η «**ανάπτυξη**», ακόμη και εάν εξαγνίζοταν από τη βαριά ιστορική της σημασία ή εάν εξωραϊζόταν με επίθετα όπως ισορροπημένη, τοπική ή βιώσιμη, είναι μια προβληματική λέξη-κλειδί. Η λέξη υπαινίσσεται μια εξέλιξη προς έναν προκαθορισμένο σκοπό. Ένα έμβρυο «αναπτύσσεται» σε ώριμο ενήλικα, ο οποίος μετά γεννά και πεθαίνει. Μια πεποίθηση των σύγχρονων φιλελεύθερων κοινωνιών, ωστόσο, είναι η άρνηση οποιασδήποτε απώτερου συλλογικού σκοπού, καθώς και η άρνηση οποιασδήποτε πράγματος πέρα από την ανοδική πορεία. Η ανάπτυξη γίνεται αυτοαναφορική, δηλαδή ανάπτυξη για την ανάπτυξη. Διαγράφει μια αναμφισβήτητη προκαθορισμένη πορεία προς την πρόοδο χωρίς να φαίνεται κάποιο τέλος στον ορίζοντα.¹²

Μια συχνή κριτική στην πρόταση της αποανάπτυξης είναι ότι μπορεί να εφαρμοστεί μόνο στις υπεραναπτυγμένες οικονομίες του παγκόσμιου Βορρά.¹³ Οι φτωχότερες χώρες του παγκόσμιου Νότου χρειάζονται επιπλέον οικονομική μεγέθυνση για την ικανοποίηση βασικών αναγκών. Όπως, η αποανάπτυξη στον Βορρά θα απελευθερώσει οικολογικό χώρο για **μεγέθυνση** στον Νότο. Η φτώχεια στον Νότο είναι το αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης των φυσικών και ανθρώπινων πόρων της, σε χαμηλό κόστος, από τον Βορρά. Η αποανάπτυξη στον Βορρά θα μειώσει τη ζήτηση για φυσικούς πόρους και βιομηχανικά αγαθά, και μαζί τις τιμές τους, καθώς θα γίνουν πιο προσβάσιμα στον αναπτυσσόμενο Νότο. Ωστόσο, η αποανάπτυξη θα πρέπει να επιδιώκεται στον Βορρά όχι για να ακολουθήσει ο Νότος τον ίδιο δρόμο, αλλά, πρώτα και κύρια, για να απελευθερωθεί ο εννοιολογικός χώρος ώστε οι χώρες αυτές να βρουν τον δικό τους δρόμο προς αυτό που οι ίδιες ορίζουν ως καλή ζωή. Στον Νότο υπάρχει πλούτος εναλλακτικών κοσμοθεωριών και πολιτικών εγχειρημάτων, όπως η έννοια της καλής ζωής, **buen vivir**, στη Λατινική Αμερική (ή *sumak kawsay* στο Εκουαδόρ), η έννοια της *ubuntu*¹⁴ στη Νότια Αφρική, ή η **Οικονομία της Μονιμότητας** που υποστήριξε ο Γκάντι στην Ινδία. Αυτά τα οράματα αποτελούν εναλλακτικές στην **ανάπτυξη**, εναλλακτικές πορείες για το κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Συχνά διεκδικούν αιτήματα για την παγκόσμια **περιβαλλοντική δικαιοσύνη**. Απλώς αναμένουν ώστε να ευδοκιμήσουν όταν οπισθοχωρήσει το **φαντασιακό της οικονομικής μεγέθυνσης** στις βόρειες χώρες, οι οποίες το έχουν προωθήσει, εάν δεν το έχουν επιβάλει, στον υπόλοιπο κόσμο.

3. Το πανόραμα της αποανάπτυξης

Παρακάτω ακολουθεί μια παρουσίαση της (παλιάς και νέας) βιβλιογραφίας για την αποανάπτυξη, η οποία έχει διαρθρωθεί σε πέντε θεματικές: τα όρια της –και τα όρια στην– ανάπτυξης, αποανάπτυξης και αυτονομίας, η αποανάπτυξη ως επαναπολιτικοποίηση, αποανάπτυξη και καπιταλισμός και προτάσεις για μια μετάβαση στην αποανάπτυξη.

3.1 Τα όρια της μεγέθυνσης

Οι θεμελιώδεις θέσεις της αποανάπτυξης είναι ότι η **μεγέθυνση** είναι αντιοικονομική και άδικη, δεν είναι οικολογικά βιώσιμη και ποτέ δεν θα επαρκεί. Επιπλέον, είναι πιθανόν να πλησιάζει στο τέλος της καθώς συναντά εξωτερικά και εσωτερικά όρια.

Η μεγέθυνση είναι αντιοικονομική επειδή, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες οικονομίες, η φτώχεια αυξάνεται πιο γρήγορα από τον πλούτο.¹⁵ Το κόστος της **μεγέθυνσης** περιλαμβάνει κακή ψυχολογική υγεία, πολλές εργατώρες, συμφόρηση και μόλυνση.¹⁶ Στο ΑΕγχΠ υπολογίζεται ένα κόστος, όπως η ανέγερση μιας φυλακής ή ο καθαρισμός ενός ποταμιού, ως όφελος. Ως αποτέλεσμα, το ΑΕγχΠ μπορεί να εξακολουθεί να αυξάνεται, αλλά, στις περισσότερες ανεπτυγμένες οικονομίες, οι δείκτες ευημερίας, όπως ο Γνήσιος Δείκτης Προόδου ή ο Δείκτης Βιώσιμης Οικονομικής Ευημερίας, έμειναν στάσιμοι μετά τη δεκαετία του 1970. Όταν το εθνικό εισόδημα υπερβαίνει ένα συγκεκριμένο κατώφλι, η κοινωνική ευημερία δεν βελτιώνεται μέσω της μεγέθυνσης, αλλά μέσω της ισότητας.¹⁷

Η μεγέθυνση είναι άδικη, πρώτον, επειδή χρηματοδοτείται και συντηρείται με την αόρατη αναπαραγωγική εργασία στο νοικοκυριό (βλ. **φροντίδα**). Τα **φεμινιστικά οικονομικά** έχουν δείξει ότι η εργασία είναι έμφυλη και ότι το μεγαλύτερο μέρος της τελείται από γυναίκες. Δεύτερον, η μεγέθυνση είναι άδικη επειδή επωφελείται από μια άνιση ανταλλαγή πόρων μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας, μεταξύ και εντός των εθνών. Η ενέργεια και οι ύλες που τροφοδοτούν τη **μεγέθυνση** αντλούνται από τις **εμπορευματικές μεθορίες**, που είναι συχνά περιοχές όπου ζουν αυτόχθονες ή υπανάπτυκτες περιοχές που πλήττονται από τις επιπτώσεις αυτής της άντλησης. Τα απόβλητα και οι ρύποι καταλήγουν σε περιθωριοποιημένες περιοχές, κοινότητες ή συνοικίες ασθενέστερων τάξεων ή διαφορετικού χρώματος ή εθνικότητας από την πλειοψηφία του πληθυσμού (βλ. **περιβαλλοντική δικαιοσύνη**). Ωστόσο, αν και η **μεγέθυνση** είναι αντιοικονομική και άδικη, μπορεί κάλλιστα να συντηρείται ακριβώς επειδή τα οφέλη συγκεντρώνονται στα χέρια όσων έχουν την εξουσία, ενώ το κόστος επιβαρύνει όσους βρίσκονται στο περιθώριο.

Η εμπορευματοποίηση, η οποία είναι αναπόσπαστο μέρος της **μεγέθυνσης**, διαβρώνει την κοινωνικότητα και τα ήθη. Η **φροντίδα**, η φιλοξενία, η αγάπη, το δημόσιο καθήκον, η προστασία της φύσης, η πνευματική περισυλλογή, αποτελούν σχέσεις ή «υπηρεσίες» που παραδοσιακά δεν υπάκουαν στη λογική του προσωπικού κέρδους (βλ. **αντιωφελισμό**). Σήμερα, γίνονται όλο και περισσότερο αντικείμενα αγοραίας ανταλλαγής, τα οποία αποτιμώνται και γίνονται αντικείμενο συναλλαγής στην επίσημη οικονομία του ΑΕγχΠ. Το κίνητρο του κέρδους απωθεί τις ηθικές ή αλτρουιστικές συμπεριφορές και η κοινωνική ευημερία υποβαθμίζεται σε αποτέλεσμα.¹⁸

Μετά από κάποιο επίπεδο, η **μεγέθυνση** δεν αυξάνει την **ευτυχία**, δεδομένου ότι, όταν ικανοποιούνται οι βασικές υλικές ανάγκες, το επιπλέον εισόδημα αφιερώνεται όλο και περισσότερο για αγαθά θέσης (για παράδειγμα, ένα σπίτι μεγαλύτερο από του γείτονα). Ο πλούτος ορίζει την πρόσβαση στα αγαθά θέσης σχετικά, όχι απόλυτα. Όλοι θέλουν τη **μεγέθυνση** ώστε να ανέβουν κοινωνικά, αλλά όταν ανεβαίνουν ταυτόχρονα τότε δεν βελτιώνεται η θέση κανενός. Αυτό συνιστά ένα παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος και το χειρότερο είναι ότι η μεγέθυνση κάνει τα αγαθά θέσης πιο ακριβά. Τα **κοινωνικά όρια της μεγέθυνσης** συνίστανται στο γεγονός ότι η μεγέθυνση δεν μπορεί ποτέ να ικανοποιήσει τον ανταγωνισμό θέσης, παρά μόνο να τον επιδεινώσει. Επομένως, η **μεγέθυνση** δεν θα παράγει ποτέ «αρκετά» για όλους.¹⁹

Η **μεγέθυνση**, επιπλέον, δεν είναι οικολογικά βιώσιμη. Με τη συνεχή παγκόσμια **μεγέθυνση** τα περισσότερα όρια των οικοσυστημάτων του πλανήτη θα ξεπεραστούν. Υπάρχει ισχυρή και άμεση συσχέτιση μεταξύ του ΑΕγχΠ και των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα που συμβάλλουν στην κλιματική αλλαγή.²⁰ Η οικονομία θα μπορούσε θεωρητικά να απαλλαγεί από το διοξείδιο του άνθρακα με τη δημιουργία πιο καθαρών και αποτελεσματικότερων τεχνολογιών ή με μια διαρθρωτική μετατόπιση στις υπηρεσίες. Ωστόσο, όταν η παγκόσμια μεγέθυνση είναι της τάξης του 2-3%, ο απαιτούμενος βαθμός απεξάρτησης από το διοξείδιο του άνθρακα είναι σχεδόν ανέφικτος. Η ένταση της παγκόσμιας παραγωγής διοξειδίου του άνθρακα (C/\$) έως το 2050 θα πρέπει να είναι 20-130 φορές χαμηλότερη σε σχέση με σήμερα, όταν από το 1980 έως το 2007 μειώθηκε μόνο κατά 23% (Jackson 2008). Σήμερα, δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα χώρες που μπορούν να ισχυριστούν ότι έχουν καταφέρει να μειώσουν σε απόλυτο βαθμό τη χρήση υλών ή την εκπομπή διοξειδίου του άνθρακα ενόσω μεγεθύνουν την οικονομία τους και όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο οφείλεται στον εξωπορισμό των βρόμικων βιομηχανικών δραστηριοτήτων στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Η επίτευξη απόλυτων μειώσεων στην ενέργεια και στη χρήση υλών μέσω της τεχνολογικής προόδου είναι ανέφικτη. Όσο περισσότερο τεχνολογικά εξελιγμένα και αποδοτικά γίνεται μια οικονομία, τόσο περισσότερους πόρους καταναλώνει επειδή γίνονται πιο φτηνοί. Από την άλλη πλευρά, ούτε οι οικονομίες υπηρεσιών απαιτούν λιγότερες ύλες. Οι υπηρεσίες έχουν υψηλή ενέργεια (ενσωματωμένη ενέργεια). Οι υπολογιστές ή το

διαδίκτυο περιλαμβάνουν τη χρήση σπάνιων υλικών και ενέργειας, καθώς και γνώση και εργασία, που και αυτές «παράγονται» με τη χρήση ενέργειας και υλών.²¹

Η **μεγέθυνση** στις ανεπτυγμένες οικονομίες μπορεί να πλησιάζει στο τέλος της. Αυτό ίσως να οφείλεται στη φθίνουσα οριακή απόδοση,²² στην εξάντληση των τεχνολογικών καινοτομιών²³ ή στα όρια της δημιουργίας ενεργής ζήτησης και επενδυτικών διεξόδων για τη συσσώρευση κεφαλαίου με ένα επιτόκιο ανατοκισμού.²⁴ Οι φυσικοί πόροι επίσης θέτουν όρια στη μεγέθυνση. Η οικονομική **μεγέθυνση** υποβαθμίζει τα ενεργειακά αποθέματα υψηλής τάξης (χαμηλής **εντροπίας**) σε θερμότητα και εκπομπές χαμηλής τάξης (υψηλής **εντροπίας**). Η πετρελαιοπαραγωγική κορύφωση,²⁵ οι μέγιστες τιμές στα ποσοστά εξόρυξης βασικών αποθεμάτων, όπως ο φώσφορος, και η κλιματική αλλαγή εξαιτίας των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα ήδη μπορεί να περιορίζουν τη **μεγέθυνση**. Τα νέα αποθέματα που υποκαθιστούν το πετρέλαιο είναι επίσης εξαντλήσιμα, όπως το σχιστολιθικό αέριο, και συνήθως πιο βρόμικα, όπως η ασφαλτούχος άμμος, που επιταχύνουν την κλιματική αλλαγή. Η ανανεώσιμη ενέργεια από ηλιακές ή αιολικές πηγές είναι πιο καθαρή, αλλά οι ανανεώσιμες πηγές αποφέρουν χαμηλότερα ενεργειακά πλεονάσματα (ενεργειακή απόδοση της ενεργειακής επένδυσης), δεδομένης της υπάρχουσας τεχνολογίας, σε σχέση με τα ορυκτά καύσιμα. Θα πρέπει να ξοδευτεί αρκετή συμβατική ενέργεια για τη μετάβαση στις ανανεώσιμες. Ένας πολιτισμός με ηλιακή ενέργεια μπορεί να υποστηρίξει μόνο μικρότερες οικονομίες εξαιτίας της χαμηλής ενεργειακής απόδοσης της ενεργειακής επένδυσης των ανανεώσιμων πηγών σε σχέση με τα ορυκτά καύσιμα. Μια μετάβαση στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας αναπόφευκτα θα είναι μια μετάβαση αποανάπτυξης.

Από την οπτική της αποανάπτυξης, η τρέχουσα οικονομική κρίση είναι το αποτέλεσμα των συστημικών ορίων στην ανάπτυξη. Δεν είναι μια κυκλική κρίση ή κάποιο λάθος του πιστωτικού συστήματος. Πρώτον, η κρίση στις ΗΠΑ πυροδοτήθηκε από την αύξηση των τιμών του πετρελαίου, το εγχώριο εμπόριο πλήγηκε και η κινητικότητα των εργατών από τα προάστια έγινε υπερβολικά ακριβή, γεγονότα που οδήγησαν στις κατασχέσεις κατοικιών και έπισπευσαν την κρίση των ενυπόθηκων δανείων υψηλού κινδύνου. Δεύτερον, η πλασματική οικονομία (φούσκα) των χρηματοπιστωτικών και των προσωπικών δανείων μεγάλωσε επειδή δεν υπήρχε άλλη πηγή μεγέθυνσης και κανένας άλλος τρόπος ώστε να αποτραπεί η πτώση της ζήτησης. Το ιδιωτικό και δημόσιο **χρέος** συντήρησε έναν διαφορετικά μη βιώσιμο ρυθμό **μεγέθυνσης**.²⁶ Η στασιμότητα καθυστέρησε, αλλά μόνο προσωρινά.

3.2 Αποανάπτυξη και αυτονομία

Το γεγονός ότι υπάρχουν όρια και ότι η μεγέθυνση πλησιάζει στο τέλος της δεν είναι απαραίτητα κακό. Για πολλούς υποστηρικτές της αποανάπτυξης, η αποανάπτυξη δεν σημαίνει προσαρμογή σε αναπόφευκτα όρια αλλά ένα εγχείρημα το οποίο είναι επιθυμητό ως αυτοσκοπός στον δρόμο για την αναζήτηση της **αυτονομίας**. Η **αυτονομία** υπήρξε λέξη-κλειδί για στοχαστές όπως ο Ίλιτς, ο Γκορζ και ο Καστοριάδης, αλλά για κάθε έναν σήμαινε κάτι λίγο διαφορετικό. Ο Ίλιτς²⁷ εννοούσε την ελευθερία από τις μεγάλες τεχνολογικές υποδομές και τους συγκεντρωτικούς γραφειοκρατικούς θεσμούς, ιδιωτικούς ή δημόσιους, που τις διαχειρίζονται. Για τον Γκορζ²⁸ η **αυτονομία** είναι η ελευθερία από τη μισθωτή εργασία. Αυτόνομη είναι η σφαίρα της μη αμειβόμενης εργασίας όπου τα άτομα και οι συλλογικότητες απολαμβάνουν ελεύθερο χρόνο και παράγουν για δική τους χρήση και όχι για να κερδίσουν χρήματα. Για τον Καστοριάδη,²⁹ από την άλλη πλευρά, η **αυτονομία** είναι η ικανότητα μιας συλλογικότητας να αποφασίζει για το μέλλον της από κοινού, απελευθερωμένη από («ετερόνομες») προσταγές και υποχωρήσεις, όπως ο νόμος του Θεού (θρησκεία) ή οι νόμοι της οικονομίας (οικονομικά).

Συμφωνώντας με τον Ίλιτς, οι οπαδοί της αποανάπτυξης αντιτίθενται στα ορυκτά καύσιμα όχι μόνο λόγω της **πετρελαιοπαραγωγικής κορύφωσης** ή της κλιματικής αλλαγής, αλλά επειδή η εκτεταμένη χρήση ενέργειας στηρίζει τα σύνθετα τεχνολογικά συστήματα. Τα σύνθετα συστήματα χρειάζονται να διοικούνται από ειδικευμένους εμπειρογνώμονες και τη γραφειοκρατία. Οδηγούν αναπόφευκτα σε ανισότητες και αντιδημοκρατικές ιεραρχίες. Αντιθέτως, η **αυτονομία** απαιτεί **συμβιωτικά** εργαλεία, δηλαδή εργαλεία που είναι κατανοητά, διαχειρίσιμα και ελέγξιμα από τους χρήστες τους. Ένας **αστικός κήπος**, ένα ποδήλατο ή ένα αυτοσχέδιο πλιθινο σπίτι είναι συμβιωτικά και αυτόνομα εργαλεία σε αντίθεση με ένα χωράφι το οποίο έχει μια καλλιέργεια με γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς που την κάνει ανθεκτική στα αγριόχορτα, ένα τρένο υψηλής ταχύτητας ή ένα «έξυπνο κτίριο» με υψηλή ενεργειακή απόδοση, το οποίο όμως δεν είναι έξυπνο. Οι οπαδοί της αποανάπτυξης είναι επικριτικοί με τέτοια υψηλής τεχνολογίας έργα οικολογικού εκσυγχρονισμού και πράσινης ανάπτυξης όχι μόνο επειδή μπορεί να μην αποδειχτούν βιώσιμα, αλλά επειδή περιορίζουν την **αυτονομία**. Τα έργα που σηματοδοτούν ένα **φαντασιακό** αποανάπτυξης – η κηπουρική σε ένα παρατημένο οικόπεδο, ο πειρατικός προγραμματισμός ή τα καταστήματα επισκευής ποδηλάτων – είναι συμβιωτικά, ενέχουν εθελοντική εργασία, είναι αυτοδιαχειριζόμενα και διαμορφώνονται με άμεσο τρόπο από τους συμμετέχοντες.

Αντί για τη θέσπιση *ορίων* στην ανάπτυξη, η θεωρία της **αυτονομίας** δίνει έμφαση στους συλλογικούς *αυτοπεριορισμούς*. Δεν γίνεται επίκληση στα όρια, ή μάλλον στους αυτοπεριορισμούς, για το καλό της φύσης ή για την αποφυγή μιας μεγάλης κατα-

στροφής, αλλά επειδή η καλή ζωή γίνεται αντιληπτή ως απλή διαβίωση, στην οποία περιορίζουμε το αποτύπωμά μας στον μη ανθρώπινο κόσμο όπου τυχαίνει να ζούμε. Επιπλέον, τα όρια επίσης απελευθερώνουν από την αδράνεια που δημιουργείται μπροστά στις απεριόριστες επιλογές. Γνήσια, ισότιμα και δημοκρατικά μπορούν να γίνουν μόνο τα συστήματα περιορισμένης κλίμακας, καθώς μόνο αυτά μπορούν να διακυβερνηθούν άμεσα από τους χρήστες τους. Τα όρια επομένως αποτελούν «κοινωνική επιλογή και όχι εξωγενή προσταγή για περιβαλλοντικούς ή άλλους λόγους».³⁰ Τα περιβαλλοντικά και κοινωνικά κακά και οι κίνδυνοι –κλιματική αλλαγή, **πετρελαιο-παραγωγική κορύφωση** ή μη οικονομική μεγέθυνση– απλώς καθιστούν το επιχείρημα των συλλογικών αυτοπεριορισμών ισχυρότερο.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι οπαδοί της αποανάπτυξης εμπνέονται από τους **νεομαλθουσιανούς** αναρχοφεμινιστές όπως η Έμμα Γκόλντμαν και όχι από τον Μάλθους. Η Γκόλντμαν και οι σύντροφοί της υποστήριζαν τη συνειδητή τεκνοποίηση όχι εξαιτίας μιας κάποιας πληθυσμιακής έξαρσης, αλλά ως μέρος της πάλης ενάντια στην εκμετάλλευση του γυναικείου σώματος από τον **καπιταλισμό** για να παράγει στρατιώτες και φτηνή εργασία. Η διαφορά εδώ είναι λεπτή, αλλά κρίσιμη. Οι **νεομαλθουσιανοί** επέλεξαν συνειδητά να περιορίσουν την αναπαραγωγή τους ως μέρος ενός εγχειρήματος για την κοινωνική και πολιτική αλλαγή. Δεν το έκαναν για ηθικούς λόγους ή επειδή «έπρεπε». Δεν το έκαναν για να αποτρέψουν μια καταστροφή. Η πράξη τους ήταν **πολιτική**. Προδιέγραφαν τον κόσμο που ήθελαν να δημιουργήσουν και στον οποίο ήθελαν να ζήσουν.

3.3 Η αποανάπτυξη ως επαναπολιτικοποίηση

Είναι σαφές ότι η αποανάπτυξη «εκτοξεύτηκε» σαν μια «λέξη-βόμβα» για την *επαναπολιτικοποίηση* του **περιβαλλοντισμού** και για να μπει ένα τέλος στην αποπολιτικοποίηση που προκαλεί η συναίνεση στη βιώσιμη ανάπτυξη.³¹ Η βιώσιμη ανάπτυξη αποπολιτικοποιεί τις γνήσιες πολιτικές διαμάχες για το μέλλον στο οποίο θέλουμε να ζήσουμε. Κάνει τα περιβαλλοντικά προβλήματα να μοιάζουν τεχνικά, υπόσχετα ωφέλιμες λύσεις για όλους και υπόσχετα τον (αδύνατο) στόχο της διαιώνισης της **ανάπτυξης** χωρίς να πλήττει το περιβάλλον. Ο οικολογικός εκσυγχρονισμός που υπόσχεται η βιώσιμη ανάπτυξη αποφεύγει το σύγχρονο κεντρικό δίλημμα, το οποίο, σύμφωνα με τον Μπρούνο Λατούρ (Bruno Latour),³² είναι «εκσυγχρονισμός ή οικολογικοποίηση». Η αποανάπτυξη διαλέγει πλευρά. Σύμφωνα με τους οπαδούς της αποανάπτυξης, το να οικολογικοποιήσουμε την κοινωνία δεν σημαίνει να εφαρμόσουμε μια εναλλακτική, καλύτερη ή πιο πράσινη **ανάπτυξη**, αλλά να φανταστούμε και να θεσμοθετήσουμε εναλλακτικές οπτικές της σύγχρονης **ανάπτυξης**.

Η αποανάπτυξη διεκδικεί την πολιτικοποίηση της επιστήμης και της τεχνολογίας ενάντια στην αυξανόμενη τεχνοκρατικοποίηση της πολιτικής. Είναι αδύνατη η διατήρηση μιας ξεκάθαρης διάκρισης μεταξύ επιστήμης και πολιτικής όταν αντιμετωπίζουμε ζητήματα όπως αυτό της παγκόσμιας οικονομίας ή της κλιματικής αλλαγής, όπου εξαπολύονται σταυροφορίες για την αλήθεια και οι αξίες διαμορφώνουν την κατοχή της γνώσης που διεκδικούν οι διάφοροι δρώντες. Είναι απαραίτητα τα νέα μοντέλα εκδημοκρατισμένης παραγωγής γνώσης. Η **μετακανονική επιστήμη** προτείνει την επέκταση της ομότιμης αξιολόγησης που διασφαλίζει την ποιότητα των επιστημονικών συνεισφορών για τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων ώστε να περιλαμβάνει όλους τους ενδιαφερόμενους, συγκαταλέγοντας ισότιμα και τους απλούς ανθρώπους. Η **μετακανονική επιστήμη** διεκδικεί μια μετατόπιση από τις αποφάσεις των «κοινοτήτων των ειδικών», όπως οι επιστημονικές επιτροπές και τα γνωμοδοτικά συμβούλια, στις αποφάσεις των «ειδικών κοινοτήτων».³³

Ο απολίτικος, τεχνοκρατικός λόγος της βιώσιμης ανάπτυξης αποτελεί εκδήλωση μιας ευρύτερης διαδικασίας αποπολιτικοποίησης του δημόσιου διαλόγου στις φιλελεύθερες δημοκρατίες, όπου η πολιτική έχει υποβαθμιστεί σε αναζήτηση τεχνοκρατικών λύσεων σε προσχεδιασμένα προβλήματα, αντί να αποτελεί γνήσια διαπάλη μεταξύ εναλλακτικών οπτικών. Η **πολιτική οικολογία** αποδίδει αυτή την **αποπολιτικοποίηση** στην άνοδο του νεοφιλελευθερισμού και τη «συναίνεση της Ουάσιγκτον»,³⁴ που υπέταξαν την ανεξαρτησία της πολιτικής επιλογής στις ανάγκες του ανεξέλεγκτου κεφαλαίου και των απελευθερωμένων αγορών. Οι μελετητές της αποανάπτυξης συμφωνούν, αλλά εντοπίζουν τις απαρχές της **αποπολιτικοποίησης** νωρίτερα. Οι νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις αιτιολογήθηκαν και αιτιολογούνται στο όνομα της **μεγέθυνσης**, η οποία αιτιολογείται στη βάση της **ανάπτυξης**. Αυτή η συναίνεση της **ανάπτυξης**, η οποία εκτείνεται από το αριστερό έως το δεξιό πολιτικό φάσμα, και ακόμη και σε όλο το Σιδηρούν Παραπέτασμα, εκκένωσε το πολιτικό πριν τον νεοφιλελευθερισμό. Οι σοσιαλιστικές οικονομίες κατέληξαν να μοιάζουν με κρατικές καπιταλιστικές οικονομίες επειδή παρέμειναν εγκλωβισμένες επιδιώκοντας **μεγέθυνση** και **ανάπτυξη**.

Ένα χαρακτηριστικό που διακρίνει τις σύγχρονες καπιταλιστικές και σοσιαλιστικές οικονομίες είναι η (θεσμοποιημένη) επένδυση σημαντικού μέρους του κοινωνικού πλεονάσματος σε νέα παραγωγή, με αποτέλεσμα να αποκηρύσσεται η απαραίτητη άσκηση της πολιτικής κυριαρχίας με τον τρόπο που συνέβαινε σε παλαιότερους πολιτισμούς, όπως η απόφαση για τον προορισμό του πλεονάσματος (βλ. θεωρία της **δαπάνης**).³⁵ Σε παλαιότερους πολιτισμούς το πλεόνασμα συχνά αφιερωνόταν για «σπάταλες» **δαπάνες** που δεν εξυπηρετούσαν κάποιον ωφελιμιστικό σκοπό (βλ. **αντιωφελιμισμό**). Τα έξοδα για πυραμίδες, εκκλησίες, πανηγύρια, εορταστικές φωτιές ή ποτλάτς επιδιώκονταν γιατί αυτά ήταν η «καλή ζωή» για τους πολιτισμούς αυτούς, όχι επειδή συνέβαλλαν στην παραγωγή ή στη μεγέθυνση. Στον σύγχρονο βιομηχανικό πολιτισμό, αυτές

οι δραστηριότητες «σπάταλων» **δαπανών** έχουν εμπορευματοποιηθεί και εξατομικευτεί. Στη νεωτερικότητα, το νόημα της ζωής ανακαλύπτεται μεμονωμένα από το κάθε άτομο. Για το κάθε άτομο αποτελεί προϋπόθεση ότι έχει το δικαίωμα να κινητοποιεί όλους τους απαραίτητους πόρους γι' αυτό τον σκοπό. Σε επίπεδο κοινωνίας αυτό μεταφράζεται σε ένα αδιαπραγμάτευτο αίτημα για **μεγέθυνση**. Μόνο με τη μεγέθυνση μπορούν να ικανοποιηθούν εκείνα τα αιτήματα των ατόμων που δεν πρέπει να περιοριστούν. Ωστόσο, καθώς τα άτομα μόνα τους ψάχνουν αόριστα για νόημα, η γνήσια «πολιτική» σφαίρα, όπου το νόημα θα μπορούσε να κατασκευαστεί κοινωνικά μέσω συλλογικών πράξεων **δαπάνης**, εκκενώνεται και υποτάσσεται στην προσαγή της **μεγέθυνσης**.

3.4 Αποανάπτυξη και καπιταλισμός

Όπως το έθεσε ο εκλιπών Έρικ Χομπσμπάουμ³⁶ πολύ αργά στον μακρύ βίο του, «υπάρχει μια κατάφωρη σύγκρουση μεταξύ της ανάγκης να αντιστρέψουμε ή τουλάχιστον να ελέγξουμε τον αντίκτυπο της οικονομίας μας στη βιόσφαιρα και των προσαγών της καπιταλιστικής αγοράς που είναι η μέγιστη μεγέθυνση προς αναζήτηση κέρδους». Η δήλωση αυτή βασίζεται σε δύο υποθέσεις. Η πρώτη υποστηρίχθηκε στην Ενότητα 3.1: Η οικονομική **μεγέθυνση** αναπόφευκτα αυξάνει τη δυναμικότητα και επιδρά αρνητικά στη βιόσφαιρα (ενάντια στον ισχυρισμό των υπέρμαχων της πράσινης ανάπτυξης ή του πράσινου καπιταλισμού ότι είναι εφικτή η ανάπτυξη με την παράλληλη μείωση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων). Η δεύτερη υπόθεση είναι ότι η μεγέθυνση αποτελεί επιτακτική ανάγκη του καπιταλισμού.

Θεωρητικά, ο καπιταλισμός θα μπορούσε να επιβιώσει χωρίς ανάπτυξη. Όντως, οι καπιταλιστικές οικονομίες περνούν άθελά τους περιόδους λίγης, μηδενικής ή αρνητικής μεγέθυνσης. Ωστόσο, αυτές πρέπει να είναι μόνο προσωρινές. Πράγματι, στον **καπιταλισμό** η έλλειψη **μεγέθυνσης** οδηγεί σε μια αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης με σκοπό τη διατήρηση του ποσοστού κέρδους.³⁷ Όμως, η όξυνση της εκμετάλλευσης δεν μπορεί να κρατήσει για πολύ καιρό χωρίς να ξεσπάσει βία και αντιβία. Επομένως, η έλλειψη μεγέθυνσης αποσταθεροποιεί τον **καπιταλισμό** και τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Ιστορικό παράδειγμα αποτελεί η άνοδος του φασισμού μετά την οικονομική ύφεση του 1929 ή νωρίτερα του κομμουνισμού στη Ρωσία, που ήταν πολιτικά εγχειρήματα τα οποία αποσκοπούσαν στην αλλαγή ή στο τέλος του καπιταλισμού. Η **μεγέθυνση** αποφεύγει την αναδιανεμητική σύγκρουση και συντηρεί πολιτικά τον **καπιταλισμό**. Η **μεγέθυνση** αποτελεί επιτακτική ανάγκη για τον καπιταλισμό υπό αυτή τη συγκεκριμένη οπτική και όχι αφηρημένα.

Η ιστορία δείχνει ότι θα ήταν ιδιαίτερα απίθανο κράτη με καπιταλιστική οικονομία να επέλεγαν τη μη μεγέθυνσή τους *εκούσια*. Θεωρητικά, ωστόσο, θα μπορούσαμε να

φантаστούμε ένα σενάριο στο οποίο έρχονται πολιτικές δυνάμεις στην εξουσία με δημοκρατικό τρόπο και επιβάλλουν πλαφόν στην εκμετάλλευση των πόρων και κοινωνικά ελάχιστα όρια (όπως η **εγγύηση θέσης εργασίας** για τους ανέργους), θέτοντας στη λειτουργία του **καπιταλισμού** περιβαλλοντικά και κοινωνικά όρια.³⁸ Ωστόσο, για να συμβεί αυτό θα ήταν αναγκαία μια ριζική αναδιανομή της πολιτικής εξουσίας. Τα πλαφόν, οι νέοι φόροι ή τα προγράμματα εξασφάλισης εισοδήματος/θέσης εργασίας πλήττουν τα οικονομικά ισχυρά συμφέροντα που έχουν προνομιακή πρόσβαση στις κυβερνήσεις. Ο Μπλάουχοφ³⁹ (Blauwhof) υποστηρίζει ότι τίποτα λιγότερο από μια επανάσταση δεν θα φέρει αυτές τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Ένα σύστημα με τέτοιες θεαματικές πολιτικές και θεσμικές αλλαγές θα ήταν ακόμα καπιταλιστικό; Ο Τζάκσον⁴⁰ (Jackson) απαντά ότι θα μπορούσε να είναι ακόμα καπιταλιστικό, αλλά πολύ διαφορετικό· δείχνει την αδιαφορία του για τις σημασιολογικές συζητήσεις ως προς το όνομα του συστήματος σε ένα ανθρωπό μέλλον χωρίς μεγέθυνση. Αλλά, όπως τίθεται από τους Σκιντέλσκι (Skidelsky),⁴¹ το τέλος της **μεγέθυνσης** «μας προκαλεί να φανταστούμε πώς θα μπορούσε να είναι η ζωή μετά τον **καπιταλισμό**, γιατί ένα οικονομικό σύστημα στο οποίο δεν συσσωρεύεται πλέον κεφάλαιο δεν είναι πλέον **καπιταλισμός**, όπως και να θέλει κάποιος να το ονομάσει».

Η αποανάπτυξη φυσικά δεν αφορά μόνο τη μειωμένη δυναμικότητα. Αφορά το να φανταστούμε και να οικοδομήσουμε μια διαφορετική κοινωνία – μια κοινωνία που καταφέρνει να πείσει τον εαυτό της ότι έχει αρκετά και ότι δεν χρειάζεται πλέον να συσσωρεύει. Ο **καπιταλισμός** είναι ένα σύνολο θεσμών – η ιδιωτική ιδιοκτησία, η επιχείρηση, η μισθωτή εργασία, η ιδιωτική πίστωση και το τοκίζόμενο χρήμα – που έχουν ως τελικό αποτέλεσμα μια δυναμική του κέρδους σε αναζήτηση περισσότερου κέρδους («συσσώρευση»). Οι εναλλακτικές, τα εγχειρήματα και οι πολιτικές που σηματοδοτούν ένα φαντασιακό της αποανάπτυξης είναι στην ουσία τους μη καπιταλιστικές, καθώς υποβαθμίζουν τη σπουδαιότητα των βασικών καπιταλιστικών θεσμών της ιδιοκτησίας, του χρήματος κ.λπ. και τους αντικαθιστούν με θεσμούς που διέπονται από διαφορετικές αξίες και λογικές. Η αποανάπτυξη, επομένως, σηματοδοτεί μια μετάβαση πέρα από τον καπιταλισμό.

3.5 Η αποαναπτυξιακή μετάβαση

Μια μετάβαση στην αποανάπτυξη δεν είναι μια διαρκής καθοδική πορεία, αλλά μια μετάβαση σε συμβιωτικές κοινωνίες που ζουν απλά, κοινοτικά και με λιγότερα. Υπάρχουν διάφορες ιδέες σχετικά με τις πρακτικές και τους θεσμούς που μπορούν να διευκολύνουν μια τέτοια μετάβαση και τις διαδικασίες με τις οποίες θα συγκεραστούν και θα τους επιτραπεί να ανθίσουν.

Οικονομικές πρακτικές βάσης **Οικοκοινότητες**, διαδικτυακές κοινότητες (βλ. **ψηφιακά κοινά**), κοινότητες **επιστροφής στη γη**, **συνεταιρισμοί, αστικοί λαχανόκηποι, κοινοτικά νομίσματα**, τράπεζες χρόνου, αγορές αντιπραγματισμού, σύλλογοι **φροντίδας** παιδιών ή υγείας. Στο πλαίσιο της κρίσης, δεδομένου ότι οι συμβατικοί θεσμοί αποτυγχάνουν να διασφαλίσουν την ικανοποίηση βασικών αναγκών, παρατηρείται μια αυθόρμητη εξάπλωση νέων μη καπιταλιστικών πρακτικών και θεσμών σε μέρη όπως η Αργεντινή, η Ελλάδα ή η Καταλονία.⁴²

Αυτές οι πρακτικές βάσης έχουν πέντε κοινά χαρακτηριστικά. Πρώτον, μια μετάπτωση από την παραγωγή με σκοπό την ανταλλαγή στην παραγωγή με σκοπό τη χρήση. Δεύτερον, μια αντικατάσταση της μισθωτής εργασίας με την εθελοντική δραστηριότητα, γεγονός που σηματοδοτεί την αποεμπορευματοποίηση και αποεπαγγελματικοποίηση της εργασίας. Τρίτον, ακολουθούν μια λογική βάσει της οποίας η κυκλοφορία των αγαθών τίθεται σε κίνηση, τουλάχιστον εν μέρει, μέσω μιας ανταλλαγής αμοιβαίων «δώρων» αντί μέσω της αναζήτησης κέρδους (βλ. **αντιωφελιμισμό**). Τέταρτον, σε αντίθεση με την καπιταλιστική επιχείρηση, δεν διαθέτουν μια εγγενή δυναμική για συσσώρευση και επέκταση. Πέμπτον, είναι αποτελέσματα διαδικασιών «παραγωγής από κοινού». Οι συνάψεις και οι σχέσεις μεταξύ των συμμετεχόντων φέρουν μια εγγενή αυταξία. Αυτές οι πρακτικές είναι μη καπιταλιστικές καθώς μειώνουν τον ρόλο της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και της μισθωτής εργασίας. Αποτελούν νέες μορφές **κοινών**.

Επίσης, αποτελούν παραδείγματα της αποανάπτυξης με την πιο αυστηρή έννοια. Έχουν χαμηλότερη περιεκτικότητα άνθρακα και υλική παραγωγικότητα σε σχέση με το κράτος ή τα αγοραία συστήματα που προσφέρουν τις ίδιες υπηρεσίες. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι μπορεί να είναι λιγότερο αποδοτικά ανά μονάδα προϊόντος λόγω του χαμηλότερου βαθμού ειδίκευσης και του καταμερισμού της εργασίας. Ένα εναλλακτικό δίκτυο βιολογικών τροφών, για παράδειγμα, μπορεί να χρειάζεται περισσότερους εργάτες ανά μονάδα προϊόντος σε σχέση με μια βιομηχανική επιχείρηση γεωργικών προϊόντων (αν και θα χρειάζεται λιγότερα λιπάσματα, εντομοκτόνα και ορυκτά καύσιμα). Ως προς την ανεργία, αυτό δεν είναι απαραίτητα κακό. Τα αποκεντρωμένα συνεταιριστικά συστήματα παραγωγής νερού ή ενέργειας μπορεί να παρέχουν λιγότερο νερό ή ενέργεια ανά μονάδα εργασίας και χρήσης πόρων. Ωστόσο, μπορεί να είναι περιβαλλοντικά πιο καλά ακριβώς επειδή η μη παραγωγικότητά τους περιορίζει την κλίμακά τους (ένα αντίστροφο φαινόμενο του Τζέβονς). Ειδικά από τη στιγμή που είναι λιγότερο αποδοτικά ανά μονάδα, αλλά είναι μικρότερα ως σύνολο.

Οι εναλλακτικές πρακτικές παραγωγής από κοινού αποτελούν πηγή καινοτομίας για την ανανέωση των δημόσιων υπηρεσιών και την αποτροπή της ιδιωτικοποίησής τους. Δεν χρειάζονται συνεργατικά συστήματα υγείας ή παιδείας για να αντικαταστήσουν την υγεία και την παιδεία. Το κατά τα άλλα αυξανόμενο κόστος της δημόσιας εκ-

παίδευσης και της υγείας μπορεί να μειωθεί εμπλέκοντας τους γονείς στην εκπαίδευση των παιδιών ή αναπτύσσοντας συνοικιακά δίκτυα γιατρών και ασθενών που θα προσφέρουν προληπτικές εξετάσεις και βασικές πρώτες βοήθειες. Η προληπτική υγειονομική περιθαλψη στη βάση της οικειότητας με τον ασθενή είναι πολύ πιο οικονομική από τις διαγνώσεις και τις θεραπείες υψηλής τεχνολογίας (οι οποίες μπορούν να παρέχονται σε ειδικές περιπτώσεις). Η εμπλοκή του χρήστη είναι γενικά πιο φθηνή και πιο δημοκρατική από τον δαπανηρό εξωπορισμό των δημόσιων υπηρεσιών σε ιδιωτικούς κερδοσκοπικούς παρόχους. Η αποανάπτυξη, επομένως, μπορεί να βελτιώσει και όχι να επιδεινώσει τις δημόσιες υπηρεσίες.

Θεσμοί πρόνοιας χωρίς μεγέθυνση Χωρίς μεγέθυνση, η ανεργία αυξάνεται. Σε μια μετάβαση στην αποανάπτυξη θα χρειάζονται νέοι θεσμοί πρόνοιας για να αποσυνδέσουν την αμειβόμενη εργασία από τη μεγέθυνση ή αλλιώς να αποσυνδέσουν την ευημερία από την αμειβόμενη εργασία. Ένα παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης είναι το πρόγραμμα **εγγύησης θέσης εργασίας**, σύμφωνα με το οποίο το κράτος γίνεται ο εργοδότης της έσχατης λύσης μηδενίζοντας την *πραγματική* ανεργία. Ακόμα ένα παράδειγμα αποτελεί η πρόταση του **βασικού εισοδήματος** άνευ όρων που θα παραχωρείται σε όλους τους πολίτες και θα χρηματοδοτείται μέσω της προοδευτικής φορολογίας στον μισθό και στα κέρδη (ενώ η φορολογία των υψηλών εισοδημάτων θα μπορούσε να θέτει ένα **μέγιστο εισόδημα**) και της φορολογίας στην κατανάλωση. Έτσι, θα δύναται να διασφαλιστεί ένα βασικό επίπεδο διαβίωσης και ασφάλειας για όλους όσοι δεν έχουν πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία. Ο **διαμοιρασμός εργασίας**, δηλαδή η αναδιανομή της εργασίας μεταξύ εργαζομένων και ανέργων μέσω της μείωσης των ωρών εργασίας στον αμειβόμενο τομέα μπορεί εξίσου να μειώσει την ανεργία και να αναδιανείμει τον πλούτο, εφόσον μειωθούν οι ώρες, χωρίς να συνεπάγεται απώλεια εισοδήματος.

Η εθελοντική και συμβιωτική δραστηριότητα της αυτόνομης σφαίρας θα επεκταθεί εφόσον ένα βασικό εισόδημα διασφαλίζει την ικανοποίηση των βασικών αναγκών ή εάν ο **διαμοιρασμός εργασίας** απελευθερώσει χρόνο από την αμειβόμενη εργασία. Η **εγγύηση θέσης εργασίας** μπορεί να χρηματοδοτήσει δραστηριότητες στην αυτόνομη σφαίρα, όπως η **φροντίδα** και οι υπηρεσίες εκπαίδευσης, η εργασία σε αστικούς λαχανόκηπους, οι **συνεταιρισμοί** ή η παραγωγή ελεύθερου λογισμικού. Επομένως, οι νέοι προνοιακοί θεσμοί και οι οικονομικές πρακτικές βάσης αλληλοσυμπληρώνονται.

Οι υπηρεσίες **φροντίδας**, εκπαίδευσης, υγείας ή αποκατάστασης του περιβάλλοντος διαθέτουν υψηλή κοινωνική αξία και παρέχουν εργασία με νόημα. Μπορούν να αποτελέσουν τη ραχοκοκαλιά μιας **νέας οικονομίας**, ευημερούσας αλλά χωρίς μεγέθυνση. Μια τέτοια οικονομία θα αντιμετωπίζει λιγότερα προβλήματα ανεργίας, δεδομένου ότι θα είναι μια οικονομία έντασης της εργασίας.

Χρήμα και πιστωτικά ιδρύματα

Τα **κοινοτικά νομίσματα**, οι τράπεζες χρόνου και τα τοπικά συστήματα εμπορικών ανταλλαγών μπορούν να συμβάλουν στην αποκλιμάκωση και την επανατοπικοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας, περιορίζοντας την κυκλοφορία εντός μιας κοινότητας. Τα **κοινοτικά νομίσματα** έχουν λειτουργήσει συμπληρωματικά σε περιόδους κρίσης, καθώς επιτρέπουν σε ανθρώπους, οι οποίοι διαφορετικά θα έμεναν εκτός της οικονομίας της αγοράς, την πρόσβαση σε υπηρεσίες ζωτικής σημασίας. Το κρατικό χρήμα, ωστόσο, παραμένει ο σημαντικότερος τόπος παρέμβασης σε μια μετάβαση αποανάπτυξης διότι, πρώτον, οι φόροι, ένα μεγάλο μέρος της συνολικής κυκλοφορίας, καταβάλλονται σε κρατικό χρήμα και, δεύτερον, επειδή τα **κοινοτικά νομίσματα** δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του διακοινοτικού και του διεθνούς εμπορίου, το οποίο είναι αναπόφευκτο σε σύνθετες οικονομίες όπως οι δικές μας.

Μια μεταβατική πρόταση αποανάπτυξης είναι να πάρει πίσω το κράτος τον έλεγχο της δημιουργίας νέου χρήματος από τις ιδιωτικές τράπεζες (**δημόσιο χρήμα**). Στην πραγματικότητα, οι ιδιωτικές τράπεζες δημιουργούν νέο χρήμα εκδίδοντας δάνεια. Ενώ οι ιδιωτικές τράπεζες μπορούν να εκδώσουν χρήμα μόνο ως χρέος μέσω δανείων, θα μπορούσε και το κράτος να εκδώσει χρήμα χωρίς χρέος για την εξυπηρέτηση των δημόσιων αναγκών. Για παράδειγμα, τα κράτη θα μπορούσαν να εκδίδουν χρήμα για τη χρηματοδότηση ενός **βασικού εισοδήματος** ή μιας **εγγύησης θέσης εργασίας** ή να επιδοτούν **συνεταιρισμούς**, υπηρεσίες **φροντίδας**, την περιβαλλοντική αποκατάσταση ή τις ανανεώσιμες ενέργειες. Το **δημόσιο χρήμα** θα βελτίωνε τα δημόσια οικονομικά, καθώς τα κράτη θα έπαιρναν πίσω το κυριαρχικό δικαίωμα της κοπής των νομισμάτων (τη διαφορά μεταξύ της ονομαστικής αξίας του χρήματος και του κόστους παραγωγής του), και δεν θα δανείζονταν πλέον από ιδιωτικές τράπεζες για τη χρηματοδότηση των δημόσιων εξόδων.

Το χρήμα που εκδίδεται ως χρέος δημιουργεί μια δυναμική μεγέθυνσης. Τα χρέη αποπληρώνονται με τόκο και ο τόκος απαιτεί **μεγέθυνση**. Οι οικονομίες δεν γίνεται να συνεχίσουν να μεγεθύνονται με τον απαιτούμενο ρυθμό ώστε να πληρώνουν ένα **χρέος** που έχει συσσωρευτεί στο παρελθόν για να διατηρούν μια πλασματική **μεγέθυνση**.⁴³ Το χρέος είναι μια κοινωνική σχέση. Η ιστορία είναι γεμάτη παραδείγματα με κοινωνίες που διέγραφαν τα χρέη και ξεκινούσαν από την αρχή. Οι δυτικές κοινωνίες έχουν διατηρήσει έναν τρόπο ζωής υλικής αφθονίας μεταθέτοντας τις υποσχέσεις αποπληρωμής στο μέλλον. Ένα ιωβηλαίο χρέους αναπόφευκτα θα προκαλέσει μια πτώση στο επίπεδο διαβίωσης των μικρών πιστωτών και καταθετών. Από μια αποαναπτυξιακή άποψη, ο στόχος δεν είναι η επανέναρξη της ανάπτυξης και η αποπληρωμή των χρεών, αλλά πώς θα γίνει δίκαιη η διανομή του κόστους μιας ιωβηλαίας προσαρμογής. Ο έλεγχος του χρέους από τους πολίτες είναι ουσιώδης για τον καθορισμό των νόμιμων

και μη νόμιμων χρεών. Μπορεί, για παράδειγμα, να είναι νόμιμη η απαλλαγή από τα χρέη όσων απειλείται το βασικό επίπεδο διαβίωσης, αλλά όχι η εξόφληση των χρεών προς αυτούς που δανείζουν για να αποκομίσουν υψηλό κέρδος.

Η πολιτική μιας μετάβασης αποανάπτυξης

Δεν υπάρχει συμφωνία στη βιβλιογραφία για την αποανάπτυξη όσον αφορά την πολιτική και τις πολιτικές στρατηγικές με τις οποίες θα μπορούσαν οι εναλλακτικοί θεσμοί, εμποτισμένοι με τις αξίες της αποανάπτυξης, να αντικαταστήσουν τους σημερινούς θεσμούς του **καπιταλισμού**. Οι προτιμώμενες στρατηγικές και τα πολιτικά υποκείμενα μπορεί να περιλαμβάνουν από μη μισθωτούς ουτοπιστές του σήμερα, οι οποίοι μοιράζονται μια οιοσεί ταξική εμπειρία αυτόνομης διαβίωσης και παραγωγής, έως τα υπαρκτά κοινωνικά κινήματα, πολιτικά κόμματα ή ακόμα και **σωματεία**. Εάν η κοινότητα της αποανάπτυξης συμφωνεί σε κάτι, αυτό είναι ότι η μετάβαση μπορεί να είναι μόνο το αποτέλεσμα πολλαπλών στρατηγικών και πολλαπλών δρώντων. Ένα κίνημα των κινημάτων που θα αλλάξει τόσο τις καθημερινές πρακτικές όσο και τους κρατικούς θεσμούς.⁴⁴

Ο Ντ' Αλίζα και άλλοι⁴⁵ κατηγοριοποιούν τις στρατηγικές αποανάπτυξης και τους δρώντες σε πολιτικά ευγενείς και «πολιτικά ανάγωγους», οι οποίοι ορίζονται ως εκείνοι που δεν υποτάσσονται στον έλεγχο των κυβερνήσεων. Στο ρεπερτόριο των ακτιβιστών της αποανάπτυξης περιλαμβάνεται η οργανωμένη **ανυπακοή**, η οποία περιλαμβάνει από καταλήψεις εγκαταλελειμμένων σπιτιών μέχρι καθιστικές διαμαρτυρίες ενάντια σε μεγάλα έργα και εργοστάσια άνθρακα. Θα μπορούσε, επίσης, να περιλαμβάνει καταλήψεις γης από άνεργους, άκληρους ή φτωχούς αγρότες. Η οικονομική **ανυπακοή** περιλαμβάνει πράξεις όπως του Ενρίκ Ντουράν (Enric Duran), εξέχων ακτιβιστής της αποανάπτυξης στη Βαρκελώνη, ο οποίος «απαλλοτρίωσε» 492.000 ευρώ μέσω δανείων από 39 τράπεζες, ακριβώς πριν την κρίση του 2008, για να καταγγείλει το κερδοσκοπικό πιστωτικό σύστημα, δίνοντας τα χρήματα σε εναλλακτικά εγχειρήματα.

Από την άλλη πλευρά, ο Λατούς⁴⁶ βλέπει την αλλαγή να έρχεται κυρίως μέσω της κοινοβουλευτικής πολιτικής και των δράσεων στη βάση. Προτείνει την αποανάπτυξη ως ατζέντα των κομμάτων της Αριστεράς, αν και είναι εναντίον της δημιουργίας ενός «κόμματος της αποανάπτυξης» ως τέτοιο. Άλλοι έχουν μεγαλύτερη πίστη στα κοινωνικά κινήματα, όπως αυτό των **αγανακτισμένων (κίνημα των πλατειών)**, για να αλλάξουν το κοινοβουλευτικό σύστημα προς μια πιο άμεση μορφή δημοκρατίας, όπως κατέδειξαν οι συνελύξεις των κατειλημμένων πλατειών. Ωστόσο, άλλοι δίνουν έμφαση στη μετασηματιστική δυνατότητα των μη καπιταλιστικών οικονομικών πρακτικών βάσης, εκπαίδευσης, **φροντίδας**, σίτισης, διαβίωσης και παραγωγής, οι οποίες θεωρούνται πολιτικές, ακόμη και αν δεν συμβαίνουν στα παραδοσιακά τερέν που συνδέονται με την πολιτική, όπως τα πολιτικά κόμματα, οι εκλογές ή τα κοινοβούλια.

Είναι πολιτικές επειδή αμφισβητούν και δημιουργούν σαφείς εναλλακτικές έναντι των κυρίαρχων θεσμών του καπιταλισμού και επειδή μπορούν να γίνουν οικουμενικές. Παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι πρακτικές του κινήματος των **αγανακτισμένων (κίνημα των πλατειών)** –καθιστικές διαμαρτυρίες, οπωρώνες σε πλατείες, συλλογικές κουζίνες, αντιπραγματισμός– προεικονίζουν τις αξίες που εκφράζουν τα εναλλακτικά εγχειρήματα, καθώς το κίνημα μπορεί να αποτελεί την εναρκτήρια πολιτική έκφραση των ουτοπιστών του τώρα.

Υφίσταται μια υπόθεση ότι η συστημική αλλαγή στην κατεύθυνση της αποανάπτυξης θα ακολουθήσει μια παρόμοια δυναμική με άλλες αλλαγές που συνέβησαν στο παρελθόν. Ο καπιταλισμός αναδύθηκε από τη φεουδαρχία, καθώς σφυρηλατήθηκαν οι δεσμοί πρώτα μεταξύ των νέων οικονομικών πρακτικών (εταιρείες, πολυεθνικές, εμπορικά συμβόλαια, τράπεζες, επενδύσεις) και μετά με θεσμούς που προέκυψαν μέσα από τους κοινωνικούς αγώνες για τη στήριξη αυτών των πρακτικών (κατάργηση των μοναρχιών και των φεουδαρχικών προνομίων, περίφραξη των κοινών, φιλελεύθερη δημοκρατία, νόμοι προστασίας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας). Οι πρακτικές βάσης και οι προνοιακοί και νομισματικοί θεσμοί που αναλύονται σε αυτή την ενότητα μπορεί να είναι οι σπόροι ενός νέου μετασχηματισμού που θα αναδυθεί μέσα από το σύστημα, στην τελευταία κρίση του **καπιταλισμού** και όταν επέλθει το τέλος της εποχής της **μεγέθυνσης** και της επέκτασης.

4. Το μέλλον της αποανάπτυξης

Το μέλλον της αποανάπτυξης είναι ανοιχτό. Η έρευνα για να στηριχτούν οι θεμελιακές παραδοχές της αποανάπτυξης, οι οποίες έχουν εδραιωθεί εντός της κοινότητας της αποανάπτυξης, είναι ακόμα απαραίτητη πάνω στις βάσεις που πλέον είναι κοινές, αν και πολύ μακριά από το να γίνουν αποδεκτές από την ακαδημαϊκή κοινότητα και την κοινωνία εν γένει. Οι παραδοχές αυτές συνίστανται στο ανέφικτο της απούλοποίησης μέσω της τεχνολογικής προόδου και στο αναπόφευκτο της καταστροφικής κλιματικής αλλαγής εάν συνεχιστεί η **μεγέθυνση**, στην εισαγωγή των ανεπτυγμένων οικονομιών σε μια περίοδο συστημικής στασιμότητας, εν μέρει εξαιτίας των ορίων των πόρων, ή στην υπόθεση ότι μια εγκατάλειψη της **μεγέθυνσης** θα αναζωογονήσει την πολιτική και θα θρέψει τη δημοκρατία, αντί να εγείρει καταστροφικά πάθη. Η διεξαγωγή περισσότερης έρευνας μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε πώς προσαρμόζονται οι άνθρωποι και τα κράτη στην έλλειψη μεγέθυνσης, γιατί κάποιες πρακτικές βάσης πετυχαίνουν ενώ άλλες αποτυγχάνουν ή ενσωματώνονται στο κυρίαρχο ρεύμα ή πώς, και υπό ποιες συνθήκες, οι νέοι προνοιακοί θεσμοί θα παράγουν τα αποτελέσματα που ισχυρίζονται οι υπερασπιστές τους.

Το πολιτικό ερώτημα αφορά την κοινωνική δυναμική, τους δρώντες, τις συμμαχίες και τις διαδικασίες που θα δημιουργήσουν μια μετάβαση στην αποανάπτυξη. Αυτό το ερώτημα δεν είναι μόνο θεωρητικό. Η κοινωνική αλλαγή είναι μια διαδικασία δημιουργίας που είναι αδύνατο να προβλέψουμε εκ των προτέρων. Αυτό που μπορούν να προσφέρουν οι ακαδημαϊκές σπουδές της αποανάπτυξης είναι τα επιχειρήματα και τις αφηγήσεις που θα δώσουν πνοή στην πολιτική της μετάβασης. Οι ιδέες που παρουσιάζονται σε αυτό το κείμενο το έχουν κάνει ήδη αυτό. Ωστόσο, εάν η αποανάπτυξη πρόκειται να παραμείνει μια ζωντανή ιδέα και δεν πολυκαιρίσει, δεν υπάρχει λόγος να παραμείνουν απλώς αφηγήσεις. Μπορούμε να χρησιμοποιούμε τις «πρώτες ύλες» του λεξιλογίου της αποανάπτυξης και να δημιουργούμε διαρκώς νέα φαντασιακά και επιχειρήματα που αποφεύγουν τα ψευτοδιλήμματα του τύπου «λιτότητα ή δαπάνες». Αυτό επιχειρούμε στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, όπου διατυπώνουμε μια νέα θέση, γειώνοντας την αποανάπτυξη στη **δαπάνη**.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. André Gorz στα πρακτικά δημόσιας συζήτησης που οργανώθηκε στο Παρίσι από το *Club du Nouvel Observateur*, M. Bosquet, *Nouvel Observateur*, τχ. 397, Παρίσι, 19 Ιουνίου 1972.
2. Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows και Jørgen Randers, *Limits to Growth*, Universe Books, Νέα Υόρκη 1972.
3. André Amar, «La croissance et le problème moral», στο *Cahiers de la Nef*, «*Les objecteurs de croissance*», τχ. 52, 1973, σελ. 133.
4. Σε αυτό το κείμενο αφήνουμε τους πρωτότυπους τίτλους στα γαλλικά, όχι μόνο για πρακτικούς λόγους και λόγους γλωσσικού πλουραλισμού, αλλά επίσης επειδή πολλές από τις λέξεις που περιλαμβάνονται δίνουν μεγαλύτερη έμπνευση στα γαλλικά!
5. Στην αρχική μετάφραση του κειμένου «*Écologie et liberté*» (1977) στα αγγλικά, το 1980, ο όρος *décroissance* μεταφράστηκε εσφαλμένα «αντιστροφή της ανάπτυξης». Εδώ το αντικαταστήσαμε με τη λέξη «αποανάπτυξη».
6. André Gorz, *Ecology as politics*, Black Rose Books, Μόντρεαλ 1980. Πρωτοεκδόθηκε το 1977 με τον τίτλο *Écologie et liberté*, από τις εκδόσεις Galilée στο Παρίσι.
7. Jacques Grinevald, *L'économiste Georgescu-Roegen: Intégrer l'économie dans la problématique énergétique et écologique*, Uni information, Service de presse et d'information de l'Université de Genève, Γενεύη 1974.
8. G. Kallis, F. Schneider και J. Martinez-Alier (επιμ.), «Growth, recession or degrowth for sustainability and equity?», ειδικό τεύχος, στο *Journal of Cleaner Production*, τχ. 6 (18), 2010, σελ. 511-606. C. Cattaneo, G. D'Alisa, G. Kallis και C. Zografos (επιμ.), «Degrowth futures and democracy», ειδικό τεύχος, στο *Futures*, τχ. 44 (6), 2012, σελ. 515-23. Saed, «Introduction to the degrowth symposium», στο *Capitalism Nature Socialism*, τχ. 23 (1), 2012, σελ. 26-29. G. Kallis, C. Kerschner και J. Martinez-Alier (επιμ.), «The economics of degrowth», στο *Ecological Econom-*

ics, τχ. 84, 2012, σελ. 172-80. F. Sekulova, G. Kallis, B. Rodriguez-Labajos και F. Schneider, «Degrowth: From theory to practice», στο *Journal of Cleaner Production*, τχ. 28, 2013, σελ. 1-6. M. Whitehead, «Degrowth or regrowth?», στο *Environmental Values*, τχ. 22 (2), 2013, σελ. 141-145. N. Kosoy (επιμ.), «Degrowth: The economic alternative for the anthropocene», ειδικό τεύχος, στο *Sustainability*, τχ. 5, 2013 (www.mdpi.com/journal/sustainability/special_issues/degrowth).

9. F. Schneider, G. Kallis και J. Martinez-Alier, «Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability», ειδικό τεύχος, στο *Journal of Cleaner Production*, τχ. 18(6), 2010, σελ. 511-518.

10. Μεταφορά του Ιβάν Ίλιτς που ενέπνευσε τον Σερζ Λατούς και το κίνημα της αποανάπτυξης. Το σαλιγκάρι φτιάχνει το κέλυφός του προσθέτοντας σπείρες μέχρι που κάποια στιγμή σταματά γιατί κάθε επιπλέον σπείρα αυξάνει το βάρος του κελύφους του πολλαπλασιαστικά. Εάν το σαλιγκάρι εξακολουθούσε να είναι παραγωγικό πέρα από ένα όριο, δεν θα ωφελούνταν από το μεγαλύτερο κέλυφος, αλλά, αντιθέτως, θα το έφερε ως βάρος. [ΣΤΜ]

11. F. Demaria, F. Schneider, F. Sekulova και J. Martinez-Alier, «What is degrowth? From an activist slogan to a social movement», στο *Environmental Values*, τχ. 22 (2), 2013, σελ. 191-215.

12. Cornelius Castoriadis, «Reflections on "Rationality" and "Development"», στο *Thesis*, τχ. 10/11, 1985, σελ. 18-35.

13. Σε γενικές γραμμές, οι χώρες του παγκόσμιου Βορρά περιλαμβάνουν τις ΗΠΑ, τον Καναδά, τη Δυτική Ευρώπη και τα ανεπτυγμένα κράτη της Ανατολικής Ασίας, ενώ ο παγκόσμιος Νότος περιλαμβάνει την Αφρική, τη Λατινική Αμερική και τις αναπτυσσόμενες χώρες της Ασίας, συμπεριλαμβανομένης της Μέσης Ανατολής. [ΣΤΜ]

14. Νοτιοαφρικανική φιλοσοφική έννοια που θα μπορούσε να αποδοθεί περιγραφικά ως «ανθρώπινη καλοσύνη προς τους άλλους» και δηλώνει την πεποίθηση ότι υπάρχει ένας καθολικός δεσμός μοιράσματος ο οποίος λειτουργεί συνδεδειγμένα για την ανθρωπότητα.

15. Herman Daly, *Beyond growth: The economics of sustainable development*, Beacon Press, Βοστώνη 1996.

16. Ezra J. Mishan, *The costs of economic growth*, Staples Press, Λονδίνο 1967.

17. Richard Wilkinson και Kate Pickett, *The spirit level: Why greater equality makes societies stronger*, Bloomsbury Press, Νέα Υόρκη, Βερολίνο, Λονδίνο 2009.

18. Fred Hirsch, *Social limits to growth*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 1976.

19. Robert Skidelsky και Edward Skidelsky, *How Much is enough?*, Other Press, Νέα Υόρκη 2012.

20. Kevin Anderson και Alice Bows, «Beyond "dangerous" climate change: Emission scenarios for a new world», στο *Philosophical Transitions of the Royal Society*, τχ. 369, 2011, σελ. 2-44.

21. Howard T. Odum και Elisabeth C. Odum, *A prosperous way down*, University Press of Colorado, Μπόλντερ 2001.

22. Mauro Bonaiuti, *The great transition*, Routledge, Λονδίνο 2014.

23. Robert J. Gordon, «Is U.S. economic growth over? Faltering innovation confronts the six headwinds», στο *The National Bureau of Economic Research Working Paper*, αρ. 18315, 2012.

24. David Harvey, *The enigma of capital*, Profile Books, Λονδίνο 2010.

25. Σύμφωνα με τη θεωρία του Μ. Κινγκ Χάμπερτ, η πετρελαιοπαραγωγική κορύφωση είναι η στιγμή που επιτυγχάνεται ο μέγιστος βαθμός άντλησης πετρελαίου, μετά την οποία αρχίζει να μειώνεται μέχρι που στερεύει. [ΣΤΜ]

26. G. Kallis, J. Martinez-Alier και R. B. Norgaard, «Paper assets, real debts: An ecological-economic exploration of the global economic crisis», στο *Critical Perspectives on International Business*, τχ. 5 (1/2), 2009, σελ. 14-25.
27. Ivan Illich, *Tools for conviviality*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1973.
28. André Gorz, *Farewell to the working class: An essay on post-industrial socialism*, Pluto Press, Λονδίνο 1982.
29. Cornelius Castoriadis, *The imaginary institution of society*, Polity Press, Καίμπριτζ 1987.
30. Schneider, ό.π., σελ. 513.
31. Paul Ariès, *Décroissance ou Barbarie*, Golias, Λυόν 2005.
32. Bruno Latour, «To modernize or to ecologize? That's the question», στο N. Castree και B. Willems-Braun (επιμ.), *Remaking reality: Nature at the Millenium*, Routledge, Λονδίνο 1998.
33. Giacomo D'Alisa, David Burgalassi, Hali Healy και Mariana Walter, «Conflict in campania: Waste emergency or crisis of democracy», στο *Ecological Economics*, τχ. 70, 2010, σελ. 239-49.
34. Με τον όρο «συναίνεση της Ουάσιγκτον» ο οικονομολόγος Τζον Ουίλιαμσον περιέγραψε τη συμφωνία, σε ένα μεταρρυθμιστικό πρότυπο, ανάμεσα στις αναπτυσσόμενες χώρες σε κρίση και των θεσμών που έχουν την έδρα τους στην ομώνυμη πόλη, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Παγκόσμια Τράπεζα και το Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ. Αργότερα, η φράση «συναίνεση της Ουάσιγκτον» άρχισε να χρησιμοποιείται γενικότερα για να περιγράψει έναν φονταμενταλιστικό προσανατολισμό στις αγορές ή τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση. [ΣΤΜ]
35. Στο πρωτότυπο διατηρείται ο γαλλικός όρος «dépense». [ΣΤΜ]
36. Eric Hobsbawm, *How to change the world: Tales of Marx and marxism*, Little Brown, Λονδίνο 2011.
37. Frederik B. Blauwhof, «Overcoming Accumulation: Is a capitalist steady-state economy possible?», στο *Ecological Economics*, τχ. 84, 2012, σελ. 254-61, 2012 και Harvey ό.π.
38. Philip Lawn, «Is a democratic-capitalist system compatible with a low-growth or steady-state economy?», στο *Socio-economic Review*, τχ. 3 (2), 2005, σελ. 209-232.
39. Blauwhof, ό.π.
40. Tim Jackson, *Prosperity without growth*, Earthscan, Λονδίνο 2009.
41. Skidelsky και Skidelsky, ό.π., σελ. 6.
42. J. Conill, A. Cardenas, M. Castells, S. Hlebig και L. Servon, *Otra vida es posible: practicas alternativas durante la crisis*, Ediciones UOC Press, Βαρκελώνη 2012.
43. Kallis 2009, ό.π.
44. Demaria, ό.π.
45. G. D'Alisa, F. Demaria και C. Cattaneo, «Civil and uncivil actors for a degrowth society», στο *Journal of Civil Society*, τχ. 9 (2), 2013, σελ. 212-23.
46. Serge Latouche, *Farewell to growth*, Polity Press, Καίμπριτζ 2009.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amar, A., «La croissance et le problème moral», στο *Cahiers de la Nef*, «*Les objecteurs de croissance*», τχ. 52, 1973.
- Anderson, K. και Bows, A., «Beyond “dangerous” climate change: Emission scenarios for a new world», στο *Philosophical Transitions of the Royal Society*, τχ. 369, 2011, σελ. 254-61.
- Aries, P., *Decroissance ou Barbarie*, Goliass, Λυόν 2011.
- Blauwhof F. B., «Overcoming accumulation: Is a capitalist steady-state economy possible?» στο *Ecological Economics*, τχ. 84, 2012, σελ. 254-61.
- Bonaiuti, M., *The great transition*, Routledge, Λονδίνο 2014.
- Castoriadis, C., «Reflections on “Rationality” and “Development”», στο *Thesis*, τχ. 10/11, 1985, σελ. 18-35.
- , *The imaginary institution of society*, Polity Press, Καίμπριτζ 1987.
- Cattaneo, C., D’Alisa, G., Kallis, G. και Zografos, C., (επιμ.), «Degrowth futures and democracy», στο ειδικό τεύχος, *Futures*, τχ. 44 (6), 2012, σελ. 515-23.
- Conill, J., Cardenas, A., Castells, M., Hlebig, S. και Servon, L., *Otra vida es posible: practicas alternativas durante la crisis*, Ediciones UOC Press, Βαρκελώνη 2012.
- D’Alisa, G., Burgalassi, D., Healy, H. και Walter, M., «Conflict in campania: Waste emergency or crisis of democracy», στο *Ecological Economics*, τχ. 70, 2010, σελ. 239-49.
- D’Alisa, G., Demaria, F. και Cattaneo, C., «Civil and uncivil actors for a degrowth society», στο *Journal of Civil Society*, τχ. 9 (2), 2013, σελ. 212-24.
- Daly, H., *Beyond growth: The economics of sustainable development*, Beacon Press, Βοστώνη 1996.
- Demaria, F., Schneider, F., Sekulova, F. και Martinez-Alier, J., «What is degrowth? From an activist slogan to a social movement», στο *Environmental Values*, τχ. 22 (2), 2013, σελ. 191-215.
- Georgescu-Roegen, N., *The entropy law and the economic process*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 1971.
- Gordon, R. J., «Is U.S. economic growth over? Faltering innovation confronts the six headwinds», στο *The National Bureau of Economic Research Working Paper*, αρ. 18315, 2012.
- Gorz, A., *Ecology as Politics*, Black Rose Books, Μόντρεαλ 1980. Πρώτη έκδοση *Ecologie et liberté*, Galilee, Παρίσι 1977.
- , *Farewell to the working class: An essay on post-industrial socialism*, Pluto Press, Λονδίνο 1982.
- Gorz, A., (M. Bosquet), *Nouvel Observateur*, τχ. 397, Παρίσι, 1972, 19 Ιουνίου. Πρακτικά από δημόσιο διάλογο που διοργανώθηκε στο Παρίσι από το Club du Nouvel Observateur.
- Grinevald, J., «*L’économiste Georgescu-Roegen: Intégrer l’économie dans la problématique énergétique et écologique*», Πανεπιστήμιο της Γευνεύης, 1974. Grinevald, J. και Rens, I., *Demain la décroissance: Entropie-écologie-économie*, Pierre-Marcel Favre, Λωζάννη 1979.
- Harvey, D., *The enigma of capital*, Profile Books, Λονδίνο 2010.
- Hirsch, F., *Social limits to growth*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 1976.
- Hobsbawm, E., *How to change the world: Tales of Marx and marxism*, Little Brown, Λονδίνο 2011.
- Illich, I., *Tools for conviviality*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1973.
- Jackson, T., *Prosperity without growth*, Earthscan, Λονδίνο 2009.
- Kallis, G., Martinez-Alier, J. και Norgaard, R. B., «Paper assets, real debts: An ecological-economic

- exploration of the global economic crisis», στο *Critical Perspectives on International Business*, τχ. 5 (1/2), 2011, σελ. 14-25.
- Kallis, G., Schneider, F. και Martinez-Alier, J. (επιμ.), «Growth, recession or degrowth for sustainability and equity?», ειδική έκδοση, στο *Journal of Cleaner Production*, τχ. 6 (18), 2010, σελ. 511-606.
- Kallis, G., Kerschner, C. και Martinez-Alier, J. (επιμ.), «The economics of degrowth», στο *Ecological Economics*, τχ. 84, 2012, σελ. 172-80.
- Kallis, G., Kalush, M., O'Flynn, M., Rossiter, J. και Ashford, N., «"Friday off": Reducing working hours in Europe», στο *Sustainability*, τχ. 5 (4), 2013, σελ. 545-67.
- Kosoy, N. (επιμ.), «Degrowth: The economic alternative for the Anthropocene», στο *Sustainability*, τχ. 5, 2013, www.mdpi.com/journal/sustainability/special_issues/degrowth
- Latouche, S., *Farewell to growth*, Polity Press, Καίμπριτζ 2009.
- , *Vers une société d'abondance frugale: Contresens et controverses de la décroissance*, Fayard/Mille et une nuits, Παρίσι 2011.
- Latour, B., «To Modernize or to ecologize? That's the question», στο Castree, N. και Willems-Braun, B. (επιμ.), *Remaking reality: Nature at the Millenium*, Routledge, Λονδίνο 1998.
- Lawn, P., «Is a democratic-capitalist system compatible with a low-growth or steady-state economy?», στο *Socio-economic Review*, τχ. 3 (2), 2005, σελ. 209-232.
- Martinez-Alier, J., Kallis, J., Veuthey, S., Walter, M. και Temper, L., «Social metabolism, ecological distribution conflicts, and valuation languages», στο *Ecological Economics*, τχ. 70 (2), 2010, σελ. 153-158.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L. και Randers, J., *Limits to growth*, Universe books, Νέα Υόρκη 1972.
- Mishan, E.J., *The costs of economic growth*, Staples Press, Λονδίνο 1967.
- Odum, H.T. και Odum, E. C., *A prosperous way down*, University Press of Colorado, Κολοράντο 2001.
- Saed, «Introduction to the Degrowth Symposium», στο *Capitalism Nature Socialism*, τχ. 23 (1), 2012, σελ. 26-29.
- Schneider, F., Kallis, G. και Martinez-Alier, J., «Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability», ειδική έκδοση, στο *Journal of Cleaner Production*, τχ. 18(6), 2010, σελ. 511-518.
- Sekulova, F., Kallis, G., Rodriguez-Labajos, B. και Schneider, F., «Degrowth: From theory to practice», στο *Journal of Cleaner Production*, τχ. 28, 2013, σελ. 1-6.
- Skidelsky, R. και Skidelsky, E., *How Much is enough?*, Other Press, Νέα Υόρκη 2012.
- Whitehead, M., «Degrowth or regrowth?», στο *Environmental Values*, τχ. 22 (2), 2013, σελ. 141-145.
- Wilkinson, R. και Pickett, K., *The spirit level: Why greater equality makes societies stronger*, Bloomsbury Press, Νέα Υόρκη, Λονδίνο και Βερολίνο 2009.

ΜΕΡΟΣ 1
Γραμμές σκέψης

1

ΑΝΤΙΩΦΕΛΙΜΙΣΜΟΣ

Ονόφριο Ρομάνο

Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο του Μπάρι «Α.Μόρο»

Ο αντιωφελιμισμός είναι μια σχολή σκέψης που κριτικάρει την ηγεμονία των επιστημολογικών αξιώσεων των οικονομικών στις ανθρωπιστικές σπουδές και τις κοινωνικές επιστήμες. Οι αντιωφελιμιστές υποστηρίζουν τη ζωτική σημασία του κοινωνικού δεσμού σε σύγκριση με το προσωπικό συμφέρον. Δίνουν το πλαίσιο ενός παραδείγματος ανταλλαγής δώρων, που έχει στόχο να υπερβεί τα δύο κύρια πλαίσια των κοινωνικών επιστημών, τον ολισμό και τον μεθοδολογικό ατομισμό.

Το 1981, ο Γάλλος κοινωνιολόγος Αλέν Καγέ (Alain Caillé) και ο Ελβετός ανθρωπολόγος Ζεράλντ Μπερτού (Gérald Berthoud) δημιούργησαν το Αντιωφελιμιστικό Κίνημα των Κοινωνικών Επιστημών (MAUSS). Αυτό το ευφυέστατο ακρωνύμιο αναπαράγει το επώνυμο του συγγραφέα του *Δώρου*,¹ τον Μαρσέλ Μος (Marcel Mauss). Ο Μος, μαζί με τον Καρλ Πολάνυι (Karl Polanyi), ενέπνευσαν το έργο της ομάδας. Οι δύο ιδρυτές πήραν την απόφαση να ξεκινήσουν το διανοητικό τους εγχείρημα μετά τη συμμετοχή τους, τον προηγούμενο χρόνο, σε μια διεπιστημονική συζήτηση με φιλοσόφους, οικονομολόγους και ψυχαναλυτές για το ζήτημα της «ανταλλαγής δώρων». Εκεί ένιωσαν την ίδια ματαιώση όσον αφορά τους υπόλοιπους συμμετέχοντες, οι οποίοι επέμεναν πεισματικά στη βαθιά τους πεποίθηση ότι πίσω από κάθε ανθρώπινη πράξη, συμπεριλαμβανομένης της ανταλλαγής δώρων και των εκδηλώσεων γενναιοδωρίας, πρέπει να εντοπίζουμε αποκλειστικά και μόνο τη στρατηγική του εγωιστικού υπολογισμού.

Από την αρχή στο κίνημα αυτό ηγήθηκε ο Αλέν Καγέ, ο οποίος συγκέντρωσε διανοούμενους από διάφορα γνωστικά πεδία, όπως τον Σερζ Λατούς (οικονομολόγο και φιλόσοφο), τον Αχμέτ Ενσέλ (Ahmet Insel - οικονομολόγο και πολιτικό επιστήμονα), τον Ζαν Λικ Μπουαγιό (Jean-Luc Boilleau - κοινωνιολόγο και φιλόσοφο), τον Ζακ Γκομπου (Jacques Godbout - ανθρωπολόγο), τον Φιλίπ Ροσπαμπέ (Philippe Rosrabé - οικονομολόγο και ανθρωπολόγο), κ.ά. Αρχικά δημιούργησαν το περιοδικό *Bulletin du Mauss* και το 1988 την επιθεώρηση *Revue du Mauss*, η οποία τυπωνόταν από τον εκδοτικό οίκο υψηλού κύρους *La Découverte* (ξεκίνησε ως τριμηνιαία επιθεώρηση και από το 1993 έγινε εξαμηνιαία).

Το MAUSS αποτελεί σήμερα ένα μεγάλο δίκτυο ερευνητών που βρίσκονται στην Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική, τη Νότια Αφρική και τη Μέση Ανατολή. Χαρακτηρίζεται από μια ευρεία γκάμα προσεγγίσεων, θεματικών και πεδίων εφαρμογής. Ο βασικός θεωρητικός του στόχος είναι να εδραιώσει μια νέα επιστημολογική βάση για τον οικουμενισμό και τη δημοκρατία. Αυτή η προσπάθεια – πιο συστηματική και ολοκληρωμένη στα έργα του Αλέν Καγέ – εξελίχθηκε γύρω από τρεις συλλογιστικούς άξονες: το άτομο, τον κοινωνικό δεσμό και την πολιτική.

Οι αντιωφελμιστές αμφισβητούν τις θεωρητικές προσεγγίσεις που ερμηνεύουν οποιαδήποτε ανθρώπινη δράση σαν να εκκινεί από τον κεντρικό άξονα του «ατόμου» και, ως εκ τούτου, να προσανατολίζεται στην προσωπική ικανοποίηση:

Προσδιορίζουμε ως ωφελμιστικό κάθε δόγμα που βασίζεται στον ισχυρισμό ότι τα ανθρώπινα υποκείμενα διέπονται από τη λογική του εγωιστικού υπολογισμού ηδονών και πόνων, αποκλειστικά βάσει του συμφέροντός τους ή των προτιμήσεών τους, και ότι αυτό είναι καλό επειδή δεν υπάρχει άλλο πιθανό θεμέλιο ώστε να στηριχτούν οι ηθικοί κανόνες πέρα από τον νόμο της **ευτυχίας** των ατόμων και των κοινοτήτων τους.²

Το αντικείμενο της κριτικής των αντιωφελμιστών αποτελεί μια ιδεολογική μήτρα η οποία διαπερνά τη σκέψη και την ευρύτερη κουλτούρα:

Ο ωφελμισμός δεν είναι ένα φιλοσοφικό σύστημα ή ένα από τα δομικά στοιχεία της κυρίαρχης ιδεολογίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Μάλλον έχει γίνει η ίδια η ιδεολογία, σε σημείο που ο σύγχρονος άνθρωπος δεν μπορεί σε μεγάλο βαθμό να κατανοήσει και να αποδεχτεί αυτό που δεν μπορεί να μεταφράσει με όρους χρησιμότητας και εργαλειακής αποτελεσματικότητας.³

Οι αντιωφελμιστές ασκούν κριτική στον ωφελμισμό διότι υποβαθμίζει τον άνθρωπο. Ισχυρίζονται ότι η μάχη που πρέπει να δώσουμε θα πρέπει να επιμείνει στην αναγνώριση της συνθετότητας και του πλουραλισμού των μορφών της ζωής. Ο αντιω-

φελιμισμός, κάθε άλλο από το να αυτοπροσδιορίζεται ως αντνεωτερική σκέψη, στοχεύει στην εκ νέου ανακάλυψη του πραγματικού νοήματος της νεωτερικότητας για την αποκατάσταση του επιστημονικού πνεύματος έναντι του επιστημονισμού, του λόγου έναντι του ορθολογισμού, της δημοκρατίας έναντι της τεχνοκρατίας. Υπό αυτή την έννοια, ο Καγέ επαναφέρει τη βραχμανική ταξινόμηση των στόχων του ανθρώπου (puruṣārtha): ηδονή (kama), συμφέρον (artha), καθήκον (dharma) και τη χαλαρή απελευθέρωση από κάθε σκοπό (moksha).⁴ Σύμφωνα με τον Καγέ, ο ωφελιμισμός έχει υποβαθμίσει μια πολλαπλότητα στόχων στο αποκλειστικό βασίλειο του συμφέροντος (artha). Ωστόσο, ασκεί κριτική και σε άλλες σχολές σκέψης, οι οποίες μεταφράζουν την οντολογική πολλαπλότητα σε ένα από τα τρία κίνητρα που έχουν θυσιαστεί: η φροϋδική σχολή που έχει αφιερωθεί στην ηδονή (kama), η ολιστική σχολή που τονίζει το καθήκον (dharma), ή η υπαρξιστική διάθεση (σύμφωνα με τον Μπατάιγ) που αναζητεί τον σκοπό (moksa). Το αντι-εγχείρημα που προτείνουν οι αντιωφελιμιστές είναι μια σύγχρονη ιθαγένεια σε όλα τα βραχμανικά επίπεδα της ύπαρξης, δηλαδή σε όλες τις «πολλαπλές καταστάσεις του υποκειμένου». Αυτό το αίτημα αρθρώνεται τόσο αναλυτικά (η πολύ-τελεολογία του ανθρώπινου όντος έχει μια οντολογική συνδήλωση) όσο και πολιτικά, όπως θα δούμε παρακάτω.

Ο δεύτερος στοχαστικός πόλος, ο κοινωνικός δεσμός, συμπίπτει με την επαναξιολόγηση της λογικής του δώρου. Σύμφωνα με τον Μος, το δώρο εδώ γίνεται αντιληπτό ως ένα «ολικό κοινωνικό φαινόμενο». Όπως στην «υποκείμενη ασυνείδητη δομή», την οποία συνέλαβε ο Λεβί-Στρος, το δώρο γίνεται ο αρχετυπικός επιτελεστής ή η οικουμενική συμβολική μήτρα της συμμαχίας μεταξύ ατόμων και ομάδων. Δρα σε μικροκοινωνιολογικό επίπεδο μέσω του μηχανισμού της τριπλής υποχρέωσης –«να δώσεις, να λάβεις και να επιστρέψεις»–, αλλά μπορεί να επεκταθεί στη μεσοκοινωνιολογική κλίμακα της «σχέσης» και, εντέλει, στην «πολιτική», δηλαδή στο μακροκοινωνιολογικό πλαίσιο. «Κάθε ένας από αυτούς τους τρεις όρους –δώρο, σχέση και πολιτική– είναι μια μεταφορά, ένα σύμβολο και ένα εργαλείο για να ερμηνεύσουμε τους άλλους».⁵

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 τονίζεται η πολιτική τάση του κινήματος με τις «τριάντα θέσεις για μια νέα και οικουμενική αριστερά» (συζητήθηκαν σε διάφορα τεύχη της *Revue du Mauss*, ξεκινώντας από το τεύχος 9/1, 1997). Από πολιτικής πλευράς, ο αντιωφελιμισμός ταυτίζεται με το εγχείρημα της «δημοκρατίας για τη δημοκρατία», που υποστηρίζει ότι το δημοκρατικό ιδεώδες μπορεί να αναβιώσει μόνο εάν απαλλάξουμε τη συλλογική συζήτηση από οποιουσδήποτε σκοπούς ή συμφέροντα, ιδίως εγωιστικά. Σύμφωνα με τον Καγέ, το κύριο εμπόδιο στη δημοκρατία, και το κύριο αίτιο για την παρακμή της πολιτικής, είναι μια έλλειψη εναλλακτικών κοινωνικών υποδειγμάτων διαβίωσης, με αποτέλεσμα, για παράδειγμα, να αποκλείεται από την ωφελιμιστική ιδεολογία ακόμα και η συζήτηση ή η επιλογή των εν λόγω προτιμήσεων.

Η δημοκρατία πρέπει να ενισχύσει την ποικιλομορφία προσφέροντας μια πληθώρα τρόπων ζωής, διευρύνοντας τον δημόσιο χώρο διαλόγου και πολλαπλασιάζοντας τις πιθανότητες αυτοπραγμάτωσης. Μια καίρια σχετική πρόταση θα μπορούσε να είναι ένα **βασικό εισόδημα** το οποίο θα παρεχόταν «ουσιαστικά άνευ όρων». Είναι απαραίτητο να αποσυνδέσουμε το εισόδημα από συγκεκριμένα κοινωνικά προνόμια, καθώς αυτή η σύνδεση περιορίζει την ελευθερία των πολιτών να βιώσουν την αμείωτη πολλαπλότητα των ανθρωπίνων σκοπών. Αντί αυτού, θα έπρεπε να προσφέρεται σε όσο το δυνατό περισσότερους πολίτες η ευκαιρία για αυτοπραγμάτωση και για να εκφράσουν αυτό που είναι και αυτό που θέλουν να γίνουν.

Χάρη στον Σερζ Λατούς, τον λεγόμενο αντι-Πάπα του MAUSS (λόγω των διαφορών του με τον Καγέ), το αντιωφελμιστικό κίνημα παρήγαγε επίσης ένα από τα κύρια ρεύματα της αποανάπτυξης. Ο Λατούς είναι λιγότερο υποχωρητικός μπροστά στον δυτικό **καπιταλισμό**, τον οποίο προσεγγίζει κυρίως μέσα από το πρίσμα της κριτικής στην **ανάπτυξη**. Ενώ ο Καγέ στόχευε στην αποκατάσταση της «αληθινής» έννοιας της νεωτερικότητας έναντι των στρεβλώσεών της, ο Λατούς επικαλείται μια ριζοσπαστική και εκ νέου θεώρηση της νεωτερικότητας, ώστε να αποκόψει τη γενετική σύνδεσή της με τον ωφελμισμό.

Η αποανάπτυξη είναι στο σύνολό της μέρος ενός αντιωφελμιστικού πλαισίου, καθώς επιδιώκει το ιδεώδες μιας κοινωνίας αποαποικιοποιημένης από την ιδεολογία της απεριόριστης **μεγέθυνσης**, μια ιδεολογία που προϋποθέτει μια άμεση συσχέτιση μεταξύ της αύξησης του ΑΕγχΠ και της συλλογικής **ευτυχίας**. Σύμφωνα με τον Λατούς, υπάρχει μια ξεκάθαρη αντίστροφη συσχέτιση μεταξύ ευπορίας και ευημερίας. Σε κάθε περίπτωση, η αποανάπτυξη δεν σημαίνει σκόπιμη μείωση του ΑΕγχΠ, αλλά απλώς μη ανάπτυξη, δηλαδή την απελευθέρωση από την παραγωγιστική εμμονή για να ανακαλύψουμε εκ νέου άλλες ανθρωπίνες διαστάσεις και, πρώτα και κύρια, τη διάσταση των σχέσεων.

Οι περισσότεροι αντιωφελμιστές αποδοκιμάζουν τον Λατούς για την επιλογή του όρου «*décroissance*» (αποανάπτυξη), διότι, καθώς παραπέμπει στην παραγωγική σφαίρα της κοινωνικής ζωής (που προκύπτει από τον όρο «*croissance*»⁶) –ακόμα και αν αυτός αντιστρέφεται («*dé-croissance*»–), ενσωματώνει έμμεσα στο οικονομικό φαντασιακό την εναλλακτική. Επομένως, παρόμοια με την ηθική πειθαρχία που χαρακτηρίζει τον δυτικό **καπιταλισμό**, όπως πρώτος παρατήρησε ο Βέμπερ (Weber), όλες οι εναλλακτικές που εμπνέονται από την αποανάπτυξη προϋποθέτουν, σε τελική ανάλυση, έναν νηφάλιο τρόπο ζωής και μια οικονομική αυτοσυγκράτηση. Πολλοί αντιωφελμιστές, αντιθέτως, αποζητούν μια «πολιτική» κριτική για την έλλειψη των ορίων και τον πλεονασμό,⁷ αποκόπτοντας τη συζήτηση από ένα ηθικό πλαίσιο. Αντιθέτως, υπερασπίζονται ένα πολιτικό πρόγραμμα που μεταβολίζει τις αρχές της «αντιστροφισμότητας» (δηλαδή, ενάντια στις εξωτερικότητες της προόδου που απειλούν τη

συλλογική ύπαρξη) και της «αμοιβαιότητας» (δηλαδή, ενάντια στην ισχύ των πιο αναπτυγμένων κοινωνιών, η οποία περιορίζει και απειλεί τις ευκαιρίες διαβίωσης και δράσης των λιγότερο αναπτυγμένων κοινωνιών και των μελλοντικών γενεών). Ο κίνδυνος που διαβλέπουν στον λόγο της αποανάπτυξης είναι ότι η έμφαση στην επιτακτικότητα της διαφύλαξης της διαβίωσης αποτελεί άλλη μια μετάφραση της αρχής της ουδετερότητας της ωφελιστικής πολιτικής φιλοσοφίας βάσει της οποίας η πολιτική γίνεται μια απλή λειτουργία για τη διατήρηση της «βιολογικής» ζωής των πολιτών («ζωή για τη ζωή»). Γι' αυτούς τους αντιωφελιστές δεν διαφέρει πάρα πολύ από τον κύριο στόχο της εποχής της ανάπτυξης, δηλαδή τη γονιμοποίηση της ζωής («ανάπτυξη για την ανάπτυξη»). Και στις δύο περιπτώσεις, υποθέτοντας ότι αφορά τον αποκλειστικό τομέα των ατόμων και των δικτύων τους, η πολιτική και η συλλογική κατασκευή του νοήματος της ζωής δεν περιλαμβάνονται στην ημερήσια διάταξη. Η στρατηγική μπορεί να αλλάζει, αλλά ο στόχος παραμένει διαρκώς ο ίδιος, δηλαδή η ζωή χωρίς κανένα πολιτικό νόημα.

Οι αμοιβαίες κατηγορίες εντός του κύκλου των αντιωφελιστών και των επιγόνων τους που συντάσσονται με την αποανάπτυξη έχουν όλες γερές βάσεις. Και οι δύο μπορεί να αποτύχουν, αλλά για διαφορετικούς λόγους, στην προσπάθειά τους να παραγάγουν μια επιστημολογική ασυνέχεια ως προς τα ωφελιστικά θεμέλια της κοινωνίας μας. Μπορεί, όμως, να στρωθεί ένας πιο απτός δρόμος προς τον αντιωφελιστικό και την αποανάπτυξη, αφενός, ενσωματώνοντας το θεωρητικό ρεύμα που ξεκίνησε από τον Μπατάιγ και την έννοια της **δαπάνης**, την οποία επινόησε, και, αφετέρου, μέσω μιας πιο ευρείας ματιάς στις πολυάριθμες και απαραίτητες αντιωφελιστικές πρακτικές και δράσεις που λαμβάνουν χώρα εντός και εκτός των δυτικών κοινωνιών⁸.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Marcel Mauss, *The Gift. Forms and functions of exchange in archaic societies*, Cohen and West, Λονδίνο 1954.

2. Alain Caille, *Critique de la raison utilitaire. Manifeste du MAUSS*, La Découverte, Παρίσι 1989, σελ. 13.

3. Ό.π., σελ. 4-5.

4. Ό.π., σελ. 89 κ.ε.

5. Alain Caille, *Il terzoparadigma. Antropologia filosofica del dono*, Bollati Boringhieri, Torino 1998.

6. Στην ελληνική γλώσσα ο όρος *décroissance* έχει καθιερωθεί ως αποανάπτυξη και όχι απομεγέθυνση, όπως θα ήταν μια κατά λέξη απόδοση, δεδομένης της ευρείας ταύτισης της «ανάπτυξης» με τον όρο «μεγέθυνση». [ΣτΜ]

7. Sylvain Dzimir, «Décroissance et anti-utilitarisme», στο *Revue du Mauss permanente*, τχ. 26, Μάιος 2007 (www.jouraldumauss.net/./?Antiutilitarisme-et-decroissance).

8. O. Romano, «How to rebuild democracy, re-thinking degrowth», στο *Futures*, τχ. 44 (6), 2012, σελ. 582-9.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Caille, A., *Critique de la raison utilitaire. Manifeste du MAUSS*, La Découverte, Παρίσι 1989.

—, *Il terzoparadigma. Antropologiafilosofica del dono*, Bollati Boringhieri, Τορίνο 1998.

Dzimir, S. «Décroissance et anti-utilitarisme», στο *Revue du Mauss permanente*, τχ. 26, Μάιος 2007. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο www.jouraldumauss.net/./?Antiutilitarisme-et-decroissance

Mauss, M., *The gift. Forms and functions of exchange in archaic societies*, Cohen and West, Λονδίνο 1954.

Romano, O., «How to rebuild democracy, re-thinking degrowth» στο *Futures*, τχ. 44 (6), 2012, σελ. 582-9.

2

ΒΙΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ

Μάουρο Μποναϊούτι

Τμήμα Οικονομικών, Πανεπιστήμιο του Τορίνο

Τα βιοοικονομικά είναι ένα πεδίο σπουδών που συνδέεται κυρίως με τη μορφή του Νικόλας Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν (Nicholas Georgescu-Roegen), τον πρώτο που διερεύνησε τις συνέπειες της ενσωμάτωσης των φυσικών επιστημών και της βιολογίας στα οικονομικά, και μάλιστα με τον πιο ριζοσπαστικό τρόπο.¹ Όσον αφορά το πεδίο σπουδών τους, τα βιοοικονομικά δεν διαφέρουν από τα οικολογικά οικονομικά, αν και κάποιες από τις *προαναλυτικές βάσεις* που χαρακτηρίζουν τα βιοοικονομικά του Γκεοργκέσκου διαφέρουν σημαντικά από αυτές που στηρίχτηκαν οι ιδρυτές των οικολογικών οικονομικών [Ντέιλι (Daly), Κοστάντζα (Costanza), κ.ά.] Αυτές οι βάσεις εξηγούν τις αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ της οπτικής του Γκεοργκέσκου και των περισσότερων οικολόγων οικονομολόγων. Ιδιαίτερα όσον αφορά το παράδειγμα της βιώσιμης ανάπτυξης, οι δηλώσεις του ενάντια στη νέα φόρμουλα είναι τόσο έντονες που δεν μπορεί να υπάρξει καμία αμφιβολία ότι πίστευε πως «η βιώσιμη ανάπτυξη είναι μία από τις πιο τοξικές συνταγές».²

Η οξεία κριτική του στη βιώσιμη ανάπτυξη εξηγεί επίσης γιατί τα βιοοικονομικά του Γκεοργκέσκου αποτέλεσαν από την αρχή πυλώνα για την αποανάπτυξη. Αντιτιθέμενος στη νεοκλασική αναγωγιστική προσέγγιση, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, ο Γκεοργκέσκου έφερε τα οικονομικά ενώπιον των εξελίξεων στη φυσική και τις φυσικές επιστήμες του 20ού αιώνα, ξεκινώντας με τη θερμοδυναμική επανάσταση.³

Ο όρος «βιοοικονομικά» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στα τέλη της δεκαετίας του 1960 από τον Γίρι Ζέμαν (Jiri Zeman) της Ακαδημίας της Τσεχοσλοβακίας, ο οποίος υιοθέτησε αυτή την έκφραση σε μια επιστολή για να αναφερθεί στα «νέα οικονομικά», στα οποία ακριβώς «η βιολογική ουσία της οικονομικής διαδικασίας σχεδόν από κάθε άποψη» θα πρέπει να αναγνωρίζεται επαρκώς.⁴ Ο όρος άρρεσε στον Γκεοργκέσκου και, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, έγινε η σημαία που συνόψιζε τα πιο σημαντικά συμπεράσματα στα οποία είχε καταλήξει μετά από έρευνα μιας ολόκληρης ζωής.

Η πρώτη αντίληψη είναι ότι η οικονομική διαδικασία, δεδομένου ότι έχει φυσικές και βιολογικές ρίζες, δεν μπορεί να αγνοεί τους περιορισμούς που επιβάλλουν οι νόμοι της φυσικής και, ειδικά, ο νόμος της **εντροπίας**. Αυτό μας οδηγεί στη σκέψη ότι ο θεμελιώδης σκοπός της οικονομικής δραστηριότητας, η απεριόριστη **μεγέθυνση** της παραγωγής και της κατανάλωσης, η οποία βασίζεται σε πεπερασμένους πόρους ύλης/ενέργειας, δεν είναι συμβατός με τους θεμελιώδεις νόμους της φύσης. Η κοινότητα των οικολόγων οικονομολόγων σήμερα δέχεται αυτό το συμπέρασμα, όσο σοκαριστικό και να ήταν όταν ανακοινώθηκε για πρώτη φορά.

Η δεύτερη αντίληψη αφορά τη μεθοδολογία. Η κυκλική και αναστρέψιμη αναπαράσταση της οικονομικής διαδικασίας, η οποία παρουσιάζεται στην αρχή κάθε βιβλίου διδασκαλίας των οικονομικών, δείχνει πώς η ζήτηση ωθεί την παραγωγή, η οποία με τη σειρά της παρέχει το απαραίτητο εισόδημα για την τροφοδότηση της νέας ζήτησης, σε μια αναστρέψιμη διαδικασία η οποία φαίνεται να μπορεί να αναπαράγει τον εαυτό της αέναα. Αυτή πρέπει να αντικατασταθεί από μια εξελικτική αναπαράσταση στην οποία η οικονομική διαδικασία αλληλεπιδρά με τις βιοφυσικές της ρίζες, αφενός, και με τις αξίες και τα θεσμικά πλαίσια, αφετέρου. Αυτή η τελευταία διάσταση πρέπει να τονιστεί. Οι αμοιβαίες αλληλεπιδράσεις που δημιουργεί η οικονομική διαδικασία με τους «κοινωνικοπολιτισμικούς οργανισμούς» και οι ποιοτικοί μετασχηματισμοί (ανάδυση) που σχετίζονται με άλματα κλίμακας στη διαδικασία της **μεγέθυνσης** εξηγούν κάποιες από τις θεμελιώδεις διαφορές που χαρακτηρίζουν την άποψη του Γκεοργκέσκου σε σχέση με την άποψη των ιδρυτών των **οικονομικών σταθερής κατάστασης**. Για τον Γκεοργκέσκου, η **ανάπτυξη** δεν είναι (όπως είναι για τον Ντέιλι) μια αφηρημένη διαδικασία που απλώς συνεπάγεται «περισσότερη ωφελιμότητα», αλλά μια σαφής ιστορική διαδικασία που δεν μπορεί «να διαχωριστεί από την οικονομική **μεγέθυνση**».⁵ Η αναπόφευκτη μείωση της κατανάλωσης ύλης και ενέργειας (πετρέλαιο κ.λπ.), η σχετική επιτακτική ανάγκη να αποκηρύξουμε όλα τα πολυτελή αγαθά, η μείωση του πληθυσμού και ο κοινωνικός έλεγχος των τεχνολογικών καινοτομιών, που αποτελούν τον πυρήνα του «ελάχιστου βιοοικονομικού προγράμματος», πράγματι, δεν μπορούν να επιτευχθούν μονάχα μέσω των πολιτικών *διακυβέρνησης* (όπως προτείνουν οι περισσότεροι οικολόγοι οικονομολόγοι). Πρέπει να αμφισβητηθεί ολόκληρο το θεσμικό πλαίσιο των σημερινών οικονομικών.

Αν και ο Γκεοργκέσκου δεν χρησιμοποίησε τον όρο «αποανάπτυξη» στα έργα του, επέτρεψε τη χρήση αυτής της έκφρασης στη γαλλική μετάφραση των έργων του για τα βιοοικονομικά που επιμελήθηκε ο Ζακ Γκρινβάλντ (Jacques Grinevald) το 1979 με τίτλο *Demain la décroissance*. Το σύνθημα «αποανάπτυξη» αναβίωσε το 2002, στο μονοθεματικό τεύχος της επιθεώρησης *Silence* και στο διεθνές συνέδριο «Défaire le développement, refaire le monde» που έγινε τον ίδιο χρόνο στο Παρίσι. Αμέσως φάνηκε ότι ενώθηκαν δύο γραμμές σκέψης υπό το νέο σύνθημα. Η γραμμή της «πολιτισμικής/θεσμικής» κριτικής της κοινωνίας της **μεγέθυνσης**, που υποστήριζαν εδώ και χρόνια ιδίως ο Ιβάν Ίλιτς,⁶ ο Κορνήλιος Καστοριάδης⁷ και ο Σερζ Λατούς, και η γραμμή της βιοοικονομικής κριτικής.

Η πρώτη, εκκινώντας από την αποτυχία των αναπτυξιακών πολιτικών στο νότιο ημισφαίριο, ιδίως στην Αφρική, προχώρησε στη ριζοσπαστική κριτική της ίδιας της έννοιας της **ανάπτυξης**, τόσο στις φαντασιακές της βάσεις (**αντιωφελισμός** κ.λπ.) όσο και στις ιστορικές και κοινωνικές της εκδηλώσεις. Οι δύο γραμμές σκέψεις συναντήθηκαν, και σε έναν βαθμό ένιωσαν σαν να γνωρίζονταν ήδη μεταξύ τους, μέσω της κριτικής τους στη βιώσιμη ανάπτυξη.⁸

Δέκα χρόνια μετά ίσως να έχει ενδιαφέρον να ρωτήσουμε ποιοι μπορεί να ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στην επιτυχία αυτής της ένωσης. Ο βασικός λόγος μπορεί να είναι το γεγονός ότι τα βιοοικονομικά και οι πολιτισμικές κριτικές της ανάπτυξης μοιράζονται παρόμοιες (προαναλυτικές) βάσεις. Συγκεκριμένα, πριν ακόμα αναπτύξει τη βιοοικονομική του θεωρία, ο Γκεοργκέσκου πείστηκε ότι οι «οικονομικοί νόμοι όχι απλώς δεν έχουν φυσικά και οικουμενικά θεμέλια» αλλά διαμορφώνονται εντός συγκεκριμένων πολιτισμικών προϋποθέσεων και θεσμικών πλαισίων. Στα έργα του από το 1960 έως το 1966 για τις υπερπληθείς αγροτικές οικονομίες, για τα οποία εμπνεύστηκε, χωρίς αμφιβολία, από τις αναμνήσεις του στη Ρουμανία, και, κατόπιν, από τη διαμονή του στην Ινδία (1963), τη Βραζιλία (1964, 1966 και 1971) και τη Γκάνα (1972), ο Γκεοργκέσκου είχε ήδη εναργώς αντιληφθεί ότι οι συνταγές που αρμόζουν στις καπιταλιστικές οικονομίες μπορούν να είναι καταστροφικές όταν εφαρμόζονται, για παράδειγμα, σε αγροτικές οικονομίες. Με άλλα λόγια, τα βιοοικονομικά του Γκεοργκέσκου ήταν ανοιχτότερα στην ιδέα, η οποία αναπτύχθηκε πιο επιμελώς από τους κριτικούς της **ανάπτυξης**,⁹ ότι οι θεμελιώδεις αιτίες για την κοινωνική και οικολογική μη βιωσιμότητα του δυτικού μοντέλου πρέπει, σε τελική ανάλυση, να εντοπιστούν στις πολιτισμικές αντιλήψεις και τον αντίστοιχο θεσμικό τους μανδύα. Γι' αυτό τον λόγο ο Γκεοργκέσκου ήταν σφόδρα αντίθετος στο παράδειγμα της βιώσιμης ανάπτυξης, το οποίο, όπως και το παράδειγμα της **σταθερής κατάστασης**, δεν αμφισβητεί ριζικά τα ανθρωπολογικά και θεσμικά θεμέλια της οικονομίας της αγοράς. Ο Γκεοργκέσκου, αφού επιχείρησε να ασκήσει μια κριτική στο κυρίαρχο μοντέλο σε μια πλήρως φυσική και ορθολογική βάση (ο «τέταρτος νόμος της θερμοδυναμικής»), στα τελευταία χρόνια της ζωής του αντι-

λήφθηκε ότι η οικολογική μη βιωσιμότητα δεν ήταν παρά η τελική συνέπεια των πολιτισμικών και θεσμικών αντιλήψεων που χαρακτηρίζουν τις οικονομίες της **μεγέθυνσης**.

Δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι εάν ο Γκεοργκέσκου είχε διαβάσει τα έργα των Μαρσέλ Μος και Καρλ Πολάνι ή, ίσως, αν είχε γνωρίσει τον Ιβάν Ίλιτς στο Μεξικό τη δεκαετία του 1970, το κύριο πλαίσιο για μια κοινωνία της αποανάπτυξης μπορεί να είχε διαμορφωθεί 30 χρόνια νωρίτερα. Ωστόσο, η σιωπή η οποία περιέκλειε τα τελευταία 25 χρόνια του προηγούμενου αιώνα το «ελάχιστο βιοοικονομικό πρόγραμμα» του Γκεοργκέσκου, όπως τις προτάσεις του Αντρέ Γκορζ (André Gorz) (ο οποίος όντως συνάντησε τον Ίλιτς στην Κουερναβάκα), δείχνουν ότι οι συνθήκες δεν ήταν ακόμα ώριμες.

Τι άλλαξε; Από τη δεκαετία του 1970 και μετά, με την πετρελαϊκή κρίση και τη μετάβαση από το κεϋνσιανό-φορντικό σύστημα συσσώρευσης σε αυτό της ευέλικτης συσσώρευσης, το οποίο βασίστηκε στον τριτογενή τομέα, ο βαθμός **μεγέθυνσης** και παραγωγικότητας στις προηγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες έχει σταδιακά μειωθεί. Αντιθέτως, το κοινωνικό και οικολογικό κόστος που συνδέεται με την υπερσυνθετοποίηση της γραφειοκρατικής και οικονομικής-χρηματιστικής «*μεγαμηχανής*» αυξήθηκε. Η κρίση της δεκαετίας του 1970 αποτέλεσε το ορόσημο του περάσματος σε μια δεύτερη φάση ενός σιγμοειδούς κύκλου συσσώρευσης: τη φάση των «πτωτικών οριακών αποδόσεων».¹⁰ Αυτή η φάση συνοδεύεται από μια πτώση της κοινωνικής ευημερίας, η οποία έγινε ακόμα πιο έντονη με τη χρηματοοικονομική κρίση του 2007.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Mauro Bonaiuti (επιμ.), *From bioeconomics to degrowth: Georgescu-Roegen's "New Economics" in eight essays*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2011, σελ. 1-48.

2. Ό.π., σελ. 42.

3. N. Georgescu-Roegen, *The entropy law and the economic process*, Harvard University Press, Κάμπριτζ και Μασαχουσέτη 1971.

4. Bonaiuti, ό. π., σελ. 158.

5. Ό.π., σελ. 46.

6. Ivan Illich, *Tools for conviviality*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1973.

7. Cornelius Castoriadis, *A society adrift – interviews and debates 1974-1997*, Fordham University Press, Νέα Υόρκη 2010.

8. Εισαγωγή του Λατούς στο M. Bonaiuti, *The great transition*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2014, σελ. 14.

9. Illich, ό.π., Castoriadis, ό.π.

10. Bonaiuti, ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bonaiuti M. (επιμ.), *From bioeconomics to degrowth: Georgescu-Roegen's "New Economics" in eight essays*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2011.
- , *The great transition*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2014.
- Castoriadis, C., *A society adrift - Interviews and debates 1974-1997*, Fordham University Press, Νέα Υόρκη 2010.
- Georgescu-Roegen, N., *The entropy law and the economic process*, Harvard University Press, Κάμπριτζ 1971.
- , *Demain la décroissance: Entropie-ecologie-economie*, εισαγ.-μτφρ. Ivo Rens και Jacques Grinevald, PierreMarcel Favre, Λωζάνη 1979.
- Illich, I., *Tools for conviviality*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1973.

3

ΑΝΑΠΤΥΞΗ (κριτικές)

Αρθούρο Εσκομπάρ

Πανεπιστήμιο της Βόρειας Καρολίνας, Τμήμα Ανθρωπολογίας

Είναι αδύνατο να δώσουμε έναν μόνο ορισμό για την ανάπτυξη. Για πολλούς, η ανάπτυξη είναι η αναπότρεπτη στρατηγική με την οποία πρέπει να εκσυγχρονιστούν οι φτωχές χώρες. Για άλλους, είναι μια ιμπεριαλιστική επιβολή που τίθεται από τις πλούσιες καπιταλιστικές χώρες στις φτωχές και θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως τέτοια. Ωστόσο, για κάποιους είναι ένας λόγος που εφηύρε η Δύση για την πολιτισμική της κυριαρχία επί των μη δυτικών κοινωνιών, ο οποίος θα πρέπει να καταγγελλεί ως τέτοιος, πέρα από τις οικονομικές του επιπτώσεις. Για πολλούς απλούς ανθρώπους σε όλο τον κόσμο, τελικά, η ανάπτυξη έχει γίνει είτε μια αντανάκλαση των προσδοκιών τους για μια αξιοπρεπή ζωή ή μια απόλυτα καταστροφική διαδικασία με την οποία θα πρέπει να συνυπάρξουν και, όχι σπάνια, και τα δύο ταυτόχρονα. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι η ανάπτυξη είναι μια πρόσφατη ιστορική διαδικασία που εμπεριέχει κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές πλευρές.

Η έννοια της ανάπτυξης, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940, δεν υποδήλωνε όσα σήμερα. Τότε η «οικονομική ανάπτυξη» συνδέθηκε με τη διαδικασία της διαμόρφωσης του δρόμου για την αναπαραγωγή των συνθηκών που χαρακτηρίζουν τα βιομηχανοποιημένα κράτη (σε γενικές γραμμές, η τεχνικοποίηση της αγροτικής παραγωγής, η αστικοποίηση, η βιομηχανοποίηση και η υιοθέτηση των μοντέρνων αξιών) σε «υπανάπτυκτες» περιοχές». Η γένεση της έννοιας μπορεί να εντοπιστεί στην όψιμη αποικιοκρατική περίοδο (όπως στον Βρετανικό Νόμο για την Αποικιοκρατική Ανάπτυ-

ξη του 1929 και σε κάποια προγράμματα «κοινοτικής ανάπτυξης» στη Νότια Αφρική τη δεκαετία του 1930) ως μια ρητή και συχνά σχεδιασμένη διαδικασία για την εξάλειψη της φτώχειας. Ωστόσο, η έννοια της ανάπτυξης ήταν προϊόν των μεγάλων επανευθυγραμμίσεων που έλαβαν χώρα στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της δημιουργίας του τεράστιου θεσμικού μηχανισμού που περιελάμβανε τους θεσμούς του Μπρέτον Γουντς¹ και τις υπηρεσίες σχεδιασμού στις περισσότερες πρωτεύουσες του Τρίτου Κόσμου. Επομένως, η «ανάπτυξη» και ο «Τρίτος Κόσμος» ήταν προϊόντα της ίδιας ιστορικής συγκυρίας, με την ανάπτυξη να είναι η απαραίτητη στρατηγική για να επέλθει ο εκσυγχρονισμός στον λεγόμενο Τρίτο Κόσμο.² Η επανεμφάνιση του κλασικού προβληματισμού για την κεφαλαιακή συσσώρευση στα τέλη της δεκαετίας του 1940, με τα οικονομικά της **μεγέθυνσης** των Χάροντ (Harrod) και Ντόμαρ (Domar) που συσχετίζαν τη **μεγέθυνση** με τις καταθέσεις και τις επενδύσεις (μέσω του λεγόμενου λόγου κεφαλαίου-προϊόντος), υπήρξε άλλος ένας σημαντικός πυλώνας της διαδικασίας μέσω της οποίας η ανάπτυξη έκτοτε καθιερώθηκε και συνδέθηκε με τη μεγέθυνση. Για μερικούς φιλοσόφους, όπως ο Βάτιμο (Vatimo) ή ο Ντουσέλ (Dussel), η ανάπτυξη και η πρόοδος αποτελούν καίριες όψεις της νεωτερικότητας, είτε στη μορφή του αναπόφευκτου προνομίου που αποδίδεται στο «νέο» είτε στη μορφή της «πλάνης της ανάπτυξης» που αξιώνει ότι όλες οι χώρες πρέπει να περάσουν από τα ίδια ιστορικά στάδια, και μάλιστα, αν είναι απαραίτητο, καταναγκαστικά.

Τις τελευταίες έξι δεκαετίες, η εννοιολόγηση της ανάπτυξης στις κοινωνικές επιστήμες έχει βιώσει τρεις κύριες στιγμές που αντιστοιχούν σε τρεις αντιτιθέμενους θεωρητικούς προσανατολισμούς: τη θεωρία του εκσυγχρονισμού τη δεκαετία του 1950 και το 1960, με τις φίλιες θεωρίες της **μεγέθυνσης**, την εμπνευσμένη από τον μαρξισμό θεωρία της εξάρτησης και τις σχετικές οπτικές στη δεκαετία του 1960 και του 1970, και τις κριτικές στην ανάπτυξη ως πολιτισμικός λόγος στη δεκαετία του 1990 και του 2000. Η θεωρία του εκσυγχρονισμού εγκαινίασε μια περίοδο βεβαιότητας στο μυαλό πολλών θεωρητικών και παγκόσμιων ελίτ, η οποία βασιζόταν στις επωφελείς επιδράσεις του κεφαλαίου, της επιστήμης και της τεχνολογίας. Αυτή η βεβαιότητα κλονίστηκε για πρώτη φορά με τη θεωρία της εξάρτησης, η οποία υποστήριζε ότι οι ρίζες της υπανάπτυξης θα πρέπει να εντοπίζονται στη σχέση μεταξύ της εξωτερικής εξάρτησης των φτωχών χωρών από τις πλούσιες και στην εσωτερική εκμετάλλευση των φτωχών από τους πλούσιους εντός των χωρών και όχι σε κάποια υποτιθέμενη έλλειψη κεφαλαίου, τεχνολογίας ή σύγχρονων αξιών. Για τους θεωρητικούς της εξάρτησης, το πρόβλημα δεν ήταν τόσο η ανάπτυξη όσο ο **καπιταλισμός** και, ως εκ τούτου, υποστήριζαν σοσιαλιστικές μορφές ανάπτυξης, ενώ διατηρούσαν την αξίωση της **μεγέθυνσης** ακέραια. Από τη δεκαετία του 1980, ένας αυξανόμενος αριθμός κριτικών του πολιτισμού σε πολλά μέρη του κόσμου αμφισβητούσε την ίδια την ιδέα της ανάπτυξης. Ανέλυαν την ανάπτυξη ως έναν λόγο δυτικής προέλευσης που λειτουργούσε σαν

ισχυρός μηχανισμός για την πολιτισμική, κοινωνική και οικονομική παραγωγή του Τρίτου Κόσμου.³ Αυτές οι τρεις στιγμές μπορούν να ταξινομηθούν με βάση τα θεμελιακά παραδείγματα από τα οποία αναδύθηκαν, δηλαδή τη φιλελεύθερη, τη μαρξιστική και τη μεταδομιστική θεωρία αντίστοιχα. Είναι εύλογο να πούμε ότι, παρά τις αλληλοεπικαλύψεις και τους εκλεκτικούς συνδυασμούς, κάποιες εκδοχές του παραδείγματος του εκσυγχρονισμού συνεχίζουν να τροφοδοτούν τις περισσότερες σημερινές απόψεις, όπως στην περίπτωση του κυρίαρχου πλαισίου της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, με τις συνεχείς θεμελιακές αξιώσεις της, όπως η **μεγέθυνση**, η πρόοδος, οι σύγχρονες αξίες, η δράση ορθολογικών πολιτικών, ακόμη και τη στιγμή που με βεβαιότητα η αγορά έχει καταστεί πιο κεντρική σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες της ανάπτυξης. Οι μαρξιστικές και πολιτισμικές οπτικές σε καμία περίπτωση δεν έχουν χαθεί. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στη Λατινική Αμερική όπου οι συζητήσεις για τον σοσιαλισμό του 21ου αιώνα (όσον αφορά τη μαρξιστική οπτική) και η **buen vivir (συλλογική ευημερία)** (όσον αφορά τις οπτικές που εστιάζουν στον πολιτισμό) αποτελούν πραγματικές προκλήσεις για το φιλελεύθερο και το νεοφιλελεύθερο πλαίσιο.

Ενώ οι μεταδομιστικές αναλύσεις δεν έγιναν τόσο γνωστές όσο οι μαρξιστικές κριτικές, έχει σημασία να αναφερθούν, καθώς προϋπέθεσαν μια ριζική αμφισβήτηση των κεντρικών πολιτισμικών παραδοχών της ανάπτυξης, συμπεριλαμβανομένης και της **μεγέθυνσης**, και, ως εκ τούτου, ήταν σημαντικές για τις πρώιμες θεωρίες της αποανάπτυξης στην Ιταλία και τη Γαλλία. Αυτές οι κριτικές ωρίμασαν με τη δημοσίευση του *Λεξικού της ανάπτυξης*, έναν συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε ο Βόλφγκανγκ Σακς (Wolfgang Sachs) το 1992. Το βιβλίο ξεκινούσε με την εντυπωσιακή και αντιφατική δήλωση ότι «τα τελευταία σαράντα χρόνια μπορούν να ονομαστούν ως εποχή της ανάπτυξης. Αυτή η εποχή φτάνει στο τέλος της. Έχει έρθει ο καιρός να γράψουμε τη νεκρολογία της».⁴ Εάν η ανάπτυξη είχε πεθάνει, τότε τι θα την ακολουθούσε; Κάποιοι ξεκίνησαν να μιλούν για μια «μετα-αναπτυξιακή εποχή», απαντώντας στο ερώτημα, και ένα δεύτερο συλλογικό έργο, το *Αναγνωστικό της μετα-ανάπτυξης*, ανέλαβε το εγχείρημα να δώσει περιεχόμενο σε αυτή την έννοια.⁵ Κάποιοι θεωρητικοί της αποανάπτυξης, ιδίως ο Λατούς, συνέβαλαν στη διάδοση αυτής της οπτικής στον Βορρά. Έκτοτε, συνεχίζονται οι αντιδράσεις από όλες τις πλευρές του πολιτικού φάσματος των διανοουμένων, με αποτέλεσμα μια ζωντανή, αν και κάποιες φορές πικρόχολη, συζήτηση που φέρνει κοντά επαγγελματίες και ακαδημαϊκούς από πολλές επιστήμες και πεδία.

Ο όρος μεταανάπτυξη ήθελε εν γένει να προσδιορίσει μια εποχή στην οποία η ανάπτυξη δεν θα ήταν πλέον η κεντρική οργανωτική αρχή της κοινωνικής ζωής. Έτσι, σχετίζεται με δύο άλλα αναδυόμενα φαντασιακά, του μετακαπιταλισμού (που αμφισβητεί την ικανότητα του **καπιταλισμού** να καταλαμβάνει πλήρως και εκ φύσεως την οικονομία και ταυτόχρονα οραματίζεται μια σειρά ποικίλων οικονομικών πρακτικών) και της μετα- ή αποανάπτυξης (που αφαιρεί την κεντρικότητα της **μεγέθυνσης** στον

ορισμό τόσο της οικονομίας όσο και της κοινωνικής ζωής). Ωστόσο, υπάρχει μια κάποια γεωγραφική ανομοιομορφία στον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτά αυτά τα πλαίσια και αναπτύσσονται μεταξύ του Παγκόσμιου Βορρά και του Παγκόσμιου Νότου. Ενώ στον Παγκόσμιο Βορρά η ακαδημαϊκή και πολιτική συζήτηση για την αποανάπτυξη λαμβάνει όλο και μεγαλύτερη προσοχή, στον Παγκόσμιο Νότο δεν συμβαίνει ακόμη. Αφενός, κάποιοι ισχυρίζονται ότι, τουλάχιστον σε κάποιους κλάδους, η μεγέθυνση είναι απαραίτητη (όπως στην υγεία, στην παιδεία ή ακόμα και στον βιοπορισμό). Αφετέρου, οι κριτικές συζητήσεις στον Νότο ασχολούνται περισσότερο με τον επαναπροσδιορισμό της ανάπτυξης. Στη βάση αυτή, έχει υπάρξει μια σημαντική και εκ νέου ενεργοποίηση της συζήτησης για την ανάπτυξη, ιδίως στη Λατινική Αμερική, τα τελευταία πέντε χρόνια. Η τρέχουσα νοοτροπία οδηγεί στην «αναζήτηση για εναλλακτικές με μια βαθύτερη έννοια, δηλαδή με στόχο τη ρήξη με τις πολιτισμικές και ιδεολογικές βάσεις της ανάπτυξης, προτάσσοντας άλλα φαντασιακά, στόχους και πρακτικές».⁶ Ενώ το κύμα των προοδευτικών καθεστώτων στη Λατινική Αμερική δημιούργησε την τελευταία δεκαετία ένα ευνοϊκό πλαίσιο γι' αυτές τις συζητήσεις, η βασική κινητήριος δύναμη πίσω τους ήταν τα κοινωνικά κινήματα. Δύο βασικά πεδία της συζήτησης και του ακτιβισμού είναι οι ιδέες της **buen vivir** και των Δικαιωμάτων της Φύσης. Αυτή η συζήτηση «τρέχει» παράλληλα με τις συζητήσεις για την αλλαγή του προτύπου του πολιτισμού και τις μεταβάσεις σε μετα-εξορυκτικά μοντέλα. Φαίνεται να είναι μια καλή περίοδος για περισσότερες γεφυρώσεις μεταξύ των αφηγήσεων της αποανάπτυξης και της μετάβασης στον Βορρά και των εναλλακτικών στην ανάπτυξη, την πολιτισμική αλλαγή και της μετάβασης στον μετα-εξορυκτισμό του Νότου. Για να φτιάξουμε, ωστόσο, αυτές τις γέφυρες, έχει σημασία να αντισταθούμε στην παγίδα της εντύπωσης ότι ενώ ο Βορράς πρέπει να αποαναπτυχθεί, ο Νότος έχει ανάγκη την «ανάπτυξη». Η ταυτόχρονη συζήτηση για την αποανάπτυξη και τις εναλλακτικές στην ανάπτυξη, με σεβασμό στις γεωπολιτικές και επιστημικές ιδιαιτερότητες, μπορεί να εξασφαλίσει μια σημαντική συνέργεια.

Η οικονομική παγκοσμιοποίηση έχει αποκτήσει τρομερή δύναμη (ιδίως στην Ασία), όπου φαίνεται να υποβαθμίζει τις κριτικές συζητήσεις για την «ανάπτυξη» και να τις μετατοπίζει για το μέλλον. Αυτές οι συζητήσεις έχουν προσεκτικά ενσταλαχτεί στον λόγο των Αναπτυξιακών Στόχων της Χιλιετίας⁷ και, μετά το 2015, όταν θα έχουν εκπνεύσει αυτοί οι στόχοι, τη θέση τους θα πάρουν οι «στόχοι της βιώσιμης ανάπτυξης». Ωστόσο, τα παγκόσμια κινήματα και η όξυνση της φτώχειας και της περιβαλλοντικής καταστροφής συνεχίζουν να διατηρούν ζωντανές τις κριτικές συζητήσεις, συνδέοντας τις συζητήσεις για την ανάπτυξη με ζητήματα επιστημικής αποαποικιοποίησης, κοινωνικής και περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, την υπεράσπιση της πολιτισμικής διαφοράς και τη μετάβαση σε μετακαπιταλιστικά και μετααναπτυξιακά πλαίσια. Για τα περισσότερα από αυτά τα κινήματα είναι ξεκάθαρο ότι η συμβατική ανάπτυξη που προσφέρει ο

νεοφιλελευθερισμός δεν αποτελεί επιλογή. Σε αυτό το πλαίσιο, η επιστροφή των εναλλακτικών στις συζητήσεις για την ανάπτυξη στη Λατινική Αμερική αποτελούν φάρο ελπίδας. Τουλάχιστον, γίνεται σαφές ότι εάν «ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός», επικαλούμενοι το σύνθημα του Παγκόσμιου Κοινωνικού Φόρουμ, τότε οι εναλλακτικές στην ανάπτυξη θα πρέπει επίσης να είναι εφικτές. Τουλάχιστον, για πολλά κοινωνικά κινήματα και για τους οπαδούς της μετάβασης, οποιαδήποτε μορφή και να πάρει η «ανάπτυξη» ή οι εναλλακτικές στην ανάπτυξη, θα πρέπει να περιλαμβάνει ριζοσπαστικούς προβληματισμούς, περισσότερους από ποτέ, όσον αφορά τη **μεγέθυνση**, τον εξορκισμό, ακόμη και τη νεωτερικότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η συμφωνία Μπρέτον Γουντς (Bretton Woods) ήταν ένα σύστημα που προσδιόριζε τις σταθερές ισοτιμίες μεταξύ των νομισμάτων των χωρών που συμμετείχαν σε αυτή τη συμφωνία. Εκεί αποφασίστηκε η δημιουργία του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Παγκόσμιας Τράπεζας. Η διάσκεψη έγινε τον Ιούλιο του 1944 στο Νιου Χάμσαϊρ των ΗΠΑ. [ΣΤΕ]
2. Arturo Escobar, *Encountering development*, Princeton University Press, Πρίνστον 1995 και Gilbert Rist, *The history of development*, Zed Books, Λονδίνο 1997.
3. Ό.π.
4. Wolfgang Sachs (επιμ.), *The development dictionary: A guide to knowledge as power*, Zed Books, Λονδίνο 1992, σελ. 1.
5. Majid Rahnema και Victoria Bawtree (επιμ.), *The post-development reader*, Zed Books, Λονδίνο 1997.
6. Eduardo Gudynas και Alberto Acosta, «La renovación de la crítica al desarrollo y el buen vivir como alternativa», στο *Utopia y praxis latinoamericana*, τχ. 16 (53), 2011, σελ. 75 (www.gudynas.com/publicaciones/GudynasAcostaCriticaDesarrolloBVivirUtopia11.pdf).
7. Οι 8 στόχοι του ΟΗΕ για το 2015 στη Σύνοδο Κορυφής της Χιλιετίας το 2000. [ΣΤΜ]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Escobar, A., *Encountering development*, Princeton University Press, Πρίνστον 1995.
- Gudynas, E. και Acosta, A., «La renovación de la crítica al desarrollo y el buen vivir como alternativa», στο *Utopia y praxis latinoamericana*, τχ. 16 (53), 2011. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο www.gudynas.com/publicaciones/GudynasAcostaCriticaDesarrolloBVivirUtopia11.pdf
- Rahnema, M. και Bawtree, V., (επιμ.), *The post-development reader*, Zed Books, Λονδίνο 1997.
- Rist, G., *The history of development*, Zed Books, Λονδίνο 1997.
- Sachs, W. (επιμ.), *The development dictionary: A guide to knowledge as power*, Zed Books, Λονδίνο 1992.

4

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Ιζαμπέλ Ανγκουελόφκσι

ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη αφορά το δικαίωμα ενός ανθρώπου να παραμείνει στον τόπο και στο περιβάλλον του και να προστατεύεται από τις ανεξέλεγκτες επενδύσεις και τη μεγέθυνση, τη μόλυνση, την αρπαγή της γης, την κερδοσκοπία, την αποεπένδυση, τη φθορά και την εγκατάλειψη.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 έγιναν στις ΗΠΑ οι πρώτες διακριτές και με ευρεία δημοσιογραφική κάλυψη κινητοποιήσεις για την περιβαλλοντική δικαιοσύνη, στο Λαβ Κανάλ της Νέας Υόρκης (1978) και στην Κομητεία Ουόρεν της Βόρειας Καρολίνας (1982). Οι στόχοι τους ήταν σαφείς: η περιβαλλοντική μόλυνση και οι επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου. Το Λαβ Κανάλ ήταν ο αγώνας των κατοίκων που ανήκαν στη λευκή εργατική τάξη ενάντια σε 20.000 τόνους τοξικών χημικών που βρίσκονταν θαμμένοι κάτω από τα σπίτια και τα σχολεία τους και με τον οποίο πέτυχαν τη μετεγκατάσταση 833 νοικοκυριών. Η περίπτωση της Κομητείας Ουόρεν ανέδειξε τη φυλετική διάσταση του περιβαλλοντικού προβλήματος που είχε αντίκτυπο σε ιστορικά περιθωριοποιημένες ομάδες, καθώς οι Αφροαμερικανοί κάτοικοι έγιναν στόχος 10.000 φορτηγών γεμάτων μολυσμένο χρώμα που θα ριχνόταν σε μια χωματερή, κατόπιν εξουσιοδότησης της Υπηρεσίας Προστασίας του Περιβάλλοντος. Η αντίστασή τους έφερε στο φως τη δυσανάλογη έκθεση και βλάβη από τα τοξικά απόβλητα που υπόκεινται οι έγχρωμοι και τη στενή σχέση μεταξύ των περιβαλλοντικών ανισοτήτων και του ρατσισμού.

Από τη δεκαετία του 1980, μια μεγάλη σειρά μελετών στην κοινωνιολογία, στην περιβαλλοντική πολιτική και στην υγεία του περιβάλλοντος διερεύνησε τις ανισότητες μεταξύ ομάδων όσον αφορά την έκθεσή τους στη μόλυνση και στους υγειονομικούς κινδύνους από χωματερές, αποτεφρωτήρες, διυλιστήρια, μεταφορές και μικρές εμβαδικές πηγές.¹ Έκθεση στη βλάβη και στον κίνδυνο υφίσταται επίσης και στον χώρο εργασίας. Οι εργαζόμενοι σε αγροκτήματα ή σε αλυσίδες παραγωγής, για παράδειγμα, υποχρεούνται να έρχονται σε στενή επαφή με εντομοκτόνα και επικίνδυνα απόβλητα. Ομοίως, στον Παγκόσμιο Νότο οι διαρροές υδραργύρου από τα ορυχεία χρυσού, η ανοιχτή εξόρυξη χαλκού και άνθρακα, η άντληση πετρελαίου και η συγκομιδή ξυλείας, η αποψίλωση των δασών και η διάβρωση του εδάφους από τις μονοκαλλιέργειες και τα υδροηλεκτρικά φράγματα αποβαίνουν ολέθρια για εκατομμύρια στρέμματα γης και έχουν δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία των φτωχών κατοίκων. Επιπλέον, εξαγονται τόνοι τοξικών αποβλήτων από τη βιομηχανία, τη γεωργία, τα ηλεκτρονικά προϊόντα και τα καράβια που αποσυναρμολογούνται σε φτωχότερες χώρες.²

Ο ακτιβισμός όσον αφορά τις περιβαλλοντικές αδικίες είναι ισχυρός στον Παγκόσμιο Βορρά, ιδίως μεταξύ των Αμερικανών κατοίκων μαζί με περιβαλλοντικές ΜΚΟ, κοινοτικές οργανώσεις, επιστήμονες και δικηγόρους που έχουν οργανωθεί ενάντια σε διυλιστήρια, χωματερές, εγκαταστάσεις ανακύκλωσης, και βασικά ενάντια σε τοπικά ανεπιθύμητες χρήσης γης. Τα αιτήματα για την αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού ρατσισμού διατυπώθηκαν αρχικά μέσα σε ένα πλαίσιο πολιτικών δικαιωμάτων, πριν ενταχθούν σε ένα πλαίσιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων και, επίσης, πριν ειδωθούν υπό το πρίσμα του φύλου. Το κίνημα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης στις ΗΠΑ έγινε παγκόσμιο στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Ξεκινώντας από τον Βορρά, η φράση «περιβαλλοντική δικαιοσύνη» διαχύθηκε στον κόσμο και ιδίως στον Παγκόσμιο Νότο, όπου συνδέθηκε με τον λεγόμενο **περιβαλλοντισμό** των φτωχών και με τις συγκρούσεις που ήδη γινόντουσαν στη Λατινική Αμερική, για παράδειγμα, για τη γη και τις περιβαλλοντικές καταστροφές. Ο Ρόμπερτ Μπούλαρντ (Robert Bullard), ερευνητής και ένας από τους ιδρυτές του κινήματος Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης στις ΗΠΑ, άσκησε επιρροή στη Βραζιλία κατά τη δεκαετία του 1990, καθώς και στη Νότια Αφρική, δίνοντας ώθηση στα εθνικά κινήματα Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης. Στις μέρες μας, κάθε εβδομάδα, ξεσπούν ανά τον κόσμο συγκρούσεις γύρω από τους φυσικούς πόρους, στις οποίες οι φτωχοί και αυτόχθονες κάτοικοι υπερασπίζονται τη γη τους από την εξόρυξη των φυσικών πόρων και τη μόλυνση. Στην πληθώρα των συγκρούσεων για την εξόρυξη πόρων και την απομάκρυνση των αποβλήτων, οι φτωχοί υπερασπίζονται τα συμφέροντά τους, τα μέσα βιοπορισμού τους, τις πολιτισμικές τους αξίες και την αίσθηση της εδαφικής τους ταυτότητας ενάντια σε μια κυρίαρχη οικονομική γλώσσα του κέρδους.

Οι περιβαλλοντικές ανισότητες ενυπάρχουν όχι μόνο στην κατανομή των

περιβαλλοντικών επιπτώσεων και στην εξόρυξη των φυσικών πόρων, αλλά και στην κατανομή των περιβαλλοντικών αγαθών και υπηρεσιών, η οποία εκδηλώνεται ιδιαίτερα στις πόλεις. Οι ασθενέστερες κοινότητες απολαμβάνουν γενικά χαμηλές περιβαλλοντικές υπηρεσίες, όπως είναι οι πράσινοι χώροι, ο καθαρισμός των δρόμων και η συλλογή των απορριμμάτων, ενώ οι πιο εύρωστες κοινότητες των λευκών απολαμβάνουν περιβαλλοντικά προνόμια –πάρκα, ακτές, ανοιχτούς χώρους– αποκλειστικά για λόγους φυλετικούς.³ Αυτές οι συνθήκες συχνά συνοδεύουν την παρακμή της γειτονιάς. Ομοίως, στον Νότο, οι μεγαπόλεις, όπως η Βομβάη ή η Τζακάρτα, παρουσιάζουν τεράστιες ανισότητες μεταξύ των πλούσιων και απομονωμένων κοινοτήτων που επωφελούνται από τις περιβαλλοντικές διευκολύνσεις και των μη προνομιούχων φτωχογειτονιών που δεν συνδέονται με τις δημοτικές υπηρεσίες, όπως η συλλογή απορριμμάτων ή η παροχή νερού.

Κατά συνέπεια, τα τελευταία δέκα χρόνια, η ατζέντα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης έχει διευρυνθεί, έχει γίνει περισσότερο πολύπλευρη και περιλαμβάνει επίσης διαστάσεις δίκαιης βιωσιμότητας,⁴ Σήμερα, αστικές ομάδες Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης στον Βορρά κινητοποιούνται για τα μέσα μεταφοράς στις πόλεις, να έχουν επαρκή επικοινωνιακό δίκτυο, να είναι οικονομικά και καθαρά, για υγιεινό, φρέσκο και οικονομικά προσιτό φαγητό, για «πράσινη» και καθαρή στέγαση, καθώς και για πρακτικές ανακύκλωσης και πράσινους χώρους εντός των συγκροτημάτων κατοικιών, αλλά και για την εκπαίδευση και τη δημιουργία θέσεων εργασίας στην πράσινη οικονομία. Οι περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες σε περιθωριοποιημένες συνοικίες, όπως η **αστική κηπουρική**, συχνά αποτελούν άμεση απάντηση στην πολυετή άμεση και έμμεση καταστροφή και φθορά που υπόκεινται και σε αυτό που οι κάτοικοι εκλαμβάνουν ως αστικό πόλεμο και περιβαλλοντική βία. Πέρα από την προσφορά μέσων για κοινωνικοποίηση και οικοδόμηση ισχυρότερων δεσμών, εγχειρήματα όπως τα κοινοτικά αγροκτήματα βοηθούν τις κερματισμένες κοινότητες να αποκατασταθούν και να ξεπεράσουν το περιβαλλοντικό τραύμα. Για παράδειγμα, στη δεκαετία του 1980 η συνοικία Ντάντλεϊ στη Βοστώνη καταστράφηκε μετά από εμπρησμό και την επακόλουθη εγκατάλειψη, ενώ είχε 1.500 άδεια οικόπεδα. Σήμερα, εγχειρήματα όπως οι κοινοτικοί κήποι, τα αγροκτήματα, τα πάρκα και οι παιδικές χαρές αποτελούν αντίδοτα στην ανασφάλεια που έχουν βιώσει οι κάτοικοι από την παραμέληση, την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τη φτώχεια. Οι κάτοικοι μπορούν να κερδίσουν ξανά μια αίσθηση της κατοικίας και του τόπου τους. Κάποιες από αυτές τις πρωτοβουλίες Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης αποτελούν, επίσης, μέρος της αποανάπτυξης, καθώς προάγουν μια μικρότερη, απλούστερη και εναλλακτική μορφή οικονομίας με βάση τα **κοινά**.

Ερευνητές όπως οι Λόγκαν (Logan) και Μόλοτς (Molotch) έχουν χρησιμοποιήσει την εικόνα της **ανάπτυξης** για να υποδείξουν τους ελίτ, τους εισοδηματίες και την οικονομική και πολιτική συμμαχία γύρω τους ως των κινητήρα του ανεξέλεγκτου

καπιταλισμού, της συσσώρευσης ιδιωτικού κεφαλαίου και των χωρικών ανισοτήτων. Το επιχείρημά τους έγκειται στο γεγονός ότι καθώς οι επενδύσεις μετακινούνται από τόπο σε τόπο σε κύκλους μεγέθυνσης, υποτίμησης, καταστροφής, επανεπένδυσης και κινητοποίησης, η ανάπτυξη της πόλης είναι τελικά ανομοιογενής. Με άλλα λόγια, ο κύκλος της παραγωγής ωφελεί τους επενδυτές, την ελίτ και τους ιθύνοντες, ενώ έχει αρνητικό αντίκτυπο σε αυτούς που βρίσκονται στον πάτο της κοινωνικής πυραμίδας.⁵ Οι πιο ευκατάστατες ομάδες ζουν σε εύπορες συνοικίες και μπορούν να δρέπουν τα οφέλη των περιβαλλοντικών αγαθών και ανέσεων, μετατοπίζοντας το περιβαλλοντικό φορτίο στις περιθωριακές συνοικίες. Στις αγροτικές περιοχές η αύξηση των συγκρούσεων για την εξόρυξη πόρων εξηγείται σε μεγάλο βαθμό από τον αυξανόμενο κοινωνικό **μεταβολισμό** και την ανάγκη των εταιρειών για νέες προμήθειες και πόρους που θα πρέπει να αποκτηθούν μέσω της επέκτασης των **εμπορευματικών μεθοριών**.

Με άλλα λόγια, σε πόλεις και αγροτικές περιοχές, στον Βορρά και στον Νότο, η γη αποτελεί ζήτημα ιδιωτικού σφετερισμού, κερδοσκοπίας και εκμετάλλευσης. Η **μεγέθυνση**, επομένως, είναι μέρος μιας διαδικασίας που δημιουργεί αδικίες. Καθώς η πρόοδος της τεχνολογίας οδηγεί την επέκταση της παραγωγής και της κατανάλωσης σε συνέργεια, και εφόσον τα κράτη, οι επενδυτές και οι εργάτες εξαρτώνται από την οικονομική **μεγέθυνση** για να καταφέρουν να δημιουργούν θέσεις εργασίας και εισοδήματα, οι κύκλοι της αδιάκοπης παραγωγής, της εξόρυξης των υλικών πόρων, η συσσώρευση αποβλήτων και η άνιση χωρική ανάπτυξη διαιωνίζονται. Επομένως, σήμερα η πιο επίκαιρη διάσταση των κινητοποιήσεων για την Περιβαλλοντική Δικαιοσύνη –και ίσως η πιο θεμελιώδης– είναι η υπεράσπιση του δικαιώματος στον τόπο. Στις αγροτικές περιοχές οι φτωχοί αγρότες αντιστέκονται στην αρπαγή της γης για την παραγωγή αγροκαυσίμων, στην εξόρυξη, στην άντληση πετρελαίου και αερίου, και αποτιμούν τη γη και το νερό τους ως κοινά τα οποία πρέπει να διατηρήσουν. Στις πόλεις του Βορρά πολλές ομάδες Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης έχουν μετατοπίσει το έργο τους από τις χωματερές και την αποκατάσταση υποβαθμισμένων περιοχών στους αγώνες για οικονομικά προσιτή στέγαση και για τη διασφάλιση της οικονομικά προσιτής διαβίωσης των κατοίκων στους ανανεωμένους χώρους. Στις πόλεις του Νότου, όπως στην Μπανγκαλόρ ή στην Πόλη του Μεξικού, πολλοί κλιμακώνουν την αντίσταση για να διαμαρτυρηθούν ενάντια στην κατασκευή αεροδρομίων, αυτοκινητόδρομων ή περιφραγμένων κοινοτήτων, επειδή επηρεάζεται η περιοχή τους. Άλλοι, όπως η Συμμαχία των Ινδών Ρακοσυλλεκτών, οργανώνονται για να διασφαλίσουν τα μέσα βιοπορισμού τους, συλλέγοντας, κάνοντας διαλογή, ανακυκλώνοντας και πουλώντας υλικά που έχουν πετάξει οι άνθρωποι και οι βιομηχανίες και διαμαρτύρονται ενάντια στους αποτεφρωτήρες επειδή θα τους στερήσουν την πηγή των εισοδημάτων τους.

Ως αποτέλεσμα, πολλοί ακτιβιστές της Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης εμπλέκονται σε αγώνες που αφορούν το δικαίωμα στην πόλη, το οποίο συνδέεται με τις συζητήσεις

για την αποανάπτυξη. Χρησιμοποιώντας τον λόγο του Λεφέβρ (Lefebvre) για το δικαίωμα στην πόλη και τη σημασία όχι μόνο του ελέγχου των χώρων παραγωγής, αλλά και της χρήσης και διαμόρφωσης της πόλης, οι συμμαχίες, όπως η «Συμμαχία για το Δικαίωμα στην Πόλη» στις ΗΠΑ, διεκδικούν οικονομική και περιβαλλοντική δικαιοσύνη και περισσότερη δημοκρατία, παράλληλα με την κατάργηση της κερδοσκοπίας στην αγορά ακινήτων, την ιδιωτικοποίηση των κοινοτικών χώρων και τον εξευγενισμό. Καθώς αντιστέκονται στην αντικατάσταση του κοινοτικού χώρου και των κήπων με πολυτελείς κατοικίες, αμφισβητούν έργα τα οποία μεγιστοποιούν την ανταλλακτική αξία καθώς ωραιοποιούν και εξυγιαίνουν την πόλη. Στον Νότο, η αντίσταση ενάντια στον εκτοπισμό συχνά συνδέεται με κινήματα για δικαιώματα στη γη, όπως η Via Campesina (διεθνές), το Κίνημα των Ακτημόνων Εργατών (Βραζιλία) ή την Επιτροπή Bhumhi Uchhed Pratirodh (Ινδία).

Από οργανωτικής και πολιτικής άποψης, αυτά τα κινήματα πλαισιώνουν μετασχηματιστικές διεκδικήσεις – την ανάγκη να παραμείνουν αυτόνομα από το κράτος και να οικοδομήσουν πιο αυθόρμητες και άμεσες μορφές δημοκρατίας και λήψης αποφάσεων. Από την άποψη του αποτελέσματος, τα κινήματα Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης χωρίζονται σε κάποιες ομάδες που απαιτούν έναν πιο ριζοσπαστικό μετασχηματισμό του οικονομικού συστήματος και την απομάκρυνση από την εμμονή στην **οικονομική μεγέθυνση** (όπως οι ομάδες αυτοχθόνων που προωθούν την έννοια *sum-ak kawsay* στο Εκουαδόρ και της **buen vivir**) και σε αυτούς που θέλουν να βελτιώσουν τον καπιταλισμό της ελεύθερης αγοράς χωρίς να προτείνουν μια πραγματική εναλλακτική στο παρόν σύστημα – δεν προβαίνουν στη σύνδεση με τις μακροπρόθεσμες και ευρύτερες επιπλοκές της αυξημένης παραγωγής και κατανάλωσης, της εξόρυξης πόρων και της άνισης χωροθέτησης του περιβάλλοντος.

Εν συντομία, τα κινήματα Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης δρουν για να υπενθυμίζουν ότι η λιγότερη κατανάλωση και παραγωγή δεν αρκούν από μόνες τους. Το «λιγότερο» χρειάζεται να κατανεμηθεί πιο ισότιμα και οι άνθρωποι να ελέγχουν τις παραγωγικές διαδικασίες ώστε οι πόλεις και οι αγροτικές περιοχές να γίνουν πιο ισότιμες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Julie Sze, *Noxious New York. The racial politics of urban health and environmental justice, environmental justice in America: A new paradigm*, MIT Press, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 2007.
2. JoAnn Carmin και Julian Agyeman, *Environmental inequalities beyond borders: Local perspectives on global injustices*, MIT Press, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 2011.
3. Lisa Sun-Hee Park και David Pellow, *The slums of Aspen: Immigrants vs the environment in America's Eden*, New York University Press, Νέα Υόρκη 2011.

4. Julian Agyeman, Robert D. Bullard και Bob Evans, *Just sustainabilities: Development in an unequal world*, MIT Press, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 2003.

5. A. Schnaiberg, D. Pellow και A. Weinberg, «The treadmill of production and the environmental state» στο A. Mol και F. Buttel (επιμ.), *Research in social problems and public policy*, CT: Emerald, Γκρίνουιτς Κονέκτικατ 2002.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agyeman, J., Bullard, D. και Evans, B., *Just sustainabilities: Development in an unequal world*, MIT Press, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 2003.

Carmin, J. και Agyeman, J., *Environmental inequalities beyond borders: Local perspectives on global injustices*, MIT Press, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 2011.

Park, L. S.-H. και Pellow, D., *The slums of Aspen: Immigrants vs the environment in America's Eden*, New York University Press, Νέα Υόρκη 2001.

Schnaiberg, A., Pellow, D. και Weinberg, A., «The treadmill of production and the environmental state», στο Mol, A. και Buttel, F. (επιμ.), *Research in social problems and public policy*, CT: Emerald, Γκρίνουιτς Κονέκτικατ 2002.

Size, J., *Noxious New York. The racial politics of urban health and environmental justice, environmental justice in America: A new paradigm*, MIT Press, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 2007.

5

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΣΜΟΣ (ρεύματα)

Χοάν Μαρτίνεθ-Αλιέ

Έρευνα και Αποανάπτυξη, ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας), Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Τα βασικά ρεύματα του περιβαλλοντισμού είναι τρία. Αυτά τα τρία ρεύματα θα μπορούσαμε να τα κατονομάσουμε ως εξής: το πρώτο ως η Σέχτα της Άγριας Φύσης, το δεύτερο ως το Ευαγγέλιο της Οικοαποδοτικότητας και το τρίτο ως το Μάντρα της **Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης** ή του Περιβαλλοντισμού των Φτωχών. Είναι σαν τρία μεγάλα κλαδιά ενός δέντρου ή τρία αλληλοτεμνόμενα ρέματα του ίδιου ποταμού.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες η προέλευση της Σέχτας της Άγριας Φύσης εντοπίζεται στο έργο του Αμερικανοσκωτσέζου νατουραλιστή Τζον Μιούιρ (John Muir) και στη δημιουργία των Εθνικών Πάρκων Γιόσεμαϊτ και Γέλοουστοουν. Παρόμοια κινήματα υπήρξαν στην Ευρώπη και σε άλλες ηπείρους. Ακόμα και στην Ινδία, όπου το δόγμα του «περιβαλλοντισμού των φτωχών» ήρθε τη δεκαετία του 1980, σε αντίθεση με τη «σέχτα της άγριας φύσης», υπάρχουν εκπληκτικές τοπικές παραδόσεις για την παρατήρηση των πτηνών και άλλων μορφών συντήρησης της φύσης από την ανώτερη και τη μεσαία τάξη.

Όσον αφορά τους ανθρώπινους και τους οικονομικούς πόρους που διαθέτει, αυτό το κίνημα είναι πραγματικά μεγάλο. Ιστορικά, το κύριο μέλημά του, από τον 19ο αιώνα, ήταν η διάσωση της παρθένας φύσης με την απομόνωση φυσικών περιοχών από τους ανθρώπους και την ενεργή προστασία της άγριας ζωής για τη διατήρηση της οικολογικής και αισθητικής της αξίας και όχι της οικονομικής ή της αξίας των μέσων βιο-

πορισμού του ανθρώπου. Το παγκόσμιο κίνημα προστασίας της φύσης καταφεύγει όλο και περισσότερο σε μια οικονομική γλώσσα. Αν και πολλά μέλη του ισχυρίζονται ότι πιστεύουν στη «βαθιά οικολογία» (την εγγενή αξία της φύσης) και τιμούν τη φύση ως ιερή, το κυρίαρχο ρεύμα του κινήματος αποφάσισε να συμπράξει με τους οικονομολόγους. Οι εκθέσεις του ΤΕΕΒ [«Τα Οικονομικά των Οικοσυστημάτων και της Βιοποικιλότητας», ένα εγχείρημα που το στηρίζει το Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση (WWF) και ολόκληρη η Διεθνής Ένωση για την Προστασία της Φύσης (IUCN)] του 2008-11, που δημοσιεύτηκαν υπό την αιγίδα του Περιβαλλοντικού Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών (UNEP), ακολουθούν το εξής μοτίβο: Για να κάνουμε την απώλεια της βιοποικιλότητας ορατή, πρέπει να εστιάσουμε όχι σε ένα είδος, αλλά στα οικοσυστήματα και μετά στις υπηρεσίες που προσφέρουν τα οικοσυστήματα στους ανθρώπους, τις οποίες τελικά πρέπει να αποτιμήσουμε οικονομικά, δεδομένου ότι με τον τρόπο αυτό θα τραβήξουμε την προσοχή των πολιτικών και των ηγεσιών των επιχειρήσεων για την προστασία της φύσης. Η πρωτοβουλία ΤΕΕΒ εγκωμιάζει με ενθουσιασμό την αρχή της «καθαρής θετικής επίπτωσης» της μεταλλευτικής εταιρείας Rio Tinto. Αυτή η αρχή συνεπάγεται ότι τα έθνη-κράτη ή οι επιχειρήσεις μπορούν να εμπλακούν σε εκμεταλλεύσεις ανοιχτής εξόρυξης οπουδήποτε, αρκεί το κράτος ή η επιχείρηση να υποστηρίξει ένα εθνικό πάρκο στην περιοχή ή να ξαναφυτέψει εκεί ένα μαγκρόβιο. Ο Τζον Μιούιρ θα σοκαριζόταν από τέτοιες προτάσεις.

Το δεύτερο ρεύμα του περιβαλλοντισμού, επομένως, είναι ίσως σήμερα το πιο ισχυρό. Η ονομασία του θυμίζει το βιβλίο του Σάμιουελ Χέιζ (Samuel Hays) *Η προστασία της φύσης και το ευαγγέλιο της αποδοτικότητας: Το προοδευτικό κίνημα προστασίας της φύσης, 1890-1920*, γραμμένο το 1959, το οποίο εξηγεί τις πρώιμες προσπάθειες της ομοσπονδιακής περιβαλλοντικής πολιτικής στις Ηνωμένες Πολιτείες για τη μείωση των αποβλήτων, αλλά και την προστασία των δασών (ή τη μετατροπή τους σε δενδροφυτείες). Μια εξέχουσα δημόσια μορφή της οικοαποδοτικότητας υπήρξε ο Τζιφφρντ Πίντσοτ (Gifford Pinchot), ο οποίος είχε εκπαιδευτεί στη δασοκομία στην Ευρώπη.

Η έννοια της «βιωσιμότητας» (Nachhaltigkeit) εισήχθη στη διαχείριση των δασών του 19ου αιώνα στη Γερμανία, όχι για να υποδηλώσει κάποιον σεβασμό στην παρθένα φύση, αλλά, αντιθέτως, για να υποδείξει πώς θα μπορούσε να προκύψει χρηματικό κέρδος από τη φύση επιτυγχάνοντας τη βέλτιστη βιώσιμη απόδοση στις δενδροφυτείες. Αυτή η αντίληψη παρατηρείται και στη σημερινή φαρέτρα των συνταγών για τις βιώσιμες τεχνολογίες, τις περιβαλλοντικές οικονομικές πολιτικές (φόρους, ανταλλάξιμες ποσοστώσεις στην αλιεία, αγορές αδειών μόλυνσης), τα βέλτιστα ποσοστά εξόρυξης πόρων, την αντικατάσταση του κατασκευασμένου κεφαλαίου για το χαμένο «φυσικό κεφάλαιο», την αποτίμηση και αμοιβή για περιβαλλοντικές υπηρεσίες, την απούλικοποίηση της οικονομίας, τους οικότοπους και το εμπόριο εκπομπών ρύπων

του διοξειδίου του άνθρακα, και, με λίγα λόγια, για μια βιώσιμη ανάπτυξη. Το «Ευαγγέλιο της Οικοαποδοτικότητας» πάει μαζί με τις θεωρίες του «οικολογικού εκσυγχρονισμού» και την πίστη στις λεγόμενες «περιβαλλοντικές καμπύλες Κούζνετς». Η φράση «βιώσιμη ανάπτυξη» έγινε ευρέως γνωστή το 1987 με τη δημοσίευση της έκθεσης Μπρούντλαντ.¹

Οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης είναι ενάντια στη «βιώσιμη ανάπτυξη» για δύο λόγους. Πρώτον, δεν πιστεύουν ότι η οικονομική **μεγέθυνση** είναι ή μπορεί να είναι περιβαλλοντικά βιώσιμη. Δεύτερον, πολλοί από αυτούς είναι επίσης ενάντια στην ίδια την ιδέα της **ανάπτυξης**, επειδή, όπως έχουν εξηγήσει οι Αρτούρο Εσκομπάρ, Βόλφγανγκ Σακς και άλλοι τη δεκαετία του 1980, ήταν ένα υπόδειγμα ομοιόμορφης αλλαγής προς έναν αμερικανικό τρόπο ζωής πολύ διαφορετικό από τη σημερινή σπουδαιότητα που έχουν σε κάποιες χώρες του Νότου οι έννοιες **buen vivir** ή **sumak kawsay**.²

Το κίνημα της αποανάπτυξης έχει τονίσει πολλές φορές ότι τα οφέλη της αυξημένης οικοαποδοτικότητας μπορούν εύκολα να ακυρωθούν μέσω της λειτουργίας του παράδοξου του Τζέβονς ή ενός φαινομένου αναπήδησης. Σε κάθε περίπτωση, οι περισσότερες κυβερνήσεις και τα Ηνωμένα Έθνη συντάσσονται με το «Ευαγγέλιο της Οικοαποδοτικότητας». Στο μεταξύ, το κίνημα της **περιβαλλοντικής δικαιοσύνης** (το οποίο βέβαια δεν είναι τόσο καλά οργανωμένο όσο η Διεθνής Ένωση για την Προστασία της Φύσης) είναι ένα σύνολο τοπικών κινήματων και δικτύων αντίστασης. Αυτά τα κινήματα συνδυάζουν βιοποριστικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά ζητήματα.³ Έθεσαν τη δική τους «ηθική οικονομία» ενάντια στη λογική της άντλησης πετρελαίου, της εξόρυξης μεταλλευμάτων, της συγκομιδής ξυλείας ή της παραγωγής αγροκαυσίμων στις «**εμπορευματικές μεθόδους**», υπερασπιζόμενοι τη βιοποικιλότητα και τα μέσα του βιοπορισμού τους. Εδώ συμπεριλαμβάνονται και αιτήματα για δικαιοσύνη όσον αφορά το κλίμα και το νερό.

Καθώς η αντίσταση ενάντια στις περιβαλλοντικές αδικίες αυξάνεται, πολλοί άνθρωποι σε όλο τον κόσμο σκοτώνονται υπερασπιζόμενοι το περιβάλλον.

Είναι απόλυτη ανοησία να πιστεύει κάποιος ότι οι φτωχοί δεν σκέφτονται πάντα και συμπεριφέρονται σαν περιβαλλοντιστές. Ο περιβαλλοντισμός των φτωχών προκύπτει από το γεγονός ότι η παγκόσμια οικονομία βασίζεται στα ορυκτά καύσιμα και σε άλλους πεπερασμένους πόρους. Για να βρει αυτούς τους πόρους, πηγαίνει από τη μία άκρη της γης στην άλλη, διαταράσσοντας και μολύνοντας την παρθένα φύση και τις ανθρώπινες ζωές και συγκρούεται με την αντίσταση των φτωχών και αυτοχθόνων λαών, την οποία συχνά ηγούνται γυναίκες. Κάποιες φορές, οι φτωχοί και αυτόχθονες λαοί ζητούν οικονομική αποζημίωση, αλλά συχνότερα προσφεύγουν σε άλλες γλώσσες αποτίμησης, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα εδαφικά δικαιώματα των αυτοχθόνων, τις ανθρώπινες ζωές και την ιερότητα των επαπειλούμενων βουνών ή ποταμών.

Το κίνημα της προστασίας του περιβάλλοντος έχει αγνοήσει τον περιβαλλοντισμό των φτωχών. Ωστόσο, και το κίνημα της αποανάπτυξης (όπως και το κίνημα **των οικονομικών σταθερής κατάστασης**), καθώς έχει ευρωπαϊκές και βορειοαμερικανικές ρίζες, υποβάθμιζε μέχρι πρόσφατα τη σφοδρότητα της διεξαγωγής των αγώνων για τους πόρους ανά τον κόσμο. Εντούτοις, μια κύρια υπόθεση στην πολιτική οικολογία είναι ότι γίνονται όλο και περισσότερες συγκρούσεις για την εξόρυξη πόρων και τη διαχείριση των απορριμμάτων εξαιτίας της αύξησης του παγκόσμιου κοινωνιακού **μεταβολισμού**. Πολλές τέτοιες περιβαλλοντικές συγκρούσεις ανά τον κόσμο, ταξινομημένες ανά χώρα και εμπόρευμα, έχουν καταγραφεί σε μια βάση δεδομένων ανοιχτής πρόσβασης του έργου EJOLT.⁴

Έχουν γίνει προσπάθειες για να έρθει το κίνημα της προστασίας της φύσης πιο κοντά στον περιβαλλοντισμό των φτωχών και των αυτοχθόνων που αγωνίζονται ενάντια στην αποψίλωση των δασών, στα αγροκάσιμα, στην εξόρυξη, στις δενδροφυτείες και στα φράγματα. Για παράδειγμα, τα μαγκρόβια μπορούν να τύχουν της υπεράσπισης ενάντια στην υδατοκαλλιέργεια της γαρίδας τόσο για λόγους βιοπορισμού των ανθρώπων που ζουν εκεί όσο και για χάρη της βιοποικιλότητας και της ομορφιάς τους. Παρά τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται για να έρθουν κοντά το κίνημα της προστασίας της φύσης με το κίνημα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, αυτό καθίσταται δύσκολο, όχι μόνο επειδή το κίνημα της προστασίας της φύσης συγχρωτίζεται με το δεύτερο ρεύμα, τους μηχανικούς και τους οικονομολόγους, αλλά επειδή έχει πουλήσει την ψυχή του σε εταιρείες όπως η Shell και η Rio Tinto.

Από την άλλη πλευρά, το κίνημα της αποανάπτυξης θα μπορούσε εύκολα να συνδεθεί με το κίνημα της **περιβαλλοντικής δικαιοσύνης** και του περιβαλλοντισμού των φτωχών. Ωστόσο, στην πολιτική Αριστερά (όπως οι Πρόεδροι της Βραζιλίας Λούλα και Ρούσεφ, το Κομμουνιστικό Κόμμα στη Δυτική Βεγγάλη στην Ινδία ή οι πρόεδροι Έβο Μοράλες στη Βολιβία και Ραφαέλ Κορέα στο Εκουαδόρ) δεν αρέσει ο περιβαλλοντισμός των φτωχών και των αυτοχθόνων που παλεύουν απερίφραστα ενάντια στις εισβολές του ολοκληρωτικού συστήματος της αγοράς και στη μεγέθυνση του κοινωνιακού **μεταβολισμού**, για μια οικονομία που θα μπορεί με βιώσιμο τρόπο να ικανοποιεί τις ανάγκες για φαγητό, υγεία, εκπαίδευση και στέγαση για όλους.

Παρά τα μεγάλα χάσματα που έχουν παρατηρηθεί μεταξύ των τριών κύριων ρευμάτων του περιβαλλοντισμού, υπάρχει μια ελπίδα για τη συνάντηση των μελών του κινήματος για την προστασία της φύσης που τους απασχολεί η απώλεια της βιοποικιλότητας, της πληθώρας του κόσμου που ενδιαφέρονται για τις αδικίες της κλιματικής αλλαγής, που διεκδικούν την εξόφληση των οικολογικών χρεών και υποστηρίζουν τις αλλαγές στην τεχνολογία προς την κατεύθυνση της ηλιακής ενέργειας, των οικοφемινιστριών και κάποιων σοσιαλιστών και συνδικαλιστών που τους απασχολεί η υγιεινή της εργασίας και οι οποίοι επιπλέον γνωρίζουν ότι δεν μπορεί κάποιος να ανα-

στέλλει διαρκώς την οικονομική δικαιοσύνη εν μέσω υποσχέσεων οικονομικής **μεγέθυνσης**. Επίσης, υπάρχει ελπίδα για τη συνάντηση των καταληψιών στις πόλεις που κηρύττουν την «αυτονομία» από την αγορά, των αγροοικολόγων, των νέων αγροτών ή του κινήματος για την «**επιστροφή στη γη**», των υποστηρικτών της αποανάπτυξης και των οπαδών της «**ευημερίας χωρίς μεγέθυνση**» σε κάποιες πλούσιες χώρες, των μεγάλων διεθνών αγροτικών κινημάτων, όπως η *Vía Campesina*, των απαισιόδοξων (ή ρεαλιστών) όσον αφορά τους κινδύνους και τις αβεβαιότητες που φέρουν οι τεχνικές αλλαγές, των αυτοχθόνων πληθυσμών που διεκδικούν την προστασία του περιβάλλοντος στις **εμπορευματικές μεθορίες** και του παγκόσμιου κινήματος **περιβαλλοντικής δικαιοσύνης**.

Ως προς τις πολιτικές, το κίνημα της αποανάπτυξης συχνά υποστηρίζει τα «πλαφόν εκμετάλλευσης πόρων», τα οποία ήδη υφίστανται σε κάποιες χώρες σαν τα όρια των εκπομπών ρύπων διοξειδίου του άνθρακα (και, ως εκ τούτου, της καύσης των ορυκτών καυσίμων) και θα μπορούσαν να επεκταθούν στα μεταλλεύματα και στη χρήση της βιομάζας. Προτάσεις όπως η πρωτοβουλία Yasuní ITT του Εκουαδόρ και οι παρόμοιες προσπάθειες στη Νιγηρία για να σταματήσει η άντληση πετρελαίου από το έδαφος είναι απόλυτα συμβατές με την αντίληψη της αποανάπτυξης.⁵

Το κίνημα της **περιβαλλοντικής δικαιοσύνης**, συμπεριλαμβανομένου του περιβαλλοντισμού των φτωχών, ταυτίζεται με μια άλλη βασική πλατφόρμα του κινήματος της αποανάπτυξης που υποστηρίζει την υποβίβαση της κοινωνικής συνάφειας της οικονομίας (ως χρηματιστική οικονομία) και μας καλεί να εξωθήσουμε το γενικευμένο σύστημα αγοράς, ως αρχή της κοινωνικής οργάνωσης, από τη συλλογική φαντασία, δείχνοντας ότι πολλοί άνθρωποι σε όλο τον κόσμο υπερασπίζονται το δικαίωμά τους στην πρόσβαση στους φυσικούς πόρους για λόγους βιοπορισμού μέσω της δημιουργίας συστημάτων κοινοτικής διαχείρισης, δηλαδή μέσω των **κοινών**.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η τελευταία έκθεση της Επιτροπής Brundtland, της Παγκόσμιας Επιτροπής Περιβάλλοντος και Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών.

2. Julien Vanhulst και Adrian E. Beling, «Buen vivir: Emergent discourse within or beyond sustainable development», στο *Ecological Economics*, τχ. 101, 2004, σελ. 54-63.

3. Joan Martinez-Alier κ.ά., «Between activism and science: Grassroots concepts for sustainability coined by environmental justice organizations», στο *Journal of Political Ecology*, τχ. 21, 2014, σελ. 19-60.

4. www.ejatlas.org

5. Joan Martinez-Alier, «Environmental justice and economic degrowth: An alliance between two movements», στο *Capitalism Nature Socialism*, τχ. 23/αρ.1, 2012, σελ. 51-73.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Hays, S., *Conservation and the gospel of efficiency: The progressive conservation movement, 1890-1920*, Harvard University Press, Κάμπριτζ 1959.
- Martinez-Alier, J., *The environmentalism of the poor: A study of ecological conflicts and valuation*, Edward Elgar, Τσέλτεναμ 2002.
- Martinez-Alier, J., «Environmental justice and economic degrowth: An alliance between two movements», στο *Capitalism Nature Socialism*, τχ 23/αφ.1, 2012, σελ 51-73.
- Martinez-Alier, J., Anguelovski, I., Bond, P., Del Bene, D., Demaria, F., Gerber, J. F., Greyl, L., Haas, W., Healy, H., Marin-Burgos, V., Ojo, G., Porto, M., Rijnhout, L., Rodriguez-Labajos, B., Spangenberg, J., Temper, L., Warlenius, R. και Yanez, I., «Between activism and science: Grassroots concepts for sustainability coined by environmental justice organizations», στο *Journal of Political Ecology*, τχ. 21, 2014, σελ. 19-60.
- Vanhulst, J. και Beling, A. E., «Buen vivir: Emergent discourse within or beyond sustainable development», στο *Ecological Economics*, τχ. 101, 2014, σελ 54-63.

6

ΜΕΤΑΒΟΛΙΣΜΟΣ (κοινωνιακός)

Αλεβγκιούλ Χ. Σορμάν

Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας, Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Οι κοινωνίες μεταβολίζουν ενεργειακές και υλικές ροές ώστε να παραμένουν λειτουργικές. Αυτή η διαδικασία λέγεται κοινωνιακός μεταβολισμός. Παρόμοιος με τον μεταβολισμό των ζωντανών οργανισμών, οι οποίοι απαιτούν μια συγκεκριμένη σειρά σύνθετων χημικών αντιδράσεων εντός των συστημάτων τους για να λειτουργούν, ο κοινωνιακός μεταβολισμός ως όρος χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει το υπόδειγμα των ενεργειακών και υλικών ροών που μπορεί να συνδεθεί με την εκδήλωση των λειτουργιών και της αναπαραγωγής των δομών των ανθρώπινων κοινωνιών. Ο μεταβολισμός των ανθρώπινων κοινωνιών βασίζεται στη χρήση εξωσωματικής ενέργειας (ενέργεια που μεταβολίζεται υπό ανθρώπινο έλεγχο, έξω από το ανθρώπινο σώμα), μια διευρυμένη μορφή της ενδοσωματικής ενέργειας (ενέργεια που μεταβολίζεται μέσα στο ανθρώπινο σώμα).

Η έννοια του «μεταβολισμού» αναδύθηκε τον 19ο αιώνα στα γραπτά των Μόλεσοτ (Moleschott), βον Λάιμπιγκ (von Liebig), Μπουσινιό (Boussingault), Αρένιους (Arrhenius) και Ποντολίνσκι (Podolinski), για να δείξει την ανταλλαγή ενέργειας και ουσιών μεταξύ των οργανισμών και του περιβάλλοντος και το σύνολο των βιοχημικών αντιδράσεων στα ζώντα συστήματα. Για παράδειγμα, ένα τέτοιο σύστημα θα μπορούσε να είναι ένα βιολογικό κύτταρο, ένα νομικό σύστημα και/ή το καπιταλιστικό κράτος. Αποκαλούνται αυτοποιητικά συστήματα επειδή έχουν την ικανότητα να αναπαράγονται και να αυτοσυντηρούνται. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς ήταν από τους πρώτους

που χρησιμοποίησαν τον όρο «μεταβολισμός» για να αναμετρηθούν με τη δυναμική της κοινωνικής-περιβαλλοντικής αλλαγής και εξέλιξης. Σήμερα, υπάρχουν διάφορες αντιλήψεις για τον όρο «μεταβολισμός». Η σχολή του *κοινωνικού μεταβολισμού* της Βιέννης αναλύει τις υλικές και ενεργειακές ροές των οικονομικών, εστιάζοντας σε ιστορικές μεταβάσεις μεταξύ αγροτικών και βιομηχανικών οικονομιών και στην ποσοτικοποίηση αυτών των ροών.¹ Η *πολιτική οικολογία* επικαλείται την έννοια του μεταβολισμού για να δηλώσει το «ρήγμα» μεταξύ των ανθρώπων και της φύσης στον καπιταλισμό, τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας που διέπουν τη ροή των υλών και των πόρων στην παραγωγή των αστικών χώρων ή την αύξηση στις παγκόσμιες υλικές και ενεργειακές ροές που προκαλούν συγκρούσεις στις *εμπορευματικές μεθόδους* ανά τον κόσμο. Αυτή η συνεισφορά, ωστόσο, εστιάζει σε μια διαφορετική προσέγγιση, στον «κοινωνικό» μεταβολισμό, όπως αναπτύχθηκε από τους Μάριο Τζαμπιέτρο (Mario Giampietro) και Κόζο Μαγιούμι (Kozo Mayumi).²

Ο κοινωνικός μεταβολισμός δεν εστιάζει μόνο στην ποσοτικοποίηση των ροών, αλλά και στην εδραίωση μιας σχέσης μεταξύ ροών και δρώντων, που μετασχηματίζουν τις εισροές σε εκροές, ενώ συντηρούν και διατηρούν τη δική τους ταυτότητα (αυτά τα στοιχεία λέγονται κεφαλαιουχικά στοιχεία, όπως προκύπτει από τον ορισμό των *βιοοικονομικών* του Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν).³ Επομένως, για παράδειγμα, στην παραγωγή των αυτοκινήτων, τα υλικά (αλουμίνιο, χάλυβας), η ενέργεια (που καταναλώνεται κατά τη συναρμολόγηση και την εξόρυξη των πρώτων υλών) και το νερό που χρησιμοποιείται σε αυτές τις διαδικασίες θα ήταν οι «ροές», ενώ η ανθρώπινη δραστηριότητα (οι εργάτες), η γη και ο κεφαλαιουχικός μηχανικός εξοπλισμός θα ήταν τα «κεφαλαιουχικά στοιχεία». Ο κοινωνικός μεταβολισμός, επομένως, συνδέει τα κεφαλαιουχικά στοιχεία (τους δρώντες και μετασχηματιστές μιας διαδικασίας) και τις ροές (τα στοιχεία που αξιοποιούνται και σκορπίζονται) για να δημιουργήσει δείκτες που προσδιορίζουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του συστήματος. Κάποια παραδείγματα τέτοιων μεταβολικών δεικτών είναι η εισροή ενέργειας ανά ώρα εργασίας ή το νερό που καταναλώνεται ανά στρέμμα γης για τους σκοπούς της παραγωγής.

Ο κοινωνικός μεταβολισμός εστιάζει στις βιοφυσικές διαδικασίες που εγγυώνται την παραγωγή και την κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών: τι παράγεται, πώς παράγεται, γιατί παράγεται και από ποιον καταναλώνεται. Αυτό, κατόπιν, συνδέεται με την ανάλυση της παραγωγής προστιθέμενης αξίας (σε σχέση με τις επενδύσεις των παραγόντων παραγωγής). Επομένως, η ανάλυση επισημαίνει μια προσέγγιση που εδραίωνει μια σύνδεση μεταξύ των νομισματικών αναπαραστάσεων της οικονομικής διαδικασίας και μιας αναπαράστασης των βιοφυσικών μετασχηματισμών που σχετίζεται με την παραγωγή και την κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών. Είναι μια ολοκληρωμένη ανάλυση που λαμβάνει υπόψη πολλαπλές διαστάσεις, όπως τους δημογραφικούς παρά-

γοντες και το ζήτημα των πολλαπλών κλιμάκων (συνύπαρξη διαφορετικών κλιμάκων χώρου και χρόνου) των οικονομιών που αναλύονται.

Ο χαρακτηρισμός του κοινωνιακού μεταβολισμού μιας χώρας, για παράδειγμα, βασίζεται σε τυπικούς ποσοτικούς δείκτες που χρησιμοποιούνται ως σημεία αναφοράς, τα «κριτήρια αξιολόγησης», έναντι των οποίων μπορεί να αξιολογηθεί η βιοφυσική ή οικονομική επίδοση ενός συστήματος. Αναλόγως της οργάνωσής τους και των συγκεκριμένων λειτουργιών που επιτελούν, οι διάφορες κοινωνίες παρουσιάζουν διαφορετικά μεταβολικά προφίλ. Αυτά τα κριτήρια αξιολόγησης μπορεί να αναφέρονται στην κοινωνικοοικονομική πλευρά (όπως την κατανάλωση ενέργειας ανά ώρα δραστηριότητας στον κλάδο των υπηρεσιών) ή στην οικολογική πλευρά (όπως την κατανάλωση νερού στον αγροτικό τομέα ανά στρέμμα) της βιωσιμότητας.

Η απόκλιση στον μεταβολισμό των ευρωπαϊκών χωρών όσον αφορά τα ποσοστά ενεργειακής ροής ανά ώρα εργασίας στους παραγωγικούς κλάδους είναι μεγάλη. Για παράδειγμα, στους κλάδους ενέργειας, εξόρυξης, κατασκευών και μεταποίησης, η ενεργειακή δυναμικότητα ανά ώρα μπορεί να κυμαίνεται από 130 έως 1.000 MJ/ώρα. Εξίσου μεγάλη είναι και η απόκλιση της παραγωγικότητας της εργασίας σε αυτούς τους κλάδους, η οποία κυμαίνεται από 10 έως 50 €/ώρα.⁴ Αντιστοίχως, τα μεταβολικά προφίλ των οικονομιών με επαρκώς ανεπτυγμένη εξορυκτική βιομηχανία, όπως η Φινλανδία και η Σουηδία, γενικά έχουν υψηλότερα ποσοστά ενεργειακής δυναμικότητας με υψηλότερη εργασιακή παραγωγικότητα στους παραγωγικούς κλάδους. Αυτές οι διαφορές εκκινούν από έναν συνδυασμό εξωτερικών και εσωτερικών περιορισμών και δείχνουν τις ιστορικές διαδρομές διαφορετικών χωρών.

Ο κοινωνιακός μεταβολισμός έχει μακρά ιστορία στη θεωρία της ενεργειακής επιστήμης από τη δεκαετία του 1970, εστιάζοντας στην ανάλυση των βιοφυσικών περιορισμών που τίθενται στις κοινωνίες. Ωστόσο, παραγκωνίστηκε από τις συζητήσεις για τη βιωσιμότητα, κυρίως λόγω της αφθονίας φθηνού πετρελαίου και της απώλειας ενδιαφέροντος για τα όρια της μεγέθυνσης και της ενέργειας. Η ενεργειακή επιστήμη και η ανάλυση του κοινωνιακού μεταβολισμού έχουν ανακτήσει τη δυναμική τους την τελευταία δεκαετία, καθώς, για άλλη μια φορά, οι ακαδημαϊκοί αναζητούν καινοτόμα εννοιολογικά εργαλεία που θα μπορούν να αναλύουν τις αλληλεπιδράσεις κοινωνίας-περιβάλλοντος από μια βιοφυσική οπτική.

Υπό το φως της αποανάπτυξης, η ανάλυση του κοινωνιακού μεταβολισμού έρχεται ως μια προσέγγιση που χρησιμεύει για τον έλεγχο του κατά πόσο είναι εφαρμόσιμοι και επιθυμητοί οι προτεινόμενοι τρόποι ανάπτυξης και της βιωσιμότητας της οικονομικής αποκλιμάκωσης από την οπτική της ενέργειας και των υλών. Από μεταβολικής άποψης, υφίστανται αρκετές προκλήσεις που μένουν να απαντηθούν στις προτάσεις της αποανάπτυξης.⁵

Κατά πρώτον, έχει σημασία να επισημάνουμε ότι οι τρέχουσες κοινωνιακές

λειτουργίες (υπηρεσίες και διακυβέρνηση, παραγωγή τροφίμων, κ.ά.) και τα σχετικά μεταβολικά τους υποδείγματα (τα τζάουλ ορυκτών καυσίμων που χρησιμοποιούνται για τη συντήρηση του συστήματος υγείας, οι ώρες ανθρώπινης δραστηριότητας που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή μιας συγκεκριμένης ποσότητας φαγητού) βασίζονται στην εκμετάλλευση των ορυκτών καυσίμων ως πρωταρχική πηγή ενέργειας. Τα ορυκτά καύσιμα αποτελούν πηγή με υψηλή απόδοση και ποιότητα προϊόντος. Η έλευση των ορυκτών καυσίμων έχει μειώσει θεαματικά την ποσότητα ενέργειας, εργασίας και τεχνικού κεφαλαίου, η οποία μεταφέρεται στην ίδια την πραγματική παραγωγή ενέργειας. Επομένως, οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν καταφέρει να επιτύχουν το τρέχον επίπεδο συνθετότητας με το πλεόνασμα του χρόνου που αποφέρουν οι φτηνές πηγές ενέργειας. Ωστόσο, καθώς φτάνουμε στην πετρελαιοπαραγωγική κορύφωση, μια αλλαγή σε εναλλακτικές μορφές ενέργειας χαμηλότερης ποιότητας συνεπάγεται μια αυστηρή απαίτηση για αύξηση και, επομένως, αύξηση στην ποσότητα ενέργειας, εργασίας και τεχνικού κεφαλαίου που κατευθύνεται προς την ίδια την παραγωγή ενέργειας (ανανεώσιμες ή άλλες) για τη διατήρηση των μεταβολικών υποδειγμάτων των κοινωνιών και των σύνθετων δομών που έχουν αποκτήσει. Είναι πιθανό ότι θα απαιτούνται περισσότεροι εργάτες και περισσότερες εργατώρες για τη διατήρηση των σημερινών μεταβολικών υποδειγμάτων των κοινωνιών, δεδομένου ότι λιγοστεύουν τα ορυκτά καύσιμα, ώστε να πληρούνται οι απαιτήσεις των κοινωνικοοικονομικών συστημάτων, όπως αυτών του Παγκόσμιου Βορρά, η λειτουργία των οποίων χαρακτηρίζεται από μεγάλη οικονομική ποικιλομορφία, υψηλούς δείκτες εξάρτησης (λόγω του αυξανόμενου ποσοστού των ηλικιωμένων και του υψηλότερου μέσου όρου ηλικίας στην εκπαίδευση) και υψηλή ποσοστιαία συμμετοχή του κλάδου των υπηρεσιών στην οικονομία. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την πρόταση της αποανάπτυξης, η οποία συνίσταται στη μείωση των ωρών εργασίας (**διαμοιρασμός εργασίας**). Σε μια μελλοντική σπάνη ενέργειας θα πρέπει να δουλεύουμε παραπάνω, όχι λιγότερο.

Επιπλέον, ακόμα και αν επιτευχθεί η μείωση του υλικού πλούτου εθελοντικά, όπως θέλουν οι οπαδοί της αποανάπτυξης, δεν υπάρχουν επαρκείς μελέτες που να δείχνουν ότι κάτι τέτοιο θα οδηγήσει στη μείωση της κατανάλωσης ενέργειας και υλών παγκοσμίως, καθώς ο παγκόσμιος πληθυσμός αυξάνεται, όπως και το επίπεδο εξοικειώσής τους με τα αυξανόμενα καταναλωτικά υποδείγματα. Καθώς χώρες όπως η Κίνα, η Ινδία και η Βραζιλία και οι πληθυσμοί τους αποκτούν υψηλότερο επίπεδο ευημερίας, οι ενεργειακές και υλικές απαιτήσεις τους θα αυξάνονται με αξιοσημείωτο βαθμό και είναι πιθανό να ξεπεράσουν τα οφέλη από την αποδοτικότητα της ενέργειας ή την εθελοντική μείωση της κατανάλωσης στον Παγκόσμιο Βορρά.

Επιπρόσθετα, το φαινόμενο του παράδοξου του Τζέβονς αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα των εθελοντικών μειώσεων που ενστερνίζονται οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης. Μια εθελοντική μείωση της κατανάλωσης ενέργειας για κάποιες δρα-

στηριότητες ή από κάποιους ανθρώπους θα τείνει να αντισταθμίζεται από μια (ακούσια ή εκούσια) αύξηση της κατανάλωσης ενέργειας για άλλες δραστηριότητες ή από άλλους ανθρώπους. Η βιοφυσική οπτική του κοινωνιακού μεταβολισμού προειδοποιεί για τους περιορισμούς των στρατηγικών της αποανάπτυξης, που βασίζονται στην εθελοντική κατανάλωση λιγότερων πόρων, ενέργειας ή κεφαλαίου. Δεν θα αρκούν από μόνες τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Marina Fischer-Kowalski και Helmut Haberl, *Socioecological transitions and global change: Trajectories of social metabolism and land use*, Edward Elgar, Τσέλτεναμ 2007.

2. Mario Giampietro, Kozo Mayumi και Alevgül H. Sorman, *The Metabolic Pattern of Societies: Where Economists Fall Short*, Routledge, Λονδίνο 2012 και M. Giampietro, K. Mayumi και A. H. Sorman, *Energy analysis for a sustainable future: Multi-scale integrated analysis of societal and ecosystem metabolism*, Routledge, Λονδίνο 2013.

3. Nicolas Georgescu-Roegen, *The entropy law and the economic process*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 1971.

4. M. Giampietro, K. Mayumi και A. H. Sorman, 2012, 2013, ό.π.

5. M. Giampietro, K. Mayumi και A. H. Sorman, 2013, ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Fischer-Kowalski, M. και Haberl, H., *Socioecological transitions and global change: Trajectories of social metabolism and land use*, Edward Elgar, Τσέλτεναμ 2007.

Georgescu-Roegen, N., *The entropy law and the economic process*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 1971.

Giampietro, M., Mayumi, K. και Sorman, A. H., *The metabolic pattern of societies: Where economists fall short*, Routledge, Λονδίνο 2012.

—, *Energy analysis for a sustainable future: Multi-scale integrated analysis of societal and ecosystem metabolism*, Routledge, Λονδίνο 2013.

Sorman, A. H. και Giampietro, M., «The energetic metabolism of societies and the degrowth paradigm: Analyzing biophysical constraints and realities», στο *Journal of Cleaner Production*, τχ. 38, 2013, σελ. 80-93.

7

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

Σούζαν Πόλσον

Κέντρο Λατινοαμερικανικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο της Φλόριντα

Το λήμμα αυτό εστιάζει σε μια προσέγγιση στην έρευνα και την πράξη η οποία εφαρμόζεται ανά τον κόσμο και ορίζεται στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως «πολιτική οικολογία».

Ο αριθμός των ερευνητών και των επαγγελματιών που ασχολούνται με την πολιτική οικολογία έχει αυξηθεί θεαματικά από τη δεκαετία του 1980, διευρύνοντας το πεδίο και δημιουργώντας νέες δυνατότητες. Η προσπάθεια για την εδραίωση ενός ορθόδοξου ρεύματος ή οι διαμάχες σχετικά με το ποιος νομιμοποιείται να φέρει την ταμπέλα του «πολιτικού οικολόγου» είναι περιορισμένες. Με τον όρο «πολιτικός οικολόγος» αυτό το κείμενο κατονομάζει όσους συμμετέχουν σε αυτό που ο Πολ Ρόμπινς¹ (Paul Robbins) περιγράφει ως μια κοινότητα πράξης που ωθεί το πεδίο παραπέρα «σαν μια διανοητική διερεύνηση της αλληλεπίδρασης ανθρώπου-περιβάλλοντος και σαν μια πολιτική άσκηση για περισσότερη κοινωνική και οικολογική δικαιοσύνη». Σε αντίθεση με κάποιους «-ισμούς» και «-ιστές», οι πολιτικοί οικολόγοι μοιράζονται με τους υποστηρικτές της αποανάπτυξης ένα πάθος για την εξερεύνηση μιας πληθώρας γνώσεων και μιας ποικιλομορφίας πρακτικών δράσεων, συμπεριλαμβανομένων και των μη κυρίαρχων ομάδων.

Οι γεωγράφοι Πιρς Μπλέικι (Piers Blaikie) και Χάρολντ Μπρούκφιλντ² (Harold Brookfield) προσδιόρισαν την πολιτική οικολογία ως μια προσέγγιση που συνδυάζει την οικολογία και την πολιτική οικονομία για την πραγμάτευση των θέσεων μεταξύ της

κοινωνίας και των πόρων της γης και μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και των τάξεων με διαφορετικό βαθμό πρόσβασης σε αυτούς τους πόρους και τη χρήση τους. Οι μελέτες τους, καθώς και άλλες για την ύπαιθρο στον Παγκόσμιο Νότο, συμπληρώθηκαν αργότερα από μελέτες σε περιβάλλοντα και πόλεις του Βορρά, που θεωρήθηκαν ως «πυκνά δίκτυα συνυφασμένων κοινωνικοχωρικών διαδικασιών τα οποία είναι ταυτόχρονα τοπικά και παγκόσμια, ανθρώπινα και φυσικά, πολιτισμικά και οργανικά».³ Στον τόμο της *Παγκόσμιας Πολιτικής Οικολογίας* του 2011, οι Ρίτσαρντ Πιτ (Richard Peet), Πολ Ρόμπινς (Paul Robbins) και Μάικλ Ουάτς (Michael Watts) ενσωματώνουν αυτές τις διαστάσεις σε μια περιβαλλοντική πολιτική παραγωγής, κατανάλωσης και προσασίας της φύσης σε παγκόσμιο επίπεδο.

Ενώ τόσο η αποανάπτυξη όσο και η πολιτική οικολογία θέτουν επί τάπητος την καταστροφή συγκεκριμένων κοινωνιών-οικολογιών, η τελευταία έχει ωθήσει την περαιτέρω διερεύνηση της εν εξελίξει παραγωγής φύσεων και πολιτισμών. Ο Αρτούρο Εσκομπάρ⁴ περιγράφει το πεδίο σαν να εξελίσσεται σε τρία αλληλεπικαλυπτόμενα στάδια: Το πρώτο αναλύει παράγοντες της πολιτικής οικονομίας στην περιβαλλοντική υποβάθμιση, το δεύτερο διερευνά επιστημολογικές διαδικασίες μέσω των οποίων οι πολιτισμικές, επιστημονικές και πολιτικές εννοιολογήσεις και λόγοι επιδρούν στις σχέσεις ανθρώπου-φύσης και το τρίτο θέτει οντολογικά ζητήματα σχετικά με διαδικασίες μέσω των οποίων παράγεται και αναπαράγεται μια πολλαπλότητα κοινωνικοφυσικών κόσμων.

Αυτές οι επιστημολογικές και οντολογικές διερευνήσεις μπορούν να βοηθήσουν τους μελετητές της αποανάπτυξης ώστε να αναλογιστούν την έννοια του «τρόπου παραγωγής» με νέους τρόπους, χωρίς να εκλαμβάνουν τους φυσικούς πόρους σαν πεπερασμένους και δεδομένους (με κίνδυνο να εξαντληθούν), αλλά ως διαστάσεις κοινωνικοοικολογικών περιβαλλόντων που οικοδομούνται συνεχώς μέσω πολιτισμικών και ιστορικών διαδικασιών. Από αυτή την άποψη, οι άνθρωποι δεν παράγουν μόνο τροφή, στέγη και ρουχισμό αλλά και βιοφυσικά τοπία, μαζί με τα καθεστώτα παραγωγής, κατανάλωσης, περιβαλλοντικής γνώσης και διακυβέρνησης. Το πιο συναρπαστικό είναι ότι οι άνθρωποι παράγουμε εμείς οι ίδιοι τους εαυτούς μας: ανθρώπινα σώματα που κοινωνικοποιούνται και διαθέτουν δεξιότητες, οράματα και επιθυμίες, καθώς και προτιμήσεις στην κατανάλωση. Αυτό οδηγεί σε πιο εξεζητημένες αντιλήψεις για την κατανάλωση που δεν διαχωρίζουν τις υποτιθέμενες «φυσικές αναγκαιότητες» από τις «πολιτισμικές επιλογές». Για τους ανθρώπους, όλες οι όψεις της ζωής είναι τόσο υλικές όσο και σημασιακές. Οι πιο στοιχειώδεις «φυσικές» επιθυμίες, όπως το φαγητό και το σεξ, πάντα εμποτίζονται με συμβολικό νόημα και αξία, ενώ ακόμα και οι υποκειμενικές φαντασιώσεις μας και τα πολιτικά μας οράματα εξαρτώνται από τον βιοχημικό χαρακτήρα και το φυσικό μέγεθος του ανθρώπινου εγκεφάλου.

Μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις της αποανάπτυξης είναι το στενό πολιτισμικό

φάσμα και το ρηχό ιστορικό βάθος που χαρακτηρίζουν τον σύγχρονο περιβαλλοντικό λόγο και περιορίζουν τη δυνατότητα να οραματιστούμε εναλλακτικές στις τρέχουσες κυρίαρχες σχέσεις ανθρώπου-περιβάλλοντος. Οι πολιτικοί οικολόγοι απαντούν σε αυτή την πρόκληση καταγράφοντας, μέσω της έρευνας, ρυθμίσεις που δεν βασίζονται στη **μεγέθυνση**, κάποιες εκ των οποίων άντεξαν για αιώνες, ακόμα και χιλιετίες. Ανθρωπολόγοι, αρχαιολόγοι και γεωγράφοι που εργάζονται στις Άνδεις και τον Αμαζόνιο, για παράδειγμα, έχουν δείξει πώς εξαιρετικά μεγάλοι πληθυσμοί συντηρούνταν μέσω της καλλιέργειας σε υπερυψωμένο έδαφος, σε αναβαθμίδες, μέσω της αποψίλωσης και καύσης του εδάφους, του κάθετου αρχιπελάγους και άλλων μεθόδων βασιμμένων σε εξελιγμένα συστήματα για την οργάνωση της αμοιβαιότητας και τη διαχείριση των **κοινών**. Επίσης, αναρωτήθηκαν τι διατάραξε συγκεκριμένα συστήματα σε δεδομένες περιόδους. Πολιτικοί οικολόγοι, όπως η Μπίνα Αγκαρουάλ (Bina Agarwal), η οποία εργάζεται στη Νότια Ασία, και η Άννα Τσινγκ (Anna Tsing) στην Ινδονησία, εξακολουθούν να θέτουν αυτά τα ερωτήματα εστιάζοντας στην παραγωγή και την προστασία του κοινού πλούτου, όπως είναι τα δάση.

Οι προκλήσεις στις εθνοκεντρικές παραμέτρους της οικονομικής επιστήμης έχουν ζωτική σημασία. Από τη δεκαετία του 1970, για παράδειγμα, η κριτική ερμηνεία δεδομένων από ένα εύρος «πρωτόγονων» κοινωνιών έδωσε τη δυνατότητα στον Μάρσαλ Σάλινς (Marshall Sahlins) να υποστηρίξει στα *Οικονομικά της Λίθινης Εποχής* ότι οι κυνηγοί-συλλέκτες αντιλαμβάνονταν τον υλικό πλούτο και τον αποκτούσαν με διαφορετικούς τρόπους από τις κοινωνίες της Δύσης. Οι πρώτοι επιθυμούσαν λίγα και απολάμβαναν τον ελεύθερο χρόνο, ενώ οι τελευταίοι θέλουν να παράγουν και να καταναλώνουν πολύ. Τα συστήματα των κυνηγών-συλλεκτών άντεξαν για 150.000 χρόνια και τα συστήματα με βάση τη γεωργία για περίπου 8.000. Αντιθέτως, οι οικονομίες των βιομηχανιών και των ορυκτών καυσίμων φαίνεται ότι μετά από μόνο λίγους αιώνες κινδυνεύουν. Ο σκοπός των βαθιά ιστορικών προσεγγίσεων στην πολιτική οικολογία, όπως των Αλφ Χόρνμποργκ (Alf Hornborg), Μπρετ Κλαρκ (Brett Clark) και Κένεθ Χερμέλ (Kenneth Hermele),⁵ δεν είναι η προώθηση της επιστροφής στην πρωτόγονη ζωή. Αντιθέτως, η διαπολιτισμική και (προ)ιστορική γνώση βοηθά στη σχετικοποίηση των σύγχρονων κυρίαρχων συστημάτων εν μέσω πολλών πιθανών τρόπων ανθρώπινης επιβίωσης και στη διεύρυνση του ορίζοντα για να φανταστούμε ένα πρωτόγονωρο μέλλον που θα απαντά σε ερωτήσεις όπως: «Πώς μπορούν οι οικονομίες που δεν επεκτείνονται να συντηρούν τις ανθρώπινες κοινωνίες;» και «Πώς μπορούν να ζουν οι άνθρωποι χωρίς το κίνητρο και τη χαρά που προσφέρει η καταναλωτική κουλτούρα;».

Οι περιβαλλοντολόγοι και οι φορείς χάραξης της πολιτικής χρειάζονται πιο δυναμικούς τρόπους για την εννοιολόγηση και τη λειτουργικοποίηση της ανάλυσης πολλαπλής κλίμακας, της κοινωνικής διαφοροποίησης και, το σημαντικότερο, της εξουσίας. Πώς συνδέουμε μεταξύ τους φαινόμενα που ποικίλουν σε κλίμακα από την

ατομική εθελοντική απλότητα στις παγκόσμιες αγορές, στις εθνικές οικονομίες, στους κοινωνικοπολιτικούς θεσμούς και στα βιοφυσικά χαρακτηριστικά των τοπικών οικοσυστημάτων; Εντοπίζοντας περιβαλλοντικά φαινόμενα στα σταυροδρόμια πολλαπλών σχέσεων εξουσίας, οι πολιτικοί οικολόγοι έχουν διευρύνει την κλίμακα της περιβαλλοντικής ανάλυσης για να υπερβούν τις γεωγραφικές τοποθεσίες και τους ντόπιους πληθυσμούς. Είναι πλέον αποδεκτό ότι οι υπερεθνικοί παράγοντες, οι οποίοι εκτείνονται από την κλιματική αλλαγή και την εξάντληση των αλιευτικών αποθεμάτων έως τις αγορές και τα μέσα ενημέρωσης, επηρεάζουν ακόμα και τις πιο απομονωμένες κοινωνίες-οικολογίες. Επιπλέον, γίνεται γνωστό το γεγονός ότι οι άνθρωποι που εμπλέκονται στους τοπικούς περιβαλλοντικούς αγώνες έρχονται αντιμέτωποι με παγκόσμιες δυνάμεις και ιδέες, με καινοτόμους και μερικές φορές μετασχηματιστικούς τρόπους, όπως η έννοια της **buen vivir** που διατυπώθηκε στη Λαϊκή Σύνοδο Κορυφής για το Κλίμα στη Βολιβία.

Από την αρχή η πολιτική οικολογία είχε ως βάση την ανάλυση των κοινωνικο-οικονομικών και χωρικών ανισοτήτων και πολύ νωρίς έβαλε σε πρώτο πλάνο τα περιβαλλοντικά συμφέροντα, τις γνώσεις και τις πρακτικές των διαφορετικών δρώντων. Με τον καιρό, πολιτικοί οικολόγοι όπως η Χουανίτα Σούντμπεργκ (Juanita Sundberg) και η Νταϊάν Ροσελό (Dianne Rocheleau) προέβησαν σε βαθύτερες αναλύσεις των τρόπων με τους οποίους τα συστήματα φύλου, τα εθνοφυλετικά και άλλα συστήματα αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον, ξεπερνώντας την απλή επικέντρωση στις ταυτότητες των περιθωριοποιημένων ανθρώπων και μελετώντας συστήματα ταυτοτήτων που λειτουργούν, μέσω του χρόνου και του χώρου, για να κατασκευάσουν και να αιτιολογήσουν την άνιση πρόσβαση στους πόρους και την άνιση ανταλλαγή πόρων. Χρειάζεται μια πιο συστηματική κατανόηση του ρόλου που παίζουν τα ιεραρχικά συστήματα ταυτοτήτων στη συγκρότηση των οικονομιών, των τοπίων και της περιβαλλοντικής διακυβέρνησης για να εμβαθύνει ο διάλογος μεταξύ των σχετικών κινημάτων της αποανάπτυξης, της πολιτικής οικολογίας, του οικοφεμινισμού, της **περιβαλλοντικής δικαιοσύνης** και άλλων, και να ενδυναμωθεί η επίδραση του έργου τους.

Πώς λειτουργούν η εξουσία και η πολιτική στην παραγωγή εμπορευμάτων, λόγων και κοινωνιών-οικολογιών; Κατά τη διάρκεια μιας θυελλώδους περιόδου στην ιστορία των ιδεών, η πολιτική οικολογία εξελίχθηκε παράλληλα με τις κριτικές διερευνήσεις της αποικιοκρατίας, της διεθνούς ανάπτυξης, της περιβαλλοντικής ιστορίας, της φυλής, της εθνότητας και του φύλου. Αυτά τα νέα πεδία σπουδών αμφισβήτησαν τα βασικά θεμέλια της δυτικής ακαδημαϊκής κοινότητας, όπως η διχοτόμηση φύσης και πολιτισμού, η οικουμενικότητα του λόγου (και του *homo economicus*), η αρτιότητα των συμβατικών πειθαρχιών και η ουδετερότητα των δυτικών επιστημονικών κατηγοριών και ευρημάτων. Οι διερευνήσεις τους για την εξουσία σε απροσδόκητους χώρους, ιδίως στην παραγωγή της γνώσης, προκάλεσε αξιοσημείωτες διαμάχες στην ακαδημαϊκή

κοινότητα. Επίσης, έδωσε τη δυνατότητα σε πολιτικούς οικολόγους, όπως ο Αλφ Χόρνμποργκ, να σχηματίσουν τη θεωρία τους για την εξουσία ως εξίσου υλική και σημασιακή, όπως εκδηλώνεται μέσω του άνισου ελέγχου των πόρων, συμπεριλαμβανομένης της ανθρώπινης εργασίας και της ενέργειας, και ασκείται στη διαμόρφωση των κοινωνικών συστημάτων μέσω των οποίων συντηρούνται αυτές οι ανισότητες, ιδίως μέσω πολιτισμικών μυστικοποιήσεων που φυσικοποιούν τις κοινωνικές κατασκευές, όπως η εξουσία των μηχανών και η αναπαράσταση της εργασίας και της φύσης ως εμπορεύματα.

Μεταξύ όλων των πλασμάτων που αλληλεπιδρούν με τα οικοσυστήματα της γης, οι άνθρωποι είναι μοναδικοί στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν την πολιτική, προσπαθώντας να ανταποκριθούν στις ανάγκες τους και να διασφαλίσουν την επιβίωση των επιγόνων τους. Αυτή η πολιτική επηρεάζει τον τρόπο που διανέμεται η εξουσία σε συγκεκριμένα καθεστάτα γνώσεων, τεχνολογίας και αντιπροσώπευσης, και τον τρόπο που αυτές οι δυναμικές επηρεάζουν τα κοινωνικά και βιοφυσικά αποτελέσματα. Η πολλαπλής κλίμακας ανάλυση της πολιτικής οικολογίας της εξουσίας και της πολιτικής και η επίγνωση που έχει για το μέγεθος της ποικιλότητας των σχέσεων ανθρωπού-περιβάλλοντος είναι ζωτικά όπλα στον αγώνα για την αποαποικιοποίηση των φαντασιακών που είναι εγκλωβισμένα στη γνωστή ρήση «business as usual».

Η αποανάπτυξη εξελίχθηκε μέσα από το πολυδιάστατο φιλοσοφικό και κοινωνικοπολιτικό γαλλοευρωπαϊκό κίνημα της πολιτικής οικολογίας (*l'écologie politique*), το οποίο πραγματεύεται τις σχέσεις μεταξύ της πολιτικής και της οικολογίας από τη δεκαετία του 1970 και περιλαμβάνει τις αντίστοιχες επεξεργασίες των Αντρέ Γκορζ, Ιβάν Ίλιτς και Μπερνάρ Σαρμπονό (Bernard Charbonneau), οι οποίοι είναι εκ των θεμελιακών στοχαστών της αποανάπτυξης. Η αποανάπτυξη σήμερα ανθεί ακόμα περισσότερο μέσα από τη συμμαχία της με τη δεύτερη εκδοχή της πολιτικής οικολογίας που περιγράψαμε εδώ. Τόσο η αποανάπτυξη όσο και η πολιτική οικολογία αμφισβητούν τις κυρίαρχες ερμηνείες των αιτιών των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Και οι δύο αμφισβητούν τις επικρατούσες τεχνοκρατικές και οικονομιστικές απαντήσεις. Και οι δύο είναι επικριτικές προς τη βιώσιμη ανάπτυξη και την προώθηση της εμπορευματοποίησης στο όνομά της. Τέλος, και οι δύο παρέχουν κίνητρα για πολιτική και πρακτική δράση προς μια πιο ισότιμη διανομή των οικονομικών και οικολογικών πόρων και κινδύνων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Paul Robbins, *Political ecology: A critical introduction*, Wiley-Blackwell, Τσίτσσεστερ²2011, σελ. 19.
2. Piers M. Blaikie και Harod Brookfield, *Land degradation and society*, Methuen, Λονδίνο, 1987.
3. Swyngedouw και Heynen, «Urban political ecology, justice and the politics of scale», στο *Antipode*, τχ. 35(5), σελ. 899, 2003.
4. Arturo Escobar, «Postconstructivist political ecologies», στο M. Redclift και G. Woodgate (επιμ.,) *International Handbook of Environmental Sociology*, Edward Elgar, Τσέλτεναμ²2010, σελ. 92.
5. Alf Hornborg, Brett Clark και Kenneth Hermele, *Ecology and power: Struggles over land and material resources in the past, present and future*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2012.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Blaikie, P. M. και Brookfield, H., *Land degradation and society*, Methuen, Λονδίνο 1987.
- Escobar, A., «Postconstructivist political ecologies», στο M. Redclift and G. Woodgate (επιμ.), *International Handbook of Environmental Sociology*, Edward Elgar, Τσέλτεναμ²2010.
- Hornborg, A., Clark, B. και Hermele, K., *Ecology and power: Struggles over land and material resources in the past, present and future*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2012.
- Peet, R., Robbins, P. και Watts, M. (επιμ.), (2011) *Global political ecology*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2011.
- Robbins, P., *Political ecology: A critical introduction*, Wiley-Blackwell, Τσίτσσεστερ²2011.
- Swyngedouw και Heynen, «Urban political ecology, justice and the politics of scale», στο *Antipode*, τχ. 35, 2003, σελ 898-18.

8

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΤΑΘΕΡΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Τζόσουα Φάρλεϊ

Κολλέγιο Επιστημών της Ζωής και Γεωργίας, Πανεπιστήμιο του Βερμόντ

Η οικονομία της σταθερής κατάστασης χαρακτηρίζεται από τον σταθερό ανθρώπινο πληθυσμό και τον σταθερό βαθμό δυναμικότητας. Ως δυναμικότητα χαρακτηρίζεται η εξόρυξη των πρώτων υλών από τη φύση και η επιστροφή τους σε αυτή ως απόβλητα (βλ. **μεταβολισμό**). Για κάθε δεδομένη τεχνολογία, μια οικονομία σταθερής κατάστασης θα συνεπάγεται ένα σταθερό απόθεμα αντικειμένων που έχουν φτιαχτεί από τον άνθρωπο και που θα διατηρείται από μια σταθερή ροή δυναμικότητας. Οι νόμοι της φυσικής καθιστούν αδύνατο να δημιουργήσουμε κάτι από το τίποτα ή τίποτα από το κάτι. Η οικονομική διαδικασία είναι αντικείμενο των **βιοοικονομικών**. Μετατρέπει την ενέργεια και τις πρώτες ύλες που παρέχει η φύση σε οικονομικά προϊόντα που εξυπηρετούν τους ανθρώπους, πριν τελικά επιστρέψουν στη φύση ως απόβλητα. Τα διαρκή κεφαλαιουχικά αποθέματα, όπως τα εργοστάσια, τα σπίτια και άλλες υποδομές, απαιτούν μια σταθερή ροή δυναμικότητας για τη συντήρησή τους, για να αντιμετωπίσουν τις δυνάμεις της **εντροπίας** και της φθοράς. Τα πεπερασμένα αποθέματα των μη ανανεώσιμων ορυκτών καυσίμων υπολογίζεται ότι αποτελούν το 86% της ενέργειας που χρησιμοποιείται στις οικονομικές διαδικασίες. Η κατανάλωσή τους υπερβαίνει θεαματικά τις ανακαλύψεις νέων κοιτασμάτων. Οι πεπερασμένες ροές της ανανεώσιμης ενέργειας αναλογούν στο 2%, το οποίο είναι χαμηλότερο από το ετήσιο ποσοστό μεγέθυνσης της συνολικής χρήσης ενέργειας. Η καύση ορυκτών καυσίμων είναι μια διαδικασία μονόδρομος που μετασχηματίζει τη χρήσιμη ενέργεια σε

ενέργεια που διασκορπίζεται και σε άχρηστα υποπροϊόντα, όπως σε διοξείδιο του άνθρακα και σωματιδιακή ύλη. Συνοψίζοντας, η οικονομία είναι ένα φυσικό υποσύστημα ενός πεπερασμένου πλανητικού συστήματος, επομένως η ατέρμονη οικονομική **μεγέθυνση** είναι αδύνατη.

Η επιβίωση των ανθρώπων, όπως σε όλα τα είδη, εξαρτάται από τις λειτουργίες υποστήριξης της ζωής των οικοσυστημάτων, συμπεριλαμβανομένης της δυνατότητάς τους να διατηρούν τη ροή ανανεώσιμων πρώτων υλών που απαιτούνται για την οικονομική παραγωγή και να απορροφούν τα απόβλητα.

Μια οικονομία σταθερής κατάστασης πρέπει να υπακούει σε πέντε κανόνες. Πρώτον, η εξόρυξη ανανεώσιμων πηγών δεν μπορεί να υπερβαίνει το ποσοστό της αναδημιουργίας, χωρίς τελικά να εκμηδενίζει τα αποθέματα των πόρων. Δεύτερον, οι εκπομπές ρύπων δεν μπορούν να υπερβαίνουν τη δυνατότητα απορρόφησής τους, διαφορετικά τα αποθέματα των αποβλήτων και οι βλάβες που προκαλούν θα αυξάνονται διαρκώς. Τρίτον, με τις σημερινές τεχνολογίες θα ήταν πιθανόν αδύνατο να ανταποκριθούμε στις βασικές ανάγκες των σημερινών πληθυσμών χωρίς κάποιες μη ανανεώσιμες πηγές, όπως τα ορυκτά καύσιμα. Επομένως, ο βαθμός κατανάλωσης αυτών των πόρων από την κοινωνία δεν μπορεί να υπερβαίνει τον βαθμό στον οποίο δημιουργεί ανανεώσιμα υποκατάστατα. Τέταρτον, ούτε η εξόρυξη πόρων ούτε οι εκπομπές ρύπων δεν μπορούν να απειλούν τις ουσιαστικές για την ανθρώπινη επιβίωση λειτουργίες του οικοσυστήματος. Τέλος, οι άνθρωποι πληθυσμοί πρέπει να είναι σταθεροί. Η προφανέστερη προσέγγιση για την επίτευξη των πρώτων τεσσάρων στόχων είναι η θέσπιση ορίων στη δυναμικότητα. Ο τρόπος επίτευξης του σταθερού ανθρώπινου πληθυσμού είναι πιο αμφιλεγόμενος (βλ. **νεομαλθουσιανισμό**).

Αυτοί οι κανόνες περιγράφουν αυτό που είναι εφικτό, αλλά δεν προσδιορίζουν το επιθυμητό. Θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μια οικονομία σταθερής κατάστασης με μεγάλους ανθρώπινους πληθυσμούς, χαμηλά αλλά σταθερά αποθέματα ανανεώσιμων πηγών και επίπεδα κατανάλωσης που θα διασφαλίζουν την επιβίωση, ή με έναν πολύ μικρότερο πληθυσμό, μεγαλύτερα σταθερά αποθέματα και υψηλότερο επίπεδο κατά κεφαλήν κατανάλωσης. Μια βασική αντίληψη στην οικονομική ανάλυση είναι ότι όσο περισσότερο έχει κάποιος από κάτι, τόσο λιγότερο αξίζει μια επιπλέον μονάδα. Τα οριακά οφέλη από την οικονομική **μεγέθυνση** μειώνονται και το οριακό οικολογικό κόστος αυξάνεται. Η **μεγέθυνση** θα πρέπει να σταματήσει πριν το οριακό κόστος υπερβεί το οριακό όφελος ή πριν γίνει αντιοικονομική. Αυτό ισχύει ακόμη και αν δεν μπορούμε επακριβώς ή αντικειμενικά να μετρήσουμε το κόστος και τα οφέλη.

Πολλοί οπαδοί της οικονομίας σταθερής κατάστασης ισχυρίζονται ότι η κοινωνία πρέπει να επιτύχει ένα σταθερό Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, το πιο κοινό μέγεθος μέτρησης της οικονομικής δραστηριότητας. Ωστόσο, οι αυξήσεις του ΑΕγχΠ δεν είναι αναπόσπαστες από τις αυξήσεις της δυναμικότητας. Για παράδειγμα, η επιβολή πο-

σοστώσεων στη δυναμικότητα και, κατόπιν, η δημοπράτηση της πρόσβασης θα μπορούσε ενδεχομένως να αυξήσει τον αριθμό των οικονομικών συναλλαγών και επομένως το ΑΕγχΠ, ενώ ταυτόχρονα να μειώσει τη δυναμικότητα. Εναλλακτικά, πολλοί οικονομολόγοι πιστεύουν ότι η αποϋλικοποίηση της οικονομίας είναι εφικτή εάν διαρρήξουμε τη σχέση μεταξύ ΑΕγχΠ και δυναμικότητας. Αν και το ΑΕγχΠ είναι αναμφισβήτητο ο καλύτερος εκπρόσωπος της δυναμικότητας, ο στόχος της δυναμικότητας σταθερής κατάστασης είναι λιγότερο αμφιλεγόμενος και πιο σημαντικός από τη λήξη της **μεγέθυνσης** στο ΑΕγχΠ.

Για το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας, η **μεγέθυνση** της οικονομίας και των ανθρώπινων πληθυσμών από τη μια γενιά στην άλλη πολύ δύσκολα μπορούσαν να μετρηθούν. Η οικονομία σταθερής κατάστασης είναι το αποδεκτό καθεστώς. Αυτό άλλαξε θεαματικά όταν προέκυψε η τροφοδοτούμενη από τα ορυκτά καύσιμα οικονομία της αγοράς κατά τον 18ο αιώνα. Έκτοτε, έχουν αναδυθεί πολλές διακριτές αντιλήψεις για την οικονομία σταθερής κατάστασης.

Πρώιμοι φιλόσοφοι, όπως ο Τόμας Μάλθους και ο Άνταμ Σμιθ, εξίσωναν τη **μεγέθυνση** με την πρόοδο, αλλά αναγνώριζαν ότι η **μεγέθυνση** δεν θα μπορούσε να συνεχίζεται επ' άπειρον σε έναν πεπερασμένο πλανήτη. Από την οπτική αυτή, η οικονομία σταθερής κατάστασης είναι αναπόφευκτη αλλά ατυχής. Αργότερα, διάφοροι οικονομολόγοι, όπως ο Τζον Στιούαρτ Μιλ και ο Τζον Μείναρντ Κέινς, έβλεπαν την τελική λήξη της οικονομικής **μεγέθυνσης** σαν μια επιθυμητή κατάσταση που θα επέτρεπε στην κοινωνία να εστιάσει στην πνευματική, ηθική και κοινωνική πρόοδο, αντί απλώς να μαζεύει περισσότερο υλικό πλούτο σε βάρος της φύσης. Αυτοί οι φιλόσοφοι εστίασαν περισσότερο στην επιθυμία για μια οικονομία σταθερής κατάστασης παρά στην αναπόφευκτη διάστασή της.

Τη θεαματική **μεγέθυνση** του πληθυσμού και της κατά κεφαλήν κατανάλωσης, που ξεκίνησαν το 1950, ακολούθησε η εξάπλωση της συνειδητοποίησης των επακόλουθων περιβαλλοντικών επιπτώσεων, με αποτέλεσμα να διεξαχθούν σε σημαντικό βαθμό έρευνες για τα όρια στη μεγέθυνση. Οικολόγοι, περιβαλλοντιστές, στοχαστές των συστημάτων και οικονομολόγοι ευαίσθητοι προς το περιβάλλον έκρουσαν τον κώδωνα του κινδύνου για τις δυνητικά καταστροφικές επιπτώσεις, όπως η εξάντληση των πόρων, οι εκπομπές ρύπων και η αύξηση του πληθυσμού. Εφαρμόζοντας τους νόμους της θερμοδυναμικής στο πεδίο των οικονομικών, ο Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ακόμα και μια οικονομία σταθερής κατάστασης δεν θα ήταν βιώσιμη σε έναν πεπερασμένο πλανήτη (βλ. **βιοοικονομικά**). Ο Χέρμαν Ντέιλι (Herman Daly), όντας πιο αισιόδοξος, πρόταξε τη μετάβαση σε μια οικονομία σταθερής κατάστασης, στην οποία θα πρέπει μεν να λήξει η ποσοτική μεγέθυνση σε δυναμικότητα, όμως οι ποιοτικές βελτιώσεις για την ανθρώπινη ευημερία θα μπορούσαν να συνεχιστούν. Συνεργαζόμενος με ακαδημαϊκούς της ίδιας άποψης, ο Ντέιλι

βοήθησε στην ίδρυση του πεδίου των οικολογικών οικονομικών στη δεκαετία του 1980, το οποίο θέτει σε προτεραιότητα την οικονομία σταθερής κατάστασης ως κεντρικό στόχο.

Η ανάγκη για μια οικονομία σταθερής κατάστασης στρέφει αναγκαστικά την προσοχή και στο ζήτημα της διανομής. Οι κύριοι ωφελούμενοι μιας οικονομίας σταθερής κατάστασης είναι μάλλον οι μελλοντικές γενιές, οι οποίες διαφορετικά μπορεί να μην έχουν επαρκείς πόρους για να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες. Από μια ηθική πλευρά, δεν είναι ιδιαίτερα λογικό να σκεφτόμαστε τις ανάγκες αυτών που δεν έχουν ακόμη γεννηθεί και να αμελούμε τις βασικές ανάγκες όσων ζουν σήμερα. Επιπλέον, εάν πρέπει να περιορίσουμε τη δυναμικότητα, θα πρέπει να σκεφτούμε ποιος θα έχει το δικαίωμα να την αξιοποιεί. Το σημείο εκκίνησης μιας ηθικής συζήτησης θα έπρεπε να είναι η ίση διανομή της κοινής μας κληρονομιάς. Πρακτικά, αυτοί που δυσκολεύονται σήμερα να καλύψουν τις ανάγκες τους, δεν θα μειώσουν περισσότερο την κατανάλωσή τους για να καλύψουν τις ανάγκες των επόμενων γενεών. Δεν μπορούμε να βγούμε μόνοι μας από τη φτώχεια, γι' αυτό θα πρέπει να δεχτούμε την αναδιανομή.

Οι συμβατικοί οικονομολόγοι, ωστόσο, εξακολουθούν να απορρίπτουν την ανάγκη για μια οικονομία σταθερής κατάστασης, υποθέτοντας ότι η τεχνολογική πρόοδος θα επιτρέψει στη **μεγέθυνση** να συνεχιστεί επ' αόριστον. Η λήξη της μεγέθυνσης θα είχε ως αποτέλεσμα την εξαθλίωση, τη φτώχεια και την ανεργία. Ως αποτέλεσμα, η πολλαπλασιαστική οικονομική **μεγέθυνση** παραμένει στην πραγματικότητα κυρίαρχος στόχος σε όλες τις χώρες και σχεδόν μεταξύ όλων των πολιτικών, άσχετα από την πολιτική και οικονομική τους ιδεολογία.

Οι οπαδοί, ωστόσο, της οικονομίας σταθερής κατάστασης ζητούν ολοένα και περισσότερο μια περίοδο αποανάπτυξης κατά τη μετάβαση σε ένα σταθερό κράτος.

Ένας αυξανόμενος αριθμός μελετών πλέον υποδεικνύει ότι η παγκόσμια οικονομία έχει υπερβεί τα κρίσιμα όρια του πλανήτη, με επιπτώσεις που ξεκινούν από την απώλεια της βιοποικιλότητας και εκτείνονται μέχρι την κλιματική αλλαγή. Η δυναμικότητα επί του παρόντος υπερβαίνει όλα τα όρια που θα ήταν συμβατά με μια οικονομία σταθερής κατάστασης. Η ανθρωπότητα δεν ζει πλέον από την ικανότητα του παγκόσμιου οικοσυστήματος να αναγεννιέται, αλλά μειώνει τα αποθέματα του φυσικού κεφαλαίου και τη δυνατότητα διατήρησης της οικονομικής δραστηριότητας στο μέλλον. Το ζήτημα πλέον δεν είναι πότε θα σταματήσει η οικονομική **μεγέθυνση**, αλλά ποιος είναι ο βαθμός αποανάπτυξης που απαιτείται πριν μεταβούμε σε μια σταθερή κατάσταση. Όσο περισσότερο καθυστερήσουμε τη μετάβαση, τόσο μεγαλύτερος θα είναι ο απαιτούμενος βαθμός αποανάπτυξης.

Ενώ η αποανάπτυξη είναι ουσιώδης για τον πλανήτη στο σύνολό του, υπάρχουν σχεδόν ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι που ζουν σε συνθήκες φριχτής φτώχειας, ανή-

μποροι να καλύψουν βασικές ανθρώπινες ανάγκες. Τα οριακά οφέλη της **μεγέθυνσης** για τους φτωχούς είναι τεράστια. Στα ανεπτυγμένα κράτη δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία που να υποδεικνύουν ότι ο διπλασιασμός του κατά κεφαλήν εισοδήματος τις τελευταίες δεκαετίες έχει βελτιώσει την αίσθηση ικανοποίησης από τη ζωή. Αντιθέτως, υπάρχουν άφθονα στοιχεία που δείχνουν ότι η κλιματική αλλαγή και άλλες ακούσιες, πλην αναπόφευκτες, επιπτώσεις αυτού του διπλασιασμού του εισοδήματος θα επιβαρύνουν περισσότερο τις φτωχότερες περιοχές του κόσμου. Επιπλέον, οι πλούσιοι και οι φτωχοί ανταγωνίζονται για πεπερασμένους πόρους σε μια οικονομία που ευνοεί το μέγεθος της αγοραστικής δύναμης, με αποτέλεσμα τις ταυτόχρονες κρίσεις εκδήλωσης της παχυσαρκίας και του υποσιτισμού. Η μεγαλύτερη ισότητα σχετίζεται σημαντικά με μια μείωση των κοινωνικών προβλημάτων και των προβλημάτων υγείας. Αυτά τα εμπειρικά στοιχεία υποδεικνύουν ότι θα υπήρχε η δυνατότητα θεαματικής μείωσης της κατανάλωσης στις πλουσιότερες χώρες χωρίς να μειωθεί και η ποιότητα ζωής, απελευθερώνοντας τους απαιτούμενους πόρους για την κάλυψη των βασικών ανθρώπινων αναγκών στα φτωχότερα κράτη.

Η αποτυχημένη οικονομία της μεγέθυνσης καταλήγει σήμερα στην εξαθλίωση, στη φτώχεια και στην ανεργία, ενώ η ατέρμονη **μεγέθυνση** απειλεί με οικολογική καταστροφή που θα φέρει εξαθλίωση και φτώχεια στο μέλλον. Αυτές οι αντισταθμίσεις είναι απaráδεκτες. Η λύση έγκειται σε μια προσεχτικά σχεδιασμένη μετάβαση σε μια οικονομία σταθερής κατάστασης, μέσω μιας διαδικασίας κοινωνικά δίκαιης και περιβαλλοντικά βιώσιμης αποανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Czech, B., *Supply Shock: Economic growth at the crossroads and the steady state solution*, New Society Publishers, Νήσος Γκαμπριόλα, Καναδάς 2013.
- Daly, H. E., *Steady state economics: 2nd edition with new essays*, Island Press, Ουάσινγκτον 1991.
- Dietz, R. και O'Neill, D., *Enough is enough: Building a sustainable economy*, Berret-Koehler, Σαν Φρανσίσκο και Routledge, Λονδίνο 2013.
- Farley, J., Burke, M., Flomenhoft, G., Kelly, B., Murray, D. F., Posner, S., Putnam, M., Scanlan, A. και Witham, A., «Monetary and fiscal policies for a finite planet», στο *Sustainability*, τχ. 5(2), 2013 σελ. 802-26.
- Victor, P., *Managing without growth: Slower by design, not disaster*, Edward Elgar Publishing, Τσέλτεναμ 2008.

ΜΕΡΟΣ 2
Ο πυρήνας

9

ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ

Μάρκο Ντέριου

Τμήμα Τεχνών, Λογοτεχνίας, Ιστορίας και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο της Πάρμας

Ο Κορνήλιος Καστοριάδης ορίζει την αυτονομία ως την ικανότητα να θέτουμε ανεξάρτητα και συνειδητά νόμους και κανόνες στους εαυτούς μας. Η ετερονομία, από την άλλη, αναφέρεται σε συνθήκες όπου οι νόμοι και οι κανόνες επιβάλλονται από άλλους (η οποία κατά βάση είναι ο λόγος και το φαντασιακό των άλλων που ενυπάρχει μέσα μας). Αναφερόμενος στη διάκριση μεταξύ αυτονομίας και ετερονομίας, ο Καστοριάδης αποσαφηνίζει ότι δεν θα πρέπει να εκλαμβάνουμε τον Άλλο (ή τους Άλλους) ως εξωτερικό εμπόδιο ή μια κατάρρα από την οποία υποφέρουμε, αλλά ως συστατικό στοιχείο του υποκειμένου, δεδομένου ότι «η ανθρώπινη ύπαρξη είναι μια ύπαρξη με άλλους».¹ Η αποσαφήνισή του αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς, στη φιλοσοφική παράδοση, οι άνδρες γενικά έχουν την τάση να κρύβουν, να ελαχιστοποιούν ή να απαξιώνουν τη **φροντίδα** και τις υπηρεσίες που τους παρέχονται από άλλους –ιδίως από γυναίκες–, ώστε να παρουσιάζονται ως μέρος της εικόνας, της αυτονομίας και της ανεξαρτησίας τους.

Η προβολή της εικόνας του «ανεξάρτητου άνδρα» στη δημόσια σφαίρα συσκοτίζει ένα μεγάλο πεδίο **φροντίδας** και εξυπηρέτησης που συμβαίνει στον τομέα των νοικοκυριών. Επίσης, αψηφούμε τη φροντίδα και την εξυπηρέτηση που παρέχει η γραμματειακή υποστήριξη σε έναν χώρο εργασίας ή οι δημόσιες υπηρεσίες. Από αυτή την οπτική, η αυτονομία δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως συνώνυμη με την ανεξαρτησία. Η αυτονομία έρχεται σε αντίθεση με την αποστασιοποίηση και τον φόβο του Άλλου.

Ωστόσο, θα μπορούσαμε εδώ να πούμε ότι αντιτίθεται και στις συμβιωτικές σχέσεις που καταστέλλουν την απόσταση και τη διαφορά. Για να το ξεκαθαρίσουμε, και χάριν του ορισμού, η αυτονομία θα πρέπει απαραίτητα να προτάσσει μια αίσθηση του εαυτού, η οποία εμπεριέχει μια συνειδητή επίγνωση των σχέσεων που μας δένουν με τη ζωή. Η ανθρώπινη ύπαρξη δεν είναι απλώς διυποκειμενική, είναι επίσης κοινωνική και ιστορική. Η αυτονομία, για τον Καστοριάδη, αλληλοσυνδέεται αλλά έρχεται και σε αντίθεση με τους θεσμούς της κοινωνίας. Μπορούμε να την αντιληφθούμε μόνο ως ένα συλλογικό εγχείρημα.

Σκεπτόμενος την εξάπλωση του ναζισμού στην Ευρώπη και την αδράνεια στην οποία περιήλθαν οι πληθυσμοί που απειλούνταν από τις εκκαθαρίσεις του Χίτλερ, ο ψυχαναλυτής Μπρούνο Μπέτελχάϊμ (Bruno Bettelheim) παρατήρησε ότι οι άνθρωποι έμεναν πίσω στην προσπάθειά τους να διαφύγουν εξαιτίας της δυσκολίας τους να εγκαταλείψουν τα υλικά τους αγαθά. Ο Μπέτελχάϊμ αναδεικνύει μια κεντρική σύγκρουση των καιρών μας. Ο σύγχρονος άνθρωπος υποφέρει από την αδυναμία να επιλέξει μεταξύ βασικών εναλλακτικών. Η ελευθερία και η ατομική υποκειμενικότητα φαίνεται να έρχονται σε αντίθεση με τις υλικές ανέσεις που προσφέρει η μοντέρνα τεχνολογία και μια καταναλωτική κοινωνία:

Κανείς δεν εύχεται να χάσει την ελευθερία του. Ωστόσο, το ζήτημα είναι πολύ πιο σύνθετο όταν η απόφαση εξαρτάται από το πόσα υπάρχοντα δέχομαι να διακινδυνεύσω για να παραμείνω ελεύθερος και πόσο ριζικά θα πρέπει να αλλάξω τις συνθήκες διαβίωσής μου για να διατηρήσω την αυτονομία.²

Οι στοχασμοί του Μπέτελχάϊμ καταδεικνύουν μια βασική λειτουργία της κοινωνίας της **μεγέθυνσης**. Ο **καπιταλισμός** και η καταναλωτική κουλτούρα παράγουν ένα δεκτικό κοινό που δεν κρίνει τα χαρακτηριστικά και τις αποφάσεις των άλλων. Αυτό αφορά αρχικά εποουσιώδη πράγματα –υλικής, οργανωτικής και τεχνικής διάστασης–, αλλά σταδιακά περιλαμβάνει και την αποδοχή προτύπων συμπεριφοράς και κοινωνικών νοημάτων που αποτελούν τη βάση του υλισμού. Θεωρητικά, η κοινωνία μας παράγει τεχνολογικά και οικονομικά ισχυρά άτομα, αλλά στην πραγματικότητα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Όσο πιο ισχυρή είναι μια κοινωνία –ως προς τις εγκαταστάσεις και τα τεχνολογικά μέσα που διαθέτει–, τόσο περισσότερο ανίσχυρο νιώθει ένα άτομο, βιώνοντας το άγχος για την κατάστασή του. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να βρει κάποιον ή ακόμα καλύτερα κάτι στο οποίο θα αφοσιωθεί.

Ο Μπέτελχάϊμ, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, είχε ήδη ανιχνεύσει αυτή την αλλαγή νοοτροπίας:

Αυτό που είναι τόσο καινούργιο στις ελπίδες και στους φόβους της εποχής της μηχανής είναι ότι ο σωτήρας και καταστροφέας μας δεν θα ομοιάζει πλέον στον άνθρωπο. Και πλέον οι μορφές που φανταζόμαστε ότι μπορούν να μας σώσουν και να μας καταστρέψουν δεν είναι άμεσες προβολές της ανθρώπινης εικόνας μας. Αυτό που ελπίζουμε τώρα να μας σώσει και αυτό που φοβόμαστε, μέσα στις ψευδαισθήσεις μας, ότι θα μας καταστρέψει είναι κάτι που δεν έχει πλέον ανθρώπινες ιδιότητες.³

Ακόμα και σήμερα, πολλοί πιστεύουν ότι η μόνη απάντηση στην κοινωνικοοικολογική κρίση βρίσκεται στην τεχνολογία. Ωστόσο, όσο περισσότερο βασιζόμαστε σε εξωτερικά εργαλεία για λύσεις, τόσο λιγότερο εμπιστευόμαστε τις αλλαγές που υλοποιούμε από μόνοι μας, ως αποτέλεσμα των υποκειμενικών επιλογών μας με βάση τις αξίες μας.

Η σύγχρονη κοινωνία απειλεί την ατομική αυτονομία μέσα από τον εθισμό και την εξάρτηση από αγαθά και ανέσεις. Επίσης, απειλεί την αυτονομία με άλλους δύο βασικούς τρόπους: μειώνει την πιθανότητα δράσης και δημιουργίας επιβάλλοντας συνθήκες αγοράς και περιορίζει την προσωπική μας ικανότητα να λαμβάνουμε αποφάσεις.

Όσον αφορά την πρώτη πλευρά, ο Ιβάν Ίλιτς ανέπτυξε την έννοια του ριζοσπαστικού μονοπωλίου: «Το ριζικό μονοπώλιο λαμβάνει χώρα όταν μια βιομηχανική διαδικασία παραγωγής ασκεί αποκλειστικό έλεγχο στην κάλυψη μιας επείγουσας ανάγκης και αποκλείει από τον ανταγωνισμό τις μη βιομηχανικές δραστηριότητες».⁴ Η προσωπική ανταπόκριση και παραγωγή αντικαθίστανται συστηματικά από τυποποιημένα βιομηχανικά προϊόντα. Τελικά, ακόμα και οι απλούστερες ανάγκες δεν μπορούν να καλυφθούν έξω από την αγορά: «Το ριζικό μονοπώλιο επιβάλλει την υποχρεωτική κατανάλωση και, ως εκ τούτου, περιορίζει την προσωπική αυτονομία».⁵ Το ριζικό μονοπώλιο περιορίζει την αυτόνομη οργάνωση και την αυτοδιάθεση και, μεσοπρόθεσμα, έχει ως αποτέλεσμα την ξεκάθαρη απώλεια πρακτικών δεξιοτήτων επειδή δεν είναι πλέον δυνατό να ασκούνται.

Το δεύτερο ζήτημα είναι μια προοδευτική απροθυμία για τη λήψη αυτόνομων αποφάσεων ενόψει απτών προβλημάτων. Η αλήθεια είναι ότι, όπως παρατηρεί ο Μπέτελ-χάιμ, για το σύγχρονο άτομο:

Η επιστημονική και τεχνική πρόοδος το έχει απαλλάξει από το να πρέπει να λύνει τόσα πολλά προβλήματα, τα οποία κάποτε έπρεπε να λύνει μόνος ώστε να καταφέρει να επιβιώσει. Επιπλέον, οι σύγχρονοι ορίζοντες προσφέρουν πολλές περισσότερες επιλογές από παλιότερα. Επομένως, υπάρχει μικρότερη ανάγκη δημιουργίας αυτονομίας, επειδή μπορεί να επιβιώσει χωρίς αυτή, και περισσότερη ανάγκη για την αυτονομία, εάν προτιμά να μην παίρνουν άλλοι αποφάσεις στη θέση του. Όσο λιγότερες σημαντικές αποφάσεις χρειάζεται να πάρει για

την επιβίωσή του, τόσο λιγότερο μπορεί να νιώσει την ανάγκη ή την τάση να αναπτύξει τις δεξιότητές του όσον αφορά τη λήψη των αποφάσεων.⁶

Αυτή η τάση, ωστόσο, έχει ένα τέλος. Εάν η λογική της καπιταλιστικής **μεγέθυνσης** βασίζεται στην ανάγκη δημιουργίας και συνεχούς ανταπόκρισης σε νέες ανάγκες και φιλοδοξίες, παραμένει αληθές ότι ένα τέτοιο όνειρο αποτελεί εξίσου ψευδαίσθηση. Τα θεμέλιά της μας απαλλάσσουν ειρωνικά από το δικαίωμα να καθορίζουμε οι ίδιοι για τον εαυτό μας το περιεχόμενο των δικών μας αναγκών και επιθυμιών. Εκφράζει το ακραίο όνειρο να συνοδεύει τον καταναλωτή από την κούνια στον τάφο. Πέρα από ένα συγκεκριμένο όριο παραγωγισμού και καταναλωτισμού, η ματαίωση αρχίζει να ξεπερνά την ικανοποίηση. Σύμφωνα με τον Ίλιτς, η ανάγκη μας για αυτόνομη πρωτοβουλία περιορίζει τη βιομηχανική εξάπλωση που απαιτεί υποχρεωτική κατανάλωση.

Από αυτή την οπτική, καταλαβαίνουμε πλέον πώς συνδέονται τόσο βαθιά η αυτονομία με την αποανάπτυξη. Αφενός, η αποανάπτυξη είναι μια προσπάθεια υιοθέτησης νέων κανόνων και αξιών σε μια κοινωνία η οποία, σε κάθε περίπτωση, είναι εξαρτημένη από τους κανόνες και τις προτεραιότητες που επιτάσσουν τα χρηματοοικονομικά, η αγορά και η τεχνοεπιστήμη. Αφετέρου, είναι δύσκολο να φανταστούμε οποιαδήποτε πραγματική μορφή αυτονομίας και αυτοκυβέρνησης χωρίς να αμφισβητήσουμε το κεντρικό πρόσταγμα της οικονομικής **μεγέθυνσης**. Για τον Σερζ Λατούς, το εγχείρημα της κοινωνίας της αποανάπτυξης ολοκληρώνει αποτελεσματικά το όραμα του Καστοριάδη για μια κοινωνία που αυτοθεσμιζείται ή αυτορυθμίζεται.⁷ Η **συμβιωτικότητα** και η αυτονομία αλληλοσυμπληρώνονται. Η ευχαρίστηση της **συμβιωτικότητας** αποτελεί εναλλακτική στην απόλαυση που επιζητούν οι άνθρωποι στον καταναλωτισμό ή στην καθυπόταξη και στην εκμετάλλευση άλλων ανθρώπων. Δεν υπάρχει μόνο χειραγώγηση σε μια μεγάλη κλίμακα (που επίσης συμβαίνει), αλλά, πάνω απ' όλα, μια εκούσια υποταγή σε έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής.

Ο δρόμος προς την αποανάπτυξη μπορεί να ειπωθεί ως ένα ταξίδι ολοκλήρωσης για την αποκατάσταση της αυτονομίας, καθώς και της διαδικασίας της απελευθέρωσης από την εξάρτηση από αλλοτριωτικά και ετερόνομα συστήματα. Είναι εξίσου σημαντικό να συζητήσουμε αυτή τη διαδικασία μετάβασης όσο σημαντικό είναι να επιτύχουμε τον στόχο της αποανάπτυξης. Και η διαδικασία θα πρέπει να είναι συμβιωτική και να βασίζεται σε ένα αίτημα για αυτονομία. Ο Ίλιτς είναι κάθετα αντίθετος στην ιδέα να εμπιστευόμαστε στους ειδικούς το καθήκον να θέτουν όρια στην ανάπτυξη: «Αντιμέτωπη με αυτές τις επικείμενες καταστροφές, η κοινωνία μπορεί να αναμένει να επιβιώσει εντός των ορίων που έχει θέσει και επιβάλει μια γραφειοκρατική δικτατορία ή μπορεί να εμπλακεί σε μια πολιτική διαδικασία με νόμιμες και πολιτικές μεθόδους».⁸ Σύμφωνα με τον Ίλιτς, η (ετερόνομη) γραφειοκρατική διαχείριση της ανθρώπινης επιβίωσης δεν θα ήταν απλώς απαράδεκτη, αλλά κυρίως αχρείαστη. Η ανάθεση του

πολυσθενούς καθήκοντος σε τεχνοκράτες θα συνεπαγόταν την προσπάθεια να παραμείνει το βιομηχανικό σύστημα στο υψηλότερο επίπεδο βιώσιμης παραγωγικότητας, ώστε να πιέσει προς τα κάτω το κατώτατο όριο ανοχής με οποιαδήποτε διαθέσιμα μέσα. Όπως γράφει ο Ίλιτς: «Μόνο μια ενεργή πλειοψηφία, στην οποία όλα τα άτομα και οι ομάδες επιμένουν, για τους δικούς τους λόγους, από μόνοι τους, και της οποίας τα μέλη μοιράζονται τις ίδιες συμβιωτικές διαδικασίες, μπορεί να ανακτήσει τα δικαιώματα των ανθρώπων έναντι των εταιρειών».⁹ Υπό αυτό το πρίσμα, θα ήταν ασφαλές να υποθέσουμε ότι ο Ίλιτς θα ισχυριζόταν ότι μόνο μια ενεργή πλειοψηφία θα μπορούσε να αφαιρέσει την εξουσία από τον Λεβιάθαν που πλαισιώνει τη **μεγέθυνση** ως το μοναδικό μέσο επιβίωσης.

Η πρόταση της αποανάπτυξης είναι, επομένως, ένας πολιτικός στόχος και ένα παράδειγμα αυτών που ο Καστοριάδης αποκαλούσε νέα «κοινωνικά **φαντασιακά** και νοήματα». Αυτή η αλλαγή παράγει και παράγεται (σε μια κυκλική λογική) μέσα από μια επανάσταση στις τεχνολογίες που είναι περισσότερο συμβιωτικές και μέσα από τον μετασχηματισμό των ατόμων και των μορφών κοινωνικής οργάνωσης. Το εγχείρημα για μια κοινωνία της αποανάπτυξης είναι μια πρόταση αυτοπεριορισμού, επιδιώκεται συνειδητά και οργανώνεται δημοκρατικά. Είναι η δημιουργία ενός κοινού κόσμου που αναδεικνύει τα ιδανικά της αυτονομίας, της **συμβιωτικότητας** και της αναγέννησης, ενώ απορρίπτει την ιδεολογία της απεριόριστης οικονομικής **μεγέθυνσης**.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Cornelius Castoriadis, *The imaginary institution of society*, Polity Press, Καίμπριτζ 1987.
2. Bruno Bettelheim, *The informed heart*, Penguin Books, Λονδίνο 1991, σελ. 268.
3. Ό.π., σελ. 53-4.
4. Ivan Illich, *Tools for conviviality*, Fontana/Collins, Γλασκόβη 1975, σελ. 69.
5. Ό.π., σελ. 67.
6. Bettelheim, ό.π., σελ. 71.
7. Serge Latouche, *Pour sortir de la société de consommation. Voix et voies de la décroissance*, Les liens qui libèrent, Παρίσι 2010.
8. Illich, ό.π., σελ. 115.
9. Ό.π., σελ. 114.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bettelheim, B., *The informed heart*, Penguin Books, Λονδίνο 1991.

Castoriadis, C., *The imaginary institution of society*, Polity Press, Καίμπριτζ 1987.

Illich, I., *Tools for conviviality*, Fontana/Collins, Γλασκόβη 1975.

Latouche, S., *Pour sortir de la société de consommation. Voix et voies de la décroissance*, Les liens qui libèrent, Παρίσι 2010.

10

ΑΜΕΣΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Χρήστος Ζωγράφος

Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας, Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Η άμεση δημοκρατία είναι μια μορφή λαϊκής αυτοκυριαρχίας στην οποία οι πολίτες συμμετέχουν άμεσα, συνεχώς και χωρίς διαμεσολάβηση στα καθήκοντα της κυβέρνησης. Είναι μια ριζοσπαστική μορφή δημοκρατίας που ευνοεί την αποκέντρωση και την ευρύτερη διασπορά της εξουσίας, όσο αυτό είναι εφικτό, και εξαλείφει τον διαχωρισμό μεταξύ των κυβερνώντων και των κυβερνώμενων. Βασίζεται στην αρχή της πολιτικής ισότητας, η οποία γίνεται αντιληπτή ως η αξίωση του να είναι όλες οι απόψεις στην κοινωνία εξίσου ισχυρές. Οι διαβουλευτικές συνελεύσεις είναι ο βασικός θεσμός για την εφαρμογή της άμεσης δημοκρατίας. Περιλαμβάνουν συναντήσεις όπου οι πολίτες λαμβάνουν αποφάσεις μέσω της διαβούλευσης, δηλαδή ακούν και συζητούν διάφορες οπτικές για ένα ζήτημα, αναλογίζονται κάθε άποψη και προσπαθούν να καταλήγουν σε αποφάσεις από κοινού χωρίς εξαναγκασμούς. Η άμεση δημοκρατία επιτρέπει στους πολίτες να ελέγχουν τις αποφάσεις που θα κρίνουν το μέλλον τους, τους εκπαιδεύει στη συμμετοχή για τη λήψη των αποφάσεων, αντί να τους αφήνει να επαφίενται σε πολιτικούς που εξυπηρετούν συγκεκριμένα συμφέροντα, και παράγει αποφάσεις ευρείας νομιμοποίησης.¹ Η άμεση δημοκρατία διαφέρει από την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η οποία περιλαμβάνει την εκλογή εκπροσώπων οι οποίοι αποφασίζουν για τις δημόσιες πολιτικές. Ωστόσο, και στις υπαρκτές αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες υπάρχουν και στοιχεία περιορισμένης άμεσης δημοκρατίας, όπως το δημοψήφισμα.

Η πρακτική της άμεσης δημοκρατίας είναι πολύ παλιά, στην πραγματικότητα αρχαία. Η κλασική Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ. είναι το παράδειγμα που μνημονεύεται συχνότερα, όπου οι ενήλικες άνδρες πολίτες συμμετείχαν άμεσα στη λήψη των αποφάσεων. Ο αποκλειστικός χαρακτήρας της αθηναϊκής δημοκρατίας, ο οποίος απέκλειε τους σκλάβους, τις γυναίκες και τους ξένους από τη συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων, δείχνει ότι ήταν μια πολύ περιορισμένη μορφή δημοκρατίας. Ωστόσο, το παράδειγμα είναι σχετικό όσον αφορά τους αμεσοδημοκρατικούς θεσμούς της και τις μορφές συμμετοχής για όσους μπορούσαν πράγματι να ενταχθούν στην κλειστή ομάδα των «πολιτών». Στην ίδια κατεύθυνση, η εμπειρία της άμεσης αυτοκυριαρχίας έχει πραγματωθεί ιστορικά πολύ συχνότερα απ' όσο υποθέτουμε. Οι μεσαιωνικές αγγλοσαξονικές συνελεύσεις (folkmoets) και τα γερμανικά «πράγματα» (συνελεύσεις ελεύθερων ανδρών), η γενική συνέλευση του Αλθίνγκι (Alþingi) που κυβερνούσε την Ισλανδία για πάνω από δύο αιώνες χωρίς κεντρική κυβέρνηση, οι αυτοδιαχειριζόμενες κολεκτίβες των εργατών στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο και η Ομοσπονδία του Γιούρα,² όπως την περιέγραψε ο Κροπότκιν στα τέλη του 19ου αιώνα, αποτελούν σχετικές ιστορικές εμπειρίες στην Ευρώπη. Σύγχρονες εμπειρίες μπορούν να εντοπιστούν στα ελβετικά καντόνια Γκλάρους και Άπεντσελ Ίνερχοντεν, σε πρωτοβουλίες της ριζοσπαστικής οικολογικής δημοκρατίας στην Ινδία, όπως το Arvari-Sansad, το κοινοβούλιο των αγροτών, στη Ρατζαστάν και στη διακυβέρνηση της κουρδικής αυτόνομης περιοχής της Ροζάβα, η οποία είναι εμπνευσμένη από τον ελευθεριακό κοινοτισμό του Μπούκτσιν. Όσον αφορά τις πνευματικές ρίζες της άμεσης δημοκρατίας, τη βασική σύγχρονη επιρροή αποτελεί ο Ζαν Ζακ Ρουσσώ και οι ιδέες του για την εκπροσώπηση και την κυβέρνηση. Ο Ρουσσώ είδε την ανάθεση του δικαιώματος της αυτοκυριαρχίας ενός ατόμου σε κάποιο άλλο ως μια μορφή δουλείας και απέρριπτε τη νομοθεσία επί θεμάτων για τα οποία οι πολίτες δεν είχαν αποφανθεί και τα οποία θα τους δέσμευαν με όρους πάνω στους οποίους δεν είχαν συμφωνήσει.

Οι μελετητές της αποανάπτυξης έχουν τονίσει τη σπουδαιότητα της δημοκρατίας. Ο Λατούς σημειώνει ότι ο στόχος της αποκλιμάκωσης της οικονομίας δεν τίθεται μόνο για να παράγουμε και να καταναλώνουμε λιγότερα, αλλά και για να το κάνουμε με έναν κοινωνικά χειραφετητικό και δημοκρατικό τρόπο.³ Επίσης, η Μπάρμπαρα Μουράκα⁴ (Barbara Muraca) βλέπει τη δημοκρατία σημαντική για την εδραίωση οποιασδήποτε μετα-αναπτυξιακής κοινωνίας, διότι, καθώς η μεγέθυνση και η κατανάλωση δεν θα εμφανίζονταν ως ενσαρκώσεις μιας «καλής ζωής», οι πολίτες θα έχουν την ανάγκη να διαπραγματευτούν, με δημοκρατικό τρόπο, μεταξύ τους τις διαφορετικές οπτικές για μια καλή ζωή. Ωστόσο, η σύνδεση με την άμεση δημοκρατία είναι πιο σαφής εάν λάβουμε υπόψη τον Κορνήλιο Καστοριάδη –βασική επιρροή για τους μελετητές της αποανάπτυξης– και το έργο του για την **αυτονομία**, την ικανότητα της κοινωνίας να αμφισβητεί συλλογικά και διαρκώς, να αλλάζει τις νόρμες και τους θεσμούς της

και να έχει συνείδηση ότι είναι η ίδια η μόνη πηγή που νομιμοποιείται να το κάνει. Ο Καστοριάδης άσκησε κριτική στη **μεγέθυνση** ως ένα δόγμα που θέτει εξωτερικούς κανόνες οι οποίοι περιορίζουν την **αυτονομία**. Υποστήριζε την άμεση δημοκρατία υπό τη μορφή αυθόρμητων λαϊκών διαδικασιών που επιτρέπουν στις συλλογικότητες να παίρνουν τα πράγματα στα ίδια τους τα χέρια και να αυτοπροσδιορίζουν το μέλλον τους.

Η άμεση δημοκρατία συνδέεται με την αποανάπτυξη σε δύο επίπεδα. Σε αυτό που εξετάζει τον τύπο της δημοκρατικής διακυβέρνησης μιας υποθετικής μελλοντικής κοινωνίας η οποία τα καταφέρνει χωρίς μεγέθυνση και σε αυτό που εξετάζει τη συμβολή των διάφορων μορφών δημοκρατικής πολιτικής για την επίτευξη ενός αποαναπτυξιακού μετασχηματισμού. Αυτές τις δύο συνδέσεις διατρέχουν τέσσερις κρίσιμες συζητήσεις.

Πρώτον, ένα βασικό ερώτημα είναι εάν τα κράτη αποτελούν το καλύτερο όχημα για την εφαρμογή της αποανάπτυξης. Τα κράτη, δηλαδή οι πολιτικές ενώσεις με κυρίαρχη δικαιοδοσία εντός εδαφικών συνόρων, ένας κεντρικός μηχανισμός κυβέρνησης και το μονοπώλιο του νόμιμου καταναγκασμού, προσφέρουν πλεονεκτήματα για την οργάνωση και τον συντονισμό μιας πολιτικής και συλλογικής συμπεριφοράς, το οποίο είναι σημαντικό καθώς κάποιες βασικές προκλήσεις της διακυβέρνησης (όπως η παραγωγή ενέργειας και η αναδιανομή του πλούτου) απαιτούν πόρους και δρώντες που θα δεσμεύονται πέρα από το τοπικό επίπεδο. Επιπλέον, η ευρεία εμβέλεια της κρατικής διοίκησης μπορεί να είναι ένας αποτελεσματικός τρόπος για τη ρύθμιση των κοινωνιών ώστε να ξεπερνιούνται οι μεροληπτικοί τοπικισμοί που μπορεί να φέρουν οι μικρότερες κοινότητες και μονάδες. Για παράδειγμα, το ελβετικό καντόνι Άπεντσελ Ίνερχοντεν, το οποίο μνημονεύεται ως παράδειγμα άμεσης δημοκρατίας, παραχώρησε το εκλογικό δικαίωμα στις γυναίκες μόλις το 1991 (όταν αναγκάστηκε να το κάνει από το Ελβετικό Ανώτατο Δικαστήριο) και, ως καντόνι, είχε σημειώσει το υψηλότερο ποσοστό υπέρ της απαγόρευσης των μινιρέδων στο σχετικό δημοψήφισμα. Το γεγονός αυτό τονίζει την ανοιχτή φύση της δημοκρατικής πρόκλησης, που σημαίνει ότι εάν υποστηρίζουμε τη δημοκρατία, αφήνουμε επίσης ανοιχτό το ενδεχόμενο οι κοινωνίες να αποφασίζουν να ακολουθούν μη αποαναπτυξιακές κατευθύνσεις. Οι οπαδοί της άμεσης δημοκρατίας αντιτάσσουν ότι θα μπορούσε να θεθεί συλλογικά ένα ελάχιστο σύνολο βασικών κανόνων, το οποίο, για παράδειγμα, θα προσομοιάζει τα σημερινά οικουμενικά ανθρώπινα δικαιώματα, για την αποφυγή τέτοιων παραπτώματων. Οι αποφάσεις που αφορούν χώρους οι οποίοι υπερβαίνουν μια τοπικότητα μπορούν να λαμβάνονται σε συνελεύσεις στις οποίες οι αποφάσεις των τοπικών συνελεύσεων θα εκπροσωπούνται από απεσταλμένους εκ περιτροπής, ανακλητούς και μοναδικούς, κατά περίπτωση. Αυτή η πρόταση συνδέεται με τη δημοκρατία των εντεταλμένων και ανακλητών εκπροσώπων και τις φεντεραλιστικές εναλλακτικές απέ-

ναντι στην πολιτική οργάνωση του κράτους, οι οποίες είναι παρόμοιες με αυτές που υποστήριζαν τον όψιμο 19ο αιώνα οι ελευθεριακοί σοσιαλιστές.

Αυτή η κεντρική συζήτηση για το κράτος και τη δημοκρατία μεταφράζεται σε μια συζήτηση αναφορικά με τα όρια της άμεσης δημοκρατίας και τη σχετικότητα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ή τους πιθανούς τρόπους συνδυασμού τους, κάτι που έχει διατυπωθεί και εντός του κύκλου της αποανάπτυξης, για παράδειγμα στις ομάδες εργασίας για τη δημοκρατία στα συνέδρια της Βαρκελώνης (2010) και της Λειψίας (2014). Μπορούν τα κοινοβούλια και οι κυβερνήσεις να αποτελέσουν τους μηχανισμούς διοχέτευσης των λαϊκών πιέσεων, με τρόπους που να μετασχηματίζουν τα συστήματα και να βοηθούν τις περιθωριοποιημένες ομάδες να αρθρώσουν τις προτεραιότητές τους, όπως προτείνουν κάποιοι οπαδοί του γκραμισιανού «ολοκληρωμένου κράτους», παρόμοιοι με τα εγχειρήματα των λατινοαμερικανικών αριστερών και λαϊκιστικών κυβερνήσεων (όπως στη Βολιβία), αλλά και του ΣΥΡΙΖΑ (Ελλάδα) και των Podemos (Ισπανία) στην Ευρώπη; Ή θα πρέπει η δυνατότητα λήψης των δημόσιων αποφάσεων να διαχυθεί όσο το δυνατό περισσότερο, αντί να αποτελεί το μονοπώλιο των εκπροσώπων και των κυβερνήσεων, καθώς το κράτος πάντα οικειοποιούνται και ιδιωτικοποιούσε τη συλλογική εξουσία;

Δεύτερον, η άμεση δημοκρατία εξιδανικεύει τη συναίνεση και υποβαθμίζει τον ρόλο της σύγκρουσης για την έλευση μιας ριζοσπαστικής κοινωνικής αλλαγής και για τους δημοκρατικούς μετασχηματισμούς. Ωστόσο, και η σύγκρουση αποτελεί μια έκφραση πλουραλισμού. Η σύγκρουση μπορεί να ενεργοποιήσει τη συμμετοχή της κοινότητας, να αντισταθμίσει την επιρροή των μεγάλων επιχειρήσεων και να πιέσει το κράτος να διευρύνει τα δικαιώματα των πολιτών. Οι κοινωνικές συγκρούσεις όχι μόνο δεν είναι ανεπιθύμητες, αλλά είναι και ουσιώδεις για τις πραγματικά δημοκρατικές κοινωνίες. Η θέληση για την οριστική επίλυση των συγκρούσεων θέτει τη δημοκρατία σε κίνδυνο, καθώς αναπαράγει την αντιδημοκρατική ιδέα ότι θα μπορούσαμε να φτάσουμε σε ένα στάδιο πέρα από την πολιτική όπου οι ανταγωνισμοί και η σύγκρουση θα έχουν εξουδετερωθεί και θα έχει πραγματοποιηθεί μια τέλεια δημοκρατία. Επιπλέον, δεδομένου ότι η επικοινωνία χωρίς εξουσία είναι μάλλον ανέφικτη, η ιδέα της τέλει διαβούλευσης και της ομοφωνίας μπορεί να αποκρύπτει την ανισότητα των απόψεων και τις ασυμμετρίες της εξουσίας. Από την άλλη, η εξύμνηση της σύγκρουσης ως *πολιτική στάση* στη λήψη των αποφάσεων μπορεί να καταλήξει, με τη διατήρηση της σύγκρουσης, σε βάρος των πιο αδύναμων ομάδων. Η σύγκρουση μπορεί να ευνοεί τους δρώντες που βρίσκονται σε καλύτερη θέση ώστε να εμπλακούν σε αυτή, δεδομένου ότι δεν είναι όλοι εξίσου προικισμένοι υλικά και ψυχολογικά για να λειτουργούν σε συγκρουσιακό πλαίσιο. Από μια αμεσοδημοκρατική άποψη, είτε με τη χρήση της ομοφωνίας είτε της σύγκρουσης, οι μεθοδεύσεις και η πρόκληση της ανισότητας των απόψεων και του δημοκρατικού ελλείμματος είναι πιθανές.

Τρίτον, οι διαβουλευτικές συνελεύσεις και η άμεση δημοκρατία τονίζουν την οριζοντιότητα στη λήψη αποφάσεων. Ωστόσο, μια καλή ηγεσία μπορεί να είναι πολύ περισσότερο απαραίτητη από τη ριζική αποκέντρωση και τις δημοκρατικές συζητήσεις για την ανάληψη μιας επείγουσας δράσης και την επιδίωξη του κοινωνικοοικολογικού μετασχηματισμού. Αν και η διαβούλευση μπορεί να ενισχύσει τη συλλογική δράση, τα σημάδια μιας ισχυρής διακυβέρνησης και μιας ηγεσίας έχουν ουσιαστικό ρόλο στην αντιμετώπιση κρίσιμων προκλήσεων. Η καλή ηγεσία, η οποία βοηθά στην επιδίωξη των αποαναπτυξιακών μετασχηματισμών, μπορεί να έχει νόημα εάν δεν συνεπάγεται την κυριαρχία των επικεφαλής και αν δεν δημιουργεί ανισορροπίες μεταξύ αυθεντίας και εξουσίας, ή αν περιθωριοποιεί συγκεκριμένες αξίες, προτεραιότητες και κοσμοθεωρίες. Η εκ περιτροπής ηγεσία, για παράδειγμα στην περίπτωση του ποιος ηγείται των εγχειρημάτων, και οι βραχείες περίοδοι θητείας μπορούν να βοηθήσουν στην αποφυγή τέτοιων ανισορροπιών. Πράγματι, η κλασική αθηναϊκή δημοκρατία περιελάμβανε στοιχεία όπως η επιλογή των δημόσιων λειτουργών με κλήρωση ή εκ περιτροπής και η θητεία διαρκούσε μόνο για μία μέρα και για μία φορά σε ολόκληρη τη ζωή του διορισμένου, γεγονός που όχι μόνο διασφάλιζε μια ευρεία συμμετοχή και ένα αξιοσημείωτο επίπεδο πολιτικής δραστηριότητας και δέσμευσης των πολιτών, αλλά επίσης προσπαθούσε να αποτρέψει τέτοιες ανισορροπίες.

Τέταρτον, οι φεμινιστικές απόψεις αμφισβητούν την έμφαση των αμεσοδημοκρατικών συνελεύσεων στη διαβούλευση και στη λογική ως τα μέσα επίτευξης ριζοσπαστικών και κοινωνικών μετασχηματισμών. Αντιθέτως, δίνουν έμφαση στον ρόλο που παίζουν τα πάθη, τα συναισθήματα και οι πράξεις συλλογικής ταύτισης. Η νευροψυχολογία μάς λέει ότι η ανθρώπινη δράση βασίζεται λιγότερο στη λογική, όπου οι αρχές και η διαβούλευση είναι σημαντικές, και περισσότερο στο κίνητρο, όπου τα συναισθήματα, η φαντασία, η αφήγηση, η κοινωνικοποίηση και η σωματική δραστηριότητα παίζουν κρίσιμο ρόλο. Η λήψη αποφάσεων κατόπιν μιας χαλαρής και αποστασιοποιημένης διερεύνησης και διαβούλευσης, για να αναλογιστούμε προσεχτικά τις επόμενες παρεμβάσεις που θα φέρουν πρόοδο, αντιστοιχεί σε μια πραγματικότητα των απλοϊκών, ασφαλών και δυσκίνητων περιβαλλόντων,⁵ η οποία βρίσκεται πολύ μακριά από την πραγματικότητα του κοινωνικοοικολογικού κατεπείγοντος που εδράζεται στη βάση των αιτημάτων για αποανάπτυξη. Από την άλλη, τα συναισθήματα μπορούν να χειραγωγηθούν και να χρησιμοποιηθούν για να μεταφέρουν απλοϊκές, ηδυπαθείς και λαϊκιστικές αφηγήσεις, οι οποίες εξυπηρετούν αντιδραστικούς στόχους που προσβλέπουν στην αποφυγή του μετασχηματισμού των σημερινών πραγματικοτήτων. Αυτό δείχνει ότι ούτε μια συνολική εγκατάλειψη της λογικής είναι λύση. Η δημιουργία διαύλων για την έκφραση και την εκμείευση του καλύτερου από τη μετασχηματιστική δυναμική του συναισθήματος, μαζί με τις διαβουλευτικές συνελεύσεις, συνιστούν μια βασική πρόκληση και για την αποανάπτυξη.

Αν και από μόνη της δεν είναι πανάκεια, δεν υπάρχει ιδιαίτερη αμφιβολία ότι η άμεση δημοκρατία σχετίζεται με την επιδίωξη ενός κοινωνικού μετασχηματισμού σε αποαναπτυξιακά παραδείγματα. Επίσης, η ιδιότητα του ενεργού πολίτη για τους πολίτες που κατανέμουν ένα συγκεκριμένο μέρος του χρόνου τους ώστε να συμμετέχουν τακτικά στην πολιτική και στη λήψη των αποφάσεων μιας μελλοντικής κοινωνίας αποανάπτυξης θα πρέπει να είναι ένας ιδανικός τρόπος για την εισαγωγή της άμεσης δημοκρατίας στην αποανάπτυξη. Ταυτόχρονα, η πρόσφατη εξάπλωση λαϊκών και αυτοοργανωμένων πρωτοβουλιών, όπως οι **αγανακτισμένοι (κίνημα των πλατειών)**, που αποζητούν να πετύχουν μια ζωή πιο δημοκρατική με περισσότερο νόημα, έξω από τον καπιταλισμό, καθώς και έναν εγγύτερο έλεγχο των πολιτών και συμμετοχή στην πολιτική, υποδεικνύει ότι η άμεση δημοκρατία είναι πολύ σχετική με τις σημερινές αναζητήσεις του πολιτικού και οικολογικού μετασχηματισμού. Η εμπλοκή στις παραπάνω συζητήσεις, τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και μέσω του πολιτικού ακτιβισμού, θα βοηθούσε τους οπαδούς της αποανάπτυξης να πραγματοποιήσουν περαιτέρω τη δυνατότητα για άμεση δημοκρατία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Andrew Heywood , *Politics*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2002.
2. Το φεντεραλιστικό, αναρχικό τμήμα της Πρώτης Διεθνούς. [ΣτΜ]
3. C. Cattaneo, G. D'Alisa, G. Kallis και C. Zografos, «Degrowth futures and democracy», στο *Futures*, τχ. 44(6), 2012, σελ. 515-523.
4. Barbara Muraca, «Towards a fair degrowth-society: Justice and the right to a “Good Life” beyond growth», στο *Futures*, τχ. 44(6), 2012, σελ. 535-545.
5. J. A. Nelson, «Ethics and the economist: What climate change demands of us», στο *Eco-logical Economics*, τχ. 85, 2013, σελ. 145-154.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Cattaneo, C., D'Alisa, G., Kallis, G. και Zografos, C., «Degrowth futures and democracy», στο *Futures*, τχ. 44 (6), 2012, σελ. 515-523.
- Fernández-Savater, A., «¿No nos representan?», συζήτηση ανάμεσα στον Ζακ Ρανσιέρ και τον Ερνέστο Λακλάου για το κράτος και τη δημοκρατία. <http://goo.gl/ZFnErH> (12 Μαΐου 2015).
- Heywood, A., *Politics*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2002.
- Muraca, B., «Towards a fair degrowth-society: Justice and the right to a “good life” beyond growth», στο *Futures*, τχ. 44 (6), 2012, σελ. 535-545.

Nelson, J. A., «Ethics and the economist: What climate change demands of us» στο *Ecological Economics*, τχ. 85, 2013, σελ. 145-154.

11

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ

Ντιέγκο Αντρεούτσι

Έρευνα και Αποανάπτυξη και Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης (ICTA),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Τέρενς Μακντόνοου

Τμήμα Οικονομικών, Εθνικό Πανεπιστήμιο της Ιρλανδίας

Ο καπιταλισμός είναι ένας ιστορικά συγκεκριμένος τρόπος κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Υπάρχει διαφωνία ως προς τη χρονική στιγμή της εμφάνισής του, αναλόγως εάν κάποιος τοποθετεί την ιδιαιτερότητα του καπιταλισμού στη σφαίρα της ανταλλαγής ή στη σφαίρα της παραγωγής. Οι περισσότεροι μελετητές, ωστόσο, σύμφωνα με τον Μαρξ, έχουν εντοπίσει την ανάδυσή του μέσα από τις ποιοτικές αλλαγές του παραγωγικού συστήματος και τις αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν στην Αγγλία από το δεύτερο μισό του 16ου έως τον πρώιμο 17ο αιώνα, οι οποίες τελικά παγιώθηκαν με τη Βιομηχανική Επανάσταση.

Ο καπιταλισμός ξεχωρίζει από τα άλλα κοινωνικοοικονομικά συστήματα, όπως ο φεουδαλισμός ή ο σοσιαλισμός, βάσει πέντε ουσιαστικών χαρακτηριστικών: Πρώτον, σε ένα καπιταλιστικό σύστημα τα μέσα παραγωγής πρέπει να συγκεντρωθούν σε σχετικά λίγα χέρια. Δεύτερον, ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού πρέπει να έχει «απελευθερωθεί» από τα δικά του μέσα επιβίωσης, ώστε να εξαναγκαστεί να ανταλλάξει την εργασία του με μισθό. Τρίτον, οι καπιταλιστές διατηρούν την ιδιοκτησία των προϊόντων της παραγωγικής διαδικασίας και πρέπει να τα φέρουν στις αγορές ώστε

να τα πουλήσουν και να πραγματοποιήσουν κέρδη. Επομένως, η καπιταλιστική παραγωγή είναι η παραγωγή εμπορευμάτων, δηλαδή αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται για να πουληθούν και όχι για να χρησιμοποιηθούν άμεσα. Τέταρτον, ο καπιταλισμός βασίζεται σε ένα νομισματικό σύστημα για την παραγωγή χρημάτων μέσω της τραπεζικής πίστης και στην ανταλλαγή στο πλαίσιο της αγοράς που λειτουργεί ως βασικός μηχανισμός συντονισμού. Οι τιμές της παραγωγής και της κατανάλωσης καθορίζονται από τον ανταγωνισμό στις αγορές. Χρήματα, εργασία, παραγωγή και καταναλωτικά αγαθά ανταλλάσσονται στις αγορές, καθώς αποτελούν οικονομικά περιουσιακά στοιχεία. Τέλος, στις καπιταλιστικές οικονομίες την παραγωγή κινητοποιεί κατά βάση το κέρδος. Η παραγωγή δεν πραγματοποιείται όταν απουσιάζει η προσδοκία κέρδους.

Αυτές οι θεσμικές ρυθμίσεις έχουν υπάρξει αντικείμενο αλληλοσυγκρουόμενων ερμηνειών.¹ Φιλελεύθεροι θεωρητικοί, όπως ο Χάγιεκ, ακολουθώντας τον Άνταμ Σμιθ, έχουν εκλάβει την αγορά ως έναν ορθολογικό και αυτορυθμιζόμενο μηχανισμό, μια πηγή κοινωνικής εναρμόνισης και ενσωμάτωσης, που είναι κατά βάση ικανός να προωθή την ατομική ελευθερία και ευημερία. Οι κριτικοί του, από την άλλη πλευρά, όπως ο Μαρξ και ο Πολάνυι, έτειναν να βλέπουν την «ελεύθερη αγορά» ως έναν θεσμό που επιβλήθηκε πολιτικά και όχι αυθόρμητο. Η εξάπλωσή του βασίστηκε στην καταναγκαστική ενσωμάτωση της γης, της εργασίας και των κοινωνικών **κοινών** στις καπιταλιστικές σχέσεις. Ομοίως, ενώ οι οικονομολόγοι του κυρίαρχου ρεύματος βλέπουν την εργασία ως εμπόρευμα που πουλιέται ελεύθερα στην αγορά, για τους κριτικούς θεωρητικούς, από τον Μαρξ και έπειτα, η επίσημη ελευθερία που απολαμβάνει ο εργάτης αποκρύπτει τον ιδιαίτερα ανισότιμο και εκμεταλλευτικό χαρακτήρα αυτής της σχέσης.²

Θα πρέπει να προβούμε τώρα σε δύο περαιτέρω αποσαφηνίσεις. Πρώτον, η «συσσώρευση» αναφέρεται στη δυναμική της αναπαραγωγής του κεφαλαίου σε μια επεκτεινόμενη κλίμακα μέσω της επανεπένδυσης της υπεραξίας. Υπό την έννοια αυτή, η συσσώρευση εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία και, επομένως, είναι διαφορετική από την οικονομική **μεγέθυνση**. Ως αποτέλεσμα της συσσώρευσης, η «**μεγέθυνση**» απλώς εκφράζει τη συνολική αύξηση της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών συγκεντρωτικά. Κοινώς, είναι η μεταβολή του **Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕγχΠ)** μιας χώρας. Δεύτερον, από μια μαρξιστική οπτική, ο όρος «κεφάλαιο» δεν μαρτυρά μια ποσότητα χρημάτων ή ένα απόθεμα περιουσιακών στοιχείων, αλλά την κινητοποίησή τους στην παραγωγή με την προσδοκία για αυξημένα κέρδη. Υπό αυτή την έννοια, το κεφάλαιο είναι «αξία που προσδοκά να δώσει αξία στον εαυτό του», την κεντρική οικονομική μηχανή του καπιταλισμού. Όπως επιχειρηματολογεί ο Ντε Άντζελις (De Angelis),³ ενώ το κεφάλαιο τείνει να αποικιοποιεί όλο και περισσότερο τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις σε ένα καπιταλιστικό σύστημα, ποτέ δεν τις καταλαμβάνει ολοκληρωτικά. Αυτό

είναι το κεντρικό νόημα. Οι διαφορετικοί βαθμοί στους οποίους το κεφάλαιο εισχωρεί στις κοινωνικές σχέσεις καθώς και στα διαφορετικά «σκηνικά» των κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών θεσμών που συντηρούν τη συσσώρευση, αιτιολογούν κατά κύριο λόγο την ιστορική και γεωγραφική ποικιλομορφία του καπιταλισμού. Γενικά, ωστόσο, μια κοινωνία μπορεί να χαρακτηριστεί καπιταλιστική εφόσον το κεφάλαιο, όπως ορίστηκε, παραμένει η κυρίαρχη λογική της (ανα)παραγωγής της.

Ένα σχετικό ερώτημα για την αποανάπτυξη είναι εάν η επέκταση είναι ένα απαραίτητο ή ενδεχόμενο (επομένως τροποποιήσιμο) χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Η γενική παραδοχή ανάμεσα στους στοχαστές της κριτικής θεωρίας είναι ότι ο καπιταλισμός εγγενώς εξαναγκάζεται να αναπτύσσεται. Η συνεχής αυτοεπέκτασή του – «συσσώρευση για τη συσσώρευση» – θεωρείται δομικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Για τον Μαρξ, ενώ η «απλή αναπαραγωγή» μπορεί να συλληφθεί αφηρημένα, η προσπάθεια του καπιταλιστή να επιβιώσει στις ανταγωνιστικές αγορές θεμελιώνει την αναγκαιότητα για «συσσώρευση μέσω διευρυμένης αναπαραγωγής».

Το επιχείρημα μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Οι καπιταλιστές ανταγωνίζονται για πρόσβαση στο χρήμα, στην εργασία, στις πρώτες ύλες και στις αγορές. Αυτός ο ανταγωνισμός διεξάγεται μέσω της επανεπένδυσης των κερδών. Επομένως, για να επιβιώσουν οι εταιρείες πρέπει να πασχίσουν να μεγιστοποιήσουν την κερδοφορία τους. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της πιο αποτελεσματικής απόσπασης «υπεραξίας» που ωθεί προς την εντατικοποίηση της εργασίας, σε επενδύσεις τεχνολογικών βελτιώσεων και στην επέκταση της κλίμακας των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Αυτό απορροφά όλο και περισσότερα πεδία κοινωνικής δραστηριότητας, όλο και μεγαλύτερες περιοχές του πλανήτη και όλο και περισσότερες ποσότητες πόρων στη σφαίρα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Αυτή η επέκταση, με τη σειρά της, επιτείνει τον ανταγωνισμό και με αυτό τον τρόπο αναπαράγει τη δυναμική της **ανάπτυξης** του καπιταλισμού.

Πέρα από μια αυστηρά οικονομική άποψη, η επέκταση εξυπηρετείται και από την πολιτιστική και πολιτική αξιοποίηση του κέρδους. Σύμφωνα με την κλασική θέση του Μαξ Βέμπερ, η «προτεσταντική ηθική» της Δυτικής Ευρώπης, μέσω της προώθησης της εργασίας, της εξοικονόμησης και της επένδυσης, κατέστησε κυρίαρχη μια λογική συνεχούς συσσώρευσης.⁴ Σήμερα, αν και αυτό το θρησκευτικό στοιχείο έχει χάσει σε μεγάλο βαθμό τη σημασία του, νέες ανάγκες και απεριόριστε επιθυμίες κινητοποιούνται μέσω του μάρκετινγκ (βλ. **κοινωνικά όρια της μεγέθυνσης**). Επιπλέον, δεδομένων των κοινωνικά αποδιοργανωτικών επιπτώσεων της ύφεσης, μια αναπαράσταση της **μεγέθυνσης** ως «κοινό αγαθό», η οποία την αποπολιτικοποιεί, έχει καταστεί κυρίαρχος λόγος. Επίσης, οι πολιτικές προκλήσεις που τίθενται στην ανάπτυξη έχουν διαρκώς να αντιμετωπίσουν την οικονομική κυριαρχία των καπιταλιστών στα πολιτικά συστήματα.

Δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των θεωρητικών της αποανάπτυξης όσον αφορά

το αναπόφευκτο της καπιταλιστικής επέκτασης. Για κάποιους μελετητές, όπως ο Φίλιπ Λον (Philip Lawn) που στηρίζει την οικονομία σταθερής κατάστασης, ο καπιταλισμός και η αρνητική ή η μηδενική **μεγέθυνση** μπορούν να συμφιλωθούν εάν αναπτυχθούν θεσμοί που θα μπορούν να αντιμετωπίσουν τις αποδιοργανωτικές κοινωνικές επιπτώσεις της ύφεσης και, κυρίως, την ανεργία. Οι μαρξιστές της κριτικής θεωρίας, από την άλλη πλευρά, επιμένουν ότι ενώ κάποιες προσωρινές επιδιορθώσεις μπορούν να διατηρήσουν τα κέρδη των καπιταλιστών εν απουσία **μεγέθυνσης**, τελικά επιδεινώνουν τις κρίσεις ακόμα περισσότερο και υποσκάπτουν τη νομιμότητα του συστήματος. Επιπλέον, τονίζουν ότι οι πολιτικοί θεσμοί δεν εκλαμβάνονται αφελώς ως εξωτερικοί και ανεξάρτητοι από τις απαιτήσεις της συσσώρευσης.

Παρά τις συζητήσεις αυτές, η ύπαρξη μιας ισχυρής σύνδεσης, ιστορικής ή ενδεχόμενης, μεταξύ του καπιταλισμού και της **μεγέθυνσης** είναι αδιαμφισβήτητη. Ένα κεντρικό σημείο, το οποίο έχει απασχολήσει όλα τα ρεύματα της διανόησης που τροφοδοτούν το κίνημα της αποανάπτυξης σήμερα, είναι το γεγονός ότι η απεριόριστη συσσώρευση δεν είναι ούτε επιθυμητή ούτε βιώσιμη σε έναν πεπερασμένο κόσμο. Κριτικοί διαφορετικών παραδόσεων έχουν επισημάνει την ύπαρξη τόσο «εσωτερικών» όσο και «εξωτερικών» ορίων στη συσσώρευση κεφαλαίου. Πρώτον, υφίστανται αυξανόμενες δυσκολίες στην επανεπένδυση μεγάλων πλεονασμάτων. Όπως έχει επισημάνει ο Χάρβεϊ (Harvey),⁵ το πρόβλημα της κεφαλαιακής «υπερσυσσώρευσης» (έλλειψη περαιτέρω κερδοφόρων διεξόδων για επενδύσεις), το οποίο επανέρχεται με ιδιαίτερα εντυπωσιακό βαθμό από τη δεκαετία του 1970, έχει αντιμετωπιστεί κυρίως μέσω α) επιθετικών ιδιωτικοποιήσεων (μια περίπτωση «συσσώρευσης διά της απόσπασης») και β) της επέκτασης του χρέους και της χρηματιστικής κερδοσκοπίας. Καμία από αυτές τις λύσεις δεν είναι μακροπρόθεσμα βιώσιμη. Ειδικά η χρηματιστικοποίηση, αν και ανακτά τα κέρδη για κάποιους καπιταλιστικούς κλάδους, έχει κάνει την οικονομία να γίνεται όλο και περισσότερο ασταθής και επιρρεπής σε κρίσεις.

Οι οικολόγοι οικονομολόγοι τονίζουν έντονα ένα δεύτερο σύνολο ορίων και συγκεκριμένα, τα «εξωτερικά» ή απόλυτα βιοφυσικά όρια στη **μεγέθυνση**. Ενώ κάποιοι μελετητές, εμπνεόμενοι από τον μαρξισμό, είναι επιφυλακτικοί με τις μαλθουσιανές αποχρώσεις του λόγου περί «απόλυτων ορίων», εντοπίζεται μια ευρεία συμφωνία ότι η καπιταλιστική επέκταση όλο και περισσότερο σκοντάφτει σε οικολογικούς φραγμούς και υποσκάπτει τις βιοφυσικές βάσεις της κοινωνίας και της ίδιας της ζωής. Όπως έχει πει ο Τζέιμς Ο'Κόννορ (James O'Connor),⁶ η ανάγκη για ατέρμονη επέκταση δημιουργεί μια θεμελιώδη αντίφαση για τον καπιταλισμό: Η παρόρμηση να αναγάγει τη φύση και εξίσου τους ανθρώπους όλο και περισσότερο σε εμπορεύματα, ώστε να συντηρεί τη συσσώρευση, υποσκάπτει τις ίδιες τις συνθήκες για την αναπαραγωγή του συστήματος.

Η αποανάπτυξη βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με άλλες ριζοσπαστικές οικολογικές

παραδόσεις που θεωρούν ότι είναι ανέφικτο να γίνει «πράσινος» ο καπιταλισμός. Όπως φαίνεται με τον πιο αντιπροσωπευτικό τρόπο από την πολιτική για την αλλαγή του κλίματος, η δυνατότητα υιοθέτησης λύσεων με βάση την αγορά για να λυθούν οικολογικά προβλήματα είναι συχνά μη ρεαλιστική. Ομοίως, η αναζήτηση για «τεχνικές επιδιορθώσεις», όπως προτείνουν οι οπαδοί του οικολογικού εκσυγχρονισμού, αμφισβητείται σθεναρά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «ενεργειακή απόδοση». Ενώ για τους περιβαλλοντιστές του κυρίαρχου ρεύματος και τους φορείς χάραξης πολιτικής που την έχουν προτείνει ως πανάκεια, οι επικριτές της έχουν δείξει πειστικά ότι οι σχετικές αποδόσεις παρέχουν δυνατότητα για περαιτέρω κατανάλωση και επένδυση, αλλά δεν μειώνουν υποχρεωτικά το επίπεδο υλικής και ενεργειακής κατανάλωσης σε απόλυτο βαθμό. Αυτό είναι το λεγόμενο «φαινόμενο αναπήδησης» ή αλλιώς «παράδοξο του Τζέβονς».

Εάν ο καπιταλισμός εξωθείται να αναπτύσσεται και εάν η **μεγέθυνση** είναι ασύμβατη με την κοινωνική και οικολογική βιωσιμότητα, είναι η αποανάπτυξη εφικτή σε ένα καπιταλιστικό πλαίσιο; Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, οι περισσότεροι υποστηρικτές της αποανάπτυξης θα παραδέχονταν ότι υφίσταται μια θεμελιώδης ασυμβατότητα μεταξύ του καπιταλισμού και της αποανάπτυξης (όπως ο Λατούς),⁷ αλλά δεν είναι πρόθυμοι να εναντιωθούν με σαφήνεια στον καπιταλισμό. Αυτή η απροθυμία αποτελεί σημείο αντιπαράθεσης με τον μαρξισμό και αντικείμενο συζήτησης εντός του ίδιου του κύκλου της αποανάπτυξης. Υπάρχουν τουλάχιστον τρεις λόγοι γι' αυτή την απροθυμία. Πρώτον, για τους θεωρητικούς της αποανάπτυξης, όπως ο Λατούς,⁸ ο καπιταλισμός δεν θα πρέπει να φετιχοποιείται αποτελώντας το πρωταρχικό αντικείμενο κριτικής. Αυτό στο οποίο θα πρέπει να στοχεύουμε είναι το οικονομίστικο και «παραγωγίστικο» φαντασιακό που στηρίζει τα θεμέλιά του. Δεύτερον, η αποανάπτυξη, ως κοινωνικό κίνημα, εμπνέεται από τις αρχές του εκούσιου συνασπισμού και της αποκεντρωμένης, οριζόντιας αυτοοργάνωσης, μέσω των οποίων η προώθηση συγκεκριμένων εναλλακτικών εγχειρημάτων αντικαθιστά τις επαναστατικές μορφές του αγώνα μεγάλης κλίμακας που αντιτίθενται ξεκάθαρα στον καπιταλισμό. Τέλος, στην ακαδημαϊκή συζήτηση, πολλούς υποστηρικτές της αποανάπτυξης απασχολεί κυρίως η δυνατότητα αποδοχής του εγχειρήματος της αποανάπτυξης. Μια τέτοια επιθυμία να εμπλέξουν και να αποζητήσουν την έγκριση των οικονομολόγων και των κοινωνικών επιστημόνων του κυρίαρχου ρεύματος αποθαρρύνει την υιοθέτηση ενός ρητά αντικαπιταλιστικού λόγου.

Εξαιτίας αυτών των ζητημάτων, η αποανάπτυξη έως τώρα έχει σε μεγάλο βαθμό αποκηρύξει μια κριτική αντιμετώπιση της πολιτικής οικονομίας του καπιταλισμού και την πιθανότητα του μετασχηματισμού του. Αυτό παραμένει ένα κρίσιμο διανοητικό και πολιτικό καθήκον, την αντιμετώπιση του οποίου δεν θα καταφέρουν να αποφύγουν στο μέλλον οι θεωρητικοί και οι ακτιβιστές της αποανάπτυξης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Michael Watts, «Capitalism», στο D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. Watts και S. Whatmore (επιμ.), *The dictionary of human geography*, Wiley- Blackwell, Οξφόρδη ⁵2009, σελ. 59-63.
2. Ό.π.
3. Massimo De Angelis, *The beginning of history: Value struggles and global capital*, Pluto Press, Λονδίνο 2007.
4. Geoffrey Ingham, *Capitalism*, Polity, Καίμπριτζ 2008, σελ. 25-30.
5. David Harvey, *The enigma of capital and the crises of capitalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2010.
6. James O'Connor, «On the two contradictions of capitalism», στο *Capitalism, Nature, Socialism*, τχ. 2 (3), 1991, σελ. 107-9.
7. Serge Latouche, «Can the Left escape economism?», στο *Capitalism, Nature, Socialism*, τχ. 23 (1), 2012, σελ. 74-8.
8. Ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- De Angelis, M., *The beginning of history: Value struggles and global capital*, Pluto Press, Λονδίνο 2007.
- Harvey, D., *The enigma of capital and the crises of capitalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2010.
- Ingham, G., *Capitalism*, Polity, Καίμπριτζ 2008.
- Latouche, S., «Can the Left escape economism?» στο *Capitalism, Nature, Socialism*, τχ. 23(1), 2012, σελ. 74-8.
- O'Connor, J., «On the two contradictions of capitalism», στο *Capitalism, Nature, Socialism*, τχ. 2 (3), 1991, σελ. 107-9.
- Watts, M., «Capitalism», στο D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. Watts και S. Whatmore (επιμ.), *The dictionary of human geography*, Wiley- Blackwell, Οξφόρδη ⁵2009, σελ. 59-63.

12

ΦΡΟΝΤΙΔΑ

Τζάκομο Ντ' Αλίζα

Φεντερίκο Ντεμάρια

Έρευνα και Αποανάπτυξη και Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης (ICTA),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Μάρκο Ντέριου

Τμήμα Τεχνών, Λογοτεχνίας, Ιστορίας και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο της Πάρμας.

Η φροντίδα είναι η καθημερινή δράση που επιτελούν οι άνθρωποι για την ευημερία τη δική τους και της κοινότητάς τους. Εδώ η κοινότητα αναφέρεται στο σύνολο των ανθρώπων που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση και με το οποίο ζει κάθε άνθρωπος, όπως η οικογένεια, οι φίλιες ή η γειτονιά. Στους χώρους αυτούς, καθώς και στην κοινωνία ως σύνολο, μια τεράστια ποσότητα εργασίας αφιερώνεται στα μέσα επιβίωσης, στην αναπαραγωγή και στην ευχαρίστηση που προσφέρουν οι ανθρώπινες σχέσεις. Η μη αμειβόμενη εργασία είναι ο όρος που χρησιμοποιούν τα **φεμινιστικά οικονομικά** για να ορίσουν τη δωρεάν εργασία που αφιερώνεται γι' αυτά τα καθήκοντα. Οι φεμινιστές έχουν, εδώ και χρόνια, καταγγείλει την υποτίμηση της εργασίας με σκοπό τη σωματική και προσωπική φροντίδα και, ως εκ τούτου, την υποτίμηση των υποκειμένων στα οποία ανατίθεται, δηλαδή τις γυναίκες.¹ Οι φεμινίστριες συνεχίζουν να τονίζουν τον μοναδικό ρόλο της φροντίδας στην ευημερία των ανθρώπων και όχι απλά επειδή αυτή η μη αμειβόμενη εργασία υπερβαίνει τη συνολική ποσότητα της αμειβόμενης εργασίας που επιτελείται στον χώρο της αγοράς,² αλλά επειδή η φροντίδα είναι θε-

μελιώδης για την προστασία της πνευματικής και σωματικής ακεραιότητας, αλλά και της ακεραιότητας των σχέσεων κάθε ανθρώπου.

Εντούτοις, τα κυρίαρχα ρεύματα της πολιτικής και οικονομικής σκέψης αποκρύπτουν αυτή τη συγκαλυμμένη ροή ωρών και ενέργειας που προορίζεται για τα μέσα επιβίωσης, την αναπαραγωγή και τις σχέσεις, καθώς δεν συνάδουν άμεσα με την παραγωγικότητα, τη μοναδική μεταβλητή που, θεωρητικά, υπολογίζουν οι καπιταλιστικές κοινωνίες για να αμείβουν την εργασία.

Ιστορικά, έχουν εντοπιστεί ισχυρές συνδέσεις μεταξύ της κατανομής της εργασίας της φροντίδας και της κατανομής της εξουσίας σε ιεραρχίες φύλου, τάξης και εθνότητας. Οι οικοφεμινίστριες έχουν αποκαλύψει αυτές τις συνδέσεις και το μέγεθος του χρόνου που χρειάζεται για τη φροντίδα του άντρα, ώστε να πουλάει κάθε μέρα στην αγορά την παραγωγική του εργασία. Οι φεμινίστριες καταγγέλλουν το «αντρίκιο» εργατικό δυναμικό, που κάνει τις γυναίκες αόρατες καθώς μεταφέρεται το κόστος παραγωγής σε αυτές και στη φύση.

Οι ιεραρχίες, οι συγκρούσεις και οι μορφές κυριαρχίας γίνονται εμφανείς όταν αντιπαραβάλλεται ο χρόνος παραγωγής (των «παραγωγικών ανδρών») με τον χρόνο βιολογικής αναπαραγωγής που ανατίθεται στις γυναίκες. Το σύγχρονο οικονομικό φαντασικό αναφέρεται στον χρόνο ως έναν πόρο σε σπάνη που θα πρέπει να κατανέμεται αποτελεσματικά, λαμβάνοντας υπόψη το κόστος και τις ευκαιρίες. Στους χώρους της οικιακής οικονομίας και της φροντίδας, από την άλλη πλευρά, ο χρόνος δεν χρησιμοποιείται με βάση την αποτελεσματικότητα, αλλά με βάση τους ρυθμούς της ζωής. Η φεμινιστική κριτική εστιάζει στη χρονολογική διάρκεια της παραγωγής καθώς αποσπάται από τους καθημερινούς κύκλους του σώματος και τον κύκλο της ζωής, και αποκόπτεται ακόμα περισσότερο από τον οικολογικό χρόνο των εποχών και την αναγέννηση των οικοσυστημάτων, καθώς και τον βιολογικό χρόνο της αναπαραγωγής (βλ. **βιοοικονομικά**). Ο χρόνος για συναισθηματική στήριξη και φροντίδα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις διατροφικές ανάγκες και έχει τις ρίζες του στον χώρο της εγγύτητας.³

Σε συνθήκες **καπιταλισμού**, όπου οι αγορές υπόκεινται στην προσταγή της διαρκούς **μεγέθυνσης**, δεν φαίνεται να απομένει επαρκής χρόνος για να αφοσιωθεί κάποιος στον εαυτό του, στην οικογένειά του, στους φίλους ή σε δημόσιες ή πολιτικές δραστηριότητες. Ωστόσο, οι σχέσεις είναι θεμελιώδεις συστατικό της καλής ζωής, όπως διδάσκει ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια*. Η Μάρθα Νούσμπαντ⁴ (Martha Nussbaum) μάς υπενθυμίζει ότι, πράγματι, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, για τον εαυτό υπάρχουν τρεις ωφέλιμες σχέσεις: η αγάπη, η φιλία και η ενασχόληση με την πολιτική. Αυτές οι σφαίρες της ζωής συνιστούν αυτοσκοπούς, δεν μπορούν να είναι εργαλειακές και τις απολαμβάνει κάποιος μόνο μέσω της αμοιβαιότητας. Αυτό το χαρακτηριστικό τις καθιστά ιδιαίτερα ευαίσθητες – μια ευαισθησία που υπόκειται σε σκληρή δοκιμασία

από την αγοραία λογική του κέρδους. Για παράδειγμα, η αγάπη, ως τέτοια, υφίσταται μόνο όταν είναι αμοιβαία. Όταν κάποιος αγοράζει το σεξ, μπορεί να απολαύσει μόνο ένα υποκατάστατο της σωματικής, ψυχολογικής και συναισθηματικής στήριξης, αλλά σίγουρα όχι αγάπη. Όταν κάποιος φροντίζει τα παιδιά του, αυτό σημαίνει ότι θα αφιερώνει μια τεράστια ποσότητα ωρών. Από την άλλη πλευρά, όμως, η επί πληρωμή βοήθεια μιας νταντάς αποτελεί υποκατάστατο της ανατροφής από τους γονείς.

Η οικονομική **μεγέθυνση** δεν μπορεί να συντηρήσει την **ευτυχία** που υπόσχεται μέσω της αύξησης του εισοδήματος. Το παράδοξο του Ίστερλιν δείχνει ότι ενώ οι κοινωνίες γίνονται πλουσιότερες, τα άτομα δεν γίνονται υποχρεωτικά πιο ευτυχημένα. Η παραγωγή και η αγορά διαρκώς διευρύνονται, καταλαμβάνοντας χώρους φροντίδας, κοινωνικής ζωής και αμοιβαιότητας, οδηγώντας αναπόφευκτα στην αποσύνθεση των σχέσεων και προκαλώντας αρνητικές συνέπειες για την ευημερία. Η φροντίδα ανατίθεται εκτός της οικογενειακής σφαίρας, μέσω του εξωπορισμού, στο κράτος ή στην αγορά (όπως η φροντίδα των παιδιών ή των ηλικιωμένων), ευτελίζοντας την ουσία της, που είναι η αμοιβαιότητα. Η βιβλιογραφία για την **ευτυχία** υποστηρίζει ότι μια κατανομή χρόνου με προτεραιότητα στην οικογενειακή ζωή και την υγεία (και άρα τη φροντίδα) αυξάνει την υποκειμενική ευημερία.

Δεδομένης της έντονης απαίτησής τους για κοινωνική-**περιβαλλοντική δικαιοσύνη**, οι οπαδοί της αποανάπτυξης δεν μπορούν να αγνοούν το φεμινιστικό αίτημα για δικαιότερη κατανομή εργασίας και φροντίδας. Η μη δυνατότητα ακύρωσης αυτής της απαραίτητης εργασίας έρχεται αντιμέτωπη με τη μη δυνατότητα επέκτασης της αναδιανομής της στα φύλα και στις τάξεις. Οι οπαδοί της αποανάπτυξης, εφόσον θέλουν να καταπολεμήσουν την παραγωγικότητα –την εμμονή της νεωτερικότητας–, οφείλουν να αιτιολογήσουν τη συνεχή επανεμφάνιση του ζητήματος των αναπαραγωγικών δραστηριοτήτων. Η φροντίδα για τον άλλο είναι ένα βήμα προς τη χειραφέτηση από τις ατομικές υπερβολές του σύγχρονου ανθρώπου που ζει σε μια βιομηχανοποιημένη κοινωνία. Εάν αυτές οι υποθέσεις ισχύουν, τότε το αναπόδραστο ερώτημα είναι πώς θα μπορούσε να γίνει εφικτή η αποκατάσταση της αξιοπρέπειας της φροντίδας σε μια κοινωνία αποανάπτυξης;

Η τοποθέτηση της φροντίδας στον πυρήνα μια κοινωνίας αποανάπτυξης απαιτεί, πρώτον, μια ριζοσπαστική αναθεώρηση των ανθρώπινων σχέσεων και των τρόπων με τους οποίους αυτές οι σχέσεις ενδεχομένως να αντιστοιχούν στις ανθρώπινες ανάγκες και να υπερβαίνουν τις αντιθέσεις, τους δυισμούς και τις ιεραρχίες. Η Τζόαν Τρόντο⁵ έχει παρατηρήσει ότι η διαδικασία της φροντίδας αποτελείται από τέσσερις φάσεις:

1. *Έχω έγνοια*: είναι η αντίληψη μιας ανάγκης και η προσωπική, αλλά και κοινωνική, αναγνώριση της αναγκαιότητας της φροντίδας.

2. *Αναλαμβάνω να φροντίσω*: είναι ο αναλογισμός της ανάληψης κάποιας ευθύνης σε σχέση με την ανάγκη που διαπιστώθηκε και μια επιλογή ως προς τον τρόπο ανταπόκρισης σε αυτή.
3. *Προσφέρω φροντίδα*: είναι η δέσμευση και η απτή εργασία για την κάλυψη των αναγκών για τη φροντίδα, η οποία, εν γένει, απαιτεί μια άμεση σχέση μεταξύ του ανθρώπου που προσφέρει φροντίδα και του ανθρώπου που τη δέχεται.
4. *Δέχομαι φροντίδα*: είναι η τελική κίνηση στην οποία ο αποδέκτης ή η αποδέκτρια μπορεί να ανταποκριθεί δείχνοντας ότι η φροντίδα είναι όντως προς όφελός του/της ή, εναλλακτικά, να δείξει την αναποτελεσματικότητα ή την ακαταλληλότητα της φροντίδας που προσφέρθηκε.

Η Τρόντο (Tronto) αναδεικνύει πώς η έκφραση «αναλαμβάνω να φροντίσω» συχνά συνδέεται με αρσενικούς και δημόσιους ρόλους και η έκφραση ότι οι άνδρες «έχουν έγνοια» συνδέεται σχεδόν καθολικά με δημόσια ζητήματα. Από την άλλη πλευρά, οι εκφράσεις «προσφέρω φροντίδα» και «δέχομαι φροντίδα» συνδέονται με τις γυναίκες. Όταν το υποκείμενο που δρα είναι γυναίκα, η έκφραση «έχω έγνοια» αφορά πραγματικά πρόσωπα με σάρκα και οστά στον οικείο και ιδιωτικό χώρο. Είναι σαφές ότι αυτή η διάκριση θεμελιώνεται στη δυϊστική προσέγγιση της φροντίδας στην πατριαρχική μας κοινωνία. Ο άνδρας καταλαμβάνει τη δημόσια σφαίρα έχοντας έγνοια για τα σημαντικά ζητήματα που έχει να αντιμετωπίσει η κοινωνία. Η γυναίκα καταλαμβάνει την ιδιωτική σφαίρα με τις ευθύνες της για τις καθημερινές ανάγκες της οικογένειας. Δύο ξεχωριστές σφαίρες, ιεραρχικά προκαθορισμένες, εγκαθιδρύουν και ενισχύουν την ασύμμετρη εξουσία μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας. Το ξεπέραςμα αυτού του σχίσματος είναι ένας σημαντικός στόχος για μια κοινωνία αποανάπτυξης. Θα επέτρεπε στις γυναίκες να εκφράσουν το πάθος τους για τον κόσμο, συμμετέχοντας στη δημιουργία του δημόσιου ορισμού για τις έγνοιες της κοινωνίας και για αυτά που θα έπρεπε να αναλάβει να φροντίσει. Η υπέρβαση αυτού του σχίσματος θα επέτρεπε στους άνδρες να μάθουν τι σημαίνει πραγματικά να έχουν έγνοια τους ανθρώπους, με τους απτούς όρους της κατανάλωσης χρόνου και του συναισθηματικού φορτίου. Έτσι, οι οπαδοί της αποανάπτυξης θα μπορούν να επαναφέρουν την εμπειρία της ευαλωτότητας των σωματικών αναγκών και των ανθρώπων και να τις επανατοποθετήσουν στο κέντρο της πολιτικής και της οικονομίας.

Είναι εύκολο να φανταστεί κανείς γιατί η εκ νέου επικέντρωση μιας κοινωνίας γύρω από τη φροντίδα θα έστρωνε τον δρόμο για την αποανάπτυξη. Ανταποκρίνεται, πρώτον, στην ιδέα της ισοτιμίας μεταξύ των φύλων, μοιράζοντας την εργασία της φροντίδας εντός της σφαίρας της κοινότητας, καθώς και εντός της κοινωνίας ως σύνολο. Δεύτερον, επαναφέρει τη σπουδαιότητα της έγνοιας για την ευημερία του εαυτού, της οικογένειας, της γειτονιάς και της κοινωνίας ως σύνολο. Θα έπειθε τους ανθρώπους

να εργάζονται λιγότερο και να αφιερώνουν λιγότερο χρόνο στην οικονομική σφαίρα. Κατά συνέπεια, ο άνισος φόρτος της εργασίας της φροντίδας στους μετανάστες (κατά κανόνα γυναίκες) θα μπορούσε επίσης να μειωθεί. Τρίτον, καθώς στην αγορά θα διέθεταν λιγότερες ώρες εργασίας, θα προωθούνταν ο **διαμοιρασμός της εργασίας**, γεγονός που θα έδινε τη δυνατότητα στην πλειοψηφία των ανθρώπων να βρίσκουν αμειβόμενη εργασία. Τέλος, ωστόσο εξίσου σημαντικό, η εργασία για την ελαχιστοποίηση της ευαλωτότητας των άλλων επιτρέπει σε όλους να βιώσουν τη δική τους ευαλωτότητα και να αναστοχαστούν πάνω στα χαρακτηριστικά της. Αυτό είναι ένα πρώτο βήμα προς την εγκατάλειψη για τη ναρκισσιστική επιβεβαίωση ως φύλακες ενάντια στην αδυναμία ή, με άλλα λόγια, την εγκατάλειψη της ανθρωπολογικής ουσίας της κοινωνίας της ανάπτυξης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Maren Jochimsen και Ulrike Knobloch, «Making the hidden visible: The importance of caring activities and their principles for an economy», στο *Ecological Economics*, τχ. 20, 1997, σελ. 107-12.
2. Antonella Picchio (επιμ.), *Unpaid work and the economy. A gender analysis of the standards of living*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2003.
3. Mary Mellor, «Women, nature and the social construction of “economic man”», στο *Ecological Economics*, τχ. 20 (2), 1997, σελ. 129-40.
4. Martha Nussbaum, *The fragility of goodness: Luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*, University Press, Καίμπριτζ 1986.
5. Joan Tronto, *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care*, Routledge, Νέα Υόρκη 1993.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Jochimsen, M. και Knobloch, U., «Making the hidden visible: The importance of caring activities and their principles for an economy», στο *Ecological Economics*, τχ. 20, 1997, σελ. 107-12.
- Mellor, M., «Women, nature and the social construction of “economic man”», στο *Ecological Economics*, τχ. 20 (2), 1997, σελ. 129-40.
- Nussbaum, M., *The fragility of goodness: Luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1986.
- Picchio A. (επιμ.), *Unpaid work and the economy. A gender analysis of the standards of living*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2003.
- Tronto, J., *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care*, Routledge, Νέα Υόρκη 1993.

13

ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΡΙΟΙ

Μάρτα Κόντε

Μαριάννα Ουόλτερ

Έρευνα & Αποανάπτυξη και ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης

Στη Σχολή Οικολογικών Οικονομικών και Πολιτικής Οικολογίας της Βαρκελώνης αντιλαμβανόμαστε και αναλύουμε τις «εμπορευματικές μεθορίες» ως τον τόπο όπου επεκτείνεται γεωγραφικά η εξόρυξη μέσω της αποικιοποίησης νέας γης για την αναζήτηση πρώτων υλών (πετρέλαιο, μεταλλεύματα, βιομάζα κ.λπ.), ώστε να καταστεί δυνατή η τροφοδότηση της αυξανόμενης ζήτησης που απορρέει από την αύξηση του κοινωνικού **μεταβολισμού** των βιομηχανοποιημένων οικονομιών.¹ Η επέκταση των εμπορευματικών μεθοριών τρέφει συνθήκες κοινωνικής και περιβαλλοντικής υποβάθμισης και σύγκρουσης.

Ο όρος «εμπορευματική μεθόριος» μπορεί επίσης να ανιχνευτεί στη θεωρία που πρωτοπαρουσίασε ο Τζέισον Ο. Μουρ² (Jason W. Moore) για να περιγράψει πώς ο **καπιταλισμός** ξεκίνησε την επέκτασή του μέσω του συμπλέγματος της ζάχαρης τον 15ο αιώνα. Υποστηρίζει ότι η κύρια στρατηγική για την επέκταση του εύρους και της κλίμακας της διαδικασίας της **εμπορευματοποίησης** είναι η υπέρβαση των υπαρχόντων συνόρων. Η περαιτέρω επέκταση είναι εφικτή αρκεί να υπάρχουν ακόμα γη, προϊόντα και σχέσεις που δεν έχουν εμπορευματοποιηθεί. Στη θεωρία αυτή, η έννοια της γης είναι ισοδύναμη με τον χώρο για την καλλιέργεια της τροφής ή την εξόρυξη μεταλλευμάτων ή με τον θαλάσσιο χώρο για την εξεύρεση πετρελαίου ή αερίου.

Ο ορισμός των εμπορευματικών μεθοριών του Μουρ³ συνδυάζει τη θεωρία των κοσμοσυστημάτων του Ιμάνουελ Βάλερσταϊν (Immanuel Wallerstein) με τη μαρξιστική έννοια του μεταβολικού ρήγματος. Η έννοια της «εμπορευματικής αλυσίδας», που εντάσσεται στη θεωρία των κοσμοσυστημάτων, εξερευνά τις εργασιακές και παραγωγικές

διαδικασίες που έχουν ως αποτέλεσμα ένα τελικό προϊόν. Αντί της επικέντρωσης στο τελικό προϊόν, ο στόχος σε ένα θεωρητικό πλαίσιο της εμπορευματικής μεθόδου είναι να εντοπίσουμε τη μεθόδο της επέκτασης παρατηρώντας τις διαφορετικές πρώτες ύλες που το απαρτίζουν. Η έννοια του μεταβολικού ρήγματος αναδεικνύει την κοινωνική και οικολογική ρήξη που συνέβη λόγω της ανάπτυξης του **καπιταλισμού**. Με τον εκτοπισμό της καλλιέργειας μικρής κλίμακας και τη βιομηχανοποίηση, οι αγρότες έχασαν τις παραδοσιακές μορφές προσπορισμού τους. Αποκομμένοι από τη γη, τον κοινωνικό **μεταβολισμό** και την παραγωγή τους, αποξενώθηκαν από το φυσικό τους περιβάλλον. Ταυτόχρονα, ροές προϊόντων (και τροφίμων) μεταφέρθηκαν από την ύπαιθρο στις πόλεις, προκαλώντας υποβάθμιση στα σημεία εξόρυξης και μόλυνση στα σημεία κατανάλωσης.⁴ Στον πυρήνα αυτού του ρήγματος βρίσκεται η εξάπλωση της μισθωτής εργασίας μέσω της **εμπορευματοποίησης** της γης και της εργασίας. Η αποστέρηση της κοινής γης από τους γεωργούς και τους βοσκούς είχε ως αποτέλεσμα την προλεταριοποίηση των πληθυσμών της υπαίθρου, οι οποίοι πλημμύρισαν τα αστικά κέντρα αναζητώντας εργασία.⁵ Σύμφωνα με τον Μουρ,⁶ αυτοί που ακόμη κατείχαν γη απέκτησαν πολύ υψηλά χρέη, τα οποία τροφοδότησαν την αστάθεια και τη δυνατότητα υπερεκμετάλλευσης από τους καπιταλιστές. Αυτή η διαδικασία οδήγησε σε μειούμενη παραγωγικότητα, ωθώντας τη μεθόδο ακόμα παραπέρα, προς αναζήτηση νέας προσφοράς εργασίας και γης.

Η επέκταση του συμπλέγματος της ζάχαρης από τη Μαδέιρα, στα τέλη του 15ου αιώνα, στη Βραζιλία τον 16ο αιώνα και στην Καραϊβική τον 17ο αιώνα ανέδειξε ένα μοντέλο βιομηχανοποίησης που μετασχημάτισε εκ βαθέων τη γη και την εργασία στις χώρες αυτές. Η βιομηχανία της ζάχαρης απαιτούσε μεγάλες ποσότητες ξυλείας, όχι μόνο για την παραγωγή της, αλλά και για την κατασκευή των υποδομών και των πλοίων για τη μεταφορά της, προκαλώντας μια μαζική εκκαθάριση των δασών και τη διάβρωση της γης. Η οικολογική εξάντληση στο σημείο παραγωγής και η περιβαλλοντική καταστροφή που ακολούθησε ώθησε την καπιταλιστική επέκταση σε άλλα εδάφη μέσω μιας διαδικασίας κυκλικών διακυμάνσεων. Καθώς το έδαφος εξαντλούνταν, μια νέα γη έπρεπε να καταληφθεί. Ο Μουρ ισχυρίζεται ότι τα τοπικά οικοσυστήματα, τα οποία υπό διαφορετικές συνθήκες ίσως να μπορούν να αναγεννηθούν, αποσταθεροποιήθηκαν με αποτέλεσμα να μειώνονται η παραγωγικότητα και η κερδοφορία. Ως εκ τούτου, θα έπρεπε η αναζήτηση για τη νέα γη να ξεκινήσει εκ νέου. Η νέα γη συνήθως εντοπιζόταν έξω από τα όρια της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας.⁷ Από μια κοινωνική οπτική, οι μετασχηματισμοί της εργασίας δεν ήταν επιτυχημένοι στην περίπτωση της παραγωγής ζάχαρης. Η υπάρχουσα γηγενής εργασία στην Καραϊβική αφανίστηκε γρήγορα, με αποτέλεσμα να «εισαχθούν» Αφρικανοί για να εργαστούν στα σκλαβονήσια της ζάχαρης.⁸

Μια σημαντική επιπλοκή των εμπορευματικών μεθόδων είναι ότι θέτουν σε κίνηση

ένα αχανές σύμπλεγμα οικονομικών δραστηριοτήτων, γεγονός που συνεπάγεται την επέκταση προς νέες μεθορίες. Για παράδειγμα, ας δούμε τη σύγχρονη εξόρυξη χρυσού. Είναι μια δραστηριότητα που απαιτεί τροφοδοσία από χημικά αντιδραστήρια, μηχανικό εξοπλισμό, καύσιμα, υλικά οικοδομής, μέχρι και φαγητό για τους εργατές, ωθώντας, ως εκ τούτου, τις μεθορίες ακόμα παραπέρα.

Αυτό που συνέβη με τη ζάχαρη στην Αμερική, έγινε αργότερα (και ακόμα συμβαίνει) με τα μεταλλεύματα, τα ορυκτά καύσιμα, την ξυλεία και τις καλλιέργειες (για παράδειγμα, βαμβάκι, σόγια, αγροκαύσιμα). Σε τέτοιες εξορυκτικές δραστηριότητες η εργασία οργανώνεται με τέτοιο τρόπο ώστε συχνά να αποκλείονται τοπικοί πληθυσμοί από τις ευκαιρίες και τα οφέλη της ειδικευμένης εργασίας. Οι οικολογικές επιπλοκές είναι τεράστιες καθώς αφαιρείται η βλάστηση της επιφάνειας του εδάφους, που σημαίνει ότι γίνεται και αποδάσωση με αποτέλεσμα τη μεγάλη απώλεια της βιοποικιλότητας, η οποία καταπατάται διαρκώς και περιορίζεται σε όλο και μικρότερες εκτάσεις. Τα λιπάσματα και τα παρασιτοκτόνα παράγονται για την τροφοδότηση της επέκτασης των βιομηχανοποιημένων καλλιεργειών, μολύνοντας το έδαφος, το νερό και τους οργανισμούς. Το νερό αντλείται και χρησιμοποιείται σε μεγάλες ποσότητες, γεγονός που αντιβαίνει στις τοπικές χρήσεις του, επηρεάζοντας τη διαθεσιμότητα και την ποιότητά του. Η εξόρυξη μεταλλευμάτων παράγει μη αναστρέψιμες αλλαγές στις υδρογεωλογικές δομές. Η **περιβαλλοντική δικαιοσύνη** και τα οικολογικά οικονομικά έχουν διερευνήσει τις ασύμμετρες επιπλοκές για τους ντόπιους πληθυσμούς που ζουν στις εμπορευματικές μεθορίες. Οι κοινότητες γηγενών και γεωργών, των οποίων η διαβίωση και ο πολιτισμός είναι δεμένα με τη γη τους, έχουν υπάρξει μάρτυρες του τρόπου με τον οποίο η γη τους περιφράσσεται, αποσπάται ή μολύνεται.⁹

Πράγματι, ένα από τα χαρακτηριστικά της δεκαετίας του 2000 ήταν η σημαντική αύξηση των κοινωνικοπεριβαλλοντικών συγκρούσεων στις οποίες ενεπλάκησαν οι κοινότητες που αντιτίθενται στις εξορυκτικές δραστηριότητες και σε άλλες δραστηριότητες με υψηλό αντίκτυπο στη γη τους.¹⁰ Στη Λατινική Αμερική αυτές οι διαμφισβητήσεις έχουν φέρει στην επιφάνεια προτάσεις στη βάση εναλλακτικών οπτικών σχετικά με την έννοια της **ανάπτυξης**, οι οποίες αμφισβητούν τη **μεγέθυνση** ως κοινωνικό στόχο και αναπλαισιώνουν το νόημα της ευημερίας και της Φύσης. Στην Αφρική έχει προκύψει το αίτημα για επιστροφή στο **Ubuntu**, ένα αφρικανικό κοινωνικοπολιτιστικό πλαίσιο που εδράζεται σε αξίες όπως η αλληλεγγύη, η ομοφωνία και η αυτονομία. Ο Μαρτίνεθ Αλιέ¹¹ εντόπισε την ευκαιρία που προέκυψε για να δημιουργηθούν συμμαχίες μεταξύ των κινημάτων που προωθούν τη **buen vivir** στον Νότο και την ανάπτυξη στον Βορρά.

Εντούτοις, η προέλαση των ορίων εξόρυξης και ο αντίκτυπός τους δεν αφορά μόνο τον Νότο. Η κρίση και οι επακόλουθες διαρθρωτικές προσαρμογές, που έχουν επηρεάσει πρόσφατα την Ευρώπη, έχουν επιφέρει μια υποτίμηση του κόστους εργασίας

και την κατάργηση των υγειονομικών και περιβαλλοντικών ρυθμίσεων. Τα έργα εξόρυξης, τα οποία δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν στο παρελθόν, είναι πλέον όλο και περισσότερο εφικτά. Η εξόρυξη άνθρακα και χρυσού επιστρέφει στην Ευρώπη προκαλώντας βίαιες συγκρούσεις, όπως στην περίπτωση της Χαλκιδικής στη βόρεια Ελλάδα. Αυτή η τάση ενισχύεται από την έλευση των νέων τεχνολογιών, όπως η υδραυλική ρωγμάτωση για την άντληση αερίου, η οποία εξαπλώθηκε στις ΗΠΑ γρήγορα και πλέον και στην Ευρώπη, αλλά και οι βαθιές και μη θαλάσσιες γεωτρήσεις.

Καθώς εξαϋλώνονται τα φυσικά όρια, νέοι τρόποι επέκτασης του κεφαλαίου χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς παίρνουν μορφή. Οι διαδικασίες εμπορευματοποίησης της γνώσης των αυτοχθόνων, των περιβαλλοντικών υπηρεσιών και των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα (μέσω της αγοράς άνθρακα) αποτελούν παραδείγματα των νέων ορίων της συσσώρευσης.

Οι εμπορευματικές μεθόριοι και η αποανάπτυξη συνδέονται με τέσσερεις τρόπους. Πρώτον, η παρουσία εμπορευματικών μεθορίων είναι απαραίτητη στην εγγενή και αδιάκοπη τάση του καπιταλισμού να επεκτείνεται.

Δεύτερον, οι εμπορευματικές μεθόριοι μάς θυμίζουν ότι η **μεγέθυνση** επισύρει υψηλό κόστος σε ανθρώπους που βρίσκονται μακριά από τον τόπο όπου παραδίδονται τα εμπορεύματα. Τα εμπορεύματα που προμηθεύουν την αυξάνουσα παγκόσμια οικονομία προέρχονται από συγκεκριμένα μέρη, στα οποία ζουν άνθρωποι και οι ζωές αυτών των ανθρώπων μετασχηματίζονται με υψηλό κοινωνικό και περιβαλλοντικό κόστος και με δυσανάλογους τρόπους. Η πρόθεση της αποανάπτυξης δεν θα πρέπει να είναι μόνο η μείωση της κατανάλωσης των ανθρώπων στο σημείο παράδοσης των εμπορευμάτων, αλλά και η αμφισβήτηση των δομών παραγωγής στο σημείο της εξόρυξης. Η επιτυχημένη αμφισβήτηση της προσταγής για ατέρμονη οικονομική **μεγέθυνση** μπορεί να έχει άμεσες και θετικές επιδράσεις στις ζωές των κοινοτήτων σε αυτές τις μεθορίες.

Τρίτον, οι κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις της άντλησης πόρων αυξάνονται καθώς μειώνεται η ποιότητα και η διαθεσιμότητα των πόρων αυτών. Στην περίπτωση της εξόρυξης, ένα πολύ μεγαλύτερο μέγεθος αποβλήτων και μόλυνσης δημιουργείται σήμερα για να λαμβάνουμε την ίδια ποσότητα μεταλλευμάτων σε σχέση με την ποσότητα που λαμβάναμε την προηγούμενη δεκαετία. Το ερώτημα δεν είναι πλέον εάν υπάρχουν διαθέσιμοι πόροι, αλλά ποιο θα είναι το κοινωνικό και περιβαλλοντικό κόστος εάν συνεχιστεί η εξόρυξή τους.

Τέταρτον, στην Ευρώπη και στην Αμερική οι οικονομίες που πολύ πρόσφατα εισήγαγαν κυρίως πρώτες ύλες πλέον προωθούν την εξόρυξη εντός των δικών τους συνόρων, ευνοώντας νέες βιομηχανίες, δυναμικές και συγκρούσεις. Επομένως, η επέκταση των συνόρων εξόρυξης εξαπλώνεται από τον Νότο στον Βορρά και προς το κέντρο των καπιταλιστικών κοινωνιών.

Τέλος, μπορούν να προκύψουν ευκαιρίες διαμόρφωσης συμμαχιών μεταξύ του κινήματος για την αποανάπτυξη και των κινήματων που αντιτίθενται στην εξόρυξη, καθώς και ευκαιρίες πλαισίωσης καινοτόμων εναλλακτικών απέναντι στις αναπτυξιακές φόρμουλες που εξαρτώνται από την οικονομική μεγέθυνση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Joan Martinez-Alier, Giorgos Kallis, Sandra Veuthey, Mariana Walter και Leah Temper, «Social metabolism, ecological distribution conflicts, and valuation languages», στο *Ecological Economics*, τχ. 70, 2010, σελ. 153-8.

2. Jason W. Moore, «Sugar and the expansion of the early modern world-economy: Commodity frontiers, ecological transformation, and industrialization», στο *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center*, τχ. 23(3), 2000, σελ. 409-33.

3. Jason W. Moore, «The modern world-systems environmental history: Ecology and the rise of capitalism», στο *Theory and Society*, τχ. 32 (3), 2003, σελ. 307-77.

4. Ό.π.

5. Karl Marx, *Capital: A critique of political economy*, τόμ. 1, Penguin Classics, Λονδίνο 1976.

6. Moore, ό.π.

7. Ό.π.

8. Ό.π.

9. Martinez Alier κ.ά., 2010, ό.π.

10. Ό.π.

11. Ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Martinez-Alier, J., «Environmental justice and economic degrowth: An alliance between two Movements», στο *Capitalism, Nature, Socialism*, τχ. 23(1), 2012, σελ. 51-73.

Martinez-Alier, J., Kallis, G., Veuthey, S., Walter, M. και Temper, L., «Social metabolism, ecological distribution conflicts, and valuation languages», στο *Ecological Economics*, τχ. 70, 2010, σελ 153-8.

Marx K., *Capital: A critique of political economy*, τόμ. 1, Penguin Classics, Λονδίνο 1976.

Moore, J. W., «Sugar and the expansion of the early modern world-economy: Commodity frontiers, ecological transformation, and industrialization», στο *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center*, τχ. 23(3), 2000, σελ 409-33.

Moore, J. W., «The modern world-systems environmental history: Ecology and the rise of capitalism», στο *Theory and Society*, τχ. 32 (3), 2003, σελ. 307-77.

14

ΤΑ ΚΟΙΝΑ

Ζίλκε Χέλφριχ

Ντέιβιντ Μπόλιερ

Ομάδα Στρατηγικών για τα Κοινά

Τα κοινά αποτελούνται από μια εκτενή σειρά συστημάτων αυτοσυντήρησης και αυτοδιακυβέρνησης, που ανθούν κυρίως έξω από την αγορά και το κράτος, στην περιφέρεια της πολιτικής και των οικονομικών του κυρίαρχου ρεύματος. Ενώ λειτουργούν ως κοινωνικό συγκολλητικό στοιχείο και ενσαρκώνουν μια διαφορετική λογική από τη λογική του αγοραίου φονταμενταλισμού, τα κοινά είναι στην ουσία αόρατα. Εν γένει, δεν βασίζονται στο χρήμα, σε νομικά συμβόλαια ή γραφειοκρατικές εγκυκλίους, αλλά στην αυτοδιαχείριση και στην κοινή ευθύνη.

Τα κοινά συνήθως εκλαμβάνονται με δύο πρωταρχικές έννοιες: ως παράδειγμα διακυβέρνησης και διαχείρισης πόρων και ως σύνολο κοινωνικών πρακτικών σε, ουσιαστικά, όλα τα πεδία του ανθρώπινου μόχθου. Ως σύστημα διακυβέρνησης, ο όρος «κοινά» αναφέρεται στις νόρμες, στους κανόνες και στους θεσμούς που καθιστούν δυνατή την από κοινού διαχείριση συγκεκριμένων πόρων. Ως κοινωνικές πρακτικές, τα κοινά είναι πιο ευνόητα ως ρηματική φράση (μια κοινωνική διαδικασία) παρά ως ένα ουσιαστικό. Είναι ακριβέστερο να λέμε «παράγουμε από κοινού» ή «δημιουργούμε τα κοινά» παρά «τα κοινά» ως πράγμα. Τα κοινά δεν πέφτουν μόνα τους από τον ουρανό. Δεν είναι απλώς υλικοί ή άυλοι συλλογικοί πόροι, αλλά διαδικασίες κοινής επιμελητείας για πράγματα που κατέχει και διαχειρίζεται από κοινού ή *θα έπρεπε* να κατέχει και να διαχειρίζεται από κοινού μια κοινότητα (ένα δίκτυο ή ολόκληρη η ανθρωπό-

τητα). Αυτά τα πράγματα που δικαιούμαστε να χρησιμοποιήσουμε συλλογικά μπορεί να είναι δώρα της φύσης ή πόροι που έχουν παραχθεί συλλογικά, όπως η γνώση και οι πολιτισμικές τεχνικές, οι αστικοί χώροι, τα τοπία και αμέτρητα άλλα.

Ένας πόρος γίνεται μέρος των κοινών όταν αναλαμβάνει τη φροντίδα του μια κοινότητα ή ένα δίκτυο. Η κοινότητα, ο πόρος και οι κανόνες αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο.

Ο ορισμός των κοινών θέτει τεράστιες εννοιολογικές προκλήσεις στα συμβατικά οικονομικά και ακόμα και στις παραδοσιακές σπουδές των κοινών. Και οι δύο τείνουν να βλέπουν ότι τα κοινά ενυπάρχουν στον ίδιο τον πόρο. Στα συμβατικά οικονομικά είναι σύνηθες ένας πόρος να αποτελεί μέρος των κοινών, εάν η δυνατότητα αποκλειστικότητας σε αυτόν είναι δύσκολη και ο πόρος είναι «διαφιλονικούμενος» (η χρήση που κάνω σε έναν πόρο μειώνει την ικανότητά σου να τον χρησιμοποιήσεις κι εσύ). Ωστόσο, η κουλτούρα ή ένας κώδικας δεν τελειώνουν όταν χρησιμοποιούνται, δεν είναι «διαφιλονικούμενοι». Εντούτοις, πολλοί αναφέρονται σε αυτούς ως κοινά (όπως η Wikipedia και το ελεύθερο λογισμικό), γεγονός που υποδηλώνει ότι είναι αδύνατο να τεθεί μια συνεκτική προσέγγιση στα κοινά ως προς τους πόρους-κατηγορίες. Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία εν προκειμένω είναι η κοινωνική δέσμευση, οι γνώσεις και οι πρακτικές για τη διαχείριση του πόρου, ότι και να είναι αυτός ο πόρος. Μια πηγή τρεχούμενου νερού μπορεί να τύχει μιας διαχείρισης ως μέρος των κοινών –μέσω της περιορισμένης χρήσης για όλους και όχι μέσω διακρίσεων– ή μπορεί να περιφραχτεί, να μετατραπεί σε εμπόρευμα και να πουληθεί ως εμπορεύσιμο νερό. Στο επίκεντρο των κοινών και της παραγωγής από κοινού δεν βρίσκεται κάποιος «πόρος κοινής χρήσης», αλλά η ενεργή διαδικασία «διαμοιρασμού κοινών πόρων». Μπορούμε είτε να μοιραζόμαστε είτε όχι όλους τους πόρους, διαφιλονικούμενους (νερό, γη, ψάρια, κ.λπ) και μη (γνώσεις, κώδικες, κ.λπ). Αυτό εξαρτάται κυρίως από εμάς. Επομένως, τα κοινά αφορούν κυρίως τους τρόπους με τους οποίους συσχετιζόμαστε μεταξύ μας πριν χρησιμοποιήσουμε κάτι από κοινού.

Πριν να μπορέσουμε να δημιουργήσουμε κάτι κοινό, ωστόσο, πρέπει να ξεπεραστεί ένα πρόβλημα συλλογικού ιδεασμού. Όλοι θα πρέπει να μοιράζονται μια σαφή εικόνα του πράγματος προς διαμοιρασμό και με ποιον τρόπο θα μοιραστεί. Τα κοινά μπορεί να αποτύχουν εξαιτίας της κακής ηγεσίας, των ακατάλληλων δομών διακυβέρνησης ή απλώς εξαιτίας των σχέσεων εξουσίας σε έναν κόσμο της αγοράς.

Σύμφωνα με τη Διεθνή Συμμαχία για τη Γη (ILC), εκτιμάται ότι δύο δισεκατομμύρια άνθρωποι στον κόσμο επαφίενται άμεσα στα κοινά ως μοντέλο εφοδιασμού. Αν και υφίσταται εδώ και χιλιετίες ως ο προεπιλεγμένος τρόπος για την κοινωνική αναπαραγωγή, η δύναμη που έχει ως εναλλακτικό μοντέλο κοινωνικής αλλαγής ανακαλύφθηκε ξανά πολύ πρόσφατα. Μεγάλο μέρος του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος προέκυψε μέσα από τις έρευνες στα «καθεστώτα κοινής ιδιοκτησίας» των Βίνσεντ και Έλινορ Όστρομ

(Vincent και Elinor Ostrom), οι οποίοι το 1973 ίδρυσαν το Εργαστήριο Πολιτικής Θεωρίας και Ανάλυσης Πολιτικών στο Πανεπιστήμιο της Ιντιάνας. Μάλιστα, η Έλινορ Όστρομ θα κέρδιζε το Νόμπελ Οικονομικών το 2009. Τα κοινά ενισχύθηκαν, επίσης, όταν αναδύθηκαν οι νέες τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφορίας κατά τη δεκαετία του 1980.

Τα περισσότερα κοινά δεν έχουν να κάνουν ιδιαίτερα με τα ατομικά δικαιώματα ιδιοκτησίας, τις αγορές και τη γεωπολιτική εξουσία. Επικεντρώνονται στην επίλυση των πραγματικών προβλημάτων και ανταποκρίνονται στις ανάγκες των ανθρώπων παρέχοντας αποτελεσματική αυτοδιακυβέρνηση για έναν πόρο ή χώρο που μοιράζεται. Επομένως, τα κοινά καταλαμβάνονται και καταστρέφονται από τις δυνάμεις της αγοράς, τα κοινοβούλια και τις κυβερνήσεις σταθερά και διαρκώς. Αυτή η διαδικασία λέγεται *περίφραξη*. Ανά την ιστορία, οι περιφράξεις έχουν δικαιολογηθεί μέσω μιας αφήγησης η οποία στηρίζει εξίσου ένα από τα πιο διαδεδομένα δοκίμια των κοινωνικών επιστημών τα τελευταία χρόνια – *Η τραγωδία των κοινών*, που δημοσιεύτηκε το 1968 από τον Γκάρρετ Χάρντιν (Garrett Hardin). Το παραπλανητικό του μήνυμα συνεχίζει να έχει θέση στον κοινό νοου. Ο Χάρντιν λέει στους αναγνώστες του να φανταστούν «ένα βοσκοτόπι ανοιχτό σε όλους...». Υποστηρίζει ότι εάν όλοι μπορούν να βόσκουν τα ζώα τους σε μια κοινή γη, κανένας βοσκός δεν θα έχει κάποιο ορθολογικό κίνητρο από μόνος του για να κάνει πίσω. Αντιθέτως, θα βάλει στο βοσκοτόπι όσα περισσότερα ζώα μπορεί, το οποίο, *αναπόφευκτα*, θα πληγεί από την υπερεκμετάλλευση. Η πρακτική λύση που προτείνει ο Χάρντιν είναι η ατομική ιδιοκτησία ως τρόπος προστασίας της αποκλειστικότητας ή του ελέγχου από τα πάνω προς τα κάτω και του καταναγκασμού από τις αρχές.

Ο Χάρντιν, στην πραγματικότητα, δεν περιγράφει τα κοινά αλλά ένα καθεστώς ανοιχτής πρόσβασης, μια κατάσταση ελεύθερη για όλους χωρίς όρια, κανόνες και επικοινωνία μεταξύ των χρηστών. Αλλά τα κοινά έχουν όρια, συστήματα ελέγχου, τιμωρίας των τζαμπατζήδων και κοινωνικές νόρμες που δημιουργούν οι ίδιοι οι χρήστες σύμφωνα με την κατάστασή τους. Οι προϋποθέσεις στις οποίες μπορεί να ευδοκιμήσει η αυτοδιαχείριση συνοψίστηκαν στις αρχές σχεδιασμού που δημοσίευσε η Έλινορ Όστρομ το 1990 στο βιβλίο *Η Διακυβέρνηση των Κοινών*. Αυτές περιλαμβάνουν σαφώς ορισμένα όρια, αποτελεσματικό αποκλεισμό των μη εξουσιοδοτημένων, τοπικά προσαρμοσμένους κανόνες όσον αφορά την ιδιοποίηση και την παροχή των πόρων, ρυθμίσεις συλλογικών επιλογών που επιτρέπουν στους περισσότερους χρήστες να συμμετέχουν, έλεγχο, διαβαθμισμένες κυρώσεις για παραβάσεις κανόνων, εύκολη πρόσβαση σε μηχανισμούς επίλυσης συγκρούσεων και αναγνώριση από αρχές υψηλότερου επιπέδου.

Πολλοί οπαδοί των κοινών τονίζουν συνεχώς την παραγωγική πλευρά τους ως τρόπο δημιουργίας πλούτου. Στην περιγραφή του Γιότσι Μπένκλερ¹ (Yochai Benkler) για τα λεγόμενα **ψηφιακά κοινά** βλέπουμε «να αναδύονται πιο αποτελεσματικές πρα-

κτικές συλλογικής δράσης που αποκεντρώνονται αλλά δεν επαφίονται ούτε στο σύστημα τιμών ούτε σε μια διαχειριστική δομή». Τα κοινά υπερτερούν, υπερβαίνοντας τον ανταγωνισμό, μέσα από τη συνεργασία. Για τον Μπένκλερ, αυτό είναι «συναδελφική παραγωγή με βάση τα κοινά», δηλαδή συνεργατικά συστήματα χωρίς ιδιοκτησιακό καθεστώς που βασίζονται στον «διαμοιρασμό πόρων και προϊόντων μεταξύ ευρέως διανεμημένων και χαλαρά συνδεδεμένων ατόμων».²

Τα τελευταία χρόνια, ένα πολύ νέο κίνημα για τα κοινά –που συνεργάζεται με ερευνητές– έχει αναπτύξει μια θεωρία περί των κοινών ως πολιτική φιλοσοφία και ατζέντα πολιτικής. Αυτό το δίκτυο αντιμάχεται τις ηθικές και πολιτικές δικαιολογίες για την έγερση περιφράξεων, που σήμερα χρησιμοποιούνται υπέρ της ιδιωτικής (εταιρικής) ιδιοκτησίας της εθνοβοτανικής γνώσης, των γονιδίων, των μορφών ζωής και των συνθετικών νανοϋλικών. Οι στρατηγικές της αποανάπτυξης πρέπει να αντιμετωπίσουν αυτές τις (νέες) περιφράξεις, που διαγκωνίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις, επιβάλλουν έναν ακραίο ατομισμό και μετατρέπουν τους πολίτες σε απλούς καταναλωτές. Πάνω σε αυτή τη βάση αναδύεται μια συμμαχία με το κίνημα των κοινών.

Στην πραγματικότητα, και οι δύο θεωρίες επανερμηνεύουν την έννοια του πλούτου, καθώς τη συνδέουν με μια ιδέα «ενισχυμένης ελευθερίας για συνδετότητα». Μια κριτική της **μεγέθυνσης** θέτει το πλαίσιο (τι να κάνουμε;), ενώ τα κοινά αναπτύσσουν μια αφήγηση για το πώς να ζούμε και να δομούμε τις κοινωνικές μας σχέσεις εντός αυτού του πλαισίου. Η αποανάπτυξη μάς βοηθά να καταλάβουμε τον χαρακτήρα του κατεπείγοντος, να δραπετεύσουμε από τη «σιδερένια φυλακή του καταναλωτισμού», ενώ η παραγωγή από κοινού δείχνει πώς μοιάζει και πώς νιώθει κανείς σε μια «κουλτούρα πέραν του καταναλωτισμού». Οι οπαδοί των κοινών τείνουν να προτάσσουν μια «λογική της αφθονίας», την πρόταση ότι θα υπάρχουν αρκετά τα οποία θα παράγονται για όλους, εφόσον μπορούμε να δημιουργήσουμε μια αφθονία στις σχέσεις, στα δίκτυα και στις μορφές συνεργατικής διακυβέρνησης. Αυτού του τύπου η αφθονία μπορεί να μας βοηθήσει να αναπτύξουμε πρακτικές που να σέβονται τα όρια στη μεγέθυνση και να διευρύνουν την ελευθερία όλων να δρουν αυτοκαθοριστικά.

Επιπλέον, η παραγωγή από κοινού *μπορεί* να συνεισφέρει ενεργά στην απούλοποίηση της παραγωγής και της κατανάλωσης με τρεις τρόπους: Πρώτον, μπορεί να επανατοπικοποιήσει την παραγωγή (πολλά κοινά είναι συνδεδεμένα με μια γεωγραφική επικράτεια), δεύτερον, η παραγωγή από κοινού μπορεί να εντατικοποιήσει τη χρήση μέσω της συν-χρήσης και της συνεργατικής και συμπληρωματικής χρήσης, κάτι που με τη σειρά του μπορεί είτε να αποτρέψει είτε να εντείνει τα φαινόμενα αναπήδησης, τρίτον, η παραγωγή από κοινού μπορεί να συνενώσει την παραγωγή και την κατανάλωση σε μια διαδικασία «καταναλωτικής παραγωγής».³ Έχει σημασία να τονίσουμε, ωστόσο, ότι οι ενδυναμωμένοι κοινωνικοί δεσμοί από μόνοι τους ωθούν την απούλοποίηση, επειδή έχουν ως βάση την ανάγκη και όχι τη δημιουργία της ανάγκης.

Συνοπτικά, τα κοινά και η αποανάπτυξη αλληλοσυμπληρώνονται. Τα κοινά προτείνουν ριζικά δημοκρατικές λύσεις που δεν εναντιώνουν τα περιβαλλοντικά ζητήματα απέναντι στην κοινωνική δικαιοσύνη. Οι αρχές της παραγωγής από κοινού δεν χρειάζονται την **οικονομική μεγέθυνση** για να ευδοκιμήσουν. Αντιθέτως, βοηθούν στην αντικατάσταση της πολιτισμικής προσταγής «να έχουμε παραπάνω» με εναλλακτικές κοινωνικές σφαίρες που δείχνουν ότι το «να κάνουμε μαζί» μπορεί να επισκιάσει το «να έχουμε» και, επομένως, να φέρουν την «αποανάπτυξη» και την «ποιότητα ζωής» σε καλύτερη ευθυγράμμιση. Επιπλέον, η επικέντρωση του κινήματος των κοινών στα δικαιώματα (πνευματικής) ιδιοκτησίας έχει το προτέρημα ότι υποσκάπτει έναν θεμελιώδη πυλώνα του καπιταλισμού και, επομένως, της μεγέθυνσης.

Εάν φανταστούμε πάλι «την οικονομία» μέσω των βασικών ιδεών των κοινών, όπως η διανεμόμενη παραγωγή, η δικτύωση, η συλλογική ιδιοκτησία και η επιμελητεία, τότε μπορούμε να αγκαλιάσουμε την ιδέα ενός οικονομικού συστήματος υψηλής απόδοσης, απορρίπτοντας τις καπιταλιστικές αντιλήψεις και θεσμούς (εταιρείες, παγκόσμιες αγορές, ανταγωνισμό, εργασία) (βλ. **καπιταλισμό**).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Yochai Benkler, *The wealth of networks: How social production transforms markets and freedom*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 2006, σελ. 63.
2. Ό.π.
3. Στο πρωτότυπο «prosumption», δηλαδή συνδυασμός των όρων «production» (παραγωγή) και «consumption» (κατανάλωση). [ΣΤΜ]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- The Commoner*. A web journal for other values. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο: www.commoner.org.uk (χρόνος έναρξης λειτουργίας 4/9/2013/).
- Benkler, Y., *The wealth of networks: How social production transforms markets and freedom*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 2006.
- Bollier, D., Helfrich, S. και Heinrich Boll Foundation (επιμ.), *The wealth of the Commons: A world beyond market and state*, Levellers Press, Άμχερστ Μασσαχουσέτης 2012. Διαθέσιμο και στο διαδίκτυο www.wealthofthecommons.org (χρόνος έναρξης λειτουργίας 3/3/2013).
- Linebaugh, P., (lav. 8-10, 2010) «Some principles of the Commons», *Counterpunch*. Διαθέσιμο και στο διαδίκτυο www.counterpunch.org/2010.01/08/some-principles-of-the-commons (χρόνος έναρξης λειτουργίας 1/7/2013).

Ostrom, E., *Governing the Commons: The evolution of institutions for collective action*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 1990.

Weber, A., «Enlivenment: Toward a fundamental shift in the concepts of nature, culture and politics» στο *Series on Ecology*, τχ. 31, Heinrich Boell Foundation, 2013. Διαθέσιμο και στο διαδίκτυο <http://commonsandecconomics.org/2013/05/15/a-new-bios-for-the-economic-system> (χρόνος έναρξης λειτουργίας 3/2/2014).

15

ΣΥΜΒΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑ

Μάρκο Ντέριου

Τμήμα Τεχνών, Λογοτεχνίας, Ιστορίας και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο της Πάρμας

Ο Ιβάν Ίλιτς καταλήγει στην ιδέα του περί συμβιωτικότητας διαβάζοντας το κείμενο *Physiologie du goût ou méditations de gastronomie transcendante*,¹ ένα κείμενο γραμμένο το 1825 από τον Ζαν Αντέλμ Μπριγιιά-Σαβαρέν (Jean Anthelme Brillat-Savarin).² Η σκέψη του Ίλιτς, ωστόσο, ξετυλίγεται περίπλοκα και δεν αποτελεί μόνο μια υπενθύμιση της σημασίας του κοινωνικού δεσμού. Για τον Ίλιτς, η λέξη «συμβιωτικότητα» δεν σημαίνει χαρά ή ανεμελιά. Παραπέμπει σε μια κοινωνία στην οποία τα σύγχρονα εργαλεία χρησιμοποιούνται από όλους με έναν ολοκληρωμένο και κοινό τρόπο, χωρίς να εξαρτάται από κάποιον φορέα ειδικών που τα ελέγχουν.

Οι σκέψεις του Ίλιτς για τη συμβιωτικότητα προκύπτουν από μια επίγνωση που η βιομηχανική μεγέθυνση μάς αναγκάζει να αποδεχόμαστε, δηλαδή ότι υπάρχουν συγκεκριμένα «κατώφλια» ευημερίας που δεν δύνανται να ξεπεραστούν. Όταν οι θεσμοί που σχετίζονται με την ιατρική, την εκπαίδευση ή τα οικονομικά αναπτύσσονται πέρα από έναν συγκεκριμένο βαθμό, οι αρχικοί σκοποί για τους οποίους σχεδιάστηκαν αλλάζουν. Οι θεσμοί γίνονται απειλή για την ίδια την κοινωνία.

Για τον Ίλιτς, η συμβιωτικότητα είναι το «αντίθετο της βιομηχανικής παραγωγικότητας». Στην πραγματικότητα, η φαινομενική ελευθερία, την οποία εγγυάται η μεγέθυνση των βιομηχανικά παραγόμενων συσκευών, φτωχαίνει την ανθρωπότητα και περιορίζει τις δυνατότητές της. Στην πραγματικότητα, τα βιομηχανικά εργαλεία συχνά φέρνουν αυτό που ο Ίλιτς αποκαλεί «ριζικό μονοπώλιο». Το μονοπώλιο εδώ δεν

αφορά τις εναλλακτικές μιας συγκεκριμένης κατηγορίας, αλλά το γεγονός ότι η προσφορά εμπορευμάτων ή υπηρεσιών, που παράγονται βιομηχανικά, καταλήγει να αποσπά από τους ανθρώπους την ελευθερία να παράγουν αγαθά μόνοι τους ή να ανταλλάσουν και να μοιράζονται αυτά που χρειάζονται έξω από την αγορά.

Καθώς οι ανάγκες μας μετασχηματίζονται σε εμπορεύματα, τα νέα εμπορεύματα δημιουργούν νέες ανάγκες. Επομένως, το μέγεθος της ευημερίας δεν ισοδυναμεί με μια δυσανάλογη αύξηση της παραγωγής, αλλά με μια λογική ισορροπία μεταξύ αγαθών και εμπορευμάτων, επιτρέποντας μια συνέργεια μεταξύ αξίας και ανταλλακτικής αξίας. Αυτή η λογική ξεχωρίζει τη συνεισφορά του Ίλιτς από την παραδοσιακή οικολογική σκέψη, η οποία επικεντρώνεται κυρίως στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της παραγωγής. Ακόμα και με προϊόντα με μεγαλύτερη οικολογική απόδοση, ο Ίλιτς τονίζει ότι μια κοινωνία της αφθονίας, μέσω του ριζικού μονοπωλίου, παραλύει τους ανθρώπους και εξουδετερώνει την **αυτονομία** τους: «Αυτό το ριζικό μονοπώλιο θα συνόδευε την ταχεία μεταφορά ακόμη και αν οι κινητήρες λειτουργούσαν με την ακτινοβολία του ήλιου και τα οχήματα φτιάχνονταν από αέρα».³

Επομένως, τα εργαλεία που έχει δημιουργήσει η κοινωνία αποδεικνύονται ανεπαρκή για να εγγυηθούν τη βιωσιμότητά της υπό μια κοινωνική έννοια – όχι μόνο υπό μια περιβαλλοντική. Η απελευθερωμένη βιομηχανοποίηση παράγει εργαλεία που είναι φαινομενικά απαραίτητα, αλλά κυρίως υποτιμούν την ατομική **αυτονομία** και εξαναγκάζουν τους ανθρώπους να εξαρτώνται όλο και περισσότερο από εμπορεύματα για τα οποία θα πρέπει να δουλεύουν όλο και περισσότερο. Το αποτέλεσμα, ισχυρίζεται ο Ίλιτς, είναι ότι ο βαθμός μεγέθυνσης της ματαιώσης ξεπερνά τον βαθμό παραγωγής, που συνεπάγεται μια μορφή «εκσυγχρονισμού της φτώχειας». Για τον Ίλιτς, τα συμβιωτικά εργαλεία αποτελούν προϋπόθεση για την πραγματοποίηση της **αυτονομίας**, η οποία εκλαμβάνεται ως η εξουσία του ελέγχου της χρήσης των πόρων για την κάλυψη των αναγκών μας.

Εδώ μπορεί κανείς να εντοπίσει μια σύνδεση με τη θεματική της αλλοτρίωσης στον Μαρξ. Όμως, η αλλοτρίωση που περιγράφει ο Ίλιτς δεν εξαρτάται από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Δεν αποτελεί ζήτημα ιδιοκτησίας ή αναδιανομής, αλλά της εγγενούς λογικής που είναι ενσωματωμένη στο εργαλείο. Κάποια εργαλεία είναι εγγενώς καταστροφικά, ισχυρίζεται ο Ίλιτς, άσχετα από τον ιδιοκτήτη ή τον χρήστη τους. Σύμφωνα με τον Ίλιτς, κάποια εργαλεία έχουν σχεδιαστεί για να παράγουν νέα ζήτηση και μορφές δουλειάς ώστε να καθιστούν τη βιομηχανική κοινωνία με την οξυμένη οικονομία της αγοράς απαραίτητη.

Από την άλλη πλευρά, το εργαλείο είναι συμβιωτικό εάν μπορεί να χρησιμοποιείται και να προσαρμόζεται εύκολα για τον σκοπό που επιλέγει το άτομο και εάν έχει ως αποτέλεσμα την επέκταση της ελευθερίας, της **αυτονομίας** και της ανθρώπινης δημιουργικότητας. Ο Ίλιτς αναφέρει τα οδικά δίκτυα, τα αεροσκάφη, τα ορυχεία επιφα-

νειακής εκμετάλλευσης και το σχολείο ως παραδείγματα εργαλείων που δεν είναι συμβιωτικά, ενώ θεωρεί το ποδήλατο, τη ραπτομηχανή, το τηλέφωνο και το ραδιόφωνο ως συμβιωτικά εργαλεία. Ωστόσο, η συμβιωτικότητα των άλλων συσκευών είναι πιο σύνθετη. Σκεφτείτε, για παράδειγμα, τον υπολογιστή και το διαδίκτυο. Θα μπορούσαν να είναι συμβιωτικά σύμφωνα με τον Ίλιτς;

Στο έργο του *Εργαλεία της Συμβιωτικότητας*⁴ ο Ίλιτς βλέπει τον υπολογιστή, την πληροφορική και γενικά ό,τι εντάσσουμε στον λεγόμενο ψηφιακό πολιτισμό και την κυβερνητική ως αντιφατικά αντικείμενα. Σε άλλα κείμενά του ο στοχαστής αναρωτιέται εάν ο υπολογιστής ενθαρρύνει την αποσωματοποιημένη σκέψη. Τονίζει τον φόβο του ότι οι άνθρωποι μπορεί να εξαρτώνται όλο και περισσότερο από τους υπολογιστές για να μιλούν και να σκέφτονται – όπως είμαστε εξαρτημένοι από τα αυτοκίνητα. Στο έργο του *Κοινωνία χωρίς σχολεία*⁵ ο Ίλιτς θεωρεί ότι τα δίκτυα υπολογιστών και η δυνατότητα δημιουργίας σχέσεων μεταξύ ομοιογενών ομάδων, με βάση παρόμοια ενδιαφέροντα, στην ίδια πόλη ή ακόμα και σε απομακρυσμένες περιοχές, αποτελούν ένα εναλλακτικό μέσο συνάντησης και δημιουργίας κοινωνικών σχέσεων και μάθησης σε σχέση με τις παραδοσιακές μορφές της τυποποιημένης εκπαίδευσης.⁶ Γι' αυτό τον λόγο ο Μάικλ Σλάτερι⁷ (Michael Slattery), ο οποίος διαχειρίζεται την ιστοσελίδα *Convivial Tools* (<http://convivialtools.org>), ισχυρίζεται ότι ο Ίλιτς υπήρξε ο πρόδρομος της ψηφιακής επανάστασης. Ανακαλεί με ποιον τρόπο ο μηχανικός ηλεκτρονικών υπολογιστών Λι Φελζενστάιν, ένας σχεδιαστής του Osborne 1, του πρώτου βιομηχανικού λάπτοπ, είχε διαβάσει το κείμενο του Ίλιτς και θεώρησε τον υπολογιστή του συμβιωτικό εργαλείο. Θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει ότι η κριτική εξέταση της αλλαγής της αντίληψης της ταχύτητας, του χρόνου και της εικόνας και η αξία των σχέσεων διά ζώσης δεν καθιστούν ιδιαίτερα ισοδύναμη τη θέση του Ίλιτς με τη θέση των θιασωτών της λεγόμενης δικτυακής κοινωνίας.

Σε κάθε περίπτωση, η συζήτηση αποκαλύπτει τους τρόπους με τους οποίους ο ορισμός του συμβιωτικού του Ίλιτς φαίνεται έως έναν βαθμό να περιέχει μια αβεβαιότητα και αμφισημία. Αληθεύει ότι ο Ίλιτς αναφέρεται ρητά στη δομή του εργαλείου και όχι στη δομή ή τον χαρακτήρα του ατόμου και της κοινότητας. Ωστόσο, ένας αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ συμβιωτικών και μη συμβιωτικών εργαλείων ενέχει τον κίνδυνο να παραβλέψουμε δύο ζωτικές διαστάσεις του επιχειρηματός του.

Η πρώτη είναι ότι τα τεχνικά εργαλεία δεν υφίστανται σε κενό, έχουν εμβαπτιστεί σε δίκτυα κοινωνικών και έμφυλων σχέσεων. Ο Ίλιτς φαίνεται να προτάσσει τη δομή του αντικειμένου ή να την τοποθετεί πάνω από τη δομή των σχέσεων. Από μια άποψη, είναι μια βέβαιη δομή σχέσεων η οποία οδήγησε στην εφεύρεση των πρώτων όπλων, του αυτοκινήτου, του αεριωθούμενου ή της ατομικής βόμβας. Από την άλλη, στη δομή μιας μη συμβιωτικής σχέσης η χρήση οποιουδήποτε εργαλείου, ακόμα και ενός φαινομενικά συμβιωτικού, θα λειτουργήσει ενάντια στην **αυτονομία** και στην ελευθερία της

επιλογής των ανδρών, των γυναικών και των παιδιών. Επομένως, οποιοδήποτε εργαλείο ταιριάζει σε ένα πεδίο εφαρμογής κοινωνικών και έμφυλων σχέσεων και, έως έναν βαθμό, εκφράζει τη δομή των σχέσεων αυτών. Επομένως, η δομή των κοινωνικών σχέσεων και η δομή του εργαλείου συν-προσδιορίζονται και εξελίσσονται με έναν κυκλικό τρόπο χωρίς ενιαία κατεύθυνση.

Από εδώ καταλήγουμε στη δεύτερη διάσταση. Κάποια εργαλεία –πιθανόν και το διαδίκτυο– φαίνεται να εμπίπτουν σε μια γκρίζα ζώνη και να επιδεικνύουν κάποιον βαθμό σχετικότητας και δυναμισμού, τα οποία, αναλόγως πλαισίου, μπορούν να κλίνουν περισσότερο προς την αξία χρήσης τους ή προς την ανταλλακτική τους αξία. Έως έναν βαθμό, εάν η δομή των κοινωνικών σχέσεων μπορεί να αλλάξει, μπορεί να αλλάξει και ο συμβιωτικός ή μη συμβιωτικός χαρακτήρας ενός εργαλείου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Βαλεντίνα Μπόρμανς⁸ (Valentina Borremans) έχει εκφράσει την ανάγκη για μια νέα επιστημονική κατεύθυνση των ερευνών για τα συμβιωτικά εργαλεία και τις πολιτισμικές, κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις που θα μπορούσαν να υπερασπιστούν την αξία χρήσης τους.

Ο Ίλιτς τονίζει σε διάφορα σημεία ότι δεν υπάρχει λόγος να αποκλειστεί από μια συμβιωτική κοινωνία οποιοδήποτε ισχυρό εργαλείο ή μορφή κεντρικής παραγωγής. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι η κοινωνία διασφαλίζει μια ισορροπία μεταξύ των εργαλείων που παράγει για να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις για τις οποίες δημιουργήθηκαν και των εργαλείων που θα προάγουν την εφεύρεση και την προσωπική ολοκλήρωση. «Η συμβιωτική ανοικοδόμηση απαιτεί την παύση του τωρινού μονοπωλίου της βιομηχανίας, αλλά όχι την κατάργηση ολόκληρης της βιομηχανικής παραγωγής».⁹ Η συμβιωτική κοινωνία δεν μένει ακίνητη ή παγωμένη. «Μια κοινωνία χωρίς αλλαγές θα ήταν ανυπόφορη για τους ανθρώπους, όπως η σημερινή κοινωνία της διαρκούς αλλαγής. Η συμβιωτική ανοικοδόμηση απαιτεί όρια στον ρυθμό της αλλαγής».¹⁰

Η μετάβαση σε μια μεταβιομηχανική κοινωνία είναι ένα πιθανό άνοιγμα προς ένα πρότυπο κοινωνίας βάσει του οποίου οι τρόποι και τα μέσα παραγωγής θα είναι ποικίλα και δεκτικά στην προσωπική πρωτοβουλία. Ενώ η βιομηχανική παραγωγή είναι τυποποιημένη, μακροπρόθεσμα, η συμβιωτική παραγωγή θα ενθαρρύνει την προσωπική δημιουργικότητα και την καινοτομία μέσω της συνεργασίας. Η μετάβαση από την παραγωγικότητα στη συμβιωτικότητα είναι, με κάποιους τρόπους, η μετάβαση από την οικονομική σπάνη στον αυθορμητισμό και την πολυτέλεια μιας οικονομίας του δώρου.

Αναμφίβολα, η συνεισφορά του Ιβάν Ίλιτς στη «συμβιωτικότητα» έχει υπάρξει η κύρια πηγή έμπνευσης για τους θεωρητικούς της αποανάπτυξης, με πρώτο τον Σερζ Λατούς.¹¹ Από την οπτική της αποανάπτυξης, η συμβιωτικότητα αποτελεί μία από τις βασικές ανθρωπολογικές κατασκευές της. Αντιπροσωπεύει την πίστη στη δυνατότητα

ύπαρξης χώρου για σχέσεις, αναγνώριση, ευχαρίστηση και γενικά καλή ζωή, και, ως εκ τούτου, μειώνει την εξάρτηση από ένα βιομηχανικό και καταναλωτικό σύστημα.

Ο Ίλιτς, όμως, δεν χρησιμοποίησε τον όρο «αποανάπτυξη». Πίστευε ότι το ανάποδο μιας προοδευτικά εκσυγχρονισμένης φτώχειας ήταν μια μορφή «σύγχρονης ύπαρξης», την οποία αποκαλούσε «συμβιωτική λιτότητα» και η οποία θα μπορούσε να αποτελεί μια διαδικασία πολιτικής επιλογής για «να διαφυλάξουμε την ελευθερία και τη χρήση των συμβιωτικών εργαλείων» και βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτό που τώρα εννοούμε έχοντας ως προοπτική την εκούσια αποανάπτυξη:

Ας αποκαλέσουμε σύγχρονο βιοπορισμό τον τρόπο ζωής που κυριαρχεί σε μια μεταβιομηχανική οικονομία, στην οποία οι άνθρωποι έχουν επιτύχει να μειώσουν την εξάρτησή τους από την αγορά προστατεύοντας –με πολιτικά μέσα– μια κοινωνική υποδομή στην οποία οι τεχνικές και τα εργαλεία χρησιμοποιούνται κυρίως για να δημιουργούν αξίες χρήσης, που ούτε μετριούνται ούτε μπορούν να μετρηθούν από επαγγελματίες δημιουργούς αναγκών.¹²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φυσιολογία του γούστου ή στοχασμοί πάνω στην υπερβατική γαστρονομία. [ΣτΜ]
2. Jean Anthelme Brillat-Savarin, *Physiologie du goût ou méditations de gastronomie transcendante*, A. Sautetet, Παρίσι 1825.
3. Ivan Illich, *The right to useful unemployment*, Marion Boyars, Λονδίνο 1978, σελ. 73.
4. Ivan Illich, *Tools for conviviality*, Fontana/Collins, Γλασκόβη 1973. Στα ελληνικά ο τίτλος του βιβλίου έχει αποδοθεί ως *Ευτραπελία*.
5. Ivan Illich, *Deschooling society*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1971.
6. Ό.π.
7. <http://convivialtools.org> (πρόσβαση στις 3 Νοεμβρίου 2013).
8. Valentina Borremans, *Guide to convivial tools*, Library Journal Special Report, 13, R.R. Bowker Company, Νέα Υόρκη 1979, σελ. 4. Η έκδοση περιλαμβάνει πρόλογο του Ιβάν Ίλιτς.
9. Ivan Illich, *Toward a history of needs*, Pantheon, Νέα Υόρκη 1978, σελ. 88.
10. Ό.π., σελ. 91.
11. Serge Latouche, *Pour sortir de la société de consommation. Voix et voies de la décroissance*, Les liens qui libèrent, Παρίσι 2010.
12. Illich 1978, ό.π., σελ. 52.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Borremans, V., *Guide to convivial tools, Library Journal Special Report, 13, R.R. Bowker Company, Νέα Υόρκη 1979.*
- Brillat-Savarin, J. A., *Physiologie du goût ou méditations de gastronomie transcendante, A. Sautelet, Παρίσι 1825.*
- Illich, I., *Deschooling society, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1971.*
- , *Tools for conviviality, Fontana/Collins, Γλασκόβη 1973..*
- , *The right to useful unemployment, Marion Boyars, Λονδίνο 1978.*
- , *Toward a history of needs, Pantheon, Νέα Υόρκη 1978.*
- Latouche, S., *Pour sortir de la société de consommation. Voix et voies de la décroissance, Les liens qui libèrent, Παρίσι 2010.*

16

ΔΑΠΑΝΗ

Ονόφριο Ρομάνο

Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο του Μπάρι «ΑΛΝΤΟ ΜΟΡΟ»

Η κατανάλωση ενέργειας έχει δύο μέρη. Το πρώτο είναι απαραίτητο για τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της ζωής. Το δεύτερο αφορά τις μη παραγωγικές δαπάνες, όπως η πολυτέλεια, το πένθος, ο πόλεμος, η θρησκεία, τα παιχνίδια, τα θεάματα, οι τέχνες ή η αποκλίνουσα σεξουαλική δραστηριότητα. Στο σύνολό τους, αυτές οι δραστηριότητες –που έχουν τις ιδιότητες ώστε να προσδιορίζονται ως *dépense*—¹ αποτελούν αυτοσκοπούς. Κάθε κοινωνία έχει πλεόνασμα ενέργειας, η οποία είναι ακριβώς η ενέργεια που δεν απαιτείται αποκλειστικά για την αναπαραγωγή της ζωής.

Με μια ευρύτερη έννοια, η οποία περιλαμβάνει τη φύση, η *δαπάνη* καταδεικνύει αυτό το μερίδιο της ενέργειας που δεν μπορεί να αξιοποιηθεί από ζωντανούς οργανισμούς εξαιτίας των βιολογικών τους ορίων. Αυτή η ποσότητα συνεχίζει να κυκλοφορεί στο περιβάλλον ασκόπως εως ότου εξαφανιστεί μόνη της.

Ο Ζορζ Μπατάιγ εισάγει αυτό τον ορισμό της πλεονάζουσας ενέργειας στο δοκίμιό του «Η έννοια της δαπάνης» που δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο περιοδικό *La Critique Sociale*.² Όπως με όλες τις θεωρητικές κατασκευές του Μπατάιγ, το περιεχόμενο και τα όρια της δαπάνης είναι ευέλικτα και δεν ορίζονται ποτέ ως αξιωματικά. Υπάρχουν επτά διαφορετικές εκδοχές μόνο αυτού του δοκιμίου. Ο Μπατάιγ τελικά επιχείρησε να κατασκευάσει ένα θεωρητικό σχήμα για μια «γενική οικονομία» κινούμενος από την ιδέα της δαπάνης. Οι πρώτες αποσπασματικές εκδοχές δημοσιεύτηκαν στα δοκίμια *L'Économie à la mesure de l'univers*³ και *La limite de l'utile*⁴ (εκδόθηκε στα

άπαντα μετά τον θάνατό του, το 1976). Το σχήμα του παρουσιάστηκε ολοκληρωμένο στο έργο *La part maudite*,⁵ το οποίο ακολούθησε ένα δεύτερο μέρος με τίτλο *Histoire de l'érotisme*⁶ και κατόπιν ένα τρίτο και τελικό μέρος με τίτλο *La Souveraineté*.⁷ Κάποιες αντηχήσεις της δαπάνης μπορούν να εντοπιστούν στις φροϋδικές έννοιες της *Ver-ganglichkeit* (παροδικότητα) και της ενόρμησης του θανάτου,⁸ αλλά κυρίως στην ανάλυση του *ποτλάτς* στο *Δώρο* (1925) του Μαρσέλ Μος. Όλα αυτά τα έργα ασχολούνται με την ανησυχητική τάση των ανθρώπων και των κοινωνιών προς την απώλεια, αντιστρέφοντας τη φερόμενη «φυσική» τους κλίση σε προσωπική εξέλιξη.

Σε ένα ανθρωπολογικό πλαίσιο, η ενέργεια θα μπορούσε να οριστεί εκ νέου ως το καύσιμο της δράσης, δηλαδή το καύσιμο που μας καλεί να δράσουμε. Στο μέρος της ενέργειας που χρησιμοποιεί ένα ζωντανό ον είτε για να τραφεί είτε για να αναπτυχθεί βιολογικά, ο Μπατάιγ αποδίδει τον όρο «δουλοπρεπές». Όντως, η βιολογική διαβίωση και μόνο μπορεί να επιτευχθεί ξοδεύοντας μόνο μια ελάχιστη μερίδα του συνόλου της διαθέσιμης ενέργειας. Το βασικό πρόβλημα βρίσκεται στην υπολειπόμενη ενέργεια, η οποία υπερβαίνει το μερίδιο που αφιερώνεται για τέτοια δουλοπρεπή χρήση. Η πλεονάζουσα ενέργεια απαιτεί μια «κυρίαρχη» χρήση. Είναι απαραίτητη η επιλογή ενός προορισμού του καυσίμου δράσης με βάση τη φιλοσοφική πρόθεση μιας πολιτικής προοπτικής.⁹ Αυτό που μας κάνει «ανθρώπους» είναι η κυρίαρχη αξιοποίηση της πλεονάζουσας ενέργειας. Τα διαφορετικά μοντέλα χρήσης της πλεονάζουσας ενέργειας χαρακτηρίζουν και διακρίνουν διαφορετικά είδη κοινωνιών ανά τον χώρο και τον χρόνο. Το πλεόνασμα μπορεί να αναλωθεί σε μια θυσία ή μια γιορτή, στον πόλεμο ή στην ειρήνη. Η θιβητιανή κοινωνία, για παράδειγμα, αξιοποιεί την πλεονάζουσα ενέργεια σχεδόν αποκλειστικά για να στηρίζει μια συγκεκριμένη τάξη μοναχών.

Ο τρόπος που χειρίζονται οι άνθρωποι την πλεονάζουσα ενέργεια είναι κρίσιμος. Υπό αυτή την έννοια, η πλεονάζουσα ενέργεια είναι ένα «καταραμένο μερίδιο»: εξαναγκάζει τους ανθρώπους να αμφισβητούν το νόημα της ζωής και την πορεία τους στον κόσμο. Η μη χρήση της πλεονάζουσας ενέργειας θα σηματοδοτούσε την ανικανότητα των ανθρώπων να ασκούν τις ίδιες τις ελευθερίες τους. Για τον λόγο αυτό, όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες έχουν σχεδιάσει τελετουργικές μορφές δαπάνης – δηλαδή, μορφές καταστροφής αυτής της ενέργειας που βρίσκεται πέρα από το δουλοπρεπές.

Αυτές οι μορφές τελετουργίας έχουν διαφορετικούς βαθμούς επιτήδευσης και ανταποκρίνονται σε διαφορετικές λειτουργίες:

- Εξυπηρετούν στον εξανθρωπισμό της πλεονάζουσας σπατάλης, καθώς τη φέρνουν από το βασίλειο των ανεξέλεγκτων φυσικών διαδικασιών στη σφαίρα της κουλτούρας και του συμβολικού.
- Απελευθερώνουν ενέργεια από την ωφελιμιστική διάσταση (τη βιολογική-λει-

τουργική) για να έχουν πρόσβαση στο ιερό – μάλιστα, η καταστροφή των αντικειμένων στοχεύει στην καταστροφή της δουλοπρεπούς κατάστασής τους ως χρήσιμα πράγματα, ώστε να επανατοποθετηθούν στη σφαίρα του ιερού (αυτό είναι το πραγματικό νόημα της θυσίας, δηλαδή η παραγωγή ιερών πραγμάτων μέσα από την τελετουργική τους καταστροφή).

- Διαγράφουν την υλική διάσταση της αγχώδους παρουσίας του πλεονάσματος και, ως εκ τούτου, της απαίτησης του «υπάρχειν» και του «δραν».

Η έννοια της δαπάνης μάς βοηθά να αναγνωρίσουμε μια κεντρική τρύπα στην «κοινωνία της **μεγέθυνσης**». Πώς θα πρέπει να χειριστούμε την εξάλειψη του προβλήματος της ενέργειας και του πλεονάσματος; Η λατρεία της δουλοπρέπειας βρίσκεται όντως στα θεμέλια αυτής της κοινωνίας. Η νεωτερικότητα αναδύθηκε σε ένα πλαίσιο υπαρξιακού κατεπείγοντος και φόβου για την επιβίωση του είδους, που εξαπλώθηκε εξαιτίας μιας απρόσμενης δημογραφικής έκρηξης (και, κατά συνέπεια, αύξησης των κοινωνικών αναγκών) που δεν ήταν συμβατή με τις παραγωγικές δυνατότητες των κοινοτήτων της εποχής. Αυτή η ανισορροπία είχε ως αποτέλεσμα την αποδόμηση των παραδοσιακών κοινοτήτων, των οποίων οι συμβολικοί κώδικες δεν τις επέτρεπαν να αντιμετωπίσουν τη νέα πρόκληση. Για να καλύψουν τις ανικανοποίητες ανάγκες τους, τα άτομα προσπάθησαν να διαρρήξουν τους δεσμούς με τις κοινότητές τους και, με αυτόνομο τρόπο, να αναλάβουν νέα και πιο αποτελεσματική δράση, που θα προσανατολιζόταν στην ανάπτυξη. Για την Ευρώπη, ο Ρίσμαν¹⁰ (Riesman) χρονολογεί αυτή την κρίσιμη δημογραφική αλλαγή και τις κοινωνικές της συνέπειες τον 17ο αιώνα.

Η διαδικασία της εξατομίκευσης αφαίρεσε από τις κοινότητες τη δυνατότητά τους να διαχειρίζονται την ενέργεια. Αυτό περιελάμβανε και τις τελετουργίες της δαπάνης που κατανάλωναν την πλεονάζουσα ενέργεια. Καθώς είναι ακόμα στιγματισμένη από το «αρχικό κατεπείγον» για επιβίωση, η σύγχρονη κοινωνία συνεχίζει την αναπτυξιακή ορμή χωρίς σταματημό. Καθιστώντας την αρχική επείγουσα κατάσταση μόνιμη, εξαλείφεται το πρόβλημα της πλεονάζουσας ενέργειας, και έτσι αποφεύγουμε να έρθουμε αντιμέτωποι με το «νόημα» της δράσης. Επιδιώκοντας για πάντα την επιβίωση (κάτι που απαιτεί συνεχή **μεγέθυνση**), απελευθερωνόμαστε από την κατάσταση παράλυσης όταν αντιμετωπίζουμε την αναγκαιότητα του «είναι» που προκύπτει από την ανάδυση της πλεονάζουσας ενέργειας. Με άλλα λόγια, το να παραμένουμε ζώα μάς απελευθερώνει από την κούραση να γίνουμε άνθρωποι. Παράλληλα, διαγράφουμε τη δαπάνη από την «επίσημη» δημόσια συζήτηση. Αντιθέτως, αυτή «ιδιωτικοποιείται» και κρύβεται ντροπιασμένη (όπως κάθε «σπάταλη» δραστηριότητα που καθίσταται ηθικά ασύμβατη με τη φερόμενη αέναη κατάσταση εκτάκτου ανάγκης).

Δεδομένης της εξατομίκευσης της κοινωνίας, τα μεμονωμένα άτομα φέρουν το βάρος της σπατάλης μέσω ελασσόνων ανταλλαγών: αποκλίνουσα σεξουαλικότητα,

αλκοολισμό, τζόγο και επιδεικτική κατανάλωση – αυτό που αποκαλούσε ο Μπατάιγ «χυδαία ερυγή» των μικροαστών. Στην εποχή της **μεγέθυνσης** δεν υφίσταται πλέον πολυτελής και συλλογική δαπάνη, μόνο η ιδιωτική της διάλυση που καταναλώνεται ανεπίσημα. Επομένως, οι σύγχρονες κοινωνίες προσπαθούν να λύσουν το πρόβλημα της ενέργειας με μια διττή στρατηγική: Πρώτον, επεκτείνουν σε ανεπανάληπτο επίπεδο τη δουλοπρεπή χρήση (λόγου χάρη, η εμμονή της ανάπτυξης) και, δεύτερον, ιδιωτικοποιούν τη δαπάνη. Βέβαια, αυτή η στρατηγική φαίνεται ανεπαρκής για τον κύριο λόγο που αξιοποιείται η διαθέσιμη ενέργεια. Ένα μεγάλο μέρος της ενέργειας παραμένει αναξιοποίητο. Συνεχίζει να κυκλοφορεί και να αγχώνει τους ανθρώπους. Χωρίς εργαλεία εκούσιας και συμβολικής καταστροφής (όπως η τελετουργική συλλογική δαπάνη), οι κάτοικοι των κοινωνιών της ανάπτυξης αρχίζουν να ονειρεύονται και να επιθυμούν μια «πραγματική» φυσική καταστροφή.

Η δαπάνη είναι μια βασική έννοια, επομένως, για να θεωρητικοποιήσουμε μια διέξοδο από την κοινωνία της ανάπτυξης. Ωστόσο, το γεγονός ότι δεν φιγουράρει μεταξύ των επιστημολογικών πυλώνων των κυρίαρχων θεωριών της αποανάπτυξης ούτε αποτελεί πηγή έμπνευσης για το κίνημα των αντιρρησιών της ανάπτυξης είναι παράδοξο. Αυτό μπορεί να συμβαίνει επειδή ο πραγματικός εναγκαλισμός της δαπάνης θα απαιτούσε την αποδόμηση ενός γνωστικού πλαισίου καταστροφής και σπάνης που βρίσκεται στη βάση του παραδείγματος της αποανάπτυξης. Υπό το φως της δαπάνης, η απειλή της καταστροφής που στοιχειώνει τις δυτικές κοινωνίες είναι μόνο ένα σύμπτωμα της αποτυχημένης διάθεσης της πλεονάζουσας ενέργειας. Για τους υποστηρικτές της αποανάπτυξης είναι ένας «πραγματικός» κίνδυνος. Η σκέψη της αποανάπτυξης, επομένως, έμμεσα υποτάσσεται στην κυρίαρχη κουλτούρα που δικαιολογεί τη νεοφιλελεύθερη καπιταλιστική αναδιάρθρωση. Καταγγέλλει ότι υπάρχει έλλειψη των απαραίτητων πόρων για την υποστήριξη των σύγχρονων τρόπων ζωής και, στην πραγματικότητα, αναπαριστά μόνο μια αντιστροφή του θεμελιώδους προβλήματος της κοινωνίας της ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Μπατάιγ:

Ως κανόνας, η ειδική ύπαρξη πάντα διακινδυνεύει να υποκύψει λόγω έλλειψης πόρων. Έρχεται σε αντίθεση με τη γενική ύπαρξη της οποίας οι πόροι πλεονάζουν και για την οποία ο θάνατος δεν έχει κανένα νόημα. Από την οπτική του ειδικού, τα προβλήματα προκύπτουν σε πρώτη φάση εξαιτίας μιας έλλειψης πόρων. Από την οπτική του γενικού, όμως, προκύπτουν σε πρώτη φάση εξαιτίας ενός πλεονάσματος πόρων.¹¹

Το εξατομικευμένο ον δεσμεύεται από την επισφαλή φύση της ύπαρξής του και, επομένως, εθίζεται από το πρόβλημα της επιβίωσής του. Όταν είναι απομονωμένο, υιοθετεί μια εκ θεμελίων δουλοπρεπή στάση και επιστρέφει στη ζωώδη κατάσταση, στην οποία η απόκτηση πόρων κατέχει κεντρική σημασία. Η πρόκληση της πλεονάζουσας

ενέργειας γίνεται ορατή μόνο εφόσον μπορούμε να επανατοποθετήσουμε την οπτική μας γωνία σε ένα συστημικό επίπεδο. Οι οπαδοί της αποανάπτυξης δεν κάνουν κάτι περισσότερο από το να μεταφέρουν τη δουλοπρεπή στάση, η οποία είναι κοινή στα εξατομικευμένα υποκείμενα, στο γενικό σύστημα. Η περιπλοκότητα της ανθρωπότητας υπόκειται στην «εντολή των αναγκών», που υποστηρίζεται από μια ωφελιμιστική λογική της επιβίωσης. Η ατομική οπτική γωνία που τονίζει την ανεπάρκεια των πόρων εφαρμόζεται στο γενικό συλλογικό επίπεδο.

Ως εκ τούτου, η θεωρία της αποανάπτυξης κινδυνεύει να αναστήσει και να προσφέρει νέα δυναμική στη βασική προσαγή των οικονομικών, δηλαδή την αρχή της σπανιότητας. Κινδυνεύει να αποτελέσει αντανάκλαση του μύθου της ανάπτυξης, χρησιμοποιώντας το ίδιο φαντασιακό από μια ανεστραμμένη οπτική γωνία, ένα φαντασιακό που συνεπάγεται τη χρήση όλης της ενέργειας που κυκλοφορεί για τη συντήρηση της ύπαρξης, αυτή τη φορά μέσω «ενάρετων» τρόπων ζωής και αποδοτικών τεχνικών. Το εγχείρημα της αποανάπτυξης θα μπορούσε να αποκτήσει μεγαλύτερη απήχηση και ελκυστικότητα τονίζοντας, αντιθέτως, τον προβληματισμό του όσον αφορά τη συλλογική κατασκευή του νοήματος της ζωής και την παλινόρθωση της πολιτικής κυριαρχίας. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος ώστε εμείς, οι μοντέρνοι, να αντιμετωπίσουμε τις προκλήσεις της πλεονάζουσας ενέργειας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γαλλικά στο πρωτότυπο. Ο όρος *dépense* έχει αποδοθεί στα ελληνικά ως «δαπάνη», απόδοση η οποία τηρείται και εδώ. [ΣτΜ]
2. Georges Bataille, «La notion de dépense», στο *La Critique Sociale*, τχ. 1, 1933, σελ. 7.
3. Georges Bataille, «L'économie à la mesure de l'univers» (1946), στο *Œuvres complètes*, τχ. 7, Gallimard, Παρίσι 1976.
4. Georges Bataille, «La limite de l'utile» (1946), στο *Œuvres complètes*, τχ. 7, Gallimard, Παρίσι 1976.
5. Georges Bataille, «La part maudite» (1949), στο *Œuvres complètes*, τχ. 7, Gallimard, Παρίσι 1976. Στα ελληνικά έχει μεταφραστεί ως *Καταραμένο απόθεμα*.
6. Georges Bataille, «Histoire de l'érotisme» (1957), στο *Œuvres complètes*, τχ. 8, Gallimard, Παρίσι 1976.
7. Georges Bataille, *Œuvres complètes*, τχ. 8, Gallimard, Παρίσι 1976.
8. Sigmund Freud, *Beyond the pleasure principle*, W. W. Norton & Company, Νέα Υόρκη 1990.
9. Onofrio Romano, *The sociology of knowledge in a time of crises. Challenging the phantom of liberty*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2014.
10. David Riesman, *The lonely crowd*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1950.
11. Georges Bataille, «The accursed share. An essay on general economy», στο *Consumption*, τχ. 1, Zone Books, Νέα Υόρκη 1988, σελ. 39.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bataille, G., (1933) «La notion de dépense», στο *La Critique Sociale*, τχ.1, 1933, σελ. 7.
- , «L'économie à la mesure de l'univers», στο *Œuvres complètes*, τχ. 7, Gallimard, Παρίσι 1976.
- , (1949) «La part maudite » στο *Œuvres complètes*, τχ. 7, Gallimard, Παρίσι 1976.
- , (1957) «Histoire de l'érotisme», στο *Œuvres complètes*, τχ. 8, Gallimard, Παρίσι 1976.
- , *Œuvres complètes*, τόμ. 8, Gallimard, Παρίσι 1976.
- , *The accursed share. An essay on general economy*, τόμ. 1, Zone Books, Νέα Υόρκη 1988.
- Freud, S., *Beyond the pleasure principle*, W. W. Norton & Company, Νέα Υόρκη 1990.
- Riesman, D., *The lonely crowd*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1950.
- Romano, O., *The sociology of knowledge in a time of crises. Challenging the phantom of liberty*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2014.

17

ΕΝΤΡΟΠΙΑ

Σέρτζο Ουλιάτι

Τμήμα Επιστημών και Τεχνολογιών, Πανεπιστήμιο της Νάπολης «Παρθενόπη»

Η εντροπία, ένα σύστημα μέτρησης της υποβάθμισης της ενέργειας και των πόρων, είναι μία από τις βασικές έννοιες της θερμοδυναμικής. Για τον ορισμό της απαιτείται μια εγγύτερη ματιά στην έννοια της ενέργειας, η οποία συνήθως ορίζεται ως η ικανότητα τέλεσης μηχανικού έργου ή, με μια ευρύτερη έννοια, η «ικανότητα να τεθεί σε κίνηση ο μετασχηματισμός ενός συστήματος», που περιλαμβάνει κάθε είδους φυσική, χημική και βιολογική μεταβολή. Όταν θέτει σε κίνηση μια μετασχηματιστική διαδικασία, η ενέργεια χάνει την ικανότητά της να το ξανακάνει· ενώ δηλαδή η ενέργεια διατηρείται (με τη μορφή θερμότητας), κάποια από τα χαρακτηριστικά που της έδιναν τη δυνατότητα να υποστηρίξει διαδικασίες χάνονται οριστικά (για παράδειγμα, βαθμίδες συγκέντρωσης θερμοκρασίας, πίεσης, ύψους, πληροφοριών). Ένας παρόμοιος ορισμός ισχύει και μια παρόμοια συμπεριφορά παρατηρείται και στους υλικούς πόρους, όχι μόνο στην ενέργεια, οι οποίοι έχουν την ικανότητα να υποστηρίξουν διαδικασίες χάρη στη διασπορά των βαθμίδων τους σε σχέση με το φυσικό τους πλαίσιο. Κατά τη διάρκεια μιας πραγματικής διαδικασίας χάνεται η βαθμίδα, όχι η ύλη ούτε η θερμότητα, οι οποίες, αντιθέτως, διατηρούνται. Η «εντροπία» είναι ο όρος με τον οποίο γενικά προσδιορίζεται η μειωμένη ικανότητα τέλεσης έργου. Η διατήρηση της ενέργειας μπορεί να αναδιατυπωθεί ως «διατήρηση της θερμότητας» (ο πρώτος νόμος της θερμοδυναμικής), ενώ η απώλεια της ικανότητας για την υποστήριξη διαδικασιών άπτεται της έννοιας της εντροπίας και της μη δυνατότητάς της για τη συνολική μετα-

τροπή της θερμότητας σε έργο, υποστηρίζοντας την έννοια της «διαθέσιμης ενέργειας», δηλαδή της ποσότητας ενέργειας που μπορεί όντως να μετατραπεί.

Η έννοια της εντροπίας γεννήθηκε κατά τη Βιομηχανική Επανάσταση στην Αγγλία (στις αρχές του 18ου έως το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα). Η εξέλιξη των ατμομηχανών (η άντληση νερού από τα ορυχεία άνθρακα και η μετατροπή της θερμότητας από την καύση του άνθρακα σε έργο) υπήρξε η αφετηρία μιας τεράστιας τεχνολογικής και επιστημονικής έρευνας. Αυτές οι μελέτες απέδωσαν ένα γενικό πλαίσιο για τις διαδικασίες μετατροπής, γνωστό ως «νόμοι της θερμοδυναμικής», το οποίο περιγράφει τις βασικές αρχές που διέπουν κάθε μεταβολή ενέργειας. Ο Καρνό (Carnot), το 1824, ήταν ο πρώτος που αντιλήφθηκε και διατύπωσε τους περιορισμούς στη μετατροπή της θερμότητας σε έργο, οι οποίοι αργότερα ενισχύθηκαν με ισχυρότερες μαθηματικές διατυπώσεις από τον Κλαούζιους (Clausius), το 1850, και τον Τόμσον¹ (Thomson) (γνωστό και ως Λόρδο Κέλβιν), το 1851. Η εντροπία, επίσης, συνδέθηκε με την πιθανότητα μιας κατάστασης² και τη φυσική εξέλιξη από λιγότερο πιθανές (πιο οργανωμένες, μεγαλύτερης πυκνότητας και υψηλότερης ποιότητας) καταστάσεις σε πιο πιθανές (λιγότερο οργανωμένες, λιγότερης πυκνότητας και χαμηλότερης ποιότητας) καταστάσεις, μια εξέλιξη η οποία μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με την παροχή διαθέσιμης ενέργειας εκτός συστήματος. Αργότερα, ο όρος «εντροπία» χρησιμοποιήθηκε και στην οικονομία όσον αφορά την υποβάθμιση των πόρων, δηλαδή την απώλεια της πυκνότητας, της δομής και του περιεχομένου της πληροφορίας των υλικών και τη μη δυνατότητα της πλήρους αποκατάστασής τους.³

Η κατάσταση ενός συστήματος A χαρακτηρίζεται πάντα από το μέγεθος εντροπίας S_A ως προς μια βασική κατάσταση S_0 . Όταν λαμβάνει χώρα μια μετατροπή ενέργειας, το σύστημα μεταφέρεται σε μια νέα κατάσταση B , η οποία χαρακτηρίζεται από ένα διαφορετικό μέγεθος εντροπίας S_B . Το νέο μέγεθος εξαρτάται από την ανταλλαγή θερμότητας με το περιβάλλον και τη θερμοκρασία μιας τέτοιας ανταλλαγής. Αναλόγως της κατεύθυνσης της μεταφοράς θερμότητας, η εντροπία του συστήματος μπορεί να μειωθεί ή να αυξηθεί, ενώ η εντροπία του περιβάλλοντος θα είχε αντίθετη συμπεριφορά. Η διακύμανση της εντροπίας σε μια μη αντιστρέψιμη μεταβολή μεταξύ δύο καταστάσεων, A και B , είναι πάντα υψηλότερη σε σχέση με τη διακύμανση της εντροπίας για τις αντιστρέψιμες (οι πραγματικές διαδικασίες της φύσης είναι πάντα μη αντιστρέψιμες). Εάν ένα σύστημα απομονωθεί, εάν δηλαδή δεν έχει καμία ανταλλαγή ενέργειας (ή ύλης) με το περιβάλλον, προκύπτει ο λεγόμενος νόμος της εντροπίας: «Εάν ένα απομονωμένο σύστημα υποστεί μια μεταβολή από το αρχικό στάδιο A στο τελικό στάδιο B , η εντροπία του τελικού σταδίου δεν είναι ποτέ χαμηλότερη από την εντροπία του αρχικού σταδίου», που σημαίνει ότι η εντροπία πάντα αυξάνεται. Αυτό συμβαίνει σε έναν νεκρό οργανισμό που δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει την εξωτερική ενέργεια για να αντιπαλέψει την εντροπική υποβάθμιση. Ένα κτίριο θα είχε την ίδια

συμπεριφορά και θα απαιτούσε την παροχή ενέργειας απ' έξω (συντήρηση) ώστε να αποτρέψει την αύξηση της εντροπίας του. Κλασική περίπτωση συνιστά η φωτοσύνθεση: τα φυτά λαμβάνουν ενέργεια από τον ήλιο και τη χρησιμοποιούν για να χτίσουν πολυμερή, δηλαδή να μειώσουν την εντροπία σε βάρος της αυξανόμενης εντροπίας του εξωτερικού περιβάλλοντος.

Τι συμβαίνει όταν αυξάνεται η εντροπία; Τι σημαίνει στην πράξη; Από μια αυστηρή οπτική της θερμοδυναμικής, η αύξηση της εντροπίας του συστήματος μετρά την ποσότητα ενέργειας (ή υλικού πόρου) που δεν μπορεί πλέον να χρησιμοποιηθεί για να στηρίξει οποιαδήποτε περαιτέρω εξελικτική διαδικασία. Όταν ολόκληρη η ενέργεια ενός συστήματος δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί πλέον, δεν είναι εφικτές περαιτέρω μεταβολές του συστήματος. Κατά συνέπεια, η λέξη «εντροπία» συχνά χρησιμοποιείται με νοήματα λιγότερο περιοριστικά και πιο χαλαρά σε σχέση με το πώς χρησιμοποιείται από την επιστημονική κοινότητα και γενικά συνδέεται με την αταξία, την έλλειψη οργάνωσης, την αοριστία, τη φυσική και κοινωνική υποβάθμιση, τη χαμηλότερη ποιότητα και τη χαμηλότερη ωφελιμότητα. Στηρίζει έννοιες σχετικές με τη μείωση της διαθεσιμότητας των πόρων υψηλής ποιότητας, την αύξηση της μόλυνσης λόγω των αποβλήτων και των χημικών, και την απελευθέρωση της θερμότητας στο περιβάλλον, την αύξηση της κοινωνικής αταξίας λόγω των υποβαθμισμένων συνθηκών διαβίωσης στις μεγαπόλεις ανά τον κόσμο, τις καταρρέουσες οικονομίες, και διατυπώνει το αίτημα της αύξησης της προσοχής στη σωστή χρήση των πόρων και στην πρόληψη της υποβάθμισης του ανθρώπινου και του φυσικού περιβάλλοντος (όπως η απώλεια των αποθηκευμένων πληροφοριών).

Ο οικονομολόγος Νίκολας Γκεοργκέσκου-Ρέγκεν⁴ τόνισε τη δυνατότητα εφαρμογής της έννοιας της εντροπίας στην υποβάθμιση της ύλης ως τον Τέταρτο Νόμο της Θερμοδυναμικής (βλ. **βιοοικονομικά**). Η ύλη είναι πολύτιμη για την παραγωγή και την κατανάλωση επειδή είναι συμπυκνωμένη και οργανωμένη. Οι διαδικασίες χρήσης σταδιακά υποβαθμίζουν την ύλη. Υποβαθμίζοντας αυτές τις δύο ιδιότητες, η ύλη διαλύεται στο περιβάλλον και χάνει τη δομή της. Η αποκατάσταση της ύλης που έχει διαλυθεί (όπως τα άτομα μετάλλων που χάνονται από τα μεταλλικά νομίσματα) θα απαιτούσε τεράστια (άπειρη) ποσότητα ενέργειας, γεγονός που καθιστά την αποκατάσταση σχεδόν ανέφικτη. Ο Τέταρτος Νόμος έφερε στο προσκήνιο μια θερμή διαμάχη όσον αφορά τη δυνατότητα εφαρμογής του και τα θεμέλιά του⁵ και μάλλον θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ειδική περίπτωση του Δεύτερου Νόμου.⁶ Ωστόσο, η λογική στην οποία στηρίζεται έθεσε τα θεμέλια για μια κουλτούρα των ορίων στη **μεγέθυνση** με βάση τη θερμοδυναμική και για την ανάπτυξη των **βιοοικονομικών** σε αντίθεση με τα νεοκλασικά οικονομικά.

Η υποβάθμιση της ύλης και της ενέργειας αντιμετωπίζεται με μια συνεχή εισροή ηλιακής ενέργειας, καθώς και με άλλες ανανεώσιμες πηγές γεωθερμικής και παλιρ-

ροϊκής ενέργειας. Αυτές οι ισχυρές κινητήριες δυνάμεις, με βάση την έννοια της ενέργειας του Όντουμ, παρέχουν υποστήριξη για την αυτοοργάνωση της βιόσφαιρας από υλικά που βρίσκονται σε αταξία και περιορίζονται μόνο από τις διαθέσιμες πηγές και καταβόθρες. Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας για αυτοοργάνωση, δημιουργείται εντροπία και απελευθερώνεται προς τα έξω ως αλλοιωμένη θερμότητα. Αυτή η οπτική, η οποία είναι λιγότερο τρομακτική από μια προοπτική πλήρους κατάρρευσης, απαιτεί μια προσαρμογή στο ύφος της Φύσης μέσω της αναγνώρισης της ύπαρξης ταλαντώσεων (ανάπτυξη και αποανάπτυξη) και των περιορισμένων πόρων (όρια στη **μεγέθυνση**), εντός του οποίου είναι ακόμα εφικτές πολλές επιλογές και μοντέλα. Κατά συνέπεια, θα ζημιώναμε την έννοια της εντροπίας περιορίζοντας τη σημασία της για την έννοια της αταξίας και της υποβάθμισης. Με την προϋπόθεση ότι γίνονται σεβαστοί οι περιορισμοί της βιόσφαιρας, οι διαδικασίες της ζωής (όπως η φωτοσύνθεση) οικοδομούν την οργάνωση, δημιουργούν νέες δομές, συναρμολογούν υλικά, αναβαθμίζουν την ενέργεια και παράγουν νέες πληροφορίες υποβαθμίζοντας και τους πόρους των εισροών, οι οποίες διατίθενται εκ νέου για νέους κύκλους ζωής, οι οποίοι, τελικά, τίθενται σε κίνηση (και περιορίζονται) από την εντροπική υποβάθμιση της ηλιακής ενέργειας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. William Thomson, «On the dynamical theory of heat; with numerical results deduced from Mr. Joule's equivalent of a thermal unit and M. Regnault's observations on steam», στο *Mathematics and Physics Papers*, τχ. 1, 1851, σελ. 175-83.
2. Ludwig Boltzmann, «Further studies on the thermal equilibrium of gas molecules» («Weitere Studien über das Warmegleichgewicht unter Gasmolekülen»), στο *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Mathematische-Naturwissenschaftliche Klasse*, τχ. 66, Dritte Heft, Zweite Abteilung, Gerold, Βιέννη 1872, σελ. 275-370.
3. Nicholas Georgescu-Roegen, *The entropy law and the economic process*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 1971.
4. Ό.π.
5. Elias L. Khalil, «Entropy law and exhaustion of natural resources: Is Georgescu-Roegen's paradigm defensible?», στο *Ecological Economics*, τχ. 2, 1990, σελ. 163-78.
6. C. Bianciardi, E. Tiezzi και S. Ulgiati, «Complete recycling of matter in the framework of Physics, Biology and Ecological Economics», στο *Ecological Economics*, τχ. 8., 1993, σελ. 1-5.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bianciardi, C., Tiezzi, E. και Ulgiati, S., «Complete recycling of matter in the framework of Physics, Biology and Ecological Economics», στο *Ecological Economics*, τχ. 8, 1993, σελ 1-5.
- Boltzmann, L., «Further studies on the thermal equilibrium of gas molecules» («Weitere Studien über das Warmegleichgewicht unter Gasmolekülen»), στο *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Mathematische-Naturwissenschaftliche Klasse*, τχ. 66, Dritte Heft, Zweite Abteilung, Gerold, Βιέννη 1872.
- Georgescu-Roegen, N., *The entropy law and the economic process*, Harvard University Press, Κάμπριτζ Μασαχουσέτης 1971.
- Khalil, E. L., «Entropy law and exhaustion of natural resources: Is Georgescu-Roegen's paradigm defensible?», στο *Ecological Economics*, τχ. 2, 1990.
- Thomson, W., «On the dynamical theory of heat; with numerical results deduced from Mr. Joule's equivalent of a thermal unit and M. Regnault's observations on steam», στο *Mathematics and Physics Papers*, τχ. 1, 1851.

18

ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ

Πίτερ Α. Βίκτορ

Τμήμα Περιβαλλοντικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο του Γιορκ

Η οικονομική μεγέθυνση συνήθως ορίζεται ως η αύξηση των αγαθών και των υπηρεσιών που παράγονται από μια οικονομία σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα, συνήθως ενός έτους. Η ουσία της οικονομικής μεγέθυνσης, όπως γίνεται ευρέως αντιληπτή, είναι η αύξηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος –ΑΕγχΠ– σε μια χώρα. Μπορεί να ακούγεται απλό, αλλά προκύπτουν πολλά ερωτήματα όσον αφορά τη μέτρηση της οικονομικής μεγέθυνσης. Για παράδειγμα, ποια αγαθά και υπηρεσίες θα συμπεριληφθούν; Τι συμβαίνει εάν η ποιότητά τους αλλάξει με τον καιρό; Πώς μπορούν να προστεθούν τα διάφορα είδη αγαθών και υπηρεσιών, από τις μπανάνες μέχρι τα κουρέματα, ώστε να προκύψει ένα σύνολο το οποίο θα μας δώσει τη δυνατότητα να εκτιμήσουμε εάν σημειώνεται μεγέθυνση ή όχι;

Από τη δεκαετία του 1940 τα Ηνωμένα Έθνη έχουν ξεκινήσει μια διεθνή προσπάθεια να καθιερωθούν διαδικασίες για τη μέτρηση του ΑΕγχΠ, τις οποίες παροτρύνονται να ακολουθούν όλες οι χώρες. Οι διαδικασίες των Ηνωμένων Εθνών έχουν απαντήσεις σ' αυτές και σε άλλες ερωτήσεις για το εύρος και τις μεθόδους υπολογισμού του ΑΕγχΠ, αλλά και τις αλλαγές στο περιεχόμενό του που γίνονται ενίοτε. Μια θεμελιώδης αρχή, όταν μετράται η οικονομική μεγέθυνση, είναι να γίνεται διαχωρισμός μεταξύ της αύξησης του ΑΕγχΠ, που προκύπτει από αύξηση της ποσότητας των παραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών (δηλαδή, αύξηση του «πραγματικού» ΑΕγχΠ), και της αύξησης του ΑΕγχΠ που προκύπτει απλώς από την αύξηση των τιμών (δηλαδή, αύξηση του «ονο-

μαστικού» ΑΕγχΠ). Στην πράξη, τόσο οι ποσότητες όσο και οι τιμές αλλάζουν με τον καιρό και νέα προϊόντα και υπηρεσίες αντικαθιστούν τα παλιότερα, ενώ όλα αυτά περιπλέκουν την μέτρηση της πραγματικής οικονομικής μεγέθυνσης.

Η ιστορία των οικονομικών βρίθει από προσπάθειες για την εξήγηση της οικονομικής μεγέθυνσης. Οι κλασικοί οικονομολόγοι, κυρίως οι Άνταμ Σμιθ και Ντέιβιντ Ρικάρντο, έδιναν έμφαση στη συμβολή της ειδίκευσης, στον καταμερισμό εργασίας και στην έκταση των αγορών και του διεθνούς εμπορίου βάσει του συγκριτικού πλεονεκτήματος ως βασικές πηγές της οικονομικής μεγέθυνσης. Αργότερα, τον 19ο και τον 20ο αιώνα, υπήρξαν διάφορες προσπάθειες ταξινόμησης της μεγέθυνσης βάσει «σταδίων» μέσα από τα οποία υποτίθεται ότι κάθε οικονομία πρέπει να περάσει ενόσω επεκτείνεται, αλλά με πολύ διαφορετικά αποτελέσματα. Εκεί όπου ο Καρλ Μαρξ (1887) είδε την οικονομική μεγέθυνση στην καπιταλιστική της φάση να εμπεριέχει τους σπόρους της ίδιας της καταστροφής της, στην άλλη πλευρά του ιδεολογικού φάσματος, ο Ουόλτ Ο. Ρόστοου¹ (Walt W. Rostow) είδε την «απογείωση», την «ωριμότητα» και τη «μεγάλη μαζική κατανάλωση» ως στάδια σε μια διαδικασία αυτοσυντηρούμενης οικονομικής μεγέθυνσης. Κάπου μεταξύ αυτών των δύο απόψεων βρίσκονται οι ιδέες του Γιόζεφ Σουμπέτερ. Έκανε δημοφιλή τον όρο «δημιουργική καταστροφή» για να περιγράψει τη διαδικασία με την οποία οι νέες καινοτομίες καταστρέφουν τις παλιότερες τεχνολογίες και τις επιχειρήσεις που εξαρτώνται από αυτές, για να αντικατασταθούν από νέες, ακόμα πιο επικερδείς.

Στη *Γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος*² ο Τζον Μείναρντ Κέινς εξήγησε ότι η ανεργία ήταν το αποτέλεσμα ανεπαρκών δαπανών. Τόνισε τη σπουδαιότητα του ρόλου των επενδύσεων σε νέα κτίρια, εξοπλισμό και υποδομές, που διακυμαίνονται περισσότερο από άλλα συστατικά μέρη των εξόδων ενός κράτους (για παράδειγμα, κατανάλωση και διακυβέρνηση), αλλά δεν έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στον ρόλο που παίζουν οι επενδύσεις για την επέκταση της παραγωγικής ικανότητας της οικονομίας στον χρόνο. Τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, αυτή η πτυχή της επένδυσης κατέστη επίκεντρο της σκέψης των νεοκλασικών οικονομολόγων, οι οποίοι δημιούργησαν μαθηματικά μοντέλα για την οικονομική μεγέθυνση στα οποία η συσσώρευση κεφαλαίου και η τεχνολογική αλλαγή παίζουν καθοριστικό ρόλο στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η αυξημένη παραγωγικότητα της εργασίας (δηλαδή ΑΕγχΠ/μισθωτή εργασία), σε συνδυασμό με μια αυξανόμενη εργατική δύναμη, επιφέρει οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, ενώ αυτοί οι οικονομολόγοι, εκ των οποίων το πιο γνωστό παράδειγμα αποτελεί ο Ρόμπερτ Σόλοου (Robert Solow), αναγνώριζαν τη σημασία της τεχνολογικής αλλαγής στην οικονομική ανάπτυξη, τα μοντέλα τους δεν εξηγούσαν πώς προέκυπτε αυτό. Στη συνέχεια, καταπιάστηκε με το φαινόμενο αυτό η θεωρία της «ενδογενούς» μεγέθυνσης τη δεκαετία του 1980, η οποία υποστήριζε ότι η διαδικασία της οικονομικής μεγέθυνσης θα μπορούσε να

συνεχίζεται ες αεί, με την προϋπόθεση ότι γίνονται σωστές υποθέσεις για την πραγματοποίηση επενδύσεων και την καινοτομία.

Μια εναλλακτική στη θεωρία της ενδογενούς μεγέθυνσης προέκυψε από αυτούς που είδαν την οικονομική μεγέθυνση σαν μια φυσική διαδικασία, αλλά και σαν οικονομική. Ισχυρίστηκαν ότι η οικονομική μεγέθυνση θα πρέπει να εξηγείται βάσει κανόνων που προέρχονται τόσο από τις φυσικές επιστήμες όσο και από τις οικονομικές. Ο Ρόμπερτ Άιρς³ (Robert Ayres) υποστήριξε ότι η μεταβλητή που παραλείπεται στη νεοκλασική θεωρία της ανάπτυξης του Ρόμπερτ Σόλοου είναι η εξέργεια (δηλαδή, το ωφέλιμο έργο που παίρνουμε από την ενέργεια) και όχι η τεχνολογική αλλαγή. Αναλύοντας την εκατονταετή ιστορία της οικονομικής μεγέθυνσης στην Ιαπωνία και στις ΗΠΑ, διαπίστωσε ότι δεν χρειάζεται πλέον να επικαλούμαστε την τεχνολογική αλλαγή για να δικαιολογήσουμε το μέρος της οικονομικής μεγέθυνσης που δεν μπορεί να αποδοθεί σε αυξήσεις κεφαλαίου και εργασίας. Ο Άιρς κατέληξε ότι:

Μπορούμε να είμαστε αρκετά σίγουροι ότι η εξέργεια... είναι πράγματι ένας τρίτος παράγοντας παραγωγής... και ότι η μελλοντική οικονομική μεγέθυνση εξαρτάται ουσιαστικά από τις συνεχείς μειώσεις του κόστους της πρωταρχικής εξέργειας και/ή της συνεχούς αύξησης του προϊόντος του ωφέλιμου έργου από μια μειούμενη εισροή εξέργειας.⁴

Η ιστορία της κριτικής στην οικονομική μεγέθυνση είναι τόση όση και η ίδια η οικονομική μεγέθυνση. Ο Μάλθους, σύγχρονος των Σμιθ και Ρικάρντο, υποστήριξε ότι η αύξηση του πληθυσμού αναπόφευκτα θα ξεπερνούσε την αύξηση της παραγωγής τροφίμων, γεγονός που θα καθιστούσε μια βιώσιμη αύξηση των προτύπων διαβίωσης ακατόρθωτη. Οι περισσότεροι οικονομολόγοι αποκήρυξαν τον Μάλθους, αλλά η προσοχή που έδωσε στην ικανότητα των φυσικών συστημάτων να στηρίζουν αέναα διευρυνόμενες οικονομίες παραμένει μια καίρια κριτική της οικονομικής μεγέθυνσης μέχρι σήμερα. Πιο πρόσφατα, αυτά τα όρια έχουν διατυπωθεί ως «πλανητικά όρια», όπως η κλιματική αλλαγή, η απώλεια της βιοποικιλότητας, η οξίνιση των ωκεανών και η παρεμπόδιση των βιοφυσικών κύκλων, καθώς και η ανησυχία για τις μειούμενες πηγές ορυκτών καυσίμων χαμηλού κόστους από τις οποίες εξαρτάται η οικονομική μεγέθυνση εδώ και δύο αιώνες. Επομένως, ακόμα και αν η οικονομική μεγέθυνση παραμείνει επιθυμητή, ενδεχομένως να είναι αδύνατη. Η καθοδική τάση του ρυθμού της οικονομικής μεγέθυνσης σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες, από τη δεκαετία του 1960, δείχνει ότι το τέλος της μπορεί να είναι πολύ πιο κοντά από αυτό που περιμένουν οι περισσότεροι.

Όμως, είναι ακόμη τόσο σημαντική η οικονομική μεγέθυνση για τις πλούσιες χώρες; Ήδη από το 1848, ο Τζον Στιούαρτ Μιλ θρηνούσε για «τα ποδοπατήματα, τα τσακίσματα, τις σπρωξιές και τις τρικλοποδιές του ενός στον άλλο, που διαμορφώνουν την

υπάρχουσα κοινωνική ζωή»⁵ και συνέχισε περιγράφοντας τις αρνητικές πτυχές της οικονομικής μεγέθυνσης που γνωρίζουμε τόσο καλά σήμερα. Το βιβλίο του Έζρα Μίσαν (Ezra Mishan) *Το κόστος της οικονομικής μεγέθυνσης*⁶ πυροδότησε μια ζωντανή συζήτηση που τονίστηκε από το γνωστό έργο *Όρια στην μεγέθυνση*,⁷ το οποίο εμπειρείχε σενάρια επέκτασης και κατάρρευσης που έχουν τρομακτικές ομοιότητες με τα γεγονότα των τελευταίων 40 ετών.⁸

Άλλοι έχουν αμφισβητήσει τη συνήθως άρρητη υπόθεση ότι η οικονομική μεγέθυνση στις προηγμένες οικονομίες βελτιώνει την ευημερία. Αντί να υποθέτουν ότι τα υψηλότερα εισοδήματα κάνουν τους ανθρώπους πιο ευτυχημένους, οι ερευνητές έχουν μελετήσει την υποτιθέμενη αυτή σύνδεση και δυσκολεύτηκαν να την αποδείξουν.⁹ Φαίνεται ότι πέρα από το επίπεδο του εισοδήματος που ξεπερνούν πολλοί στις προηγμένες οικονομίες, οι περαιτέρω αυξήσεις του εισοδήματος δεν προσθέτουν πολλά στο επίπεδο της **ευτυχίας** που δηλώνουν ότι νιώθουν οι ίδιοι.

Επιπλέον, υπάρχει ένα ρεύμα κριτικής που ισχυρίζεται ότι οι αυξήσεις στο ΑΕγχΠ, οι οποίες εκλαμβάνονται ως ταυτόσημες με την οικονομική μεγέθυνση, αποτελούν ένα πολύ εσφαλμένο μέτρο για οτιδήποτε έχει πραγματική σημασία. Το ΑΕγχΠ μπορεί να αυξηθεί για πολλούς και διαφορετικούς λόγους που δεν σχετίζονται με την ευημερία. Εάν οι δραστηριότητες που τελούνται χωρίς τις χρηματικές συναλλαγές καταστούν αντικείμενο εμπορίου, το ΑΕγχΠ θα αυξηθεί. Αυτό μπορεί εν μέρει να εξηγεί τους ασυνήθιστους ρυθμούς ανάπτυξης στις αναπτυσσόμενες χώρες. Αντί να αντανakλώνται οι πραγματικές αυξήσεις στην παραγωγή, το ΑΕγχΠ αυξάνεται επειδή η εμπορικοποίηση και η εμπορευματοποίηση αντικαθιστούν όλο και περισσότερες παραδοσιακές πρακτικές. Ομοίως, η αύξηση στο ΑΕγχΠ μπορεί να προκύπτει παράλληλα με την εξάντληση των πόρων και τη μόλυνση του περιβάλλοντος, πτυχές οι οποίες δεν συνυπολογίζονται στο συμβατικό σύστημα μέτρησης της οικονομικής μεγέθυνσης, όπως ούτε η αύξηση της ανισότητας. Αν και βάσει κάποιων συστημάτων μέτρησης η συνολική παγκόσμια ανισότητα έχει μειωθεί τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η πλειοψηφία του παγκόσμιου πληθυσμού ζει σε χώρες που βιώνουν αυξανόμενες ανισότητες ως προς το εισόδημα. Φεμινιστές μελετητές έχουν επιστήσει την προσοχή στις διαφορές μεταξύ της οικονομικής κατάστασης των ανδρών και των γυναικών, μπροστά στις οποίες το ΑΕγχΠ είναι τυφλό, ως περαιτέρω απόδειξη της ανεπάρκειας της αξιοπιστίας του σαν μέτρο ευημερίας (βλ. **φεμινιστικά οικονομικά**).

Υπάρχουν δύο βασικοί λόγοι που αυτές οι κριτικές στην οικονομική μεγέθυνση έχουν σημασία. Πρώτον, επιδιώκοντας την οικονομική μεγέθυνση ως πρωταρχικό στόχο της πολιτικής, οι οικονομίες μπορεί κάλλιστα να αποτυγχάνουν σε άλλους στόχους που θα είχαν συμβάλει πιο άμεσα στην ευημερία και την ευρωστία, όπως η πλήρης απασχόληση, ο περισσότερος ελεύθερος χρόνος, η πλουσιότερη κοινωνική ζωή, η μεγαλύτερη δημοκρατική συμμετοχή και ένα ανεκτικό περιβάλλον. Δεύτερον,

σε έναν κόσμο που περιορίζεται οικολογικά εξίσου όσον αφορά τους διαθέσιμους πόρους, η επιδίωξη της οικονομικής μεγέθυνσης στις πλούσιες χώρες πιθανότητα να επιτυγχάνεται σε βάρος της οικονομικής μεγέθυνσης στις αναπτυσσόμενες χώρες, όπου τα οφέλη είναι πιο εμφανή.

Για όλους αυτούς τους λόγους, είναι καιρός γι' αυτούς που ζουν στις προηγμένες οικονομίες να σκεφτούν πώς θα τα καταφέρουν χωρίς τη μεγέθυνση ή ακόμα και με την αποανάπτυξη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Walt W. Rostow, *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1960.
2. John M. Keynes, *General theory of employment, interest and money*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 1936.
3. Robert U. Ayres, «Sustainability economics: Where do we stand?», στο *Ecological Economics*, τχ. 67(2), 2008, σελ. 281-310.
4. Ό.π., σελ. 307.
5. John S. Mill, *Principles of Political Economy*, βιβλίο 4, κεφάλαιο 6, J. W. Parker, Λονδίνο Η.Β. 1848 (η παραπομπή στη σελίδα είναι της έκδοσης Penguin Books του 1970, σελ. 113).
6. Ezra Mishan, *The costs of economic growth*, Frederick A. Praeger, Νέα Υόρκη και Ουάσιγκτον 1967.
7. Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows και Jorgen Randers, *Limits to growth*, Universe books, Νέα Υόρκη 1972.
8. Graham Turner, «On the cusp of global collapse? Updated comparison of the limits to growth with historical data», στο *GAIA- Ecological Perspectives for Science and Society*, τχ. 2, 2012, σελ. 116-23.
9. Richard Layard, *Happiness: Lessons from a new science*, Penguin, Λονδίνο 2005.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ayres, R. U., «Sustainability economics: Where do we stand?», στο *Ecological Economics*, τχ. 67(2), 2008.
- Keynes, J. M., *General theory of employment, interest and money*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 1936.
- Layard, R., *Happiness: Lessons from a new science*, Penguin, Λονδίνο 2005.
- Mill, J. S., *Principles of Political Economy*, βιβλίο 4, κεφ. 6, J. W. Parker, Λονδίνο 1848.
- Rostow, W. W., *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1960.

- Schumpeter, J., *Capitalism, Socialism, and Democracy*, Harper & Row, Νέα Υόρκη 1942.
- Turner, G., «On the cusp of global collapse? Updated comparison of the limits to growth with historical data», στο *GAI A-Ecological Perspectives for Science and Society*, τχ. 2, 2012.
- Victor, P. A., *Managing without growth*, Edward Elgar, Τσέλτεναμ 2008.

19

ΕΥΤΥΧΙΑ

Φίλκα Σεκούλοβα

Έρευνα & Αποανάπτυξη και ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Η ευτυχία είναι συστατικό της υποκειμενικής ευημερίας και μια κατασκευή η οποία, κατά κάποιον τρόπο, συμπίπτει με την ικανοποίηση από τη ζωή, δεδομένων των υψηλών επιπέδων συσχέτισης μεταξύ των αναφορών στην ικανοποίηση από τη ζωή και την ευτυχία. Οι αντιλήψεις για την ευτυχία διαφέρουν μεταξύ των φιλοσοφικών ρευμάτων. Η ηδονική ευτυχία αντιπροσωπεύει τις θετικές επιδράσεις που σχετίζονται με την απόκτηση υλικών αντικειμένων ή ευχάριστων εμπειριών. Εμπειρικά, βρίσκεται πιο κοντά στην ικανοποίηση από τη ζωή και υπολογίζεται με αριθμητικές κλίμακες στις οποίες το χαμηλότερο ψηφίο αντιστοιχεί στη μηδενική ικανοποίηση από τη ζωή και το υψηλότερο στην πλήρη ικανοποίηση από τη ζωή. Η ευδαιμονική ευτυχία, από την άλλη, συνεπάγεται το να ζει κανείς σύμφωνα με τις βέλτιστες δυνατότητές του και τον σκοπό της ζωής του. Προσδιορίζεται με τη χρήση ερωτηματολογίων που αξιολογούν τη θετική ψυχολογική λειτουργία. Ενώ κάποιες δραστηριότητες αυξάνουν τόσο την ευδαιμονική όσο και την ηδονική ευτυχία, δεν αυξάνουν όλες οι μορφές ηδονικής απόλαυσης την ευδαιμονική ευτυχία.

Η πρώτη σχετική πτυχή της βιβλιογραφίας για την ευτυχία είναι η αντιμετώπιση της υποκειμενικής ευημερίας ως μια σύνθετη κατασκευή που περιλαμβάνει υλικά και άυλα συστατικά. Έχει αποδειχθεί ότι οι τομείς που δεν αφορούν το χρήμα (όπως η υγεία, το κοινωνικό κεφάλαιο, τα σχεσιακά αγαθά, η οικογενειακή κατάσταση και η

ιδιοσυγκρασία) τείνουν να έχουν μεγαλύτερο βάρος για την ευτυχία από τους χρηματικούς τομείς (όπως οι υλικές συνθήκες ή το επίπεδο του διαθέσιμου εισοδήματος).¹ Οι διαταραχές στους μη χρηματικούς τομείς της ευτυχίας τείνουν να προκαλούν βαθύτερες και πιο μόνιμες ρωγμές στην ευημερία σε σχέση με τις απώλειες στους χρηματικούς. Αυτά τα ευρήματα συνάδουν με τη θεωρία της αποανάπτυξης και την ιδέα της απόδοσης μεγαλύτερης σημασίας στα συστατικά που βασίζονται στις ανθρώπινες σχέσεις, την κοινωνική συνδετότητα και τη **συμβιωτικότητα** από τα οικονομικά συστατικά της ζωής.

Η δεύτερη σχετική πτυχή αφορά τη θεωρία της χρησιμότητας στα οικονομικά. Εάν η ικανοποίηση από τη ζωή μπορούσε να θεωρηθεί ως ατελές υποκατάστατο της χρησιμότητας, οι μελέτες για την ευτυχία δείχνουν ότι η ικανοποίηση που νιώθει ένας καταναλωτής από την αύξηση ενός συγκεκριμένου συνδυασμού κατανάλωσης θα έπαυε να συμβάλλει θετικά στη χρησιμότητα με το πέρασμα του χρόνου. Επομένως, οι μελέτες για την ευτυχία δείχνουν ότι ακόμα και σε ένα αμιγώς ωφελμιστικό πλαίσιο, η **μεγέθυνση** δεν θα κατάφερνε να είναι συμβατή με τον αρχικά καθορισμένο στόχο.

Η τρίτη πτυχή σχετίζεται με το παράδοξο του Ίστερλιν που αφορά την έλλειψη σύνδεσης μεταξύ της αύξησης του εισοδήματος και της φερόμενης υποκειμενικής ευημερίας στον χρόνο και στο εσωτερικό των χωρών στον χρόνο. Αυτή η αποσύνδεση κατά κύριο λόγο συμβαίνει για δύο αιτίες. Η μία είναι η επιρροή που ασκεί η κοινωνική σύγκριση των συναισθηματικών διαθέσεων ή ο τρόπος με τον οποίο καταλήγει σε συμπεράσματα ως προς το τι αποτελεί καλή ή «ευτυχισμένη» ζωή από μια συγκεκριμένη ομάδα ή περιβάλλον αναφοράς (βλ. επίσης **κοινωνικά όρια της μεγέθυνσης**). Η άλλη είναι η προσαρμογή των υλικών προσδοκιών ή των λεγόμενων διαρκώς αυξανόμενων φιλοδοξιών, η οποία εξισορροπεί τον θετικό αντίκτυπο της αύξησης του εισοδήματος στην ευημερία με το πέρασμα του χρόνου.

Πώς συνδέονται αυτές οι τρεις πτυχές με συγκεκριμένες ιδέες της αποανάπτυξης; Μια πρώτη διαισθητική απάντηση είναι ότι εάν η αποανάπτυξη μεταφράζεται σε μια ευρέως διαδεδομένη και ισότιμη πτώση της κατανάλωσης, δεν θα έχει υποχρεωτικά αρνητική επίδραση στην υποκειμενική ευημερία. Πρώτον, λόγω της προσαρμογής. Οι άνθρωποι τείνουν να εξοικειώνονται με τις βελτιώσεις των υλικών συνθηκών τους. Οι τυχεροί του λαχείου, για παράδειγμα, δεν είναι πιο ευτυχισμένοι από τους ανθρώπους σε μια ομάδα ελέγχου με παρόμοια χαρακτηριστικά στο πέρασμα του χρόνου. Με τον ίδιο τρόπο, η προσαρμογή στη χαμηλότερη υλική κατανάλωση μπορεί να μη δημιουργήσει μόνιμες πτώσεις στην ευτυχία, εάν ληφθεί υπόψη η κοινωνική θέση. Αυτό σχετίζεται με τη δεύτερη πτυχή, δηλαδή την κοινωνική σύγκριση. Μια μείωση της κατανάλωσης, η οποία επηρεάζει τους πάντες, θα μειώσει και το ύψος του πρότυπου εισοδήματος αναφοράς και, επομένως, θα αντισταθμίσει τις σχετικές ανεπιθύμητες κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις. Ωστόσο, εάν η αποανάπτυξη μεταφράζεται

σε μια μείωση της κατανάλωσης για ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού, το οποίο περικλείεται σε μια κοινωνία που την χαρακτηρίζει ο άφθονος υλικός πλούτος, όπως σε καιρούς οικονομικής κρίσης, η ευημερία θα εξασθενίσει.

Πέρα από το να κατανοήσουμε γενικά την αποανάπτυξη ως έναν πολυδιάστατο μετασχηματισμό που συνεπάγεται συμπληρωματικές δράσεις, πολιτικές και στρατηγικές, θα μπορούσαμε να προσπαθήσουμε να ερευνήσουμε τις συνέπειες κάποιων κείριων προτάσεων της αποανάπτυξης για την ευτυχία. Μία από αυτές θα μπορούσε, εν γένει, να είναι μια μείωση των επίσημων ωρών εργασίας και η εισαγωγή του **διαμοιρασμού εργασίας**. Κάποια στοιχεία στη βιβλιογραφία για την ευτυχία δείχνουν ότι η μερική απασχόληση συνδέεται με το υψηλότερο επίπεδο ικανοποίησης από τη ζωή. Και πάλι, εάν η αύξηση των εισοδημάτων όλων δεν αυξάνει την ευτυχία όλων, μια πτώση στα εισοδήματα όλων (ως αποτέλεσμα της μείωσης των ωρών εργασίας) δεν είναι πιθανό να μειώσει την ευτυχία όλων. Σύμφωνα με τη θεωρία προοπτικής, μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι οι χρηματικές απώλειες είναι πιο οδυνηρές από το χρηματικό κέρδος του ίδιου μεγέθους. Ωστόσο, η εμπειρική ετυμηγορία για την ύπαρξη και την ανθεκτικότητα μιας τέτοιας ασυμμετρίας μακροπρόθεσμα είναι αμφίσημη.

Η πρόταση για τον **διαμοιρασμό εργασίας** εντός της αποανάπτυξης συνοδεύεται από μια αύξηση του ελεύθερου χρόνου και του χώρου στη ζωή για μη χρηματικές, αλληλέγγυες, κοινοτικές δραστηριότητες, πολλές από τις οποίες μπορούν να προσδιοριστούν ως αναπαραγωγικές. Δεδομένου ότι η ποιότητα των κοινωνικών και οικογενειακών αλληλεπιδράσεων (βλ. **φροντίδα**) έχει διαπιστωθεί ως ο κύριος, θετικός και καθοριστικός παράγοντας για την ευημερία, η αύξηση του μεριδίου της εργασίας στην κοινότητα ενδεχομένως να μη μειώσει την ευτυχία. Επιπλέον, η ελευθερία, ως κατοχή του ελέγχου του χρόνου και της ζωής, έχει διαπιστωθεί ότι επιδρά στο αίσθημα ικανοποίησης από τη ζωή περισσότερο από την υγεία, την απασχόληση, το εισόδημα, τον γάμο ή τη θρησκεία, τόσο από χώρα σε χώρα όσο και εντός των χωρών. Επομένως, το αυξημένο μερίδιο του χρόνου που αφιερώνεται σε δραστηριότητες οι οποίες έχουν νόημα για κάποιον μπορεί να ενισχύσει το αίσθημα ικανοποίησης από τη ζωή. Ο εθελοντισμός, για παράδειγμα, έχει διαπιστωθεί ότι συμβάλλει θετικά στην ευτυχία, καθώς αυξάνει τη συναισθηματική κατανόηση και προκαλεί μετατοπίσεις όσον αφορά τις προσδοκίες.

Επιπλέον, στην αποανάπτυξη συχνά κάνουμε λόγο για μια δημοκρατικά θεσπισμένη και παγιωμένη αναλογία μεταξύ του ελάχιστου και του μέγιστου επιπέδου μοιβής (βλ. **βασικό και μέγιστο εισόδημα**). Έχει φανεί ότι η ανισότητα στο εισόδημα έχει μια έντονα αρνητική επίπτωση στην ικανοποίηση από τη ζωή. Τα άτομα που ζουν σε περιοχές οξυμένης ανισότητας τείνουν να συγκεντρώνουν χαμηλότερη βαθμολογία τόσο ως προς την υγεία τους όσο και ως προς την ευτυχία. Επομένως, εάν μειωθεί το χάσμα του εισοδήματος μεταξύ ατόμων και χωρών ως αποτέλεσμα της αποανάπτυξης,

η υποκειμενική ευημερία θα μπορούσε να βελτιωθεί λόγω της επακόλουθης πτώσης των αντιπαλοτήτων.

Άλλη μια εμβληματική ιδέα της αποανάπτυξης αφορά τη μείωση της εξάρτησης από τα αυτοκίνητα, δεδομένου ότι η μόλυνση προκαλείται εν γένει και από τα μέσα ταχείας μεταφοράς και τις αντίστοιχες υποδομές. Ένας τέτοιος μετασχηματισμός είναι πιθανό να επιδράσει θετικά στην ευημερία, εφόσον παρέχει μεγαλύτερο χώρο στην (άγρια) φύση, στα τοπία των πόλεων και της υπαίθρου, χωρίς να επιφέρει κοινωνική αποστέρηση. Οι συγκοινωνιακές μελέτες δείχνουν ότι η εμπειρία πολλών ωρών σε μηχανικό όχημα έχει μια μόνιμη αρνητική επίδραση στην ευτυχία. Επιπλέον, η βιβλιογραφία που καταδεικνύει ότι η περιβαλλοντική υποβάθμιση διαταράσσει την ευημερία αυξάνεται. Διάφορες μελέτες δείχνουν ότι η κακή ποιότητα της ατμόσφαιρας, για παράδειγμα, σχετίζεται με τη χαμηλότερη βαθμολογία στην ευτυχία, γεγονός που έχει διαπιστωθεί τόσο για το Λονδίνο όσο και για τις μεγάλες πόλεις στην Κίνα, όπου η κυκλοφοριακή συμφόρηση υψώνεται ως απειλή ενάντια στην ευημερία. Όσον αφορά τη χρήση του αυτοκινήτου, εάν οι περισσότεροι άνθρωποι σε μια δεδομένη πόλη επιλέξουν τα δημόσια μέσα μεταφοράς ή επιλέξουν θέσεις εργασίας βάσει της αρχής της εγγύτητας αντί να χρησιμοποιούν αυτοκίνητα, είναι απίθανο να μειωθεί το αίσθημα ικανοποίησης από τη ζωή. Αντιθέτως, το να εγκαταλείψει κάποιος το αυτοκίνητό του σε μια κοινωνία που λειτουργεί με βάση τα αυτοκίνητα θα είναι κατά πάσα πιθανότητα δυσάρεστο.

Μια πρόταση που προκύπτει συχνά στον δημόσιο διάλογο για την αποανάπτυξη είναι η εισαγωγή απαγορεύσεων στη διαφήμιση σε δημόσιους χώρους. Η βιβλιογραφία δείχνει ότι τα άτομα που συγκεντρώνουν υψηλή βαθμολογία στις υλικές αξίες και τα οποία δίνουν μεγαλύτερη σημασία στην οικονομική ασφάλεια τείνουν να είναι λιγότερο ικανοποιημένα από τη ζωή τους.² Επομένως, εάν ένα τέτοιο μέτρο κατάφερε να κατευθύνει τις υλικές προσδοκίες, θα ενίσχυε την ευημερία. Επιπλέον, υπάρχει μια μικρή βιβλιογραφία που δείχνει ότι η τηλεόραση περιορίζει τις δραστηριότητες που αφορούν τις σχέσεις, οι οποίες αποτελούν σημαντικό συστατικό για την ευτυχία.

Μια πιο αφηρημένη, αλλά κλασική, πρόταση της αποανάπτυξης αφορά την αμφισβήτηση του κυρίαρχου φαντασιακού της **μεγέθυνσης** και την αποκοπή του κοινωνικού κύρους από την υλική ιδιοκτησία και συσσώρευση. Οι λίγες μελέτες που ερευνούν τη σχέση μεταξύ μη υλιστικών αξιών και ευημερίας αναφέρουν ότι οι πρώτες συχνά συνδέονται με ένα υψηλότερο επίπεδο ικανοποίησης από τη ζωή. Εγγενείς αξίες (όπως ο αλτρουισμός, για παράδειγμα) συνδέονται γενικά με ένα υψηλότερο επίπεδο ευημερίας και λίγες απαιτήσεις για υλικούς πόρους με σκοπό την κάλυψη βασικών αναγκών. Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη την αρνητική επίδραση της κατανάλωσης που προκαλεί αντιπαλοότητες στην ευτυχία, θα ήταν αναμενόμενο ότι η καλλιέργεια ενός κοινωνικού φαντασιακού που δεν αποικιοποιείται από τους υλικούς τομείς, είτε σε προσωπικό είτε σε επίπεδο κοινωνίας, θα επηρέαζε την ευτυχία θετικά.

Η προηγούμενη παρουσίαση των συμπερασμάτων κάποιων βασικών προτάσεων της αποανάπτυξης στην ευτυχία δεν είναι σε καμία περίπτωση εξαντλητική. Είναι αφελές να πιστεύουμε ότι η αποανάπτυξη είναι και θα είναι «ευτυχισμένη» εξ ορισμού ή ότι η ευτυχία θα πρέπει να είναι ο μοναδικός στόχος της κοινωνίας. Αυτό που προτείνεται εδώ είναι ότι είναι απίθανο να μειωθεί η ικανοποίηση από τη ζωή λόγω της αποανάπτυξης, ιδίως εάν ισχύουν τα ακόλουθα: ίσες μειώσεις στο εισόδημα ή την έμμισθη εργασία σε όλους και αύξηση του προσωπικού ελεύθερου χρόνου και της αυτονομίας, αύξηση του χρόνου για αλληλέγγυα/κοινωνική εργασία με αντιστάθμισμα τη βελτίωση των σχεσιακών αγαθών, μείωση των μέσων ταχείας μεταφοράς με παράλληλη αύξηση του διαθέσιμου χρόνου για διαδρομές, μείωση του επιπέδου κατανάλωσης των αγαθών πολυτελείας με προσαρμογή στον διαμοιρασμό των αγαθών και στη **συμβιωτικότητα**. Με άλλα λόγια, εάν η αποανάπτυξη συνεπάγεται μια διαδρομή πολλαπλών δράσεων και πολιτικών που αντισταθμίζουν τις (πιθανές) αρνητικές επιπτώσεις κάθε τέτοιας δράσης ή πολιτικής, μπορεί να μην απειλήσει την προσωπική ευτυχία. Εάν η αποανάπτυξη φέρει μια βελτίωση στους καθοριστικούς παράγοντες της ευτυχίας για τους οποίους η προσαρμογή είναι περιορισμένη, όπως η κατανομή του ελεύθερου χρόνου, η κατάσταση του αστικού και του φυσικού περιβάλλοντος, η κατάσταση της υγείας, η προσωπική ελευθερία και η ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων, η σχετική επίδραση στην υποκειμενική ευημερία πιθανόν να είναι μακροχρόνια και θετική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Richard A. Easterlin, «Building a better theory of well-being», στο *IZA Discussion Paper*, αρ. 742, 2003.
2. Tim Kasser, *The high price of materialism*, MIT Press, Κάιμπριτζ Μασαχουσέτης 2002.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Diener, E. και Biswas-Diener, R., «Will money increase subjective well-being? A literature review and guide to needed research», στο *Social Indicators Research*, τχ. 57 (2), 2002.
- Di Tella, R., Haisken-De New, J. και MacCulloch, R., «Happiness adaptation to income and to status in an individual panel», στο *Journal of Economic Behavior and Organization*, τχ. 76 (3), 2010.
- Easterlin, R. A., «Building a better theory of well-being», στο *IZA Discussion Paper*, αρ. 742, 2003.
- Kasser, T., *The High price of materialism*, MIT Press, Κάιμπριτζ Μασαχουσέτης 2002.
- Porta, P. L. και Bruni, L. (επιμ.), *Economics and happiness*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005.

20

ΑΠΟΑΠΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΟΥ

Σερζ Λατούς

Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Διοικητικών Σπουδών Ζαν Μονέ
Πανεπιστήμιο PARIS-SUD

Η ιδέα και το εγχείρημα για την αποαποικιοποίηση του φαντασιακού έχει δύο κύριες πηγές: τη φιλοσοφία του Κορνήλιου Καστοριάδη, αφενός, και την ανθρωπολογική κριτική στον ιμπεριαλισμό, αφετέρου. Παράλληλα με την οικολογική κριτική, αυτές οι δύο πηγές συνιστούν τις πνευματικές ρίζες της αποανάπτυξης. Στον Καστοριάδη, η επικέντρωση βρίσκεται στο φαντασιακό, ενώ μεταξύ των ανθρωπολόγων του ιμπεριαλισμού το επίκεντρο βρίσκεται στην αποαποικιοποίηση. Η αναδρομή σε αυτές τις δύο πηγές απεικονίζει το ακριβές νόημα του όρου.

Στο έργο του Καστοριάδη η επιτελεστική φράση «να αποαποικιοποιήσουμε το φαντασιακό» είναι εμφανής, όμως, εξ όσων γνωρίζω, δεν την χρησιμοποίησε ποτέ έτσι. Για τον Καστοριάδη, συγγραφέα του έργου *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, η κοινωνική πραγματικότητα είναι η εφαρμογή των «φαντασιακών σημασιών», δηλαδή των αναπαραστάσεων που κινητοποιούν τα συναισθήματα. Εάν η **μεγέθυνση** και η **ανάπτυξη** είναι πεποιθήσεις, και, ως εκ τούτου, φαντασιακές σημασίες, όπως η «πρόοδος» και όλες οι ιδρυτικές κατηγορίες της οικονομίας, τότε για να ξεφύγουμε, για να τις καταργήσουμε και να προχωρήσουμε πέρα από αυτές (η γνωστή εγγελιανή Aufhebung),¹ σημαίνει ότι το φαντασιακό πρέπει να αλλάξει. Επομένως, εν μέρει, για να καταφέρουμε να έχουμε μια κοινωνία αποανάπτυξης σημαίνει ότι θα πρέπει να αποαποικιοποιήσουμε το φαντασιακό μας. Να αλλάξουμε πραγματικά τον κόσμο πριν να μας

καταδικάσει η ίδια η αλλαγή του κόσμου. Αυτή είναι η αυστηρή εφαρμογή του μαθήματος του Καστοριάδη. Ο Καστοριάδης ισχυρίζεται:

Αυτό που απαιτείται είναι η δημιουργία ενός νέου φαντασιακού, ενός μεγέθους άνευ προηγουμένου, μια δημιουργία που θα έβαζε στο επίκεντρο της ζωής των ανθρώπων άλλες σημασίες αντί για την επέκταση της παραγωγής και της κατανάλωσης, που θα έθετε διαφορετικούς στόχους για τη ζωή, στόχους τους οποίους θα μπορούσαν να θεωρήσουν οι άνθρωποι ότι αξίζει να τους επιδιώξουν... Αυτή είναι η τεράστια δυσκολία που πρέπει να αντιμετωπίσουμε. Οφείλουμε να θέλουμε μια κοινωνία στην οποία οι οικονομικές αξίες θα έχουν πάψει να είναι κεντρικές (ή μοναδικές), στην οποία η οικονομία μπαίνει πίσω στη θέση της ως απλό μέσο για την ανθρώπινη ζωή και όχι ως απώτερος στόχος της, η οποία θα αποκηρύξει αυτή την τρελή κούρσα της ατέρμονα αυξανόμενης κατανάλωσης. Είναι απαραίτητο όχι μόνο για να αποφευχθεί η οριστική καταστροφή του γήινου περιβάλλοντος, αλλά επίσης και ιδίως για να δραπετεύσουμε από τη φυσική και ηθική αθλιότητα του σύγχρονου ανθρώπου.²

Με άλλα λόγια, η απαιτούμενη έξοδος από την υπερμοντέρνα κοινωνία της κατανάλωσης και του θεάματος είναι εξίσου ιδιαίτερα επιθυμητή. Ωστόσο, ο Καστοριάδης προσθέτει:

Όμως μια τέτοια επανάσταση θα απαιτούσε βαθιές αλλαγές στην ψυχοκοινωνική δομή των ανθρώπων στον δυτικό κόσμο, στη στάση τους ως προς τη ζωή, με λίγα λόγια, στο φαντασιακό τους. Η ιδέα ότι ο μόνος στόχος στη ζωή είναι να παράγουμε και να καταναλώνουμε είναι μια παράταιρη, εξευτελιστική ιδέα που πρέπει να εγκαταλειφθεί. Το καπιταλιστικό φαντασιακό της ψευδο-ορθολογικής ψευδο-τεχνογνωσίας και της απεριόριστης επέκτασης πρέπει να εγκαταλειφθεί. Μόνο οι άνδρες και οι γυναίκες μπορούν να το κάνουν αυτό. Ένα μεμονωμένο άτομο ή μια οργάνωση, στην καλύτερη περίπτωση, μπορούν μόνο να προετοιμάσουν, να ασκήσουν κριτική, να ενθαρρύνουν και να σκιαγραφήσουν πιθανές κατευθύνσεις.³

Ωστόσο, για να επιχειρήσουμε να σκεφτούμε μια έξοδο από το κυρίαρχο φαντασιακό, πρέπει πρώτα απ' όλα να πάμε πίσω στον τρόπο με τον οποίο εισαχθήκαμε σε αυτό, δηλαδή στη διαδικασία οικονομικοποίησης του νου ως επακόλουθο της εμπορευματοποίησης του κόσμου. Για τον Καστοριάδη, η οικονομία είναι μια εφεύρεση. Οι τελευταίες σελίδες της *Φαντασιακής θέσμησης της κοινωνίας* αφορούν ακριβώς αυτό το θέμα. Είναι οι σπόροι τους οποίους προσπάθησα να εξελίξω στο βιβλίο μου *Η Εφεύρεση της Οικονομίας*, που είναι μια ανάλυση του τρόπου με τον οποίο θεσμίστηκε η οικονομία στο δυτικό μοντέρνο φαντασιακό.⁴

Στον Καστοριάδη, η **ανάπτυξη** και η **μεγέθυνση** δεν αποτελούν θεματικές ενδελεχούς ανάλυσης. Αναφέρεται και στις δύο σε λίγες αιχμηρές προτάσεις, είτε στην εξέλιξη μιας συζήτησης είτε ενόσω στοχάζεται πάνω σε άλλα θέματα. Όσον αφορά την κρίση της **ανάπτυξης**, την αναλύει ως κρίση των αντίστοιχων φαντασιακών σημασιών και, ιδίως, της προόδου. Η απίστευτη ιδεολογική αντοχή της **ανάπτυξης** βασίζεται στην όχι λιγότερο εντυπωσιακή αντοχή της προόδου. Όπως το θέτει με αξιοθαύμαστο τρόπο:

Κανείς δεν πιστεύει πια ειλικρινά στην πρόοδο. Όλοι θέλουμε να έχουμε λίγα ακόμα τον επόμενο χρόνο, αλλά κανείς δεν σκέφτεται ότι η ευτυχία βρίσκεται σε μια ετήσια αύξηση της κατανάλωσης της τάξης του 3%. Το φαντασιακό της μεγέθυνσης σίγουρα υφίσταται ακόμα: είναι μάλιστα το μοναδικό φαντασιακό που επιβιώνει στον δυτικό κόσμο. Ο δυτικός άνθρωπος δεν πιστεύει σε τίποτα εκτός από το γεγονός ότι σύντομα θα μπορεί να αγοράσει μια τηλεόραση υψηλής ευκρίνειας.⁵

Μια μορφή ξεριζώματος μιας πεποιθήσης διατυπώνεται αβίαστα μέσα από τη μεταφορά της αποαποικιοποίησης στην ανάλυση των σχέσεων Βορρά-Νότου. Ο όρος «αποικιοποίηση», όπως συνήθως χρησιμοποιείται από αντιιμπεριαλιστικές ανθρωπολογίες όσον αφορά τις νοοτροπίες, μπορεί να εντοπιστεί στους τίτλους διαφόρων βιβλίων. Ένα από τα πρώτα υπήρξε το έργο του Οκτάβ Μανονί (Octave Manonni) για την ψυχολογία των αποικιοποιημένων. Με πιο ρητό τρόπο, ο Ζεράρ Αλτάμπ (Gérard Althabe), μαθητής του Μπαλαντιέ (Balandier), στη μελέτη που διεξήγε το 1969 για τη Μαδαγασκάρη έδωσε τον τίτλο *Καταπίεση και απελευθέρωση εντός του φαντασιακού*. Το 1988, ο Σερζ Γκρουζινσκι (Serge Gruzinski) δημοσίευσε την *Αποικιοποίηση του Φαντασιακού*, του οποίου ο υπότιτλος αναφέρεται στη διαδικασία της δυτικοποίησης. Ωστόσο, όταν ο Γκρουζινσκι αναφέρεται στην αποικιοποίηση του φαντασιακού, αυτό αποτελεί και πάλι μια συνέχεια της αποικιακής διαδικασίας με τη στενή της έννοια και του προσηλυτισμού των αυτοχθόνων από τους ιεραπόστολους. Αυτή η αλλαγή θρησκείας αποτέλεσε τόσο έναν αποπολιτισμό του νου όσο και έναν εκπολιτισμό στη Χριστιανοσύνη και στον δυτικό πολιτισμό από το ιμπεριαλιστικό εγχείρημα. Αυτό συνιστά πραγματική καταπίεση στο φαντασιακό, που γίνεται με μέσα που δεν είναι μονάχα συμβολικά, όπως οι πυρές που χρησιμοποιούνταν ευρέως στον Νέο Κόσμο από τους Ισπανούς κατακτητές κατά τη διάρκεια της Ιεράς Εξέτασης.

Με τη **μεγέθυνση** και την **ανάπτυξη** έχουμε να κάνουμε με μια διαδικασία προσηλυτισμού των νοοτροπιών, μια διαδικασία ιδεολογικής και οιονεί θρησκευτικής φύσης, με στόχο την εδραίωση του φαντασιακού της προόδου και της οικονομίας. Ωστόσο, «ο βιασμός του φαντασιακού», σύμφωνα με την όμορφη έκφραση της Αμινάτα Τραορέ⁶ (Aminata Traoré), παραμένει ακόμα συμβολικός. Στη Δύση, όταν μιλάμε για

την αποικιοποίηση του φαντασιακού, έχουμε να κάνουμε με μια πνευματική εισβολή στην οποία είμαστε τα θύματα και οι δρώντες. Σε μεγάλο βαθμό συνιστά μια αυτό-αποικιοποίηση, μια εν μέρει εκούσια δουλεία.

Επομένως, ο όρος «αποαποικιοποίηση του φαντασιακού» σηματοδοτεί μια σημασιολογική μετατόπιση. Η αυθεντικότητα βρίσκεται στην έμφαση της συγκεκριμένης μορφής της αντίστροφης διαδικασίας από αυτή που αναλύουν οι ανθρωπολόγοι. Είναι μια αλλαγή «λογισμικού» ή παραδείγματος, μια «πραγματική επανάσταση του φαντασιακού», όπως την αποκαλεί ο Εντουάρ Γκλισάν (Edouard Glissant). Είναι, πρώτα και κύρια, μια πολιτιστική επανάσταση. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Αφορά εξίσου την έξοδο από την οικονομία, την αλλαγή των αξιών και, επομένως, την αποδουτικοποίηση. Αυτό είναι ακριβώς το πρόγραμμα που αναπτύσσεται στο πλαίσιο του μετα-αναπτυξιακού εγχειρήματος των «παρτιζάνων» της αποανάπτυξης.

Το ζήτημα της εξόδου από το κυρίαρχο ή αποικιακό φαντασιακό, για τον Καστοριάδη αλλά και τους αντιιμπεριαλιστές ανθρωπολόγους, είναι ένα κεντρικό θέμα αλλά εξαιρετικά δύσκολο, καθώς δεν μπορούμε να αποφασίσουμε να αλλάξουμε το φαντασιακό μας και πόσο μάλλον το φαντασιακό των άλλων, ιδίως εάν είναι «εθισμένοι» στη **μεγέθυνση**. Δεν μπορεί κανείς παρά να σκεφτεί πρώτα την παιδεία, η οποία κατέχει ουσιαστικό ρόλο για τον Καστοριάδη.

Τι σημαίνει, για παράδειγμα, η ελευθερία ή η ευκαιρία συμμετοχής των πολιτών, ρωτά, εάν στην κοινωνία για την οποία μιλάμε δεν υπάρχει κάτι –που εξαφανίζεται στις τρέχουσες συζητήσεις– και αυτό είναι η παιδεία, η εκπαίδευση του πολίτη; Δεν σημαίνει να διδάσκεται την αριθμητική, σημαίνει να διδάσκεται να είναι πολίτης. Κανείς δεν γεννιέται πολίτης. Και πώς μπορεί να γίνει; Μαθαίνοντας να είναι. Το μαθαίνουμε πρώτα κοιτάζοντας την πόλη στην οποία ζούμε. Και σίγουρα όχι παρακολουθώντας τη σημερινή τηλεόραση.⁷

Ωστόσο, αυτή η «αποτοξίνωση» δεν είναι εντελώς δυνατή εάν δεν έχει ήδη εδραιωθεί μια κοινωνία αποανάπτυξης. Πρώτα θα πρέπει να έχουμε βγει από την καταναλωτική κοινωνία και το σύστημα της «ηλιθιοποίησης των πολιτών», που μας εγκλωβίζει σε έναν κύκλο που πρέπει να σπάσει. Σίγουρα αφετηρία της απεπιθέσεως για να βγούμε από αυτό που ο Καστοριάδης αποκαλούσε «καταναλωτικό και τηλεοπτικό αυνανισμό» είναι να καταγγείλουμε την επιθετικότητα των διαφημίσεων, ένα όχημα της σημερινής ιδεολογίας. Το γεγονός ότι η εφημερίδα *La décroissance* έχει προέλθει από τη συλλογικότητα «Casseurs de pub» (καταστροφείς διαφημίσεων) δεν αποτελεί σύμπτωση. Η διαφήμιση είναι η βασική κινητήρια δύναμη της κοινωνίας της **μεγέθυνσης**. Το κίνημα των υποστηρικτών της αποανάπτυξης και των αρνητών της μεγέθυνσης συνδέεται φυσικά σε μεγάλο βαθμό με μια αντίσταση ενάντια στην επιθετικότητα των διαφημίσεων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Άρση (γερμανικά στο πρωτότυπο). [ΣΤΜ]
2. Cornelius Castoriadis, *La montée de l'insignifiance. Les carrefours du labyrinthe IV*, Παρίσι 1996, σελ. 143-4. Ανώνυμη μετάφραση στα αγγλικά: *The rising tide of insignificance (The big sleep)*, 2003. (www.costis.org/x/castoriadis/Castoriadis-rising_tide.pdf – 19 Μαΐου 2013).
3. Cornelius Castoriadis, *Démocratie et relativisme. Débat avec le MAUSS*, Mille et une nuits, Παρίσι 2010, σελ. 96.
4. Serge Latouche, *L'invention de l'économie*, Albin Michel, Παρίσι 2005.
5. Castoriadis 2010, ό.π., σελ. 181.
6. Aminata Traoré, *Le viol de l'imaginaire*, Actes Sud/Fayard, Παρίσι 2002.
7. Castoriadis 2010, ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Castoriadis, C., *The imaginary institution of society*, Polity Press, Καίμπριτζ 1987.
- , *La montée de l'insignifiance. Les carrefours du labyrinthe IV*, Παρίσι 1996, σελ. 143-4. Ανώνυμη μετάφραση στα αγγλικά: *The rising tide of insignificance (The big sleep)*, 2003. (www.costis.org/x/castoriadis/Castoriadis-rising_tide.pdf – 19 Μαΐου 2013).
- , *Démocratie et relativisme. Debat avec le MAUSS*, Mille et une nuits, Παρίσι 2010.
- Castoriadis, C., Escobar, E. και Gondicas, M. (επιμ), *Une société a la derive*, Seuil, Παρίσι 2005 και *A Society adrift*, μτφρ. Helen Arnold, Fordham University Press, Νέα Υόρκη 2010.
- Latouche, S., *L'invention de l'économie*, Albin Michel, Παρίσι 2005.
- Traore, A., *Le viol de l'imaginaire*, Actes Sud/Fayard, Παρίσι 2002.

21

ΝΕΟΜΑΛΘΟΥΣΙΑΝΟΙ

Χοάν Μαρτίνεθ-Αλιέ

Έρευνα & Αποανάπτυξη και ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης

Οι συγγραφείς γνωστοί ως «νεομαλθουσιανοί», συμπεριλαμβανομένου του καθηγητή οικολογίας του Στάνφορντ Πολ Έρλιτς (Paul Ehrlich), κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, έκρουσαν τον κώδωνα του κινδύνου όσον αφορά την αύξηση του πληθυσμού. Ο συναγερμός ήταν όντως βάσιμος καθώς ο ανθρώπινος πληθυσμός τον 20ό αιώνα αυξήθηκε από 1,5 δισεκατομμύριο στα 6 δισεκατομμύρια. Στη δεκαετία του 2010 ο παγκόσμιος πληθυσμός έφτασε τα 7 δισεκατομμύρια, αλλά η γονιμότητα (ο αριθμός παιδιών ανά γυναίκα) μειώνεται πλέον με ταχείς ρυθμούς σε πολλές χώρες, ενώ μένει σταθερά κάτω από δύο παιδιά ανά γυναίκα σε πολλές άλλες. Ο παγκόσμιος πληθυσμός μάλλον θα φτάσει σε έναν μέγιστο αριθμό των 8,5 ή 9 δισεκατομμυρίων μέχρι το 2050 και, κατόπιν, θα μειωθεί ελάχιστα. Μείωση του πληθυσμού δεν θα σημειωθεί μόνο στην επαρχία αλλά και στις αστικές περιοχές κάποιων χωρών.

Ο Έρλιτς δημοσίευσε την *Πληθυσμιακή Βόμβα* το 1968· κατέληξε ότι ο υπερπληθυσμός ήταν μόνο ένας από τους παράγοντες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Εισηγήαγε μια ευρέως γνωστή εξίσωση, $I = f(P, A, T)$, που σημαίνει ότι ο αντίκτυπος στο περιβάλλον (για παράδειγμα, η αύξηση της παραγωγής των αερίων που προκαλούν το φαινόμενο του θερμοκηπίου αλλάζει τη σύνθεση της ατμόσφαιρας) εξαρτάται από το μέγεθος του πληθυσμού, το κατά κεφαλήν εισόδημα («αφθονία») και τις τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται. Ο πληθυσμός όντως παρέμεινε ένας από τους σημαντικούς παράγοντες.

Το κίνημα της αποανάπτυξης έχει συζητήσει λίγες φορές για την πληθυσμιακή αύξηση. Στο σύνολό του, ενώ υιοθετεί μια θέση αντίθετη στην πληθυσμιακή αύξηση, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην κοινωνική ανισότητα ως προς την κατά κεφαλή κατανάλωση. Αυτό είναι σύνηθες και σε άλλα ρεύματα της Αριστεράς.

Στους οπαδούς της αποανάπτυξης δεν αρέσουν, γενικά, οι άνωθεν πολιτικές για τον πληθυσμό και ο περιορισμός της μετανάστευσης που κήρυτταν οι νεομαλθουσιανοί, όπως ο Πολ Έρλιτς και ακόμα περισσότερο ο Γκάρετ Χάρντιν (Garrett Hardin) τις δεκαετίες του 1960 και 1970. Δεν τους αρέσουν οι εξαναγκαστικές στερήσεις ούτε η κινεζική πολιτική του ενός παιδιού ανά οικογένεια που επιβάλλεται από το κράτος. Όμως, οι οπαδοί της αποανάπτυξης, σε αντίθεση με τους μαρξιστές, ανησυχούν ή θα έπρεπε να ανησυχούν για τον πληθυσμό. Είναι αλήθεια ότι ο Μάλθους, στο *Δοκίμιο για την Αρχή του Πληθυσμού*, το 1798, υιοθέτησε μια απαισιόδοξη ματιά ως προς την αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Πίστευε ότι τα κέρδη θα έβαιναν μειούμενα σε σχέση με την εισροή εργασίας. Η αύξηση του πληθυσμού θα καθιστούσε περισσότερους διαθέσιμους ανθρώπους για να εργαστούν στη γεωργία, αλλά η παραγωγή αναλογικά θα αυξανόταν λιγότερο. Ως εκ τούτου, το τελικό αποτέλεσμα θα ήταν μια κρίση έλλειψης τροφίμων. Στους μαρξιστές δεν άρεσε ο Μάλθους γιατί πίστευε στα μειούμενα κέρδη και, ακόμα περισσότερο, επειδή υπονοούσε ότι η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των φτωχών δεν ήταν ωφέλιμη επειδή θα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της γονιμότητας. Ήταν πραγματικά ένας αντιδραστικός. Οι μαρξιστές απεχθάνονταν, επίσης, την έμφαση που έδινε ο Μάλθους στις κρίσεις των μέσων επιβίωσης, όταν ο Μαρξ εξηγούσε τις κρίσεις ως αποτέλεσμα της υπερβολικής επένδυσης σε σύγκριση με την αγοραστική δύναμη του εκμεταλλεζόμενου προλεταριάτου. Για τους μαρξιστές, η πληθυσμιακή αύξηση ωθείται από την ανάγκη του **καπιταλισμού** για φτηνή εργασία, ενώ, όπως τόνισε ο Ένγκελς, σε έναν μη καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό ο πληθυσμός θα μπορούσε να ελέγχεται πολύ καλύτερα.

Οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης γνωρίζουν όλα αυτά τα επιχειρήματα και, αν και απεχθάνονται την αντιδραστική πολιτική τοποθέτηση του Μάλθους, πιστεύουν πως, σε κάθε περίπτωση, ο Μάλθους είχε κάποιο δίκιο και ότι ο πληθυσμός δεν μπορεί να αυξάνεται ανεξέλεγκτα. Οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης διαφωνούν με τους αισιόδοξους οικονομολόγους που θεωρούν ότι η αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού δεν αποτελεί μεγάλη απειλή για το φυσικό περιβάλλον. Αυτοί οι οικονομολόγοι τάσσονται υπέρ της αύξησης του πληθυσμού, καθώς τονίζουν ότι η παραγωγικότητα ανά εκτάριο και, ακόμα περισσότερο, ανά ώρα εργασίας θα μπορούσε να αυξηθεί με την τεχνολογική πρόοδο. Όντως, η Έστερ Μπόζερουπ (Ester Boserup) στο βιβλίο της που εξέδωσε το 1965 με τίτλο *Οι συνθήκες της αγροτικής ανάπτυξης* εξηγούσε ότι η αύξηση του πληθυσμού οδηγούσε σε αύξηση της παραγωγής (αντιστρέφοντας τον Μάλθους), επειδή επιτρέπει την ύπαρξη πιο εντατικών συστημάτων παραγωγής με βρα-

χύτερους κύκλους (από την πλανόδια γεωργία στην αρδευόμενη διπλή καλλιέργεια). Ωστόσο, αυτό μπορεί να ισχύει για πολύ μακρινές περιόδους της οικονομικής ιστορίας, αλλά από τα μέσα του 19ου αιώνα η γεωργία στην Ευρώπη ξεκίνησε να εξαρτάται όλο και περισσότερο από τα εισαγόμενα λιπάσματα, όπως το γκουανό, και αργότερα από τα εργοστασιακά λιπάσματα. Το σύγχρονο σύστημα τροφίμων είναι πολύ εντατικό ως προς την ενέργεια ορυκτών καυσίμων. Από οικολογικής και οικονομικής άποψης, θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι δεν σημειώνεται αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας.

Οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης δεν είναι κληρονόμοι του ίδιου του Μάλθους αλλά των ριζοσπαστών νεομαλθουσιανών φεμινιστριών του 1900 (στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες), οι οποίες υποστήριζαν τη «συνειδητή τεκνοποίηση». Οι φτωχές γυναίκες και οι φτωχοί άνδρες θεωρούνταν ικανοί για εκούσια και «συνειδητή τεκνοποίηση».¹ Ήταν ένα φεμινιστικό και πρώιμο περιβαλλοντικό κίνημα. Αντίθετα, ο σημερινός νεομαλθουσιανισμός των πλουσίων θεωρεί ότι η αύξηση της αναπαραγωγής των φτωχών αποτελεί απειλή για το δικό τους περιβάλλον μέσω της μετανάστευσης. Στην περίπτωση του Χάρντιν, αυτή η αντίληψη εξελίχθηκε στη λεγόμενη «ηθική της σωσίβιας λέμβου»,² σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι πολιτικές για τον πληθυσμό είναι αναγκαίες. Αντιθέτως, ο νεομαλθουσιανισμός του 1900 δεν ήταν ένα δόγμα επιβολής πληθυσμιακών πολιτικών από τα πάνω.

Οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης νιώθουν κοντά στις νεομαλθουσιανές φεμινίστριες «από τα κάτω» και δεν συμμερίζονται τις απόψεις των αισιόδοξων οικονομολόγων όσον αφορά την αύξηση του πληθυσμού. Χλευάζουν το επιχείρημα ότι για να πληρωθούν οι συντάξεις είναι απαραίτητος ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός νέων εργαζομένων, οι οποίοι θα γίνουν κι αυτοί συνταξιούχοι εν καιρώ, που προσομοιάζει σε δημογραφική πυραμίδα του σχήματος Πόντσι.

Οι νεομαλθουσιανές αναρχοφεμινίστριες κήρυτταν την ελευθερία της γυναίκας να επιλέγει τον αριθμό των παιδιών που θέλει να έχει. Πολλές από αυτές ανησυχούσαν ανοιχτά για τα περιβαλλοντικά προβλήματα και διερωτόντουσαν πόσους ανθρώπους θα μπορούσε να θρέψει η γη επαρκώς. Αυτό το επιτυχημένο διεθνές κοινωνικό κίνημα (με ηγέτες όπως η Έμμα Γκόλντμαν και η Μάργκαρετ Σάντζερ στις Ηνωμένες Πολιτείες και ο Πολ Ρομπέν στη Γαλλία) αυτοαποκαλούνταν επίτηδες νεομαλθουσιανό. Σε αντίθεση όμως με τον Μάλθους, πίστευε ότι η αύξηση του πληθυσμού των φτωχών τάξεων θα μπορούσε να σταματήσει μέσω εκούσιων αποφάσεων. Πρότειναν την αντισύλληψη καθώς και την εκούσια βαζεκτομή. Αυτό το νεομαλθουσιανό κίνημα δεν απευθύνθηκε στο κράτος για να επιβάλλει περιορισμούς στην αύξηση του πληθυσμού. Αντίθετως, στηριζόταν σε έναν ακτιβισμό «από τα κάτω» που αγωνιζόταν για την ελευθερία των γυναικών, την αποφυγή της πίεσης του μισθού του πλεονάζοντος πληθυσμού προς τα κάτω και την απειλή του περιβάλλοντος και του βιοπορισμού των ανθρώπων. Είχε

προβλεφθεί η δημιουργία ενός πλεονασματικού πληθυσμού, γεγονός που οδήγησε σε ιδέες και συμπεριφορές με σκοπό την πρόληψη. Στη Γαλλία και αλλού, οι νεομαλθουσιανοί αμφισβητούσαν τις πολιτικές και θρησκευτικές αρχές της εποχής τους μέσω της ιδέας μιας «απεργίας της μήτρας» (*la grève des ventres*) και επίσης μέσω του αντιμιλιταρισμού και του αντικαπιταλισμού. Ο εκούσιος έλεγχος του πληθυσμού ήταν μια άρνηση παροχής φτηνής εργασίας στον **καπιταλισμό** για τον «εφεδρικό στρατό εργασίας».

Εκτός από την Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες, το κίνημα ήταν δραστήριο στην Αργεντινή, την Ουρουγουάη και την Κούβα. Στη Βραζιλία, το 1932, η Μαρία Λασέρντα ντε Μούρα (Maria Lacerda de Moura) έγραψε ένα βιβλίο με τίτλο *Αγαπάτε αλλήλους και μην πληθύνεστε*. Στη Νότια Ινδία, ο Ε.Κ. Ραμασουάμι (Ramaswami) (Περιγιάρ) συγκρότησε το Κίνημα του Αυτοσεβασμού το 1926. Ανέπτυξε μια πολιτική φιλοσοφία ενάντια στις κάστες και υπέρ της ελευθερίας των γυναικών. Κήρυττε την αντισύλληψη σε αντίθεση με τις ινδουιστικές θρησκευτικές αντιλήψεις περί αγνότητας του αίματος, που συνεπάγονταν τον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας.³ Εξήντα χρόνια αργότερα, προσπαθώντας να εξηγήσουν το χαμηλό ποσοστό γεννήσεων στο κρατίδιο Ταμίλ Ναντού, οι δημογράφοι παρατήρησαν ότι το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών ήταν χαμηλό (σε σύγκριση με την Κεράλα) και η φτώχεια υψηλή, επομένως η πολιτική βούληση και τα κινήματα κοινωνικής μεταρρύθμισης, που ξεκίνησαν από τον Περιγιάρ, θα έπαιξαν έναν ρόλο σ' αυτή τη δημογραφική μετάβαση.

Όταν το 1974 η Φρανσουάζ Ντ' Ομπόν⁴ (Françoise d'Eaubonne) εισήγαγε τον όρο «οικοφεμινισμός», ήταν μια δραστήρια, όψιμη αγωνίστρια του εν λόγω ριζοσπαστικού νεομαλθουσιανού ρεύματος, η οποία ακόμα μαχόταν τον καιρό εκείνο για το δικαίωμα στην έκτρωση και στη σεξουαλική ελευθερία, όχι μόνο για τις γυναίκες (που ήδη είχε προχωρήσει πολύ) αλλά και για τους ομοφυλόφιλους, οι οποίοι ακόμη διώκονταν ποινικά εκείνο τον καιρό στην Ευρώπη.

Συμπερασματικά, τα τελευταία 200 χρόνια έχουν υπάρξει ποικίλες εκδοχές του μαλθουσιανισμού και του νεομαλθουσιανισμού:

- Σύμφωνα με τον Μάλθους, ο ανθρώπινος πληθυσμός θα αυξανόταν πολλαπλασιαστικά εκτός εάν τελικά περιοριζόταν εξαιτίας κάποιου πολέμου ή λοιμού ή μέσω του απίθανου περιορισμού της αγνότητας και των όψιμων γάμων. Τα τρόφιμα θα αυξάνονταν λιγότερο αναλογικά με την αύξηση της εισροής εργασίας, λόγω των μειούμενων αποδόσεων. Ως εκ τούτου, θα προκαλούνταν κρίσεις βιοπορισμού.
- Οι νεομαλθουσιανοί του 1900 πίστευαν ότι ο ανθρώπινος πληθυσμός θα μπορούσε να ρυθμίσει την ίδια του την αύξηση μέσω της αντισύλληψης. Γι' αυτό η ελευθερία των γυναικών, η οποία ήταν επιθυμητή ως αυτοσκοπός ούτως ή άλλως,

ήταν απαραίτητη. Η φτώχεια εξηγούνταν μέσω της κοινωνικής ανισότητας. Η «συνειδητή τεκνοποίηση» ήταν απαραίτητη για την πρόληψη των χαμηλών αμοιβών και την πίεση στους φυσικούς πόρους. Ήταν ένα επιτυχημένο κίνημα «από τα κάτω» στην Ευρώπη και στην Αμερική εναντίον των κρατών (που ήθελαν περισσότερους στρατιώτες) και της Καθολικής Εκκλησίας.

- Οι νεομαλθουσιανοί της δεκαετίας του 1960 και του 1970 εμφανίστηκαν εξαιτίας των καθυστερημένων δημογραφικών μεταβάσεων και της έλλειψης επιτυχίας των νεομαλθουσιανών του 1900 ανά τον κόσμο. Κήρυτταν ένα άνωθεν δόγμα και λειτουργούσαν μέσω χρηματοδοτούμενων διεθνών οργανισμών και κάποιων κυβερνήσεων. Η αύξηση του πληθυσμού ήταν γι' αυτούς μία εκ των κύριων αιτιών για τη φτώχεια και την περιβαλλοντική υποβάθμιση. Επομένως, τα κράτη θα πρέπει να εισάγουν μεθόδους αντισύλληψης, μερικές φορές ακόμα και χωρίς την εκ των προτέρων συγκατάθεση του πληθυσμού (ιδίως των γυναικών).

Το πρώτο και το τρίτο σημείο είναι απεχθή για τους οπαδούς της αποανάπτυξης, αλλά το δεύτερο σημείο βρίσκεται πολύ κοντά στο πνεύμα τους. Η ιδέα ενός εκούσιου περιορισμού της τεκνοποίησης, μια συλλογική πράξη αυτοπεριορισμού ενάντια στη μηχανή της **μεγέθυνσης**, εξακολουθεί να εμπνέει την αποανάπτυξη. Ο Ιβ Κοσέ (Yves Cochet), για πολλά χρόνια ευρωβουλευτής και οπαδός της αποανάπτυξης, έχει προτείνει μια *grève du troisième enfant* (μια απεργία του τρίτου παιδιού).⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. E. Masjuan, *La ecologia humana en el anarquismo iberico: Urbanismo «organico» o ecologico, neomalthusianismo y naturismo social*, Editorial Icaria y Fundación Anselmo Lorenzo, Βαρκελώνη και Μαδρίτη 2000 και F. Ronsin, *La grève des ventres: Propagande néo-malthusienne et baisse de la natalité en France 19-20 siècles*, Aubier-Montaigne, Παρίσι 1980.

2. Ο Χάρντιν χρησιμοποιεί μια μεταφορά όπου σε μια σωσίβια λέμβο βρίσκονται 50 άτομα και χωρούν άλλα 10, τη στιγμή που την περιτριγυρίζουν άλλα 100 τα οποία κολυμπούν στη θάλασσα. Θα έπρεπε η λέμβος να τα δεχτεί ή όχι και, αν ναι, υπό ποιες συνθήκες; [ΣτΜ]

3. E. V. Ramaswami, «The case for contraception», στο R. Guha (επιμ.), *The makers of modern India*, Penguin, Νέο Δελχί 2010, σελ. 258-9.

4. F. D'Eaubonne, *Le féminisme ou la mort*, Pierre Horay Editeur, Παρίσι 1974.

5. M. Guichard, «Yves Cochet pour la “grève du troisième ventre”», στη *Liberation* (www.liberation.fr/societe/2009/04/06/yves-cochet-pour-la-grève-du-troisieme-ventre_551067 – 28 Ιανουαρίου 2014).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Boserup, E., *The conditions of agricultural growth: The economics of Agrarian change under population pressure*, G. Allen and Unwin, Λονδίνο 1965.
- D'Eaubonne, F., *Le féminisme ou la mort*, Pierre Horay Editeur, Παρίσι 1974.
- Erlich, P. R., *The population bomb*, Sierra Club/Ballantine Books, Σαν Φρανσίσκο 1968.
- Guichard, M., «Yves Cochet pour la "grève du troisième ventre"», στη *Liberation*. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο www.liberation.fr/societe/2009/04/06/yves-cochet-pour-la-greve-du-troisieme-ventre_551067 – 28 Ιανουαρίου 2014).
- Lacerda de Moura, M., *Amai e nao vos multipliqueis*, Civilizacao Brasileira Editora, Ρίο ντε Τζανέιρο 1932.
- Malthus, T. R., *Essay on the principle of population*, J. Johnson, Λονδίνο 1798.
- Masjuan, E., *La ecologia humana en el anarquismo iberico: Urbanismo «organico» o ecologico, neo-malthusianismo y naturismo social*, Editorial Icaria y Fundacion Anselmo Lorenzo, Βαρκελώνη 2000.
- Ronsin, F., *La grève des ventres: Propagande néo-malthusienne et baisse de la natalité en France 19-20 siècles*, Aubier-Montaigne, Παρίσι 1980.
- Ramaswami, E. V., «The case for contraception», στο R. Guha (επιμ.), *The makers of modern India*, Penguin, Νέο Δελχί 2010.

22

ΑΠΛΟΤΗΤΑ

Σάμιουελ Αλεξάντερ

Ινστιτούτο Βιώσιμης Κοινωνίας της Μελβούρνης, Πανεπιστήμιο της Μελβούρνης
και Ινστιτούτο Απλότητας

Σε γενικές γραμμές, η εκούσια απλότητα συνεπάγεται έναν τρόπο ζωής που περιλαμβάνει τη συνειδητή ελαχιστοποίηση της άσκοπης κατανάλωσης και της εντατικής κατανάλωσης των πόρων. Αφορά, όμως, και το να φανταστούμε ξανά την «καλή ζωή» κατευθύνοντας σταδιακά περισσότερο χρόνο και ενέργεια προς την επιδίωξη μη υλιστικών πηγών άντλησης της ικανοποίησης και του νοήματος. Με άλλα λόγια, η εκούσια απλότητα αφορά τον εναγκαλισμό ενός ελάχιστα «επαρκούς» υλικού προτύπου διαβίωσης με αντάλλαγμα περισσότερο χρόνο και ελευθερία για την επιδίωξη άλλων στόχων της ζωής, όπως οι κοινωνικές και κοινοτικές δεσμεύσεις, ο περισσότερος χρόνος με την οικογένεια, τα καλλιτεχνικά ή πνευματικά εγχειρήματα, η οικιακή παραγωγή, ένα επάγγελμα που προσφέρει μεγαλύτερη ικανοποίηση, η πολιτική συμμετοχή, η πνευματική αναζήτηση, η χαλάρωση, η απόλαυση κ.λπ. Καμία από αυτές τις δραστηριότητες δεν εξαρτάται από τα χρήματα ή από πολλά χρήματα. Οι οπαδοί της υπερασπίζονται την εκούσια απλότητα με ποικίλους τρόπους, στη βάση προσωπικών, κοινωνικών, ανθρωπιστικών και οικολογικών λόγων. Θεμελιώνεται στην υπόθεση ότι τα ανθρώπινα όντα μπορούν να ζήσουν ζωές με νόημα, ελεύθερες, ευτυχισμένες, εντελώς διαφορετικές, ενώ παράλληλα να μην καταναλώνουν πάνω από ένα δίκαιο μερίδιο της φύσης.¹

¹Ένας κοινωνικός φιλόσοφος ονόματι Ρίτσαρντ Γκρεγκ (Richard Gregg) επινόησε

τον όρο «εκούσια απλότητα» το 1936, αν και, προφανώς, ο τρόπος ζωής στον οποίο αναφερόταν είναι όσο παλιός είναι και ο ίδιος ο πολιτισμός. Στην ιστορία, πάντα υπήρχαν άτομα και κοινότητες που εξέφραζαν τις αμφιβολίες τους για τα καλά μιας υλιστικής ζωής με επίκεντρο τον υλικό πλούτο και την περιουσία. Μια ιστορία της απλότητας θα μπορούσε να ξεκινήσει με τον Σιντάρτα Γκαουτάμα –τον Βούδα–, ο οποίος στην ηλικία των 29 παράτησε όσα θεωρούσε επιφανειακές πολυτέλειες ενός βασιλιά και αναζήτησε την πνευματική αλήθεια μέσα από μια ζωή ακραίου ασκητισμού. Αφού κόντεψε να πεθάνει από ασιλία μέσα από την πρακτική της αυτοστέρησης, ο Σιντάρτα αναθεώρησε την πορεία του και μετά από χρόνια εσωτερικής πάλης λέγεται ότι βρήκε τη Διαφώτιση σε αυτό που οι βουδιστές ονομάζουν «Μέσο Δρόμο» – ένα μονοπάτι διαλογιστικής αυτοπειθαρχίας που βρίσκεται μεταξύ των μονοπατιών της εγκόσμιας απόλαυσης και του ασκητισμού. Ένα παρόμοιο μήνυμα για την πνευματική αξία να ζει κανείς μια υλικά απλή ζωή μπορεί να εντοπιστεί σχεδόν σε όλα τα θρησκευτικά και πνευματικά κείμενα στον κόσμο (εάν όχι πάντα στη θρησκευτική και πνευματική πρακτική!), καθώς και σε πολλές παραδόσεις της σοφίας των αυτοχθόνων ανά τον κόσμο.

Η απλότητα της διαβίωσης βρήκε υπερασπιστές ακόμα και μεταξύ των μεγάλων φιλοσόφων της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης, και, ειδικά, τους Κυνικούς και τους Στωικούς. Σε μία από τις πιο ριζοσπαστικές εκφάνσεις της απλότητας, ο Διογένης ο Κυνικός εκούσια ακολούθησε μια φτωχή ζωή ώστε να δείξει με το παράδειγμά του ότι δεν θα μπορούσε να αξιολογηθεί μια ελεύθερη ζωή με νόημα με τη συμβατική αντίληψη για τον πλούτο. Λιγότερο ακραίοι υπήρξαν οι Στωικοί, όπως ο Επίκτητος, ο Μάρκος Αυρήλιος και ο Σενέκας, οι οποίοι υποστήριζαν την πειθαρχημένη και σκεπτόμενη αυτοσυγκράτηση αντί για τη φτώχεια. Με διάφορους τρόπους, οι Στωικοί υποστήριζαν ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν πάντα να ελέγχουν το μέγεθος του εγκόσμιου πλούτου και της φήμης που αποκτούν, αλλά έχουν ή μπορούν να έχουν τον έλεγχο των στάσεων που υιοθετούν ως προς τέτοια ζητήματα. Ομοίως, ο Κινέζος φιλόσοφος Λάο Τσε μια φορά είπε «πλούσιος είναι αυτός που γνωρίζει ότι έχει αρκετά», εννοώντας ότι αυτοί που έχουν αρκετά, αλλά δεν το ξέρουν, είναι φτωχοί.

Μεταπηδώντας στη Βικτωριανή εποχή στην Αγγλία, μπορεί κανείς να εντοπίσει την παθιασμένη υποστήριξη της απλής διαβίωσης στα έργα των μεγάλων «μοραλιστών», όπως ο Τζον Ράσκιν (John Ruskin) και ο Ουίλιαμ Μόρις (William Morris). Ο Ράσκιν αρνήθηκε να αντιμετωπίσει το **χρήμα** ως φυσικό τόπο συνάντησης της απλής ανταλλαγής. Αντιθέτως, κατέδειξε πώς οι παραπλανητικές αποστάσεις μιας οικονομίας του χρήματος έθεταν τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνέπειες της κατανάλωσης εκτός οπτικού πεδίου. Ο Ράσκιν παρακινούσε τους ανθρώπους να αποδεχτούν ότι τα υλικά πράγματα αξίζουν μόνο στον βαθμό που δίνουν περαιτέρω ώθηση σε κάποιον αξιόλογο σκοπό. Αυτή η αντίληψη αποδίδεται περιεκτικά στο απόφθεγμα του: «Ο μόνος πλούτος που υπάρχει είναι η ζωή». Ο Ουίλιαμ Μόρις ανέπτυξε αυτή τη σκέψη αρκετά,

δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στον τρόπο με τον οποίο η κατανάλωση εξαρτάται πάντα από την εργασία. Ο Μόρις πρότεινε ότι θα μπορούσε να επιτευχθεί τεράστια μείωση του «ανώφελου μόχθου» εάν οι άνθρωποι μείωναν την κατανάλωση «εκείνων των αντικειμένων απερισκεψίας και πολυτέλειας». Οι μποέμ στην Ευρώπη, από την άλλη, έτειναν να διάγουν βίο απλό για το καλό της τέχνης τους και την ευχαρίστησή τους. Επίσης, πολύ διαφορετικοί είναι οι Άμις, οι Τραπιστές μοναχοί και οι Κουακέροι, που αποτελούν παραδείγματα εκδοχών της απλής ζωής με βάση τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Τον 20ό αιώνα, μεγάλες προσωπικότητες, όπως ο Γκάντι, ο Λένιν, ο Τολστόι και η Μητέρα Τερέζα, έζησαν ζωές υλικής απλότητας.

Δεδομένου ότι οι ΗΠΑ είναι η γενέτειρα του υπερκαταναλωτισμού, μπορεί να προκαλέσει έκπληξη σε κάποιους η διαπίστωση ότι εκεί πάντα υπήρχε ένα υπόγειο ρεύμα «απλής ζωής και υψηλής σκέψης».² Στα μέσα του 19ου αιώνα, οι συναρπαστικές εκδοχές της απλής ζωής αρθρώνονταν από τους Υπερβατιστές της Νέας Αγγλίας. Ήταν μια ζωντανή ομάδα ποιητών, μυστών, κοινωνικών μεταρρυθμιστών και φιλοσόφων –όπως ο Χένρι Θωρό–³ που έζησαν μετριοπαθώς ώστε να μπορούν να ανταποκρίνονται στο κόστος της δημιουργικότητας και της περισυλλογής. Ηγετική μορφή των Υπερβατιστών ήταν ο Ραλφ Ουόλντο Έμερσον (Ralph Waldo Emerson), ο οποίος κάποτε υποστήριξε ότι: «Είναι καλύτερα να μην έχεις υπάρχοντα καθόλου παρά να έχεις, αλλά με υπερβολικά μεγάλο κόστος». Άλλοι πρώιμοι Αμερικανοί τόνισαν την αντίθεση μεταξύ της κερδοσκοπίας και της αρετής του πολίτη και επέμεναν να συνδέουν στενά την απλή διαβίωση με μια επιτυχημένη δημοκρατία. Υπήρχαν, επίσης, και προειδοποιήσεις, όπως του Μπέντζαμιν Φράνκλιν, ο οποίος διαμαρτυρόταν ενάντια στους καταναλωτές που απερίσκεπτα βυθίζονταν στο **χρέος**:

Τι τρέλα είναι να χρεώνεσαι για τέτοιες υπερβολές!... σκέψου τι κάνεις πριν παραδοθείς στο χρέος, εκχωρείς σε κάποιον άλλο την ελευθερία σου δίνοντάς του εξουσία... διατήρησε την ελευθερία σου και κράτα την ανεξαρτησία σου: ... να είσαι φειδωλός και ελεύθερος.⁴

Πιο πρόσφατα, ο πρόεδρος των ΗΠΑ Κάρτερ υποστήριζε τον υλικό περιορισμό επειδή «η ιδιοκτησία και η κατανάλωση πραγμάτων δεν ικανοποιεί τη λαχτάρα μας για νόημα». Αναφερόμενος σε μια «κρίση του πνεύματος», ένωσε ότι αυτή η λατρεία της «αυτοϊκανοποίησης και της κατανάλωσης» βασιζόταν σε μια «εσφαλμένη ιδέα περί ελευθερίας».⁵

Αυτό που θα λέγαμε «μοντέρνο» κίνημα της απλότητας μπορεί κατά βάση να εντοπιστεί στις βορειοαμερικανικές και ευρωπαϊκές αντικουλτούρες των δεκαετιών του 1960 και του 1970. Αυτά τα κινήματα έτρεφαν βαθιά αισθήματα αντικαταναλωτισμού και περιβαλλοντισμού και γενικά υποστήριζαν την απλή διαβίωση. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για το λεγόμενο κίνημα **επιστροφής στη γη** εκείνης της εποχής, με παράδειγμα

τις υποδειγματικές ζωές της Έλεν και του Σκοτ Νίρινγκ (Helen και Scott Nearing), οι οποίοι έχουν αφήρηση και στους σύγχρονους νεοαγρότες. Πιο πρόσφατα, τα κινήματα των μεταβατικών πόλεων, της περμακουλτούρας και των οικοχωριών επίσης υποστηρίζουν τη μετατόπιση από τον καταναλωτικό τρόπο ζωής σε τρόπους διαβίωσης λιγότερο καταναλωτικούς και ενεργοβόρους (βλ. **οικοκοινότητες**). Αυτά τα κινήματα προσπαθούν να χτίσουν την εναλλακτική κοινωνία βιώνοντας τη λύση, ακόμα και αν επί του παρόντος ο αντίκτυπος είναι μέτριος. Υπάρχουν, επίσης, πιο επικεντρωμένες θεωρίες της απλότητας που στηρίζουν μια «οικονομία της επάρκειας»⁶ ή τον «απλούστερο τρόπο».⁷ Αυτές οι θεωρίες, με διάφορους τρόπους, υποστηρίζουν ότι μια αναδιάρθρωση της κοινωνίας με στόχο τη δημιουργία οικονομιών **σταθερής κατάστασης**, με χαμηλή κατανάλωση ενέργειας και ιδιαίτερα τοπικοποιημένων, στη βάση μιας πολιτικοποιημένης κουλτούρας της απλής διαβίωσης. Είναι βέβαιο ότι ένα κίνημα απλού βίου χωρίς μια πολιτική δεν θα αρκούσε για να αλλάξει τις πολιτικές και μακροοικονομικές δομές. Τα κινήματα της απλής διαβίωσης δεν θα πρέπει να αποζητούν να «αποδράσουν» από το σύστημα, αλλά να το «μετασχηματίσουν» ριζικά.

Η αποκλειστικά μακροοικονομική οπτική της αποανάπτυξης, ως διαδικασία σχεδιασμένης συμπίκνωσης, δεν καταφέρνει να δώσει έμφαση στις πολιτισμικές αξίες και πρακτικές που πρέπει να συνοδεύουν και ίσως να προηγούνται από μια μετάβαση αποανάπτυξης. Εξάλλου, εάν μια κουλτούρα γενικά αποτελείται από άτομα που αποζητούν όλο και υψηλότερα εισοδήματα και μεγαλύτερη κατανάλωση, συνεπάγεται ότι θα επιθυμούν, και μάλιστα θα απαιτούν, μια οικονομία της **μεγέθυνσης**. Για να αναδυθεί μια οικονομική και πολιτική της αποανάπτυξης, επομένως, φαίνεται ότι, σε επίπεδο κουλτούρας, οι άνθρωποι θα πρέπει να είναι προετοιμασμένοι να αφήσουν ή να αντισταθούν στον τρόπο ζωής της αφθονίας και της μεγάλης κατανάλωσης και, αντιθέτως, να ασπαστούν «απλούστερους» τρόπους ζωής μειωμένης ή περιορισμένης κατανάλωσης. Αυτή ιδανικά θα ήταν μια εκούσια μετάβαση – «μια σχεδιασμένη οικονομική συμπίκνωση». Ωστόσο, θα μπορούσε να καταλήξει να είναι μια μετάβαση που επιβλήθηκε στους ανθρώπους ως ύφεση ή ακόμα και κατάρρευση. Υπάρχει χώρος για αισιοδοξία εξαιτίας του γεγονότος ότι στην ιστορία, από την Ανατολή έως τη Δύση, οι άνθρωποι έχουν απλοποιήσει τις ζωές τους για να ασχοληθούν με διάφορους στόχους πνευματικής ανέλιξης, όπως τη φιλοσοφία, τη θρησκευτική αφοσίωση, την καλλιτεχνική δημιουργία, τον ηδονισμό, την επαναστατική ή δημοκρατική πολιτική, την ανθρωπιστική βοήθεια και τον οικολογικό ακτιβισμό. Ταυτόχρονα, οι αξίες της εκούσιας απλότητας έχουν γενικά κυριευτεί από πιο υλιστικές αξίες. Βέβαια, στη σημερινή εποχή της τεράστιας υπέρβασης των οικολογικών ορίων και της οικονομικής αστάθειας, ίσως η απλότητα του βίου να είναι τελικά ένας τρόπος ζωής του οποίου ο καιρός έχει έρθει. Η αποανάπτυξη σίγουρα εξαρτάται από αυτό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. γενικά S. Alexander και S. Ussher, «The voluntary simplicity movement: A multinational survey analysis in theoretical context», στο *Journal of Consumer Culture*, τχ. 12 (1), 2012, σελ. 66-86.
2. D. Shi, *The simple life: Plain living and high thinking in american culture*, University of Georgia Press, Τζόρτζια 2007, αναθεωρημένη έκδοση.
3. Βλ. C. Bode (επιμ.), *The portable Thoreau*, Penguin, Νέα Υόρκη 1983.
4. Mason Locke Weems, *The life of Benjamin Franklin*, M Care, Φιλαδέλφεια 1817, σελ. 94.
5. Βλ. γενικά Shi, ό.π.
6. Samuel Alexander, «The sufficiency economy: Envisioning a prosperous way down», στο *Simplicity Institute Report*, τχ. 12, 2012 (www.simplicityinstitute.org/publications – 7 Ιουλίου 2013).
7. Ted Trainer, *The transition to a sustainable and just world*, Envirobook, Σίδνεϊ 2010.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexander, S., «The sufficiency economy: Envisioning a prosperous way down», στο *Simplicity Institute Report*, τχ. 12, 2012 (www.simplicityinstitute.org/publications – 7 Ιουλίου 2013).
- Alexander, S. και Ussher, S., «The voluntary simplicity movement: A multi-national survey analysis in theoretical context», στο *Journal of Consumer Culture*, τχ. 12 (1), 2012.
- Bode, C. (επιμ.), *The portable Thoreau*, Penguin, Νέα Υόρκη 1983.
- Trainer, T., *The transition to a sustainable and just world*, Envirobook, Σίδνεϊ 2010.
- Shi, D., *The simple life: Plain living and high thinking in american culture*, University of Georgia Press, Τζόρτζια 2007, αναθεωρημένη έκδοση.
- Weems, M. L., *The life of Benjamin Franklin*, M Carey, Φιλαδέλφεια 1817.

23

ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Γιώργος Καλλής

Έρευνα & Αποανάπτυξη, ICREA και ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας), Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Όταν το επίπεδο της οικονομικής **μεγέθυνσης** υπερβαίνει ένα συγκεκριμένο όριο που καλύπτει τις βασικές υλικές ανάγκες, τότε ένα αυξανόμενο ποσοστό του εισοδήματος ξοδεύεται στα λεγόμενα «αγαθά θέσης».¹ Η πολυτελής ακίνητη περιουσία, ένα ακριβό αυτοκίνητο, ένας σπάνιος πίνακας, ένα πτυχίο από ένα κορυφαίο ιδιωτικό πανεπιστήμιο συνιστούν αγαθά θέσης. Η πρόσβαση σε τέτοια αγαθά δείχνει τη θέση κάποιου στην κοινωνία και εξαρτάται από το σχετικό εισόδημα. Σε αντίθεση με τα κανονικά αγαθά, όσο περισσότερα αγαθά θέσης έχουμε, τόσο λιγότερη είναι η ικανοποίηση που παίρνουμε από αυτά. Τα αγαθά θέσης είναι εγγενώς σπάνια, δεδομένου ότι η σπανιότητά τους είναι και η ουσία τους. Εξ ορισμού, δεν μπορούμε όλοι να έχουμε υψηλή κοινωνική θέση, να έχουμε έναν *σπάνιο* πίνακα ή το *πιο* ακριβό αυτοκίνητο. Η οικονομική **μεγέθυνση** δεν μπορεί ποτέ να ικανοποιήσει την επιθυμία για αγαθά θέσης. Αντιθέτως, η **μεγέθυνση** καθιστά τα αγαθά θέσης λιγότερο προσβάσιμα. Όσο το υλικό συστατικό στοιχείο της οικονομίας γίνεται πιο παραγωγικό, η κατανάλωση θέσης, δεδομένου ότι είναι εκ φύσεως περιορισμένη, γίνεται πιο ακριβή. Αυτό αποδεικνύεται από την ανοδική τιμή ενός σπιτιού με θέα ή το κόστος μιας ζωής για ένα πτυχίο από ένα κορυφαίο πανεπιστήμιο. Τα αγαθά θέσης, επομένως, σηματοδοτούν το κοινωνικό όριο της μεγέθυνσης, δηλαδή το όριο αυτών που μπορεί να μας προσφέρει η μεγέθυνση, σε σχέση με τα όρια στη μεγέθυνση, δηλαδή τα όρια στη συνέχισή της.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που συντηρεί την επιθυμία για **μεγέθυνση** στις εύρωστες οικονομίες είναι ακριβώς το όνειρο της πρόσβασης στα αγαθά θέσης. Ας αναλογιστούμε τον «γκουρού» Ντάνιελ Μπεν-Άμι (Daniel Ben-Ami) ο οποίος σε ένα βιβλίο του ενάντια στην αποανάπτυξη υπερασπίζεται το όνειρο «Φεράρι για όλους». Ας ξετυλίξουμε την επιχειρηματολογία του και ας αγνοήσουμε την πετρελαιοπαραγωγική κορύφωση ή την κλιματική αλλαγή, δεδομένου ότι *θεωρητικά* η τεχνολογική πρόοδος θα μπορούσε να ξεπεράσει αυτά τα όρια. Ας αγνοήσουμε, επίσης, και τη συμφόρηση που θα προκαλούνταν εάν όλοι μας είχαμε Φεράρι, μια συμφόρηση που θα τις έκανε πιο αργές και από ποδήλατα. *Θεωρητικά*, οι πόλεις και οι λεωφόροι θα μπορούσαν να ανοικοδομηθούν για να χωρούν 7 δισεκατομμύρια Φεράρι που θα αναπτύσσουν πλήρη ταχύτητα. Ακόμα κι έτσι, το θεμελιακό όριο του ονείρου του Μπεν-Άμι εντοπίζεται στο γεγονός ότι ακόμα και εάν όλοι είχαμε μια Φεράρι, τότε η Φεράρι δεν θα ήταν πλέον «Φεράρι». Θα ήταν το αντίστοιχο ενός Φιάτ Τσινκουετσέντο, ενός αυτοκινήτου που προορίζεται για τις μάζες. Οι φιλοδοξίες θα μετατοπίζονταν σε κάποιο άλλο, ταχύτερο αυτοκίνητο, που θα σηματοδοτούσε τον πλούτο και την κοινωνική θέση. Αυτοί που δεν θα είχαν πρόσβαση στο νέο μοντέλο θα ένιωθαν ματαιώση, όπως αυτοί που δεν έχουν σήμερα Φεράρι. Η επιδίωξη για τα αγαθά θέσης είναι ένα παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος.²

Ωστόσο, αυτό το παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος φέρει και ένα ουσιαστικό κοινωνικό κόστος (φανταστείτε τους πόρους που θα χάνονταν για την αναδιάρθρωση των περιοχών και την καθαριότητα της ατμόσφαιρας για να κυκλοφορούν 7 δισεκατομμύρια Φεράρι). Οι προσωπικοί και δημόσιοι πόροι, οι οποίοι χάνονται σε τέτοια παιχνίδια θέσης μηδενικού αθροίσματος, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ωφέλιμα αλλού.³ Είναι γεγονός ότι στις κοινωνίες της αφθονίας ένα αυξανόμενο ποσοστό του κοινωνικού εισοδήματος σπαταλιέται στην ιδιωτική κατανάλωση θέσης, ενώ τα δημόσια αγαθά που θα βελτίωναν την ποιότητα ζωής για όλους αφήνονται να αλλοιωθούν.⁴ Η κατανάλωση θέσης αυξάνει και το κόστος του ελεύθερου χρόνου, κάνοντας τησχόλη να μοιάζει λιγότερο ελκυστική, υποσκάπτοντας την κοινωνικότητα και μειώνοντας τον χρόνο που αφιερώνεται στην οικογένεια, στους φίλους, στην κοινότητα ή στην πολιτική.⁵ Ο χρόνος προϋπολογίζεται και, όλο και περισσότερο, υπολογίζεται σε χρήμα. Ως αποτέλεσμα, οι κοινωνικές σχέσεις εμπορευματοποιούνται όλο και περισσότερο. Η εμπορευματοποίηση αποτελεί, επίσης, αποτέλεσμα των περιφράξεων που επιβάλλονται για να διατηρείται η προνομιακή πρόσβαση στα αγαθά θέσης (για παράδειγμα, μια ιδιωτική παραλία ή τα δίδακτρα ενός κολεγίου).⁶ Σε έναν φαύλο κύκλο, καθώς όλο και περισσότερα αγαθά και υπηρεσίες υπεισέρχονται στη σφαίρα του χρήματος και του ανταγωνισμού θέσης, η αγάπη για το χρήμα πολλαπλασιάζεται κι άλλο, υποσκάπτοντας ακόμα περισσότερο τις κοινωνικές σχέσεις και τα κοινωνικά ήθη.⁷

Η θέση περί κοινωνικών ορίων είναι κεντρική στην αποανάπτυξη. Αυτό δεν ισχύει

μόνο επειδή η **μεγέθυνση** δεν θα διαρκέσει για πάντα ή επειδή γίνεται αντιοικονομική εξαιτίας του κοινωνικού και περιβαλλοντικού της κόστους. Ισχύει επειδή η μεγέθυνση είναι «παράλογη», είναι ένας σκοπός χωρίς λόγο, η επιδίωξη ενός απατηλού ονείρου.⁸ Στις χώρες της αφθονίας υπάρχουν αρκετά για να καλύπτονται οι βασικές υλικές ανάγκες όλων. Οι ανισότητες θέσης είναι θέμα διανομής και όχι συνολικής ανάπτυξης.⁹ Εάν η αυξανόμενη παραγωγικότητα και μεγέθυνση καθιστούν τα αγαθά θέσης πιο ακριβά, τότε η αποανάπτυξη θα μειώσει το κόστος τους, αυξάνοντας την ευημερία και απελευθερώνοντας συλλογικούς πόρους από την ανώφελη κατανάλωση θέσης. Μια τροχιά αποανάπτυξης θα μπορούσε έτσι να οδηγήσει σε βελτίωση και όχι επιδείνωση, όπως λέγεται συχνά, των βασικών αγαθών όπως η παιδεία, η υγεία και οι δημόσιες υποδομές.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, παραμένουν κάποια θέματα ανεξερεύνητα. Πρώτον, σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας της αποανάπτυξης, ιδίως σε αυτή που σχετίζεται με την εκούσια **απλότητα**, η αποχή από την επιδεικτική κατανάλωση και την κατανάλωση θέσης παρουσιάζεται ως ηθικό και ατομικό ζήτημα. Αυτό είναι λάθος. Η κατανάλωση θέσης δεν είναι μια προσωπική αμαρτία. Είναι ένα δομικό κοινωνικό φαινόμενο στο οποίο συμμορφώνονται τα άτομα ώστε να παραμείνουν μέρος του κυρίαρχου ρεύματος. Η έξοδος από την κούρσα και η μείωση της ταχύτητας ενέχει κινδύνους για τον πρωτάρη, όπως ένα πλήγμα στην αξιοπρέπεια, λιγότερες ευκαιρίες απασχόλησης ή απώλεια εισοδήματος.¹⁰ Είναι εύλογο οι άνθρωποι με λιγότερο προνομιακή καταγωγή, οι οποίοι αντιμετωπίζουν οικονομική ανασφάλεια, να έχουν χαμηλότερη αυτοπεποίθηση για να παίρνουν τέτοια ρίσκα. Επιπλέον, διακρίνεται και ένα μέρος μιας υγιούς ηθικής του πολίτη στην επιθυμία κάποιου να συμβαδίζει με τον μέσο τρόπο ζωής και να μη διαφέρει πάρα πολύ. Πράγματι, κατά τον ύστερο **καπιταλισμό**, η επιθυμία να διαφέρει κάποιος είναι αυτή που δημιουργεί διαρκώς νέα αγαθά θέσης και τροφοδοτεί τη συσσώρευση. Παραδόξως, οι λιτοί και «απλοί» τρόποι ζωής έχουν καταστεί δείκτες διάκρισης και θέσης, εφόσον πρώτα υιοθετούνται από μέλη των μορφωμένων ή καλλιτεχνικών ελίτ που μπορούν τόσο να τις εκτιμήσουν όσο και να τις πληρώσουν.¹¹ Ας θυμηθούμε τα τζιν που πρωτοχρησιμοποίησαν οι **«επιστροφείς στη γη»** τη δεκαετία του 1960 ή την αύξηση στην αξία ακινήτων σε απομακρυσμένα μέρη της υπαίθρου που **«ανακάλυψαν»** οι οπαδοί της αντικουλτούρας και κατοίκησαν οι **οικοκοινότητες**. Με έναν κάπως τραγικό τρόπο, αυτοί που επιθυμούν να δραπετεύσουν από την κατανάλωση θέσης γίνονται οι πρωτοπόροι των νέων αγαθών θέσης.

Εάν το πρόβλημα είναι δομικό, τότε και η λύση θα πρέπει να είναι δομική. Κάποιοι οικονομολόγοι ζητούν από τις κυβερνήσεις να κάνουν τα αγαθά θέσης πιο ακριβά. Οι προτάσεις περιλαμβάνουν τη φορολόγηση πολυτελών αγαθών ή τη μετατόπιση της φορολογίας από το εισόδημα στην κατανάλωση, κατά βάση αφαιρώντας τις καταθέσεις από το φορολογητέο εισόδημα (με κατακόρυφη αύξηση για να δικαιολογήσουν

το γεγονός ότι οι πλούσιοι κάνουν μεγαλύτερες οικονομίες).¹² Άλλοι προχωρούν πιο μακριά. Μια πρόταση είναι η ριζική αναδιανομή, καθώς εάν όλοι βρίσκονταν σε παρόμοιο επίπεδο πλούτου κανείς δεν θα πλειοδοτούσε για αγαθά θέσης. Άλλη μια πρόταση είναι η απόσυρση των αγαθών θέσης από τον εμπορικό κλάδο (αποεμπορευματοποίηση), κάνοντάς τα διαθέσιμα μέσω της δημόσιας πρόσβασης ή της δημόσιας κατανομής εκτός αγοράς.¹³

Ένα δεύτερο σχετικό ζήτημα είναι εάν ο ανταγωνισμός θέσης μπορεί να δαμαστεί μέσω φόρων και ρυθμίσεων εντός του καπιταλισμού ή εάν το ξεπέρασμά του σηματοδοτεί και μια μετάβαση έξω από τον **καπιταλισμό**. Οι ανισότητες έχουν κεντρική σημασία για τον δυναμισμό του καπιταλισμού και όχι συμπτωματική, όπως παρατήρησε ο Γιόζεφ Σουμπέτερ. Η άνιση πρόσβαση στα αγαθά θέσης διατηρεί μια γενικευμένη απληστία, η οποία είναι ουσιαστική ώστε ο **καπιταλισμός** να αποσπά διαρκώς κοινωνική ενέργεια από όλους, ακόμα και αφού έχουν καλυφτεί όλες οι υλικές ανάγκες. Αντιστρόφως, ενώ ο ανταγωνισμός για αγαθά θέσης και χρήμα έχει υπάρξει σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες, μόνο ο καπιταλισμός τον έχει «απελευθερώσει από τα δεσμά των εθίμων και της θρησκείας εντός των οποίων περιοριζόταν αρχικά».¹⁴ Η απληστία μπορεί να έχει ψυχολογικές ρίζες, αλλά ο καπιταλισμός είναι το σύστημα που την κατέστησε ψυχολογική βάση ενός πολιτισμού. Μια κοινωνία που θα θεωρούσε τον εαυτό της ικανοποιημένο ότι έχει «αρκετά», δεν θα είχε λόγο να συσσωρεύει και δεν θα ήταν πλέον καπιταλιστική.¹⁵

Οι σοσιαλιστικές οικονομίες κατέπνιγαν τα αγαθά θέσης διά νόμου, μέσω της αναδιανομής και της εξαναγκαστικής κολεκτιβοποίησης. Ωστόσο, ο ανταγωνισμός θέσης επανήλθε στην επιφάνεια ως ανταγωνισμός για θέσεις στη γραφειοκρατία και για σπάνια αγαθά από τη Δύση. Κάποιες αρχαίες κοινωνίες διοχέτευαν τον ανταγωνισμό σε συμβολικές αθλητικές εκδηλώσεις, ποτλάτς και ανταλλαγές δώρων. Οι ανθρωπολόγοι έχουν επίσης τεκμηριώσει ότι σε πρωτόγονες κοινότητες ισότητας υπήρχαν θέσεις, ωστόσο δεν ήταν τόσο σημαντικές, είτε επειδή εναλλάσσονταν είτε επειδή όσοι τις κατείχαν ελέγχονταν και επιπλήττονταν κοινωνικά ώστε να διασφαλίζεται ότι κανένα άτομο ή ομάδα δεν θα συγκέντρωνε υπερβολική εξουσία. Ας υποθέσουμε ότι μια οποιαδήποτε δεδομένη συλλογικότητα (ένα έθνος, μια κοινότητα ή μια άλλη) αποφασίσει σήμερα να προχωρήσει προς μια τέτοια κατεύθυνση ισότητας στον σύγχρονο κόσμο της παγκοσμιοποιημένης επικοινωνίας και των κρατών αναφοράς. Ένα ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί τα μέλη της δεν θα συνέκριναν τους εαυτούς τους με άλλα πιο πλούσια άτομα σε γειτονικές συλλογικότητες, που θα χαρακτηρίζονταν από λιγότερη ισότητα, και δεν θα θεωρούσαν τους εαυτούς τους ελλιπείς. Ίσως αυτό να συνέβη εν μέρει στις σοσιαλιστικές χώρες. Αν και ο ανταγωνισμός για αγαθά θέσης είναι ένα δομικό πρόβλημα, η λύση του δεν μπορεί ποτέ να επιβληθεί αποκλειστικά από τα πάνω. Θα πρέπει να αποτελεί αναπόσπαστο μέρος ενός ηθικοπολιτικού εγχει-

ρήματος αυτοπεριορισμού, **απλότητας** και ισότητας, το οποίο να ασπάζονται τα μέλη μιας συλλογικότητας αυτόνομα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Fred Hirsch, *Social limits to growth*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 1976.
2. Robert Frank, *Luxury fever: Weighing the cost of excess*, The Free Press, Νέα Υόρκη 2000.
3. Ό.π.
4. John K. Galbraith, *The affluent society*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1958.
5. Hirsch, ό.π.
6. Ό.π.
7. Hirsch 1976, ό.π. και R. Skidelsky και E. Skidelsky, *How much is enough? Money and the good life*, Penguin, Λονδίνο 2012.
8. Skidelsky και Skidelsky, ό.π., σελ. 7.
9. Hirsch, ό.π.
10. Frank, ό.π.
11. Joseph Heath και Andrew Potter, *Nation of rebels. How counter-culture became consumer culture*, Harper Collins, Νέα Υόρκη 2004.
12. Frank, ό.π.
13. Hirsch, ό.π.
14. Skidelsky και Skidelsky, ό.π., σελ. 40.
15. Skidelsky και Skidelsky, ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Frank, R., *Luxury fever: Weighing the cost of excess*, The Free Press, Νέα Υόρκη 2000.
- Galbraith, J. K., *The affluent society*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1958.
- Heath, J. και Potter A., *Nation of rebels. How counter-culture became consumer culture*, Harper Collins, Νέα Υόρκη 2004.
- Hirsch, F., *Social limits to growth*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 1976.
- Skidelsky, R. και Skidelsky, E., *How much is enough? Money and the good life*, Penguin, Λονδίνο 2012.

ΜΕΡΟΣ 3
Η δράση

24

ΕΠΙΣΤΡΟΦΕΙΣ ΣΤΗ ΓΗ

Ρίτα Καλβάριο

ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),

Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Ιάγο Οτέρο

Έρευνα & Αποανάπτυξη και IRI THESYS (Ινστιτούτο Ολοκληρωμένης Έρευνας για τους Μετασχηματισμούς των Συστημάτων Ανθρώπων-Περιβάλλοντος), Πανεπιστήμιο του Βερολίνου Χούμπολτ

Οι επιστροφείς στη γη (ή νεοαγρότες) είναι άνθρωποι χωρίς αγροτικό παρελθόν οι οποίοι μεταναστεύουν από την πόλη στην επαρχία για να υιοθετήσουν έναν ριζικά νέο τρόπο ζωής ως αγρότες ή τεχνίτες. Τα κίνητρά τους συνδέονται με την αναζήτηση για μια απλούστερη, αυτάρκη, αυτόνομη (ελεύθερη από τη μισθωτή εργασία και την αγορά) και οικολογική ζωή, κοντά στη φύση. Αυτό το κάνουν στη βάση μιας κριτικής στην υλιστική κυρίαρχη κουλτούρα, στις σύγχρονες πρακτικές αγροτικής καλλιέργειας και στην παγκοσμιοποίηση των αγροτροφικών συστημάτων. Οι επιστροφείς στη γη αντιλαμβάνονται την επιλογή τους ως ένα εγχείρημα τρόπου ζωής και ως έναν δρόμο για μια κοινωνική μετάβαση προς την οικολογική βιωσιμότητα. Έτσι εξηγείται γιατί μπορούν να θεωρούνται παράγοντες μιας πολύμορφης στρατηγικής κοινωνικής και οικολογικής αλλαγής προς ένα μέλλον αποανάπτυξης.

Κάποιες από τις αξίες που συνδέουν οι επιστροφείς στη γη με το «αγροτικό» ζήτημα είναι οι βιολογικές καλλιέργειες μικρής κλίμακας, η επανατοπικοποίηση της παραγωγής

και της κατανάλωσης, οι εναλλακτικές οικονομίες και τα δίκτυα. Αυτές οι αξίες έρχονται σε σύγκρουση με άλλες αναπαραστάσεις της αγροτικής ζωής (όπως η αγροτική βιομηχανία). Ακόμα και αν οι «ριζοσπαστικές αγροτικότητες» υιοθετούν συχνά τον διαχωρισμό επαρχίας-άστεως για το συλλογιστικό τους πλαίσιο, οι σχέσεις με την «πόλη», μέσω εναλλακτικών οικονομιών και δικτύων, είναι συνήθεις.

Η επιστροφή στη γη δεν είναι κάτι καινούργιο στην ιστορία της Δύσης. Από την έλευση του **καπιταλισμού**, η «επαρχία» έχει παίξει έναν ρόλο άσκησης κριτικής στην ορθολογική αφαίρεση, στην εμπορευματοποίηση της γης και της εργασίας, στο σύγχρονο κράτος και στην πολιτική, στην ατομική αλλοτρίωση και στη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών. Αυτές οι επικρίσεις –οι οποίες επέχουν ισχυρή θέση στον λόγο της αποανάπτυξης– έχουν εκφραστεί με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους από διαφορετικούς παράγοντες κατά καιρούς. Για παράδειγμα, η ύπαιθρος έχει υπάρξει ο τόπος πένθους των ελίτ για ένα χαμένο παρελθόν αλλά και ο τόπος της αναζήτησης μιας νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων από την πλευρά των ουτοπικών σοσιαλιστών και των ελευθεριακών. Εναλλακτικά, η επαρχία έχει υπάρξει τόπος διαφυγής από τις επιδεινούμενες συνθήκες της βιομηχανικής εργασίας και της αστικής ζωής. Τα κράτη έχουν προωθήσει τη μετανάστευση από την πόλη στην ύπαιθρο, τον αγροτικό καπιταλισμό μικρής κλίμακας ή μιας ενιαίας «αγροτιάς» ως τρόπο μετατόπισης του κόστους της κοινωνικής αναπαραγωγής μέσω της αυτοσυντήρησης, της μείωσης των επιδομάτων και της αντιμετώπισης των αστικών αναταραχών σε περιόδους κρίσης.

Οι δεκαετίες του 1960 και του 1970 έχουν ιδιαίτερη σημασία για τα ιδανικά της επιστροφής στη γη, την ανοικοδόμηση του **καπιταλισμού** και την αγροτική αλλαγή. Τα κοινωνικά κινήματα των χίπηδων και του Μάη του 1968 οδήγησαν σε μια άνοδο των επιστροφέν στη γη, ταυτόχρονα με την ευρύτερη διαδικασία της αντι-αστικοποίησης, δηλαδή της μετανάστευσης των κατοίκων των πόλεων σε αγροτικές περιοχές, οι οποίοι ελκύνονταν κυρίως από μια καλύτερη ποιότητα ζωής, χωρίς ωστόσο κανένα κίνητρο αντικουλτούρας. Η επιστροφή στη γη υπήρξε ο απόηχος της οξυνόμενης περιβαλλοντικής συνείδησης, της αντίδρασης στον καταναλωτισμό και των συζητήσεων για τα όρια στη μεγέθυνση μετά την ενεργειακή κρίση της δεκαετίας του 1970. Αντικείμενα έμπνευσης αυτής της τάσης υπήρξαν τόσο η επιστροφή στη «φύση» όσο και σε μια εξιδανικευμένη αγροτική κοινωνία ως τρόπο απόρριψης του φετιχισμού των εμπορευμάτων, της αλλοτρίωσης, της μισθωτής εργασίας και των μοντέρνων αξιών της προόδου και της τεχνολογικής βελτίωσης. Πολλά από αυτά τα εγχειρήματα και οι κοινότητες για την επιστροφή στη γη απέτυχαν εξαιτίας εσωτερικών συγκρούσεων, απογοητεύσεων, χρεών και φτώχειας, ενώ άλλες ευδοκίμησαν και υπάρχουν ακόμα και σήμερα.

Η αντοχή του κινήματος της επιστροφής στη γη μπορεί, εν μέρει, να εξηγηθεί μέσω της αφοσίωσης των ανθρώπων σε μια ύπαιθρο που γίνεται όλο και περισσότερο ένας

τόπος σχόλης για έναν αυξανόμενο αστικό πληθυσμό. Οι αγροτικές περιοχές άλλαξαν ως αποτέλεσμα της διαρκούς εξάπλωσης της οικονομίας των υπηρεσιών και των καταναλωτικών τρόπων ζωής, των ταυτοτήτων και της κουλτούρας. Παραδόξως, οι επιστροφείς στη γη μπορεί να έδρασαν ως πρωτοπόροι του αγροτικού εξευγενισμού και της αγροτικής εμπορευματοποίησης, διευκολύνοντας την (ανα)παραγωγή της «φύσης» και της αγροτικής ζωής, οι οποίες λαμβάνουν αξία καθώς καλύπτουν νέες καταναλωτικές απαιτήσεις. Η ενσωμάτωση των δραστηριοτήτων των πρώτων ριζοσπαστών επιστροφέων στη γη σε νέες αγορές και η πρόσβαση στην κρατική χρηματοδότηση για την αναδημιουργία ενός νοσταλγικού αγροτικού περιβάλλοντος ήταν κάποιες από τις μορφές οικειοποίησης αυτής της τάσης. Αυτή η οικειοποίηση σηματοδοτεί ευρύτερα τον τρόπο που η κριτική της αλλοτρίωσης της καθημερινής ζωής στη δεκαετία του 1960 μετατράπηκε σε ένα «νέο πνεύμα του **καπιταλισμού**», που αναδύθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετά. Ιδέες όπως η αυτονομία, το δίκτυο, η δημιουργικότητα, η ελαστικότητα, η ατομική πρωτοβουλία και η ελευθερία ενσωματώθηκαν στον κυρίαρχο (νεοφιλελεύθερο) λόγο. Η αφαίρεση του αρχικού αντικαπιταλιστικού της ήθους υπονόμωσε τη δύναμη της κοινωνικής κριτικής της επιστροφής στη γη.

Οι επιστροφείς στη γη άντεξαν και με άλλους τρόπους, όπως εξαιτίας της άνθησης των εναλλακτικών οικονομιών και των δικτύων που λειτούργησαν ως τρόποι αμφισβήτησης των αυξανόμενα παγκοσμιοποιούμενων αγροτοβιομηχανικών συστημάτων. Κάποιοι μελετητές ισχυρίζονται ότι οι εναλλακτικές οικονομίες και τα δίκτυα δημιουργούν χώρους έξω από τον **καπιταλισμό**, φτιάχνοντας δίκτυα τοπικών αντιεξουσιών που αντιστέκονται και ανατρέπουν την ιδεολογική ηγεμονία του καπιταλισμού. Αυτή η άποψη μάς επιτρέπει να δούμε τις εμπειρίες και τα εγχειρήματα των επιστροφέων της γης ως τρόπους οικοδόμησης των φαντασιακών μιας κοινωνίας αποανάπτυξης (μετακαπιταλιστικής). Άλλοι, βέβαια, ισχυρίζονται ότι οι εναλλακτικές που ενισχύουν τις αντιλήψεις της κυριαρχίας του καταναλωτή, της ανικανότητας του κράτους και των αυτάρκων και τακτοποιημένων κοινοτήτων αναπαράγουν νεοφιλελεύθερες υποκειμενικότητες και πρακτικές ή η ζωή σε μια αρκετά ανταγωνιστική καπιταλιστική αγορά καθιστά πολύ δύσκολο για τα εναλλακτικά εγχειρήματα να διατηρούν τις επιθυμητές διαφορές τους. Ωστόσο, μια άλλη κριτική εστιάζει στο γεγονός ότι τέτοιες πρωτοβουλίες, εάν παραμένουν μικρές, τοπικές και περιθωριακές, δεν μπορούν να αμφισβητήσουν τη συμβατική αγροτική καλλιέργεια, τα κανάλια διανομής και τα ριζικά αίτια της άνισης πρόσβασης της κοινωνίας σε φαγητό υψηλής ποιότητας. Η αυτοεξυπηρέτηση σε ένα μικροεπίπεδο μπορεί επίσης να διευκολύνει τη διαρκή συσσώρευση του κεφαλαίου σε ένα υψηλότερο μακροεπίπεδο.

Οι επιστροφείς στη γη έχουν τη δυνατότητα να μετασχηματίσουν το κυρίαρχο μοντέλο παραγωγής γεωργικών τροφίμων και την επαρχία που εμπορευματοποιείται όλο και περισσότερο, γεγονός που τους καθιστά παράγοντες σε μια μετάβαση στην

αποανάπτυξη. Η πρόκληση γι' αυτούς βρίσκεται στην υπέρβαση του να είναι μόνο ένα υπολειμματικό κλάσμα του συστήματος παραγωγής των γεωργικών τροφίμων και του αγροτικού χώρου. Γι' αυτό, και έναντι του κινδύνου της ενσωμάτωσής της, η πολιτική δράση που περιλαμβάνει στρατηγικές συμμαχίες με άλλους παράγοντες για τη χειραφέτηση από τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις μοιάζει κρίσιμη. Αυτό που μετρά περισσότερο από τη μορφή των τοπικών εμπειριών είναι η κατεύθυνσή τους. Το άνοιγμα μικρών παραθύρων χειραφέτησης μπορεί να είναι σημαντικό για την τροφοδότηση των φαντασιακών της αποανάπτυξης και την ενδυνάμωση των μεμονωμένων ατόμων. Ωστόσο, για να καταστήσουμε τη χειραφέτηση σε μια καπιταλιστική παγκόσμια αγορά πραγματική πιθανότητα, χρειάζεται ένας ευρύτερος και συναρθρωμένος συλλογικός αγώνας για κοινωνική αλλαγή, στον οποίο τα δίκτυα των τοπικών εμπειριών να μπορούν να παίξουν σημαντικό ρόλο. Η δικτυωμένη δράση έχει υπάρξει σημαντική στους αγώνες ενάντια στην κερδοσκοπία από τη γη, στην ιδιωτικοποίηση των πόρων, στον αγροτικό εξευγενισμό, στην εμπορευματοποίηση και στην επέκταση της αγροτικής βιομηχανίας. Αυτή η δικτύωση έχει γίνει εφικτή με την ενδυνάμωση των τοπικοτήτων και των κατοίκων τους μέσα από την ικανότητα της αντίστασης και την ενίσχυσή της. Η εκ νέου διεκδίκηση των **κοινών** αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς τέτοιων κοινωνικών κινημάτων που έχουν ως βάση τη γη, το οποίο θα πρέπει να το δουν περισσότερο ως όραμα για το ξεπέρασμα των καπιταλιστικών σχέσεων της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και για την επανασύνδεση των κατοίκων με τη γη τους, παρά ως υπεράσπιση των προσωπικών τους συμφερόντων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Boyle, P. και Halfacree, K. (επιμ.), *Migration into rural areas: Theories and issues*, John Wiley & Sons, Τσίτσεστερ 1998.
- Brown, D., *Back-to-the-land: The enduring dream of self-sufficiency in Modern America*, University of Wisconsin Press, Μάντισον 2011.
- Halfacree, K. (επιμ.), «Back-to-the-land in the twenty-first century – Making connections with rurality», στο *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, τχ. 98(1), 2007, σελ. 3-67.
- Jacob, J., *New pioneers: The back-to-the-land movement and the search for a sustainable future*, The Pennsylvania State University Press, Φιλαδέλφεια 1997.
- Wilbur, A., «Growing a radical ruralism: Back-to-the-land as practice and ideal», στο *Geography Compass*, τχ. 7, 2013, σελ. 149-60.

25

ΒΑΣΙΚΟ ΚΑΙ ΜΕΓΙΣΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Σάμιουελ Αλεξάντερ

Ινστιτούτο για τη Βιώσιμη Κοινωνία στη Μελβούρνη, Πανεπιστήμιο της Μελβούρνης
και Ινστιτούτο της Απλότητας

Για την εξάλειψη της φτώχειας, οι καπιταλιστικές κοινωνίες γενικά επαφίενται στο μέγλωμα της οικονομικής πίτας και όχι στο να την κόψουν διαφορετικά. Εάν, όμως, εγκαταλείπαμε την επιδίωξη της **μεγέθυνσης** και υιοθετούσαμε μια διαδικασία αποανάπτυξης μέσω μιας σχεδιασμένης οικονομικής συμπίκνωσης, η φτώχεια θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί με πιο άμεσο τρόπο. Μεταξύ άλλων, αυτό θα απαιτούσε την αναδιάρθρωση των συστημάτων ιδιοκτησίας και φορολογίας με σκοπό την αναδιανομή του πλούτου και τη διασφάλιση ότι όλοι έχουν «αρκετά».¹ Το βασικό εισόδημα και το μέγιστο εισόδημα είναι δύο πολιτικές που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην επίτευξη αυτών των σημαντικών στόχων ισότητας, χωρίς να χρειάζεται η **μεγέθυνση**.

Αν και υπάρχουν πολλές εκδοχές του βασικού εισοδήματος, η κεντρική ιδέα είναι σχετικά σαφής. Στην πιο εξιδανικευμένη και ριζοσπαστική μορφή του, κάθε άτομο που ζει μόνιμα σε μια χώρα θα λάμβανε από το κράτος μια περιοδική (για παράδειγμα, δεκαπενθήμερη) αμοιβή, η οποία θα αρκούσε ώστε ένα άτομο να ζει με τα ελάχιστα αλλά αξιοπρεπή κριτήρια της οικονομικής ασφάλειας. Οι υποστηρικτές του συνήθως ισχυρίζονται ότι την καταβολή του βασικού εισοδήματος θα πρέπει να την *εγγυάται* το κράτος, να *μην προϋποθέτει* καμία μορφή εργασίας και να είναι *καθολική*.

Σε ένα πλήρως ανεπτυγμένο σύστημα βασικού εισοδήματος, κάποιοι υποστηρικτές του ισχυρίζονται ότι θα μπορούσαν να καταργηθούν άλλες κρατικές παροχές

–όπως τα επιδόματα ανεργίας, τα οικογενειακά επιδόματα, οι συντάξεις κ.λπ.–, δεδομένου ότι το βασικό εισόδημα θα αρκούσε ώστε να παρέχει σε όλους τα αξιοπρεπή και ελάχιστα μέσα διαβίωσης. Η υπάρχουσα «κοινωνική πρόνοια» έχει αποδειχθεί ότι δεν μπορεί να εξαλείψει τη φτώχεια, ακόμα και στα πλουσιότερα κράτη. Επομένως, η ισχυρή ηθική έλξη που ασκεί το βασικό εισόδημα έγκειται στο πόσο άμεσα αντιμετωπίζει τη φτώχεια. Συνιστά μια πολιτική που βασίζεται στην ιδέα ότι η διανομή του πλούτου μιας οικονομίας πρέπει να ξεκινά με τη διασφάλιση ότι όλοι έχουν «αρκετά» για να ζουν με αξιοπρέπεια. Το βασικό εισόδημα θα μπορούσε, επίσης, να περιλαμβάνει και μη χρηματικά προνόμια, όπως η δωρεάν υγεία ή η άμεση παροχή τροφίμων, ρούχων και στέγης, για όσους τα χρειάζονται.

Η δυνατότητα πραγματοποίησης ενός συστήματος βασικού εισοδήματος αμφισβητείται τυπικά για δύο βασικούς λόγους.² Η πρώτη ένσταση προκύπτει στην περίπτωση που το βασικό εισόδημα δεν προϋποθέτει κανενός είδους απασχόληση. Αυτό ενδεχομένως να είχε ως αποτέλεσμα μια κοινωνία «τζαμπατζήδων», η οποία εντέλει θα οδηγούνταν σε οικονομική κατάρρευση. Αυτή η ένσταση, ωστόσο, προκύπτει από μια αμφιλεγόμενη αντίληψη για τα ανθρώπινα όντα. Ενώ μπορεί όντως το πρόβλημα των «τζαμπατζήδων» να υπήρχε σε κάποιον βαθμό, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι τα ανθρώπινα όντα, γενικά, είναι κοινωνικά πλάσματα που βρίσκουν περισσότερο νόημα και ικανοποίηση όταν ασχολούνται με τις εργασίες που αφορούν την κοινότητά τους, από το να ζουν απομονωμένα, αδρανή και παρασιτικά σε σχέση με την κοινότητά τους. Επιπλέον, ακόμα και αν υπήρχε μια μειοψηφία που θα επέλεγε να μη συμβάλλει παραγωγικά με κανέναν τρόπο, αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει ένα ανεκτό κοινωνικό βάρος – πιο ανεκτό, θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος, από το επίπεδο της φτώχειας που υπάρχει σήμερα. Εναλλακτικά, το βασικό εισόδημα θα μπορούσε να απαιτεί κάποια μορφή κοινωνικής συνεισφοράς, ακόμη και αν αυτή η συνεισφορά θα ήταν εκτός της «επίσημης οικονομίας».

Η δεύτερη ένσταση που συνήθως εγείρεται για το βασικό εισόδημα είναι η οικονομική δυνατότητα πραγματοποίησής του, που προφανώς έχει μεγάλη σημασία. Ωστόσο, είναι κατανοητό ότι αυτό είναι περισσότερο ζήτημα πολιτικής δέσμευσης παρά χρηματοδοτική πρόκληση, ιδίως όταν το κράτος έχει την εξουσία να εκδίδει **χρήμα** για σημαντικούς ή απαραίτητους σκοπούς. Μια επιλογή πολιτικής θα ήταν να καταβάλλεται αρχικά το βασικό εισόδημα σε πολύ χαμηλές δόσεις και να αυξάνεται σταδιακά, με τον καιρό, μέχρι το επίπεδο της αξιοπρεπούς διαβίωσης, ώστε να μην επιβαρυνθεί τόσο ο δημόσιος κορβανάς και να είναι πιο ήπια η μετάβαση. Μια άλλη επιλογή θα ήταν να θεσπιζόταν ένα σύστημα αρνητικής φορολογίας εισοδήματος, το οποίο διαφέρει από το βασικό εισόδημα γιατί παρέχει πίστωση φόρου, όχι καθολική, αλλά μόνο σε αυτούς που το εισόδημά τους είναι χαμηλότερο από το επίπεδο διαβίωσης. Αυτό θα παρείχε σε όσους έχουν χαμηλά εισοδήματα ένα εγγυημένο ελάχιστο εισό-

δημα, όμως μέσω μιας εναλλακτικής οδού. Με τον καιρό, το σύστημα αρνητικής φορολογίας εισοδήματος θα μπορούσε να εξελιχθεί σε ένα σύστημα βασικού εισοδήματος.

Τα κοινωνικά οφέλη ενός επιτυχημένου συστήματος βασικού εισοδήματος θα ήταν θεμελιώδη και θα είχαν ευρεία επίδραση. Πέρα από την εξάλειψη της φτώχειας και της οικονομικής ανασφάλειας, η θέσμισή τους θα ενδυνάμωνε επίσης τη διαπραγματευτική θέση των εργαζομένων, καθώς θα έδινε στους ανθρώπους ένα δικαίωμα ιδιοκτησίας που δεν θα εξαρτιόταν από την αμειβόμενη απασχόληση και, επομένως, θα τους έδινε μεγαλύτερη δύναμη ώστε να διεκδικούν αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας. Θα σήμαινε, επίσης, ότι οι άνθρωποι δεν θα αναγκάζονταν να αποδέχονται αλλοτριωτικές, εκμεταλλευτικές ή εξευτελιστικές θέσεις εργασίας, απλώς και μόνο για να επιβιώσουν, ούτε θα υπήρχε κάποια πραγματική πίεση για να θυσιάσουν την κοινωνική και πολιτική αυτονομία τους ώστε να αποκτήσουν οικονομική ασφάλεια. Επιπλέον, ένα βασικό εισόδημα θα συνέβαλε αποτελεσματικά στην αναγνώριση της αξίας της μη αμειβόμενης εργασίας και άλλων μορφών κοινωνικής προσφοράς, επεκτείνοντας, ως εκ τούτου, την οικονομική ιδιότητα του πολίτη πέρα από όσους συμμετέχουν στην παραδοσιακή αγορά εργασίας ή στην «επίσημη οικονομία» (βλ. **φροντίδα, Νέα Οικονομία**). Για τους λόγους αυτούς, μεταξύ άλλων, ένα βασικό εισόδημα θα παρήγαγε πολύ πιο δημοκρατικές και ισότιμες κοινωνίες από οποιαδήποτε καπιταλιστική κοινωνία και γι' αυτό τον λόγο έχει την υποστήριξη πολλών οπαδών της αποανάπτυξης.

Μαζί με το βασικό εισόδημα –ή το κατώτατο όριο εισοδήματος– κάποιοι οπαδοί της αποανάπτυξης επιμένουν ότι θα πρέπει να υπάρχει και ένα ανώτατο όριο στο ύψος του εισοδήματος οποιουδήποτε ατόμου. Αυτό μερικές φορές λέγεται «μέγιστο εισόδημα» και, όπως το βασικό εισόδημα, θα μπορούσε να εφαρμοστεί με διάφορους τρόπους. Για παράδειγμα, ένας φορολογικός συντελεστής θα μπορούσε να αυξάνεται προοδευτικά, παράλληλα με το φορολογητέο εισόδημα, και να φτάνει το 100% του μέρους του εισοδήματος που θα υπερβαίνει ένα καθορισμένο επίπεδο. Αυτό θα βοηθούσε στην αποφυγή της δημιουργίας μιας διαστρωματωμένης κοινωνίας που θα έχει, αφενός, τους αποδέκτες του βασικού εισοδήματος και, αφετέρου, τους πολύ πλούσιους. Μια τέτοια πολιτική βρίσκει υποστήριξη στην ογκώδη τεκμηρίωση που δείχνει ότι οι μεγάλες οικονομικές ανισότητες διαβρώνουν την κοινωνία και ότι οι κοινωνίες που είναι περισσότερο ισότιμες έχουν καλύτερα αποτελέσματα σε μια μεγάλη σειρά κοινωνικών και οικονομικών δεικτών.³ Η ιδέα του «μέγιστου εισοδήματος» στηρίζεται ακόμα περισσότερο από την κοινωνιολογική έρευνα που δείχνει ότι, εφόσον ικανοποιούνται οι υλικές ανάγκες, οι περαιτέρω αυξήσεις στο εισόδημα συνεισφέρουν λίγο ή καθόλου στην υποκειμενική ευημερία ή **ευτυχία**.⁴ Αυτό που δείχνει αυτή η έρευνα είναι ότι τα υψηλά εισοδήματα στην πραγματικότητα πάνε χαμένα όσον αφορά

την ευημερία. Ένα μέγιστο εισόδημα θα αποτελούσε ένα εξαιρετικά σημαντικό μέσο αποφυγής της σπάταλης κατανάλωσης και της δημιουργίας περισσότερο ισότιμων κοινωνιών. Ο φόρος που θα παρακρατούνταν από το μέγιστο εισόδημα θα μπορούσε να χρησιμοποιείται για τη χρηματοδότηση του βασικού εισοδήματος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Samuel Alexander, «Property beyond growth: Toward a politics of voluntary simplicity», 2011 (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Μελβούρνης).
2. Tony Fitzpatrick, *Freedom and security: An Introduction to the basic income Debate*, Palgrave, Νέα Υόρκη 1999.
3. K. Pickett και R. Wilkinson, *The spirit level: Why greater equality makes societies stronger*, Penguin, Λονδίνο 2010.
4. S. Alexander, «The optimal material threshold: Toward an economics of sufficiency», στο *Real-World Economics Review*, τχ. 61, 2012, σελ. 2-21.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexander, S., «Property beyond growth: Toward a politics of voluntary simplicity», 2011 (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Μελβούρνης).
- , «The optimal material threshold: Toward an economics of sufficiency», στο *Real-World Economics Review*, τχ. 61, 2012, σελ. 2-21.
- Fitzpatrick, T., *Freedom and security: An introduction to the basic income debate*, Palgrave, Νέα Υόρκη 1999.
- Pickett, K. και Wilkinson, R., *The spirit level: Why greater equality makes societies stronger*, Penguin, Λονδίνο 2010.
- Raventós, D., *Basic income: The material conditions of freedom*, Pluto Press, Λονδίνο 2007.

26

ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Κρίστοφερ Ντίτμερ

Έρευνα & Αποανάπτυξη και ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Το **χρήμα** ορίζεται συμβατικά μέσω των τριών βασικών του λειτουργιών: ως λογιστική μονάδα, ως μέσο ανταλλαγής και ως μέσο αποθήκευσης αξίας. Τα νομίσματα αναφέρονται στη λειτουργία του χρήματος ως μέσο ανταλλαγής. Τα κοινοτικά νομίσματα αποτελούν μη συμβατικό χρήμα, που δεν ορίζεται δηλαδή ως νόμιμο νόμισμα από καμία εθνική κυβέρνηση. Τα κοινοτικά νομίσματα δημιουργούνται για μια σειρά διαφορετικών σκοπών. Με ποικίλες συνδηλώσεις, συχνά αναφέρονται ως εναλλακτικά, συμπληρωματικά ή τοπικά νομίσματα. Δεν θα ήταν σκόπιμη η προσπάθεια για έναν αυστηρό ορισμό· ωστόσο, οι όροι αναφέρονται σε νομίσματα που, κατά κόρον, δημιουργούνται από την κοινωνία των πολιτών και, μερικές φορές, από τις δημόσιες αρχές και τα οποία κυκλοφορούν σε περιφερειακό επίπεδο.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 έχει σημειωθεί παγκοσμίως ένας πειραματισμός με κοινοτικά νομίσματα σε μια κλίμακα που έχει να επαναληφθεί από την εποχή της κρίσης του 1929. Οι πέντε πιο σημαντικοί σύγχρονοι τύποι νομισμάτων είναι το «LETS» (συνήθως σύστημα ή πρόγραμμα τοπικών εμπορικών συναλλαγών), οι τράπεζες χρόνου, τα HOUR, νομίσματα αγορών αντιπραγματισμού και τα μετατρέψιμα τοπικά νομίσματα.¹ Πολλά από αυτά έχουν εξαπλωθεί μέσω του διεθνούς πράσινου κινήματος, για το οποίο ενσαρκώνουν πράσινες αρχές, όπως «το μικρό είναι όμορφο», και οικονομικά βάση. Ωστόσο, η ιδεολογική κληρονομιά των κοινοτικών νομισμάτων

εντοπίζεται τουλάχιστον από τους ουτοπικούς σοσιαλιστές του 19ου αιώνα, με τις προσπάθειες του Όουεν και του Προυντόν να οικοδομήσουν πιο προοδευτικές αγορές μέσω νομισματικών καινοτομιών. Ο σύγχρονος πειραματισμός με τα κοινοτικά νομίσματα εντός της Αριστεράς μπορεί να εκληφθεί ως μέρος της επανεξέτασης των προσεγγίσεων της στην αγορά, δεδομένης της αποτυχίας του κεντρικού σχεδιασμού στις σοσιαλιστικές χώρες. Τα κοινοτικά νομίσματα υποστηρίζονται και από δεξιούς ελευθεριακούς που εντάσσονται στην παράδοση του Ε. Κ. Ρίγκελ (E. C. Riegel), αν και περισσότερο παρουσιάζονται με άλλες ονομασίες, όπως «συστήματα αμοιβαίας πίστωσης».

Η σχέση των κοινοτικών νομισμάτων με την αποανάπτυξη εξαρτάται από το τι εννοεί η τελευταία. Κατά μία έννοια, η αποανάπτυξη μπορεί να ειπωθεί ως μια εκούσια αποχώρηση από μια κοινωνία που βασίζεται στη **μεγέθυνση**, με στόχο να αποτρέψει την περαιτέρω καταστροφή του περιβάλλοντος και τον ανθρώπινο πόνο. Εναλλακτικά, στο πλαίσιο μιας μακροπρόθεσμης κρίσης του παγκόσμιου **καπιταλισμού** που εκδηλώνεται με τη μορφή χρόνιων υπολειπόμενων επιπέδων ανάπτυξης (μια εκδοχή την οποία θεωρούν πολύ πιθανή αρκετοί οπαδοί της αποανάπτυξης για το όχι και τόσο μακρινό μέλλον), μπορεί κανείς να τη φανταστεί ως μια κοινωνικά δίκαιη προσαρμογή σε μια κοινωνία χωρίς **μεγέθυνση**. Εφόσον ο σύγχρονος πειραματισμός με τα κοινοτικά νομίσματα έχει λάβει χώρα εντός των συνηθισμένων διακυμάνσεων του **καπιταλισμού**, το υπάρχον ιστορικό των επιδόσεών τους είναι πολύ πιο σχετικό με το πρώτο σενάριο παρά με το τελευταίο. Σύμφωνα με αυτό το ιστορικό, τα κοινοτικά νομίσματα δεν έχουν διευκολύνει ιδιαίτερα οποιαδήποτε εθελούσια αποχώρηση από το μονοπάτι της **μεγέθυνσης**. Η δυνατότητά τους να συμβάλλουν στην εκούσια αποανάπτυξη μπορεί να αξιολογηθεί όσον αφορά τα τέσσερα κριτήρια τα οποία συνιστούν μερικά από τα πιο κοινά κίνητρα για τη δημιουργία και τη συμμετοχή σε συστήματα κοινοτικών νομισμάτων: η *οικοδόμηση κοινοτήτων*, δηλαδή η αναβίωση και η βελτίωση των τοπικών κοινωνικών δικτύων, η προώθηση *εναλλακτικών αξιών*, που θα περνάει μέσα από την οικονομική ανταλλαγή (δηλαδή, η αμφισβήτηση των κυρίαρχων αξιών ως προς τη φυλή, την τάξη, το φύλο και τη φύση), η διευκόλυνση του *εναλλακτικού βιοπορισμού*, δεδομένου ότι η μεγαλύτερη αυτοδιάθεση όσον αφορά την παραγωγική δραστηριότητα αποδυναμώνει την προσταγή για αναζήτηση εργασίας ανεξάρτητα από τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις που έχει, και η *οικοτοπικοποίηση*, δηλαδή η οικολογικά και πολιτικά κινούμενη τοπικοποίηση δικτύων παραγωγής και κατανάλωσης. Μια πρόσφατη επισκόπηση της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας για τα LETS, τις τράπεζες χρόνου, τα HOURS και τα μετατρέψιμα τοπικά νομίσματα κατέληξε ότι ήταν πολύ αδύναμη η βάση για την υπεράσπισή τους ως εργαλεία σκόπιμης αποανάπτυξης, κρίνοντας από τις επιδόσεις τους όσον αφορά αυτά τα τέσσερα κριτήρια.²

Η σχέση των κοινοτικών νομισμάτων με την αποανάπτυξη, κατά μία δεύτερη έν-

νοια, είναι πιο κερδοσκοπική, καθώς δεν υπάρχει προηγούμενο μακρόχρονης κρίσης στον **καπιταλισμό**. Η υφιστάμενη εμπειρία όντως δείχνει ότι ενδεχομένως τα κοινοτικά νομίσματα να έχουν έναν ρόλο να παίξουν σε καταστάσεις όπου οι αυξημένοι περιορισμοί της λαϊκής πρόσβασης σε συμβατικό χρήμα αφήνουν εκτεταμένες ανικανοποίητες ανάγκες και, παράλληλα, αδρανείς παραγωγικές ικανότητες. Η χρησιμότητα των δικτύων νομισμάτων αντιπραγματισμού σε εκατομμύρια Αργεντινούς κατά την κρίση του 2001-2 αποτελεί εξέχον παράδειγμα.³ Ωστόσο, αυτά τα δίκτυα, σε μεγάλο βαθμό, βασίζονταν στην ανταλλαγή μεταχειρισμένων οικιακών υπαρχόντων της μεσαίας τάξης, τα οποία συσσωρεύτηκαν τα προηγούμενα χρόνια του σχετικού πλούτου, μπουκωσαν και κατέρρευσαν εν μέρει επειδή αυτή η εφεδρική δυνατότητα είχε εξαντληθεί. Ευτυχώς, η κυβέρνηση, σε αυτό το στάδιο της κρίσης, εισήγαγε σημαντικές προνοιακές πολιτικές. Η άμβλυνση μιας πιο μακρόχρονης κρίσης, στην οποία μπορεί να αναμένονται ασθενέστερες προνοιακές πολιτικές, θα απαιτούσε πολύ μεγαλύτερο θετικό αντίκτυπο σε ευρύτερους παραγωγικούς κλάδους από αυτόν που πέτυχαν τα αργεντίνικα νομίσματα αντιπραγματισμού.

Μια βασική πρόκληση ώστε να υιοθετήσουν οι επίσημοι παραγωγικοί κλάδοι τα κοινοτικά νομίσματα εντοπίζεται στο πρόβλημα της υπέρβασης της αντίθεσης μεταξύ της αυξημένης πρόσβασης στους πόρους, που δημιουργείται με την κυκλοφορία μεγάλης κλίμακας, και των δυσκολιών διαχείρισης του νομίσματος. Παγκοσμίως, τα κοινοτικά νομίσματα έχουν απλώς διαφύγει αυτής της αντίθεσης, σε έναν περιορισμένο βαθμό, δεδομένου ότι η προσφορά χρήματος υποστηρίζεται και με συμβατικό χρήμα. Ωστόσο, αυτή η λύση δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε κατάσταση χρηματικής ξηρασίας. Στην Αργεντινή, τα νομίσματα μεγάλης κλίμακας, τα οποία είχαν εξυπηρετήσει τη συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων, κατέρρευσαν λόγω υπερπληθωρισμού, εξαιτίας της κακής νομισματικής διαχείρισης σε συνδυασμό με την εκτεταμένη πλαστογραφία. Όπως φαίνεται, τα νομισματικά συστήματα μεγάλης κλίμακας απαιτούν τεράστιο μέγεθος οικονομικών και οργανωτικών πόρων και θα μπορούσαμε να προβούμε στη γενίκευση ότι τα σταθερά νομισματικά συστήματα έχουν υπάρξει ιστορικά ως αποτέλεσμα του κρατικού έργου (βλ. επίσης **δημόσιο χρήμα**). Αυτά τα δεδομένα αφήνουν μόνο ένα μικρό πεδίο για τη διατήρηση υλικά σημαντικών νομισματικών συστημάτων ως αντίσταση απέναντι στο κράτος. Ωστόσο, στην Αργεντινή κάποια μικρότερα δίκτυα κατάφεραν να συνεχίσουν παρά την κατάρρευση των μεγαλύτερων. Όμως, μέχρι τότε, η χειρότερη φάση της κρίσης είχε τελειώσει, οπότε αυτά τα δίκτυα ήταν χρήσιμα μόνο για λίγους ανθρώπους και συχνά μάλλον για κοινωνικούς παρά για οικονομικούς λόγους. Ίσως, σε μια μακροχρόνια κρίση, αυτά τα μικρότερα δίκτυα να μπορούσαν να παίξουν έναν ρόλο που θα διαρκούσε περισσότερο. Η δυνατότητά τους για δημοκρατική διαχείριση, σε αντίθεση με τα δίκτυα μεγάλης κλίμακας που δεν λογοδοτούν πουθενά, θα διατηρήσει την έλξη που ασκούν σε πολλούς υποστηρικτές

της αποανάπτυξης. Σε ένα σενάριο μακροχρόνιας κρίσης του **καπιταλισμού**, στο οποίο ένας μεγάλος πληθυσμός, ο οποίος δεν είναι απαραίτητος για τα συμφέροντα των κυβερνήσεων και των καπιταλιστών, αφήνεται να υπερασπιστεί τον εαυτό του μόνος του, τα κοινοτικά νομίσματα θα μπορούσαν να καταστούν ιδιαίτερα ωφέλιμα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια εισαγωγή βλ. P. North, *Local money: How to make it happen in your community*, Transition Books, Τότνις 2010.
2. K. Dittmer, «Local currencies for purposive degrowth? A quality check of some proposals for changing money-as-usual», στο *Journal of Cleaner Production*, τχ. 54, 2013, σελ. 3-13.
3. Βλ. σχετικά Georgina M. Gómez, *Argentina's parallel currency: The economy of the poor*, Pickering & Chatto, Λονδίνο 2009 και Peter North, *Money and liberation: The micropolitics of alternative currency movements*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις 2007.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Dittmer, K., «Local currencies for purposive degrowth? A quality check of some proposals for changing money-as-usual», στο *Journal of Cleaner Production*, τχ. 54, 2013, σελ. 3-13.
- Gómez, G. M., *Argentina's parallel currency: The economy of the poor*, Pickering & Chatto, Λονδίνο 2009.
- North, P., *Money and liberation: The micropolitics of alternative currency movements*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις 2007.
- , *Local money: How to make it happen in your community*, Transition Books, Τότνις 2010.

27

ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ

Νάντια Γιοχανισόβα

Πανεπιστήμιο Μάζαρικ

Ρουμπέν Σουρινιάκ Παντίγια

Κέντρο Έρευνας και Πληροφοριών για την Κατανάλωση

Φιλίπα Πάρι

Φόρουμ για τον Ερευνητή του Μέλλοντος

Ο όρος συνεταιρισμός (ή κοοπερατίβα) αναφέρεται σε ένα είδος οργανωτικής δομής που ισχύει για πολλούς τύπους επιχειρήσεων σε πολλούς κλάδους. Πολλοί συνεταιρισμοί, επίσης, βλέπουν τους εαυτούς τους ως μέρος ενός παγκόσμιου κινήματος που γεννήθηκε στην Ευρώπη στα μέσα του 19ου αιώνα. Η Διεθνής Συνεταιριστική Συμμαχία (ICA – μια ομοσπονδία δικτύων συνεταιρισμών που εκπροσωπεί ένα δισεκατομμύριο άτομα) ορίζει τον συνεταιρισμό ως έναν «αυτόνομο σύνδεσμο ατόμων που συγκροτείται εθελοντικά για να ανταποκριθούν στις κοινές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές τους ανάγκες και φιλοδοξίες μέσω μιας επιχείρησης που τους ανήκει και την ελέγχουν από κοινού». Το 1995, η ICA αποδέχτηκε τις ακόλουθες εφτά συνεταιριστικές αρχές: η εθελοντική και ανοιχτή ιδιότητα του μέλους, ο δημοκρατικός έλεγχος των μελών (ένα μέλος, μία ψήφος: τα μέλη συμμετέχουν στη συνεταιριστική διοίκηση και οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι λογοδοτούν σε αυτά), η οικονομική συμμετοχή των μελών, η αυτονομία και η ανεξαρτησία, η δέσμευση για εκπαίδευση στο ήθος και

στην πρακτική της συνεργασίας, η συνεργασία μεταξύ των συνεταιρισμών και το ενδιαφέρον για τη βιώσιμη ανάπτυξη των κοινοτήτων τους.¹

Οι συνεταιρισμοί λειτουργούν σε μια σειρά κλάδων και αποτελούνται από τρεις κυρίως τύπους: συνεταιρισμοί παραγωγών ή εργατών (δημιουργήθηκαν αρχικά στη Γαλλία και την Ιταλία), καταναλωτικοί συνεταιρισμοί (δημιουργήθηκαν αρχικά στο Ηνωμένο Βασίλειο από τους πρωτοπόρους της Ρότστεϊλ)² και οι πιστωτικοί συνεταιρισμοί ή πιστωτικές ενώσεις (αρχικά δημιουργήθηκαν στη Γερμανία). Άλλη μια σημαντική ομάδα αποτελούν οι αγροτικοί συνεταιρισμοί αγοραπωλησιών (ιδιαίτερα επιτυχημένοι στη Σκανδιναβία).

Οι συνεταιρισμοί έχουν βιώσει δύσκολες καταστάσεις, ενσωματώθηκαν από δικτατορίες (λόγου χάρι, στην Ισπανία από τον Φράνκο και στην Τσεχοσλοβακία επί κομμουνισμού), προωθήθηκαν αδιάκριτα από πολλές κυβερνήσεις τη δεκαετία του 1950 και του 1960 κι έπειτα διασύρθηκαν στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη και σε πολλές χώρες του παγκόσμιου Νότου επί νεοφιλελευθερισμού.³ Κάποιοι σύγχρονοι συνεταιρισμοί που ξεκίνησαν έχοντας ισχυρό ήθος, στην πορεία το έχασαν και πλέον κίνητρό τους αποτελεί κυρίως το κέρδος. Οι λόγοι για τους οποίους τόσο πολλοί επιτυχημένοι συνεταιρισμοί έχασαν το ήθος τους και παρέκκλιναν προς το κυρίαρχο μοντέλο ποικίλουν.

Ένας λόγος συνδέεται με την οικονομική πίεση που ασκείται σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον. Για την οικονομική του επιβίωση, ένας συνεταιρισμός μπορεί να αποφασίσει να μειώσει το προσωπικό του, να προχωρήσει σε εξωπορισμό ή να περιορίσει το στοιχείο της τοπικότητας ή του δίκαιου εμπορίου στα προϊόντα του. Μια άλλη ριζική αιτία αφορά την κλίμακα. Οι αναπτυσσόμενοι συνεταιρισμοί μπορεί να μην έχουν τελικά πρόσβαση σε αρκετό κεφάλαιο από τα μέλη τους, υπό τους αυστηρούς κανόνες που διέπουν τους συνεταιρισμούς, και τότε μπορεί να απορρίψουν τη συνεταιριστική δομή. Επιπλέον, καθώς μεγαλώνει ο κύκλος εργασιών και ο αριθμός μελών ενός συνεταιρισμού και η διοίκησή του γίνεται πιο σύνθετη, τα μέλη μπορεί να πάψουν να ταυτίζονται με τον συνεταιρισμό και να γίνουν παθητικά, ενώ οι διαχειριστές μπορεί να σφετεριστούν ακόμα περισσότερη εξουσία. Σε κάποιες μεγάλες βρετανικές πιστωτικές ενώσεις, παραλλαγές αυτού του προβλήματος οδήγησαν σε μια διαδικασία αποαμοιβαιοποίησης (τυχοδιωκτικής κερδοσκοπίας), όπου τα μέλη ψήφισαν για τη μετατροπή των ενώσεων σε μετοχικές εταιρείες. Εντός του κινήματος των πιστωτικών ενώσεων της Αυστρίας, οι ομοσπονδίες (ομάδες ομπρέλες) έχουν κατηγορηθεί ότι έχουν σφετεριστεί τη δυνατότητα λήψης αποφάσεων από τα μέλη-συνεταιρισμούς.

Οι τρόποι διασφάλισης να παραμένουν οι συνεταιρισμοί πιστοί στο ήθος τους διαφέρουν. Ένας σημαντικός παράγοντας είναι η έμφαση στην εκπαίδευση σχετικά με τις αρχές των συνεταιρισμών και οι σαφείς πολιτικές για την ενδυνάμωση της συμμετοχής των μελών στη διοίκηση. Άλλος ένας είναι το χτίσιμο δεσμών μεταξύ των συνεταιρισμών ώστε να παρακάμπτουν την κυρίαρχη οικονομία. Αυτό μπορεί να περι-

λαμβάνει τη δημιουργία ηθικών και κοινοτικών επενδυτικών θεσμών. Οι συνεταιρισμοί που έχουν αυτό που ο Ρίτσαρντ Ντάουθγουέιτ (Richard Douthwaite) έχει ονομάσει «κοινοτική αγορά», όπως οι αναγνώστες-μέλη μιας συνεταιριστικής εφημερίδας ή οι πελάτες-μέλη κοινοτικά στηριζόμενων αγροτικών σχημάτων, δεν χρειάζεται να προσφέρουν ως μοναδικό κίνητρο στους πελάτες τους την τιμή. Τέλος, η επιλογή μιας αναπαραγωγικής στρατηγικής (πολλοί μικρότεροι συνεταιρισμοί), αντί μιας στρατηγικής μεγέθυνσης (ένας μεγάλος συνεταιρισμός), μπορεί να συμβάλλει στη διατήρηση της δύναμης και στην αφοσίωση των μελών.

Σε σχέση με το μοντέλο των εταιρειών που βασίζονται στην εξωτερική ιδιοκτησία των μετόχων, οι οποίες ανήκουν στο κυρίαρχο ρεύμα και αποζητούν το κέρδος, το μοντέλο των συνεταιριστικών επιχειρήσεων ταιριάζει περισσότερο σε μια οικονομία αποανάπτυξης για τους παρακάτω λόγους.⁴

- Κανόνες ιδιοκτησίας μεριδίων: Τα μερίδια που έχουν επενδύσει τα μέλη στον συνεταιρισμό τους συνήθως δεν είναι μεταβιβάσιμα σε άλλους και κανονικά μπορούν να ρευστοποιηθούν μόνο στην αρχική τους αξία («μερίδια ονομαστικής αξίας»). Αυτό αποθαρρύνει μια προσέγγιση «μεγέθυνσης για τη μεγέθυνση», εφόσον η αξία του μεριδίου ενός μέλους δεν μεγεθύνεται παράλληλα με τη μεγέθυνση του συνεταιρισμού. Καθώς τα μερίδια δεν αφήνουν περιθώρια κερδοσκοπίας, εξασφαλίζεται και μια περισσότερο μακρόχρονη συμμετοχή των μελών με βάση την εντοπιότητα, η οποία είναι πιθανότερο να λαμβάνει υπόψη μακροπρόθεσμες κοινοτικές και περιβαλλοντικές αξίες.
- Δομή διοίκησης: Η δομή δημοκρατικής διοίκησης ανοίγει το τερέν της λήψης των αποφάσεων για ένα ευρύτερο φάσμα ενδιαφερομένων. Η συνεταιριστική δομή στην καλύτερη μορφή της συρρικνώνει την απόσταση μεταξύ ιδιοκτητών, μεριδιούχων, εργατών και καταναλωτών και λειτουργεί σε μια λογική αμοιβαίας βοήθειας και κάλυψης αναγκών.
- Το χρήμα ως «δούλος όχι αφέντης»: Ένας συνεταιρισμός δεν υποχρεούται να πληρώνει τέλη διαχείρισης (νομική υποχρέωση μεγιστοποίησης του κέρδους για τους μεριδιούχους). Και πάλι, αυτός ο λόγος επιτρέπει στόχους οι οποίοι μπορεί να δίνουν προτεραιότητα στη μακροπρόθεσμη ύπαρξη του οργανισμού, στην προστασία των θέσεων εργασίας και στις περιβαλλοντικές ανησυχίες. Επίσης, ένας συνεταιρισμός που θέτει ως προτεραιότητα την εξυπηρέτηση των μελών του τείνει να ικανοποιεί αληθινές και όχι ψευδείς ανάγκες. Καθώς η τρίτη συνεταιριστική αρχή τονίζει ότι τα μέλη που εργάζονται για τον συνεταιρισμό, ή ασχολούνται με άλλον τρόπο και δραστήρια με αυτόν, έχουν το ίδιο δικαίωμα μεριδίου από το κέρδος όσο τα μέλη που έχουν επενδύσει με χρήμα αντί για εργασία. Τα οικονομικά περιουσιακά στοιχεία μοιράζονται πιο δίκαια εντός του συνεταιρισμού.

Λίγοι από τους μεγάλους συνεταιρισμούς του κυρίαρχου ρεύματος και οι ομοσπονδίες τους είχαν την όποια αλληλεπίδραση με τα κινήματα και τις συζητήσεις για την αποανάπτυξη και το περιβάλλον. Ταυτόχρονα, υπάρχουν δύο αναδυόμενα πεδία που προσφέρουν παραδείγματα νεότερων συνεταιριστικών δομών, οι οποίες συνδέονται με τις ιδέες και τις πρακτικές της αποανάπτυξης.

Πρώτον, το κίνημα της αλληλέγγυας οικονομίας (ή κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας), το οποίο είναι σχετικά νέο –υπάρχει μόνο εδώ και λίγες δεκαετίες– και έχει ενισχυθεί από το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης, ενσωματώνει διαφορετικές προσεγγίσεις για την κοινωνική αλλαγή, συνδέοντας την κοινωνική δικαιοσύνη με τα περιβαλλοντικά θέματα. Το Διεθνές Δίκτυο για την Προώθηση της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (RIPESS) δήλωσε μετά τη σύνοδο κορυφής +20 στο Ρίο που έγινε τον Ιούνιο του 2012:

Πολλές οικονομικές και κοινωνικές πρωτοβουλίες [...] υπάρχουν σε όλες τις ηπείρους [...] Καλύπτουν πολλούς κλάδους [...] και είναι η πραγματική απόδειξη της ισχυρής, ζωντανής δυνατότητας να χτίσουμε διαφορετικά μοντέλα ανάπτυξης, μορφές οργάνωσης και κοινωνίας όπου η ζωή, ο πλουραλισμός, η αυτοδιαχείριση, η περιβαλλοντική και η κοινωνική δικαιοσύνη ορίζουν την αλληλέγγυα οικονομία, μια οικονομία που είναι διαφορετική από την οικονομία του κεφαλαίου.⁵

Η κυρίαρχη δομή των οργανώσεων που εκπροσωπούνται από το RIPESS είναι η συνεταιριστική.

Ένα παράδειγμα αποτελεί η Som Energia, ένας καταλανικός συνεταιρισμός ανανεώσιμης ενέργειας του οποίου τα μέλη προμηθεύονται ανανεώσιμη ενέργεια μέσω του συνεταιρισμού και μπορούν επίσης να επενδύουν σε νέα εγχειρήματα ανανεώσιμης ενέργειας (<http://www.somenergia.coop>, τελευταία πρόσβαση στις 12 Ιανουαρίου 2014).

Δεύτερον, υπάρχουν πολλές πρωτοβουλίες που εντάσσονται σε αυτό που αποκαλείται «καινοτομίες βάσης για τη βιωσιμότητα». Αυτή η έννοια περιγράφει μια σειρά πρωτοβουλιών κοινοτικής αυτοοργάνωσης και έως τώρα έχει εφαρμοστεί κυρίως στις χώρες του Παγκόσμιου Νότου. Οι καινοτομίες βάσης δημιουργούν δομές παραγωγής και κατανάλωσης με βάση τις αξίες της ενδυνάμωσης της κοινότητας και της βιωσιμότητας.⁶ Περιλαμβάνουν τοπικά δίκτυα βιολογικών τροφίμων και καταναλωτικές ομάδες, αγορές αντιπραγματισμού και τράπεζες χρόνου, τοπικά νομίσματα, κοινοτικούς κήπους, κοινοτική στέγαση κ.λπ. Οι καινοτομίες βάσης είναι συχνά ανεπίσημες συνεταιριστικές δομές, οι οποίες συγχωνεύουν τις αξίες του **περιβαλλοντισμού** και της κοινωνικής δικαιοσύνης.⁷ Στις ευρωπαϊκές χώρες, τα κινήματα που σχετίζονται με την αποανάπτυξη έχουν αναγνωρίσει τις καινοτομίες βάσης ως ένα από τα βασικά

πολιτικά μέσα με τα οποία θα επιτύχουν τους σκοπούς τους (όπως η Decrece Madrid στην Ισπανία ή το παγκόσμιο κίνημα των μεταβατικών πόλεων).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Johnston Birchall, *The international co-operative movement*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1997, σελ. 64-71.

2. Η εταιρεία Ρόττοντέιλ των Δίκαιων Πρωτοπόρων (Rochdale Society of Equitable Pioneers) ιδρύθηκε το 1844. Ήταν ένας πρώιμος συνεταιρισμός καταναλωτών που αποτέλεσε τη βάση για το σύγχρονο συνεταιριστικό κίνημα, γνωστός για την κατάρτιση των Αρχών της Ρόττοντέιλ, οι οποίες ακόμα θεμελιώνουν τις αρχές που διέπουν τους σύγχρονους συνεταιρισμούς. [ΣτΜ]

3. Birchall, ό.π., σελ. 143, 169.

4. Nadia Johanisova και Stephan Wolf, «Economic democracy: A path for the future?», στο *Futures*, τχ. 44(6), 2012, σελ. 565.

5. Reseau Intercontinental de Promotion de l'Économie Social Solidaire, «The economy we need: Declaration of the social and solidarity economy movement at Rio +20», 2012, (www.riposs.org/riposs-rio20-declaration/?lang=en – 10 Ιουλίου 2013).

6. Gill Seyfang, *The new economics of sustainable consumption: Seeds of change*, Palgrave MacMillan, Μπέζινστοουκ 2009.

7. Ruben Surinach-Padilla, «Innovaciones comunitarias en sostenibilidad, ¿Como lidera la sociedad civil?», στο CRIC (επιμ.), *Cambio Global Espana 2020/50. Consumo y estilos de vida*, CCEIM, Βαρκελώνη 2012, σελ. 124-38.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Birchall, J., *The international co-operative movement*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1997, σελ. 64-71.

Johanisova, N. και Wolf, S., «Economic democracy: A path for the future?», στο *Futures*, τχ. 44(6), 2012, σελ. 565.

Reseau Intercontinental de Promotion de l'Économie Social Solidaire, «The economy we need: Declaration of the social and solidarity economy movement at Rio +20», 2012, (www.riposs.org/riposs-rio20-declaration/?lang=en – 10 Ιουλίου 2013).

Seyfang, G., *The new economics of sustainable consumption: Seeds of change*, Palgrave MacMillan, Μπέζινστοουκ 2009.

Surinach-Padilla, R., «Innovaciones Comunitarias en Sostenibilidad, ¿Como lidera la sociedad civil?», στο CRIC (επιμ.), *Cambio Global Espana 2020/50. Consumo y estilos de vida*, CCEIM, Βαρκελώνη 2012, σελ. 124-38.

28

ΨΗΦΙΑΚΑ ΚΟΙΝΑ

Μάγιο Φούστερ Μορέλ

Ινστιτούτο Κυβερνητικών και Δημόσιων Πολιτικών (Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης)
και Κέντρο Μπέρκμαν για το Διαδίκτυο και την Κοινωνία (Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ)

Με την υιοθέτηση των τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας, οι κοινότητες των ατόμων ακολουθούν κοινούς στόχους και χτίζουν συνεργατικά πόρους μέσω της επικοινωνίας που φέρνει η τεχνολογία.¹ Ως ψηφιακά κοινά ορίζουμε αυτές τις «διαδικτυακές κοινότητες δημιουργίας» που μοιράζονται ελεύθερες ψηφιακές πληροφορίες και πηγές γνώσης που δημιουργούνται συλλογικά. Γενικά, αυτές οι πηγές ανήκουν και/ή χρησιμοποιούνται ελεύθερα μέσα στην κοινότητα και είναι διαθέσιμες για να τις χρησιμοποιούν και τρίτοι. Χρησιμοποιούνται ξανά και ξανά αλλά δεν ανταλλάσσονται ως εμπορεύματα. Οι άνθρωποι που συμμετέχουν σε μια διαδικτυακή κοινότητα που χτίζει και μοιράζεται ψηφιακά κοινά μπορούν να παρέμβουν στη διαχείριση των διαδικασιών αλληλεπίδρασης και των διαμοιραζόμενων πηγών.²

Μια πρώτη αφετηρία της κοινότητας των ψηφιακών κοινών είναι η κουλτούρα των χάκερ. Η ηθική των χάκερ χαρακτηρίζεται από ένα πάθος για τη δημιουργία και το μοίρασμα της γνώσης. Τη δεκαετία του 1950 τα περισσότερα λογισμικά προγράμματα κυκλοφορούσαν ελεύθερα μεταξύ των δημιουργών. Ωστόσο, τη δεκαετία του 1970, ξεκίνησε να αναπτύσσεται μια αίσθηση ιδιοκτησίας σε σχέση με τα προγράμματα λογισμικού. Με σκοπό τη διατήρηση του ελεύθερου χαρακτήρα του λογισμικού, ο Ρίτσαρντ Στάλμαν (Richard Stallman), ιδρυτής του Κινήματος Ελεύθερου Λογισμικού, καθιέρωσε

τη «Γενική Δημόσια Άδεια», ένα νομικό πλαίσιο για το ελεύθερο λογισμικό. Άλλη μια αφετηρία των ψηφιακών κοινών και της κυβερνοκουλτούρας γενικότερα είναι το κίνημα της αντικουλτούρας της δεκαετίας του 1960.³ Οι κοινότητες των **επιστροφών στη γη** ήταν από τους πρώτους που είδαν την κοινωνική χρήση του διαδικτύου και δημιούργησαν «εικονικές» κοινότητες, όπως η κοινότητα The Well, η οποία επηρέασε την ψηφιακή κουλτούρα. Ο **περιβαλλοντισμός** και η οικολογία αποτέλεσαν σημαντικές πηγές έμπνευσης – παρούσες στη γλώσσα, στην ορολογία και στην οικοσυστημική σκέψη των διαδικτυακών κοινοτήτων.

Η εξάπλωση του διαδικτύου και των προσωπικών υπολογιστών περιόρισαν τους φραγμούς και έτσι εκδηλώθηκαν οι εκφάνσεις μιας νέας «ελεύθερης κουλτούρας», με στόχο τη δημιουργία ενός πολιτιστικού περιεχομένου και τη γενίκευση της καθολικής πρόσβασης στη γνώση με συνεργατικό τρόπο. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι η Wikipedia. Άλλη μια εξέχουσα περίπτωση διαμοιρασμού αρχείων και διομότιμης (peer-to-peer) αρχιτεκτονικής που διευκολύνει την πρόσβαση και την ανταλλαγή πολιτιστικών προϊόντων είναι το σουηδικό Pirate Bay.

Τα ιδανικά των ψηφιακών κοινών έχουν αγγίξει και τον επιστημονικό κόσμο, με τους αγώνες για την πρόσβαση στα αντιρετροϊκά φάρμακα για την αντιμετώπιση του AIDS στη Νότια Αφρική κατά τη δεκαετία του 1990 και το κίνημα για την ανάκτηση του δημόσιου χαρακτήρα της έρευνας μέσω της ανοιχτής πρόσβασης, όπως η Δημόσια Βιβλιοθήκη της Επιστήμης (PLOS), ένα σύνολο επιστημονικών περιοδικών ανοιχτής πρόσβασης.

Τέλος, τα κοινωνικά κινήματα ενάντια στα «διπλώματα ευρεσιτεχνίας λογισμικών» έχουν καταφέρει να σταματήσουν τη δημιουργία τέτοιων διπλωμάτων στην Ευρώπη. Ένα τεράστιο εύρος νομοθετικών προσπαθειών για να τεθεί το διαδίκτυο υπό τον έλεγχο των συμφερόντων των μεγάλων εταιρειών έχει σταματήσει στην Ευρώπη και αλλού.

Μετά την κατάρρευση των διαδικτυακών εταιρειών το 2001, έκανε την εμφάνισή του ένα νέο εμπορικό μοντέλο –εκ των υστέρων γνωστό ως οικονομία της πληροφορίας, web 2.0 ή wikinomics– το οποίο βασιζόταν στην παροχή υπηρεσιών και υποδομών για τη διαδικτυακή συνεργασία.⁴ Τα παραδείγματα περιλαμβάνουν το YouTube, που παρέχει η Google, και το Flickr (πλατφόρμα διαμοιρασμού φωτογραφιών), που παρέχει η Yahoo. Τέτοιοι ιστότοποι εκλαΐκευσαν τις διαδικτυακές συνεργατικές υποδομές, όμως άλλαξαν τους όρους χρήσης από μια λογική των κοινών σε αυτή όπου οι βασικοί πάροχοι είναι οι μεγάλες επιχειρήσεις. Στα ψηφιακά κοινά, όπως η Wikipedia, η κοινότητα εμπλέκεται στην παροχή υποδομών και έχει μεγαλύτερο έλεγχο στον σχεδιασμό της διαδικασίας. Σύμφωνα με τη λογική των μεγάλων επιχειρήσεων, οι περισσότερες πηγές ελέγχου βρίσκονται στα χέρια του παρόχου υποδομών και η κοινότητα των χρηστών, κατά κόρον, στερείται τέτοιων δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, η κοινότητα του Flickr δεν έχει τον έλεγχο του σχεδιασμού της πλατφόρμας ούτε συμ-

μετέχει στον μηχανισμό της λήψης αποφάσεων του ιστότοπου και δεν μπορεί να ορίσει τους κανόνες που διέπουν την αλληλεπίδραση της κοινότητας.

Υπάρχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ των κινημάτων της αποανάπτυξης και των ψηφιακών κοινών. Αμφότερα αμφισβητούν το κυρίαρχο παράδειγμα της καταναλώσεως. Τα ψηφιακά κοινά προωθούν τη μορφή του «καταναλωτικού παραγωγού»⁵ (παραγωγός και καταναλωτής), ενός ατόμου που συμμετέχει στη διαδικτυακή κοινότητα, «καταναλώνει» αξία, αλλά επίσης παράγει αξία. Τα προϊόντα και η αξία δεν συνιστούν εμπόρευμα, αλλά είναι προσβάσιμα όπως οι δημόσιες υπηρεσίες. Πράγματι, τα ψηφιακά κοινά συνειδητοποιούν το αίτημα της αποανάπτυξης για αποεμπορευματοποίηση. Επιπλέον, στα ψηφιακά κοινά, η πρόσβαση στην αξία που δημιουργείται είναι καθολικά ανοιχτή (χωρίς να υφίσταται άλλος μηχανισμός διάκρισης πέρα από τη συνδεσιμότητα και την «ορατότητα» στο διαδίκτυο). Εντέλει, η παραγωγή ή η δημιουργία της κοινής πηγής δεν καθοδηγείται από εμπορικά κίνητρα και συμβάσεις εργασίας, αλλά από την εθελοντική δέσμευση. Η πρόσβαση στην παραγόμενη αξία διαχωρίζεται από την παραγωγή της. Κάποιοι κλάδοι του κινήματος των ψηφιακών κοινών έχουν επίσης διατυπώσει το αίτημα για **βασικό εισόδημα** ή προωθούν κοινωνικά διαδικτυακά νομίσματα (βλ. **κοινωνικά νομίσματα**) για να μειώσουν την εξάρτηση από τη χρηματική ανταλλαγή. Οι οπαδοί των ψηφιακών κοινών, όπως οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης, ασκούν κριτική και αντιστέκονται στη διαφήμιση (βλ. για παράδειγμα τη Wikipedia, όπου η δέσμευση για μηδενική διαφήμιση είναι μία από τις ισχυρότερες αρχές της διαδικτυακής κοινότητας).

Επιπλέον, στα ψηφιακά κοινά τα μέσα παραγωγής βρίσκονται υπό τον έλεγχο των κοινοτήτων που στοχεύουν να καλύψουν τις κοινωνικές αναγκαιότητες και την κοινή τους αποστολή, σε αντίθεση με τον **καπιταλισμό** όπου ανήκουν σε ιδιωτικούς οργανισμούς και εξυπηρετούν την επιδίωξη του κέρδους. Στα ψηφιακά κοινά η πληροφορία και η γνώση γίνονται αντιληπτές ως μέρος της ανθρώπινης κληρονομιάς και η πρόσβαση στη γνώση αποτελεί ανθρώπινο δικαίωμα. Επομένως, τα ψηφιακά κοινά αντιπαράτιθενται με τις νεοφιλελεύθερες οπτικές που προσπαθούν να περιορίσουν την πρόσβαση στη γνώση (μέσω της ιδιωτικοποίησής της ή της **εμπορευματοποίησης**).

Σε αντίθεση με τα παραδοσιακά κοινά, οι νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας παρέχουν προσβασιμότητα στην πληροφορία και στη γνώση, οι οποίες δεν είναι ούτε διαφιλονικούμενες ούτε εξαντλούνται. Από την άλλη πλευρά, τα ψηφιακά κοινά εξαρτώνται από τις υποδομές που χρησιμοποιούν και συμμετέχουν στην εξάντληση των περιβαλλοντικών πόρων (σπάνια υλικά για κινητά τηλέφωνα, ηλεκτρικό ρεύμα για τους υπολογιστές, καλώδια στους ωκεανούς, ηλεκτρομαγνητικά πεδία). Αν και κάποιοι συμμετέχοντες του κινήματος των ψηφιακών κοινών έχουν ανησυχίες όσον αφορά τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις, δεν αποτελούν κυρίαρχο θέμα στην ατζέντα του. Όπως φαίνεται, έχει πολλά να μάθει από τους οπαδούς της αποα-

νάπτυξης. Ούτε το ενεργειακό ζήτημα ή οι περιορισμοί της ενέργειας τίθενται προς συζήτηση στις κοινότητες των ψηφιακών κοινών, οι οποίες γενικά έχουν μια αισιόδοξη οπτική για τις δυνατότητες της βελτίωσης της παραγωγικότητας με βάση τη συνεργασία και την επικοινωνία για τη διατήρηση της οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, πέρα από τέτοιες διαφορές που αφορούν περιβαλλοντικά ζητήματα ή το φανταστικό των υποστηρικτών της αποανάπτυξης για «λιγότερα», το οποίο δεν συμεριζεται το κίνημα των ψηφιακών κοινών, τα ψηφιακά κοινά και η αποανάπτυξη συγκλίνουν στο αίτημα για αλλαγή παραδείγματος ως προς την παραγωγή και την κατανάλωση της αξίας και την ανάκτηση και επαναπολιτικοποίηση των **κοινών**.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Yochai Benkler, *The wealth of networks*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν Κονέκτικατ 2006.
2. M. Fuster Morell, *Governance of online creation communities*, διδακτορική διατριβή, European University Institute, 2010.
3. Fred Turner, *From counterculture to cyberculture*, University of Chicago Press, Σικάγο 2006.
4. Don Tapscott και Anthony Williams, *Wikinomics. Portfolio*, Penguin, Νέα Υόρκη 2007.
5. Prosumer (producer και consumer) στο πρωτότυπο. [ΣτΜ]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Benkler, Y., *The wealth of networks*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν Κονέκτικατ 2006.
- Fuster Morell, M., *Governance of online creation communities*, διδακτορική διατριβή, European University Institute, 2010.
- Tapscott, D. και Williams, A., *Wikinomics. Portfolio*, Penguin, Νέα Υόρκη 2007.
- Turner, F., *From counterculture to cyberculture*, University of Chicago Press, Σικάγο 2006.

29

ΑΝΥΠΑΚΟΗ

Ξαβιέ Ρενού

Η Συλλογικότητα των Ανυπάκουων

Η πολιτική ανυπακοή είναι μια πολιτική μέθοδος αντίστασης που συνίσταται σε μια συλλογική δράση ανυπακοής απέναντι σε έναν νόμο που θεωρείται άδικος. Για να κατέχει κάποιος την ιδιότητα του πολίτη, να είναι «πολιτικός», όπως χαρακτήριζε ο διανοούμενος των ΗΠΑ Χένρι Ντέιβιντ Θωρώ² στον 19ο αιώνα τις πρώτες πράξεις αντίστασης στον πόλεμο ενάντια στο Μεξικό, θα πρέπει να είναι πρόθυμος να παραβεί τον νόμο στο όνομα της συνείδησής του. Για τον Θωρώ μια τέτοια πράξη δεν θα ήταν ποτέ παραβατική, όταν γίνεται κρυφά για λόγους προσωπικού συμφέροντος, αλλά μια διαρκής δημόσια στάση. Τον 20ό αιώνα, ο Ινδός ακτιβιστής και ηγετική μορφή της πολιτικής ανυπακοής, ο Γκάντι,² πρόσθεσε μια κρίσιμη διάσταση: μια αποκλειστική στάση μη βίας που προϋπέθετε τη βούληση (το αποτέλεσμα είναι πάντα πέρα από τη βούληση) να πλήξει τον αντίπαλο, το πρόσωπό του, την ψυχολογία, καθώς και την οικογένειά του και την περιουσία του όσο το δυνατόν λιγότερο. Απέρριπτε την παλιά άποψη ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Για τον Γκάντι, ο σκοπός ήταν στα μέσα. Δεν θα ήταν δυνατό να επιτευχθούν δίκαιοι σκοποί με άδικα μέσα. Θεωρούσε τα μη βίαια μέσα ως τον μοναδικό τρόπο να πειστεί η κοινή γνώμη ότι ο σκοπός του ήταν δίκαιος και ότι γι' αυτό ο αγώνας του θα πρέπει να έχει υποστήριξη.

Πολύ κοντά στην πολιτική ανυπακοή είναι οι έννοιες της άμεσης δράσης και της αντίρρησης συνείδησης, η οποία λέγεται επίσης μη-συνεργασία, και είναι ένα πιθανό πρώτο βήμα ενός ανθρώπου για την πολιτική ανυπακοή και τη συλλογική οργάνωση

της άρνησης. Ο Γάλλος Λα Μποεσί² τον 16ο αιώνα διατύπωσε την ιδέα ότι για να μπορούν οι τύραννοι να εξακολουθούν να καταπιέζουν τους ανθρώπους, χρειάζονται τη συνεργασία τους. Ο τύραννος δεν έχει ποτέ αρκετή αστυνομία για να εξαναγκάσει κάθε υποκείμενο ξεχωριστά να υπακούει διαρκώς σε εντολές. Με άλλα λόγια, ο τύραννος χρειάζεται τη δειλή μας αποδοχή και την καθημερινή υπακοή για να συντηρεί την εξουσία του. Η παύση της συνεργασίας με αυτό που προσβάλλει τη συνείδησή μας είναι, επομένως, μια ηθική υποχρέωση και μια αρχή συνέπειας. Η άμεση δράση είναι η διττή ιδέα ότι θα πρέπει να δρούμε άμεσα όταν προσβαλλόμαστε χωρίς να περιμένουμε άλλους (όπως οι εκλεγμένοι) να δράσουν στο όνομά μας. Η έννοια περιλαμβάνει ότι θα πρέπει να δρούμε άμεσα στα προβλήματα και στην προέλευσή τους. Η μη βίαιη άμεση δράση είναι μια εκδοχή αυτής της πολιτικής στρατηγικής. Απαγορεύει αυστηρά τη χρήση βίας και, επομένως, μοιάζει πάρα πολύ με την έννοια της πολιτικής ανυπακοής, αλλά χωρίς την αναγκαιότητα παράβασης κάποιου νόμου. Όταν κάποιος δεν υπακούει σε έναν άδικο νόμο, αυτό είναι πράγματι μια μη βίαιη άμεση δράση. Το χτίσιμο ξηρής τουαλέτας στο σπίτι μας είναι μια μορφή αντίστασης στη μόλυνση του νερού καθώς και μια μη βίαιη άμεση δράση, αν και απολύτως νόμιμη.

Στο παρελθόν η πολιτική ανυπακοή είχε αποδειχτεί ένα ισχυρό εργαλείο των αγώνων για ισότιμα δικαιώματα (για τη χειραφέτηση των γυναικών, των ομοφυλοφίλων και των μαύρων), για τα εργατικά δικαιώματα, για την ανεξαρτησία (όπως της Ινδίας και της Ζάμπιας), για την ειρήνη (όπως η αντίσταση στις πυρηνικές δοκιμές και στον πόλεμο του Βιετνάμ) και για την πολιτική απελευθέρωση (την πτώση πολλών δυτικών, ανατολικών και πρόσφατα αραβικών δικτατοριών).

Η πολιτική ανυπακοή μοιράζεται πολλά με την ιδέα και το κίνημα της αποανάπτυξης. Χάρη σε μια αυξανόμενη συνειδητοποίηση, ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός αγώνων, οι οποίοι περιλαμβάνουν την πολιτική ανυπακοή και τη μη βίαιη άμεση δράση, έχουν επηρεαστεί, εάν δεν έχουν γίνει στο όνομά της, από τις αξίες, τα οράματα και τα αιτήματα της αποανάπτυξης. Στους αγώνες αυτούς συμπεριλαμβάνονται δράσεις για την παύση των εξορυκτικών σχεδίων, την εισαγωγή ριζικών αλλαγών στις πολιτικές για την ενέργεια και την ύδρευση (κινήματα κατά της ιδιωτικοποίησης του νερού στην Ιταλία, στη Γαλλία, στην Ελλάδα), την αντίσταση σε μεγάλα έργα υποδομών αεροδρομίων, αυτοκινητόδρομων και γρήγορων σιδηροδρομικών γραμμών (Ισπανία, Ιταλία, Γαλλία), κ.λπ. Δεδομένου ότι κάποιες φορές η ανυπακοή είναι απαραίτητη για να ζει κάποιος σύμφωνα με τις αρχές της αποανάπτυξης, κάποιος αγώνας που περιλαμβάνουν την πολιτική ανυπακοή έχουν ξεκινήσει άμεσα από ακτιβιστές της αποανάπτυξης. Για παράδειγμα, στη Γαλλία το 2011 σε διάφορες πόλεις έγιναν καταλήψεις στέγης οι οποίες αντιστάθηκαν με επιτυχία σε έναν νόμο κατά της ελεύθερης στέγασης (σκηνές, караβάνια, καταλήψεις) και του δικαιώματος να χτίσει κάποιος το σπίτι του μόνος του. Η μαζική κινητοποίηση ενάντια στην εισαγωγή γενετικά τροποποιη-

μένων καλλιεργειών στη Γαλλία έως το τέλος του 1990, όπου εκατοντάδες άνθρωποι πήραν μέρος στο ξερίζωμα των χωραφιών με γενετικά τροποποιημένες καλλιέργειες, παρακινήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την αποανάπτυξη (το ίδιο στην Ισπανία και στο Βέλγιο), όπως και η μάχη για το δικαίωμα στην καλλιέργεια και στην ανταλλαγή παραδοσιακών σπόρων (μετά από μια διεθνή εκστρατεία πολιτικής ανυπακοής με την ονομασία «Act for Seeds», την οποία ξεκίνησε η Ινδή ακτιβίστρια Βαντάνα Σίβα). Η πολιτική ανυπακοή έχει χρησιμοποιηθεί ενάντια στη διαφήμιση (από ακτιβιστές που προκάλεσαν τη διεξαγωγή δικών ζωγραφίζοντας διαφημιστικές πινακίδες) ή σε νέες παρεμβατικές τεχνολογίες (νεολουδίτικες κινητοποιήσεις, όπως στο Ηνωμένο Βασίλειο και στη Γαλλία ενάντια στη νανοτεχνολογία). Στην εμβληματική περίπτωση του Καταλανού ακτιβιστή της αποανάπτυξης Ενρίκ Ντουράν (Enric Duran), οι πράξεις «οικονομικής πολιτικής ανυπακοής» στόχευαν ευθέως στη χρηματοδότηση της αποανάπτυξης. Ο Ντουράν «απαλλοτρίωσε» (δική του η έκφραση) ανοιχτά 492.000 ευρώ από 39 τράπεζες, για να στρέψει την προσοχή στο μη βιώσιμο ισπανικό πιστωτικό και τραπεζικό σύστημα, λίγο πριν την κρίση που εκδηλώθηκε το 2008. Ο Ντουράν, ο οποίος χρησιμοποίησε τα λεφτά για να χρηματοδοτήσει εναλλακτικά κινήματα και εγχειρήματα, συμπεριλαμβανομένων πολλών που σχετιζόνταν με την αποανάπτυξη, δήλωσε ότι δεν είχε καμία πρόθεση να αποπληρώσει το χρέος και ήταν έτοιμος να αντιμετωπίσει τις συνέπειες και να πάει φυλακή.

Αυτοί οι πολιτικοί αγώνες θυμίζουν στους ακτιβιστές της αποανάπτυξης ότι ο αγώνας ενάντια στον νόμο μέσω της πολιτικής ανυπακοής μπορεί να είναι απαραίτητος. Δεν θα σωθούν αλλάζοντας τον τρόπο ζωής τους τη στιγμή που ο κόσμος γύρω τους καταρρέει και δεν θα νικήσουν τον **καπιταλισμό** και τον παραγωγισμό μόνο με το ενάρτετο παράδειγμά τους, όπως νόμιζαν ότι μπορούσαν να κάνουν οι «ουτοπιστές σοσιαλιστές» του 19ου αιώνα ή οι χίπηδες της δεκαετίας του 1970.

Από την άλλη πλευρά, η πολιτική ανυπακοή και οι μη βίαιες άμεσες δράσεις είναι αρχικά μέθοδοι και τακτικές και, μερικές φορές, τις επιλέγουν οι ακτιβιστές που δεν έχουν καμία σχέση με περιβαλλοντικές και προοδευτικές αξίες, όπως οι ακτιβιστές κατά των εκτρώσεων. Σε κάθε περίπτωση, η τακτική δεν είναι ουδέτερη και δεν μπορεί να είναι επιτυχημένη εάν δεν υποστηρίζεται από σθεναρές αξίες. Αυτές οι αξίες είναι συχνά πολύ κοντά με τις αξίες των οπαδών της αποανάπτυξης. Πρώτον, η αξία της άμεσης δράσης, συμπεριλαμβανομένου του κανόνα της άμεσης δημοκρατίας, συχνά αναφέρεται σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων στη βάση της ομοφωνίας και σε κινήματα χωρίς ηγεσία. Δεύτερον, η αξία μιας πραγματιστικής προσέγγισης σχετίζεται με τη διατήρηση ενός ανοιχτού μυαλού μπροστά στις διαφορές και την επιλογή ρεαλιστικών και πραγματοποιήσιμων στόχων, με διαδικασίες «δοκιμής και σφάλματος», σε αντίθεση με τις δογματικές στάσεις και τους υπερβολικά αφαιρετικούς και μη ρεαλιστικούς στόχους. Τρίτον, επειδή οι ακτιβιστές γνωρίζουν ότι μπορεί να κάνουν λάθος,

όπως ο καθένας, και γνωρίζουν ότι μπορεί να παραπλανηθούν από τη συνείδησή τους, επιλέγουν να μην προκαλούν μη αναστρέψιμες ζημιές –όπως αυτές που προκαλούνται από τη χρήση βίας– ασκώντας ενάντια στους ανθρώπους μη βία. Αυτή η μη βία περιλαμβάνει όλο και περισσότερο τη ζωή και τα αγαθά εν γένει.

Τέλος, είναι η αναζήτηση για τη συνεκτικότητα μεταξύ αξιών και δράσεων που έχει οδηγήσει κάποιες από τις βασικές μορφές στην ιστορία της πολιτικής ανυπακοής να ζουν σύμφωνα με αρχές που προσομοιάζουν πολύ στις αρχές της αποανάπτυξης: Ο Θορώ ήταν αυτάρκης και υποστήριζε την αυτάρκεια, ο Τολστόι και ο Γκάντι διένειμαν τα αγαθά τους ασπαζόμενοι τη νηφαλιότητα. Οι τρεις τους είχαν κοινό ένα έντονο ενδιαφέρον για το περιβάλλον και όλα τα ζωντανά πλάσματα. Ο Γκάντι, επίσης, επέμεινε στην ανάγκη για εκστρατείες πολιτικής ανυπακοής που θα καθοδηγούνται από ένα πραγματιστικό, εναλλακτικό/εποικοδομητικό πρόγραμμα. Τα παρεμποδιστικά προγράμματα της πολιτικής ανυπακοής αποκτούν μεγαλύτερη δυναμική και ισχύ εάν εκκινούν από ένα εποικοδομητικό πρόγραμμα και από θετικές εναλλακτικές στην καταπίεση, που δείχνουν πού θα μπορούσε να οδηγήσει μια νίκη.

Πολλοί ακτιβιστές της πολιτικής ανυπακοής θεωρούν ότι η αποανάπτυξη είναι ένα εποικοδομητικό πρόγραμμα τέτοιου τύπου, μια πιθανή απάντηση σε αυτό το οποίο αντιμάχονται, που είναι συχνά ο **καπιταλισμός**. Οι λύσεις που σχετίζονται με την αποανάπτυξη αρθρώθηκαν μέσω της πολιτικής υπακοής στις περισσότερες πρόσφατες εκστρατείες που αναφέρθηκαν παραπάνω, με κατασκηνώσεις που περιελάμβαναν συλλογικές κουζίνες αυστηρής χορτοφαγίας, με βιολογικό ή ανακυκλωμένο δωρεάν φαγητό, εναλλακτικό χρήμα ή αντιπραγματισμό, οργανικές τουαλέτες και ντους χαμηλής τεχνολογίας που τροφοδοτούνται από τον ήλιο, κ.λπ. Αυτές οι πράξεις ανυπακοής αποδεικνύουν ότι είναι δυνατόν να δημιουργηθεί μια ισχυρή αντίσταση και, ταυτόχρονα, να οικοδομηθούν εναλλακτικές που θα είναι συμβατές με την αποανάπτυξη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Henry D. Thoreau, *On the duty of civil disobedience*, Wilder Publications, Ράντφορντ Βιρτζίνια 2008.
2. Mahatma K. Gandhi, *Autobiography. The story of my experiments with truth*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2012 (wwwcreatespace.com – 3 Απριλίου 2013).
3. Étienne de la Boétie, *Discourse on voluntary servitude*, Hackett Publishing Co, Ινδιανάπολη 2012.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- De la Boétie, E., *Discourse on voluntary servitude*, Hackett Publishing Co, Ινδιανάπολη 2012.
- Gandhi, M. K., *Autobiography. The story of my experiments with truth*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2012 (www.createspace.com – 3 Απριλίου 2013).
- Thoreau, H. D., *On the duty of civil disobedience*, Wilder Publications, Ράντφορντ Βιρτζίνια 2008.

30

ΟΙΚΟΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

Κλαούντιο Κατάνεο

Έρευνα & Αποανάπτυξη και ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Οι οικοκοινότητες έχουν σχεδιαστεί και συγκροτηθεί με ειδικό τρόπο ώστε να έρθουν σε αυτές άνθρωποι και να συμβιώσουν, με στόχο να ζουν και να εργάζονται σύμφωνα με τις οικολογικές αρχές, προωθώντας έναν βαθμό μοιράσματος (βλ. επίσης **διαμοιρασμός εργασίας**) και επιδιώκοντας την ευημερία μέσω πιο βιώσιμων τρόπων ζωής, άμεσης δημοκρατίας και ενός βαθμού **αυτονομίας**.

Οι οικοκοινότητες περιλαμβάνουν τα οικοχωριά, τα οποία, σύμφωνα με τον Γκίλμαν¹ (Gilman), χαρακτηρίζονται από «μια ανθρώπινη κλίμακας εγκατάσταση με όλες τις ανέσεις, στην οποία οι ανθρώπινες δραστηριότητες ενσωματώνονται χωρίς να προκαλούν ζημίες στον φυσικό κόσμο και με τρόπο που να υποστηρίζει την υγιή ανάπτυξη των ανθρώπων και να μπορεί να συνεχίζεται με επιτυχία επ' αόριστον». Αν και τα οικοχωριά αντιπροσωπεύουν την πιο τυπική μορφή, μπορούν να ιδρύονται οικοκοινότητες και σε απομονωμένα κτίρια ή εντός των πόλεων (και κάποιες από αυτές με τη μορφή της συνοίκησης).

Οι οικοκοινότητες γενικά χαρακτηρίζονται από το σχετικά μικρό τους μέγεθος – περίπου εκατό άτομα ή λιγότερο. Υπάρχουν εξίσου αστικά και «ημιαστικά» εγχειρήματα, ωστόσο η πλειοψηφία τους εντοπίζεται σε αγροτικές περιοχές όπου η πρόσβαση στα φυσικά μέσα παραγωγής είναι ευκολότερη και το ενοίκιο και τα ακίνητα φθηνότερα. Οι συμμετέχοντες ασκούν βιολογική γεωργία μικρής κλίμακας και εφαρ-

μόζουν την περμακουλτούρα, η παραγωγή άλλων προϊόντων γίνεται από τεχνίτες και εργαστήρια, κατασκευάζουν οι ίδιοι ή ακολουθούν πρακτικές του τύπου «κάν' το μόνος σου» και προτιμούν τις ανανεώσιμες ενέργειες και τα μέσα παραγωγής και μεταφοράς που εξοικονομούν ενέργεια, όπως τα ποδήλατα. Τα υλικά και οι διαδικασίες παραγωγής τείνουν να έχουν χαμηλό αντίκτυπο και συχνά τα αντικείμενα ανακυκλώνονται από τα σκουπίδια ή επαναχρησιμοποιούνται ή επισκευάζονται. Το κοινό αυτών των τρόπων παροχής υλικών, αγροτικών προϊόντων και υπηρεσιών εκφράζει την ιδέα των συμβιωτικών τόπων όπου τα μέσα παραγωγής αποτελούν κοινό κτήμα² (βλ. **συμβιωτικότητα**).

Οι οικοκοινότητες μπορούν να θεωρηθούν εξίσου υλικά και άυλα **κοινά** επειδή διαχειρίζονται κοινοτικά τη γη και τους φυσικούς πόρους και, ταυτόχρονα, θεσπίζουν νόρμες, πεποιθήσεις, θεσμούς και διαδικασίες που ενισχύουν μια κοινή ταυτότητα η οποία, με τη σειρά της, συμβάλλει στη συντήρηση και την αναπαραγωγή της κοινότητας. Έχοντας την πρόθεση να φτιάξουν τόπους όπου μπορούν να ζουν και να καλλιεργούν τα ουτοπικά ιδανικά τους, οι συμμετέχοντες σε αυτές συχνά αποτελούν μέρος του κύματος των **επιστροφών στη γη**, εμπνεόμενοι από περιοδικά όπως το *In Context* ή το *Integral* (στα Ισπανικά). Το κίνημα ξεκίνησε τη δεκαετία του 1960 και το 1994 συγκροτήθηκε το Παγκόσμιο Δίκτυο Οικοχωριών.

Κάποια αξιοπρόσεχτα παραδείγματα, τα οποία επίσης αποτελούν διαφορετικούς τύπους οικοκοινοτήτων, είναι: η Farm, στο Τενεσσί, σε ένα οικόπεδο που αγοράστηκε από κοινού από Καλιφορνέζους χορτοφάγους χίπηδες, το Twin Oaks, μια ισότιμη αγροτική κοινότητα στη Βιρτζίνια που βασίζεται σε ένα δομημένο σύστημα εργασίας-πίστωσης,³ το Lakabe, ένα κατελημμένο χωριό στη περιοχή των Βάσκων με έναν φούρνο που τον διαχειρίζονται η κοινότητα, και το Longomai, ένα πραγματικό γέννημα του κινήματος του Μάη του 1968, με μια κύρια ιδιοκτησία στη Νότια Γαλλία και διάφορες δορυφορικές κοινότητες που αγοράστηκαν σε άλλες περιοχές στη Γαλλία, στην Ελβετία και στη Γερμανία.

Οι ουτοπικές αξίες εκδηλώνονται στη δημιουργία μιας ομαδικής ταυτότητας, στα συγκεκριμένα κοινά πολιτισμικά και πολιτικά ιδανικά (καθώς και πνευματικά ιδανικά μερικές φορές) και στην καθιέρωση οργανωτικών πρακτικών που μπορεί να περιλαμβάνουν από την απλή διαβίωση σε μια κατοικία έως τη δημιουργία ενός κοινού εγχειρήματος ζωής.

Μια οικοκοινότητα αποτελεί μια ιδιαίτερη οντότητα που υπάρχει μεταξύ του ατόμου και της ευρύτερης κοινωνίας. Χαρακτηρίζεται από τις περιβαλλοντικές (οικο-) και κοινωνικές διαστάσεις (κοινότητα), οι οποίες, συνδυαστικά, θεωρούνται από τους οπαδούς των οικοκοινοτήτων ότι σε μεγάλο βαθμό λείπουν από τις διευθετήσεις διαβίωσης στις (μετα-) βιομηχανικές κοινωνίες.

Υπάρχουν πολλές διαφορές μεταξύ των κοινοτήτων όσον αφορά την επίδραση της ιδιωτικής σφαίρας εντός της κοινότητας και διαφορετικοί βαθμοί αυτονομίας από

την υπόλοιπη κοινωνία. Αυτά συνιστούν προκλήσεις για την εξέλιξη κάθε οικοκοινοτικού εγχειρήματος.

Γεφυρώνοντας την ατομική/οικογενειακή κλίμακα με τη μεγάλη κοινωνική κλίμακα, οι οικοκοινότητες συγκροτούνται εσωτερικά από αυτοοργανωμένες διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, οι οποίες, μεταξύ άλλων, ορίζουν τη φύση και την οικολογική διάσταση του εγχειρήματος και την ενσωμάτωση ανάμεσα στην ατομική και την κοινωνική οικονομία. Κανονικά, οι οικοκοινότητες χαρακτηρίζονται από την οριζόντια λήψη αποφάσεων και τις διαβουλευτικές διαδικασίες χωρίς αντιπροσώπους, ενώ κάποιες υιοθετούν αποφάσεις μέσω της ομοφωνίας αντί της αρχής της πλειοψηφίας.

Οι οικοκοινότητες είναι, κατά μία έννοια, αριστοτελικές *οικονομίες* (καθώς παραπέμπουν στην τέχνη της καλής ζωής και, κυριολεκτικά, στη «διαχείριση του σπιτιού»). Τα χρήματα δεν παίζουν πρωταρχικό ρόλο. Είναι απλώς ένα μέσο για την κάλυψη των αναγκών. Οι οικοκοινότητες προλαμβάνουν τη συσσώρευση επειδή η κοινότητα εγγυάται τη διατήρηση ενός συγκεκριμένου επιπέδου ευημερίας για όλα τα μέλη της. Ο τύπος του οικονομικού μοντέλου διαφέρει πολύ μεταξύ των κοινοτήτων. Σε κάποιες όλα τα χρήματα μοιράζονται στα μέλη ενώ άλλες διατηρούν την ιδιωτική οικονομική σφαίρα ισχυρή. Μια μελέτη αγροτικών καταλήψεων, οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν ως ιδιαίτερη περίπτωση οικοκοινοτήτων, καταδεικνύει την ύπαρξη συσχέτισης μεταξύ του βαθμού απομόνωσης μιας κοινότητας με τον βαθμό κοινοτισμού της. Οι οικοκοινότητες που είναι πιο κοντά σε μεγάλες πόλεις είναι πιθανότερο να διατηρήσουν έναν μεγαλύτερο βαθμό προσωπικών (χρηματικών) οικονομιών.⁴

Οι πηγές του χρηματικού εισοδήματος διαφέρουν κατά πολύ. Γενικά, κυριαρχούν οι αρχές της συνεταιριστικής αυτοδιαχείρισης και η οικοκοινότητα παράγει συλλογικά εμπορεύματα που μπορεί να πουληθούν επιτόπου ή αλλού, για παράδειγμα σε υπαίθριες αγορές. Οι μεγαλύτερες κοινότητες, όπως η Logomain στη Γαλλία, εξαρτώνται από τη συγκέντρωση οικονομικής υποστήριξης και, όλο και περισσότερο, από τη συμμετοχική χρηματοδότηση (crowd-funding). Οι οικοκοινότητες με μεγάλο βαθμό οικονομικής ενσωμάτωσης μεταξύ των μελών τους λειτουργούν ως «ολοκληρωμένοι **συνεταιρισμοί**», όπου οι εργάτες, οι παραγωγοί και οι καταναλωτές ενσωματώνονται στην ίδια την οργάνωση.

Οι οικοκοινότητες παρέχουν μια εικόνα για το πώς θα μπορούσε να μοιάζει μια κοινωνία αποανάπτυξης. Η πραγματοποίηση των οποιωνδήποτε ουτοπικών προθέσεων εξαρτάται από την ισχυρή θέληση και από έναν πραγματισμό που μπορεί να έρθει σε σύγκρουση με τα αρχικά ιδανικά. Στις φάσεις εκκίνησης (που έχουν σημασία για την αρχή μιας κοινωνιακής μετάβασης) η προτεραιότητα βρίσκεται στη διεκπεραίωση: σε τέτοιες δύσκολες συνθήκες συχνά τα μέλη υποβάλλονται με δική τους πρωτοβουλία σε συνθήκες λιτότητας και αυτοεκμετάλλευσης. Μέσω αυτοοργανωμένων διαδικασιών, μια οικοκοινότητα επιλέγει να ζήσει ανεξάρτητη από την κοινωνία

γενικά. Όπως έχει επισημάνει ο Μαρκούζε στον *Μονοδιάστατο άνθρωπο*, μια κοινωνία απελευθερωμένη από τον εξωτερικό έλεγχο και τη χειραγώγηση θα μπορεί να προσδιορίζει η ίδια τον τρόπο κάλυψης των αναγκών της, οι συμμετέχοντες θα επιλέγουν να γίνουν πρωταγωνιστές στις ζωές τους και να υποκινούν ένα φανταστικό αποανάπτυξης, εκχωρώντας στην κοινότητα την πηγή της οικονομικής και κοινωνικοπολιτικής αρχής, που κανονικά βρίσκεται στις καπιταλιστικές αγορές και στον κρατικό μηχανισμό.

Εάν η κοινότητα επιβιώσει κατά την πρώτη αυτή φάση, τότε θα μπορεί να προκύψει μια πρακτική αποανάπτυξης μέσω των ολοκληρωμένων οικολογικών δράσεων και της κοινωνικής **συμβιωτικότητας**. Δεν υπάρχουν διαχρονικά εμπειρικά δεδομένα για τις οικοκοινότητες όσον αφορά τις τάσεις για κατανάλωση υλικών και ενέργειας. Μια ευλογοφανής υπόθεση είναι ότι οι περισσότερες οικοκοινότητες ξεκινούν με μια δραματική πτώση στην προσωπική κατανάλωση ύλης και ενέργειας, αλλά, καθώς μπαίνουν σε μια ώριμη φάση, τότε πιο άνετες, όχι όμως πιο βιώσιμες, συνθήκες διαβίωσης αντικαθιστούν τις πιο επισφαλείς (αν και οι πρώτες ακόμα εξοικονομούν περισσότερους πόρους σε σχέση με την κοινωνία κατά μέσο όρο).

Οι οικοκοινότητες αναπτύσσουν πρακτικές εκούσιας **απλότητας**. Αν και αποτελεί μέρος του φανταστικού της αποανάπτυξης, θα πρέπει να ασκηθεί κριτική σε κάποιους απλοποιητές διότι αποφεύγουν να επικεντρώνονται στα προβλήματα της κοινωνίας και στις πολιτικές δράσεις. Γενικά, οι οικοκοινότητες δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως πολιτικές ή α-πολιτικές. Σε μια ακραία εκδοχή, κάποιες μπορεί να θεωρηθούν ως «σωσίβιες λέμβοι», με σαφές όριο και «κλειστά σύνορα», ενώ σε άλλες, ιδίως σε αυτές που χαρακτηρίζονται από ριζοσπαστικά αριστερά πολιτικά ιδανικά, τα μέλη έχουν βαθύτερη συνείδηση της ανάγκης για συνεργασία πέρα από τα όρια και προωθούν την οικουμενική κοινωνική αλλαγή. Οι περισσότερες οικοκοινότητες γνωρίζουν ότι η δύναμή τους είναι περιορισμένη και στηρίζουν μια φιλοσοφία παρόμοια με του Τζον Χόλλογουεϊ (John Holloway): «Να αλλάξουμε τον κόσμο χωρίς να καταλάβουμε την εξουσία». Κάτι τέτοιο μπορεί να συμβεί μέσα από τη συγκρότηση και την εδραίωση όλο και περισσότερων δικτύων «από τα κάτω προς τα κάτω» –αντί διαδικασιών «από τα κάτω προς τα πάνω»–, που συμβάλλουν στη στρατηγική έξοδο από το σύστημα⁵ και την επακόλουθη συρρίκνωση του ρόλου, του μεγέθους και της εξουσίας του κατεστημένου. Η διεύρυνση αυτών των πρακτικών σε μεγαλύτερες ομάδες της κοινωνίας από αυτές στις οποίες ανήκουν οι οικολογικά ευαίσθητοποιημένοι δεν έχει ακόμη συμβεί. Η μακροχρόνια οικονομική και οικολογική κρίση μπορεί να αποτελέσει ευκαιρία για να υποκινηθεί η ίδρυση περισσότερων οικοκοινοτήτων και να δημιουργήσουν ένα κοινωνικό φαινόμενο που θα προχωρήσει ακόμα πιο πέρα από το κίνημα της αντικουλτούρας που προηγήθηκε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Robert Gilman, «The eco-village challenge», στο *Context Institute*, 1991, σελ. 10 (<http://goo.gl/P5fXtC> – 14 Μαΐου 2014).
2. Ivan Illich, *Tools for conviviality*, Marion Boyars, Λονδίνο 1973 (<http://goo.gl/VW5CRS> – 12 Οκτωβρίου 2013).
3. Kat Kinkaid, *Is it utopia yet? An insider's view of twin oaks community in its twenty-sixth year*, Twin Oaks Publishing, Λουίζα Βιρτζίνια 1994.
4. C. Cattaneo, «Urban squatting, rural squatting and the ecological-economic perspective», στο *Squatting Europe Kollektive* (επιμ.), *Squatting in Europe, radical spaces, urban struggles*, Minor compositions-Autonomedia, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2013 (<http://goo.gl/PwHCKM> – 11 Δεκεμβρίου 2013).
5. Chris Carlsson και Francesca Manning, «Nowtopia: Strategic exodus?», στο *Antipode*, τχ. 42(4), 2010, σελ. 924-53.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Carlsson, C. και Manning, F., «Nowtopia: Strategic exodus?», στο *Antipode*, τχ. 42(4), 2010, σελ. 924-53.
- Cattaneo, C., «Urban squatting, rural squatting and the ecological-economic perspective», στο *Squatting Europe Kollektive* (επιμ.), *Squatting in Europe, radical spaces, urban struggles*, Minor compositions-Autonomedia, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2013 (<http://goo.gl/PwHCKM> – 11 Δεκεμβρίου 2013).
- Gilman, R., «The eco-village challenge», στο *Context Institute*, 1991, σελ. 10 (<http://goo.gl/P5fXtC> – 14 Μαΐου 2014).
- Illich, I., *Tools for conviviality*, Marion Boyars, Λονδίνο 1973 (<http://goo.gl/VW5CRS> – 12 Οκτωβρίου 2013).
- Kinkaid, K., *Is it utopia yet? An insider's view of twin oaks community in its twenty-sixth year*, Twin Oaks Publishing, Λουίζα Βιρτζίνια 1994.

31

ΟΙ ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ (το κίνημα των πλατειών)

Βιβιάνα Ασάρα

Έρευνα & Αποανάπτυξη και ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Μπάρμπαρα Μουράκα

Ινστιτούτο Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο της Ιένας

Οι Αγανακτισμένοι ή το Κίνημα των Πλατειών είναι ένα εξελισσόμενο κοινωνικό κίνημα που ξεκίνησε το 2011 σε πολλές διαφορετικές χώρες ως διαμαρτυρία ενάντια στις πολιτικές της λιτότητας, στα υψηλά ποσοστά ανεργίας, στις επιδεινούμενες τάσεις των κοινωνικών ανισοτήτων και στη συμπαιγνία της κυβερνητικής πολιτικής με τα συμφέροντα του **καπιταλισμού** των μεγάλων επιχειρήσεων και διεκδικεί «πραγματική» δημοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη. Αν και τα δύο κινήματα αναφέρονται σε δύο ξεχωριστές δυναμικές που ξεκίνησαν αντιστοίχως στην Ισπανία και στις Ηνωμένες Πολιτείες και μετά εξαπλώθηκαν σε άλλες χώρες, εντούτοις μοιράζονται κοινά αιτήματα, τη μεθοδολογία της κατάληψης του αστικού χώρου και τη χρήση της συνελευσιακής άμεσης δημοκρατίας.

Στις αρχές του 2011, στην Ισπανία, μια νέα πλατφόρμα διαφορετικών συλλογικοτήτων και δικτύων με την ονομασία «Πραγματική Δημοκρατία Τώρα» δημοσίευσε ένα μανιφέστο στο Facebook και κάλεσε σε πορεία την 15η Μαΐου με το σύνθημα «Δεν είμαστε εμπόρευμα στα χέρια πολιτικών και τραπεζιτών». Στο μανιφέστο αυτό οι ακτιβιστές αυτοχαρακτηρίστηκαν εξοργισμένοι¹ (στα Ισπανικά indignados) απέναντι στις

«επιταγές των μεγάλων οικονομικών δυνάμεων», στην κομματική δικτατορία, στην κυριαρχία του οικονομισμού, στην κοινωνική αδικία και στη διαφθορά των πολιτικών, των τραπεζιτών και των επιχειρηματιών. Το κάλεσμά τους κατέβασε με επιτυχία στους δρόμους δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους σε 50 πόλεις σε ολόκληρη την Ισπανία και, μετά τη διαδήλωση, μέσα σε λίγες μέρες, εξαπλώθηκαν καταλήψεις σε περισσότερες από 800 πόλεις σε όλο τον κόσμο. Στην Ισπανία πολλές καταλήψεις ανοιχτών χώρων, όπου είχαν στηθεί καταυλισμοί, συνεχίστηκαν μέχρι τον Ιούνιο ή τον Ιούλιο. Εκεί έγιναν πλούσιες συζητήσεις, πολλαπλασιάστηκαν γρήγορα ομάδες εργασίας και επιτροπές και, σε πολλές πόλεις, ακολουθήθηκε μια μακρά και δύσκολη διαδικασία για την επίτευξη συναίνεσης σε ένα μίνιμουμ αιτημάτων της κινητοποίησης. Το μανιφέστο της Βαρκελώνης περιελάμβανε τις ακόλουθες διεκδικήσεις: όχι άλλα προνόμια για τους πολιτικούς, τους τραπεζίτες και τα μεγάλα εισοδήματα, αξιοπρεπείς μισθούς και ποιότητα ζωής για όλους, δικαίωμα στη στέγαση, ποιότητα δημόσιων υπηρεσιών, ελευθερίες (στην πληροφόρηση και στην έκφραση μέσα από το διαδίκτυο), άμεση δημοκρατία και προστασία του περιβάλλοντος. Μετά την (όχι πάντα) εκούσια απομάκρυνση των καταυλισμών, κάποιες ομάδες εργασίας, επιτροπές και συνελεύσεις συνέχισαν να δραστηριοποιούνται. Επιπλέον, οι συνελεύσεις στις γειτονιές απέκτησαν μεγαλύτερη σημασία και συγκαλούνταν κατά διαστήματα σε τόπους που γινόταν ο συντονισμός. Το κίνημα μπήκε σε μια πιο λανθάνουσα φάση, ενώ γινόταν ορατό σε γενικές απεργίες και διαδηλώσεις, όπως κατά τη συμβολική «περικύκλωση» του Κοινοβουλίου τον Σεπτέμβριο του 2012. Το μανιφέστο για την πρώτη επέτειο του κινήματος περιελάμβανε αιτήματα όπως άρνηση της διάσωσης των τραπεζών, έλεγχο του χρέους από τους πολίτες, δημόσια παιδεία, οικονομική αναδιανομή και **βασικό εισόδημα**, αναδιανομή της εργασίας, άρνηση της επισφαλούς εργασίας και εκτίμηση της αξίας της αναπαραγωγικής και οικιακής εργασίας, δηλαδή της **φροντίδας**.

Το κίνημα Occupy Wall Street ξεκίνησε στις 17 Σεπτεμβρίου 2011 με την κατάληψη, από σχεδόν 100 ανθρώπους, του πάρκου Ζουκότι στη συνοικία των χρηματιστών στο Μανχάταν. Οι μαζικές καταλήψεις ξεκίνησαν μετά το κάλεσμα για κατάληψη της Γουόλ Στριτ που δημοσίευσε το περιοδικό *Adbusters* τον Ιούλιο. Οι καταλήψεις ξεφύτρωσαν σαν μανιτάρια σε πολλές αμερικανικές πόλεις και συνεχίστηκαν έως τον Νοέμβριο. Κάποια από τα κύρια ζητήματα που έθεσε το κίνημα Occupy Wall Street περιελάμβαναν την ίση διανομή του πλούτου, τη μεταρρύθμιση του τραπεζικού συστήματος, τη μείωση της πολιτικής επιρροής των μεγάλων επιχειρήσεων και την ανάγκη αλλαγής του συστήματος για την αντιμετώπιση ζητημάτων αδικιών και ανισοτήτων.

Και τα δύο κινήματα έχουν παρόμοια δομή και οργάνωση των εσωτερικών διαδικασιών λήψης των αποφάσεων. Η Γενική Συνέλευση είναι ο (ανοιχτός) μηχανισμός που έχει την εξουσία να παίρνει αποφάσεις. Τα ειδικά θέματα χειρίζονται οι επιτροπές και οι ομάδες εργασίας, οι οποίες, κατά διαστήματα, δίνουν αναφορά στη Γενική Συνέλευση.

ση. Οι αποφάσεις, τις περισσότερες φορές, παίρνονται με ομοφωνία, η οποία μπορεί και να «οπτικοποιείται» μέσω ενός συστήματος χειρονομιών. Το «μέσο των συνελευσιακών καταλήψεων» καθρεφτίζει το θεμελιώδες αίτημα για «πραγματική» δημοκρατία και ενσαρκώνει προαγγελτικά την εφαρμογή δημοκρατικών μορφών λήψης αποφάσεων και αυτοδιαχείρισης στη βάση της ομοφωνίας. Στο τρέχον αντιπροσωπευτικό σύστημα δημοκρατίας ασκείται κριτική στη διεφθαρμένη «πλουτοκρατία» ή «σύστημα κομμάτων-επιχειρήσεων», η οποία υπόκειται στα συμφέροντα του χρηματιστικού καπιταλισμού, και το αποκηρύσσουν ως ανίκανο να εκπροσωπήσει τη λαϊκή βούληση.

Όπως άλλα κοινωνικά κινήματα πριν από αυτά, το κίνημα των πλατειών και οι αγανακτισμένοι αποτελούν μια σημαίνουσα αρένα όπου μπορούν να συναντιούνται και να γίνονται αντικείμενο πειραματισμού διαφορετικές αντιλήψεις για τη δημοκρατία, οι οποίες αμφισβητούν ευθέως το μινιμαλιστικό, ατομικιστικό και φιλελεύθερο όραμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας.² Ενώ κάποιοι ακτιβιστές διεκδικούν την αντικατάσταση των κοινοβουλευτικών συστημάτων με τη γενίκευση του αμεσοδημοκρατικού συστήματος των συνελεύσεων και την αυτοοργάνωση, άλλοι αποζητούν την ενδυνάμωση της πραγματικής συμμετοχής στη θεσμική πολιτική και τη βελτίωση των μηχανισμών εκπροσώπησης μέσω της μεταρρύθμισης των εκλογικών νόμων με «ενέσεις» άμεσης δημοκρατίας στο τοπικό επίπεδο.

Η εφαρμογή, ωστόσο, της «πραγματικής» δημοκρατίας συνεπάγεται περισσότερα από τον μετασχηματισμό των μορφών της εκπροσώπησης και της πολιτικής λήψης αποφάσεων. Τα κοινωνικά δικαιώματα και η αναδιανομή του πλούτου αποτελούν απαραίτητους όρους ώστε να μπορούν πραγματικά και αποτελεσματικά οι άνθρωποι να συμμετέχουν στις δημοκρατικές διαδικασίες. Ενώ οι σημερινές δημοκρατίες έχουν καταληφθεί από τις οικονομικές δυνάμεις, η πραγματική δημοκρατία απαιτεί οικονομική δημοκρατία, δηλαδή τη δημοκρατική (αυτό)διαχείριση των γειτονιών, της εργασίας και της παραγωγής. Πραγματική δημοκρατία, επομένως, σημαίνει «να φανταζόμαστε μια δημοκρατία σε όλες τις σφαίρες της ζωής».³

Το κίνημα των αγανακτισμένων δεν είναι απλώς μια αντίδραση στις πολιτικές λιτότητας και στον αντιδημοκρατικό χαρακτήρα των (φιλελεύθερων) αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών. Ενσαρκώνει μια πιο ριζοσπαστική και πολιτιστική κριτική των σύγχρονων κοινωνιών ως προς τις αξίες του παραγωγισμού, του οικονομισμού, του ατομισμού και του καταναλωτισμού. Σίγουρα υπάρχει κοινό έδαφος μεταξύ των αγανακτισμένων και του κινήματος των πλατειών και του κινήματος της αποανάπτυξης. Το αίτημα για την αλλαγή του συστήματος, όπως στις περισσότερες οπτικές της αποανάπτυξης, συνδυάζεται με τη συνειδητοποίηση της ύπαρξης μιας υφιστάμενης συστημικής και πολυδιάστατης κρίσης, η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο πολιτικές και οικονομικές, αλλά και οικολογικές και πολιτιστικές διαστάσεις. Αντί να διεκδικούν την επανάκαμψη της μεγέθυνσης, αμφότερα τα δύο κινήματα διεκδικούν διαφορετικά

κοινωνικοοικονομικά μοντέλα στα οποία τα αιτήματα της αποανάπτυξης συνδυάζονται με τις διεκδικήσεις για αναδιανομή και κοινωνική δικαιοσύνη.⁴ Η προαγγελτική πολιτική του κινήματος και οι φαντασιακές σημασίες της, όπως οι καταλήψεις, οι καταυλισμοί και οι εκ νέου διεκδικήσεις των δημόσιων πλατειών, οι αστικοί λαχανόκηποι, οι συλλογικές κουζίνες και ο καθαρισμός των κατελημμένων χώρων ή οι δωρεάν ανταλλακτικές αγορές ή οι αγορές αντιπραγματισμού, συνιστούν πρωταρχικές σημασίες και για την αποανάπτυξη.

Η τρέχουσα κρίση σηματοδοτεί ένα σημείο καμπής στην εύθραυστη συμμαχία μεταξύ της δημοκρατίας και του **καπιταλισμού** όπως τη γνωρίζουμε. Όντως, μια τέτοια συμμαχία φαίνεται πως υπήρξε μάλλον συγκυριακή με την ενάρετη σχέση μεταξύ της οικονομικής μεγέθυνσης και του κράτους πρόνοιας και με τη διαμεσολάβηση των πολιτικών μαζικών κομμάτων και του κομματικού ανταγωνισμού.⁵ Εν τω μεταξύ, ενώ η προηγούμενη υπόσχεση ευημερίας και ελευθερίας, η οποία ήταν προσδεδεμένη στην οικονομική **μεγέθυνση**, δεν ισχύει πλέον, οι πολιτικές που στοχεύουν στη λιτότητα ως μέσο **μεγέθυνσης**, το μοναδικό αντίδοτο στην κρίση, θέτουν σε κίνδυνο την ίδια τη δημοκρατία.

Το ηγεμονικό νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα, ωστόσο, φαίνεται να περνά μια κρίση νομιμοποίησης όσον αφορά την ικανότητά του να κατοχυρώνει ευρεία συναίνεση. Είναι πολύ νωρίς να πούμε σε πόσο καιρό κινήματα όπως οι αγανακτισμένοι ή το κίνημα των πλατειών θα μπορέσουν να αρχίσουν να δομούν τον πυρήνα ενός αντιηγεμονικού μπλοκ. Όμως, θα μπορούσαν να αποτελέσουν εφελτήριο για έναν μακροπρόθεσμο μετασχηματισμό χάρη στην αρχική τους συνταγή, δηλαδή την επιτυχημένη συγχώνευση μαχητικών μορφών αντίστασης με δημιουργικές πρακτικές, με βάση την οποία βελτιώνονται και γίνονται αντικείμενο πειραματισμού συλλογικά πραγματοποιήσιμες εναλλακτικές, η πλουραλιστική ανοιχτότητα των διαδικασιών λήψης αποφάσεων που μπορούν να γίνουν μια πλατφόρμα ευρύτερης συναίνεσης, η κοινή και εξελισσόμενη συνάρθρωση ενός εναλλακτικού συστήματος αξιών και η ικανότητα της παγκόσμιας δικτύωσης και επικοινωνίας. Η «προαγγελτική τους πολιτική», η οποία προσπαθεί να χτίσει «εδώ και τώρα» εναλλακτικά οράματα για την κοινωνία, διαθέτει μια ισχυρή ελκυστική δυναμικότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στα ελληνικά η απόδοση του όρου καθιερώθηκε ως «Αγανακτισμένοι». [ΣτΜ]
2. Daniele Della Porta, *Can democracy be saved?*, Polity Press, Καίμπριτζ 2013.
3. Βλ. V. Asara, «The Indignados as a socio-environmental movement. Framing the crisis and democracy», *Environmental Policy and Governance*, 26:5, 2016.

4. Ό.π.
5. Claus Offe, *Contradictions of the welfare state*, Hutchinson & Co, Λονδίνο 1984 και Crawford B. Macpherson, *The life and times of liberal democracy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1977.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Asara, V., «The Indignados as a socio-environmental movement. Framing the crisis and democracy», *Environmental Policy and Governance*, 26:5, 2016.
- Della Porta, D., *Can democracy be saved?*, Polity Press, Καίμπριτζ 2013.
- Macpherson, C. B., *The life and times of liberal democracy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1977.
- Offe, C., *Contradictions of the welfare state*, Hutchinson & Co, Λονδίνο 1984.

32

ΕΓΓΥΗΣΗ ΘΕΣΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μπράντον Τ. Ούντι

Τμήμα Οικονομικών, Πανεπιστήμιο του Μιζούρι

Η εγγύηση της θέσης εργασίας είναι μια πρόταση πολιτικής που καλεί το κράτος να υποσχεθεί μια θέση εργασίας σε οποιονδήποτε κατέχει τα προσόντα και ψάχνει για δουλειά. Αυτή η πρόταση προέρχεται από την παραδοχή ότι οι καπιταλιστικές οικονομίες χαρακτηρίζονται από χρόνια ακούσια ανεργία. Ενώ έχουν προταθεί διάφορες εκδοχές αυτού του προγράμματος, η πιο γενική προσέγγιση διεκδικεί μια καθολική εγγύηση, με την εθνική κυβέρνηση να παρέχει την απαραίτητη χρηματοδότηση για να προσφέρει ενιαίο μισθό και πακέτο παροχών σε οποιονδήποτε θέλει και μπορεί να δουλέψει.¹ Οι περισσότερες σχετικές προτάσεις ζητούν, επίσης, αποκεντρωμένη διοίκηση του προγράμματος, η οποία θα επαφίεται στις τοπικές αρχές και τις μη κερδοσκοπικές και κοινοτικές οργανώσεις για να προτείνουν και να επιθεωρούν τα προγράμματα εγγύησης της θέσης εργασίας. Το πακέτο μισθού και παροχών θα ορίζεται από την εθνική κυβέρνηση και θα αποτελεί το κατώτατο όριο μισθού σε όλη την οικονομία. Με προσδιορισμένο το κατώτατο όριο τιμής της εργασίας, η ποσότητα εργασίας, την οποία η κυβέρνηση υπόσχεται να αγοράσει, θα μπορεί να διακυμαίνεται πάνω από τον οικονομικό κύκλο. Κατά συνέπεια, το έλλειμμα της κυβέρνησης θα μετακινείται αυτόματα αντικυκλικά, ακριβώς στη σωστή ποσότητα, ώστε να διατηρείται η πλήρης απασχόληση.

Η ιδέα της εγγύησης της θέσης εργασίας έχει ήδη εμφανιστεί από τη δεκαετία του 1930. Όπως η κεντρική τράπεζα λειτουργούσε ως δανειστής της έσχατης λύσης, κά-

ποιοι ισχυρίζονται ότι το Υπουργείο Οικονομικών θα πρέπει επίσης να λειτουργεί ως εργοδότης της έσχατης λύσης.² Στηριζόμενοι στα έργα των Κέινς, Λέρνερ και Μίνσκι, τις δύο τελευταίες δεκαετίες οι οικονομολόγοι που συνεργάζονται με το Κέντρο για την Πλήρη Απασχόληση και Σταθερότητα των Τιμών (CFEPS) στο Πανεπιστήμιο του Μιζούρι στο Κάνσας, το Κέντρο Πλήρους Απασχόλησης και Ισότητας (CofFEE) στο Πανεπιστήμιο του Νιου Καστλ και το Ινστιτούτο Οικονομικών Λέβι στη Νέα Υόρκη έχουν βελτιστοποιήσει τις προτάσεις της εγγύησης θέσης εργασίας.

Οι υποστηρικτές της εγγύησης θέσης εργασίας ισχυρίζονται ότι τα οφέλη της ξεπερνούν την απλή δημιουργία θέσεων εργασίας. Η εξάλειψη της ανεργίας θα βοηθήσει στην αντιμετώπιση σχετικών κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων, όπως η φτώχεια, η ανισότητα, το έγκλημα, τα διαζύγια, η ενδοοικογενειακή βία, οι ψυχικές ασθένειες και η κατάχρηση ναρκωτικών ουσιών.³ Ενώ τα υπάρχοντα προνοιακά προγράμματα (καθώς και οι προτάσεις **βασικού εισοδήματος**) στοχεύουν στην αντιμετώπιση παρόμοιων ζητημάτων, οι υποστηρικτές της εγγύησης θέσης εργασίας τονίζουν ότι τέτοια προγράμματα φέρουν το στίγμα της εξάρτησης χωρίς να εξασφαλίζουν ότι αυτοί που θέλουν να δουλέψουν μπορούν να βρουν θέση απασχόλησης. Η εγγύηση θέσης εργασίας δεν θα προσφέρει μόνο θέσεις εργασίας στους ανέργους, αλλά και κατάρτιση, δεξιότητες και εργασιακή εμπειρία. Κυρίως, καθιστώντας ως δικαίωμα την εργασία και όχι απλώς το εισόδημα, η εγγύηση θέσης εργασίας θα παρέχει σε αυτούς που θέλουν να εργαστούν την ευκαιρία να συμμετέχουν παραγωγικά στις κοινότητές τους. Τα οφέλη του προγράμματος δεν περιορίζονται στους συμμετέχοντες. Θα βελτιώσει, επίσης, τις συνθήκες εργασίας στον ιδιωτικό τομέα. Δεδομένου ότι οι εργαζόμενοι του ιδιωτικού τομέα πάντα θα έχουν την επιλογή της εισαγωγής στο πρόγραμμα εγγύησης θέσης εργασίας, οι εργοδότες θα αναγκάζονται να παρέχουν αμοιβή, επιδόματα και συνθήκες τουλάχιστον σαν αυτές που θα παρέχει το πρόγραμμα.⁴ Από αυτή την άποψη, η εγγύηση θέσης εργασίας μπορεί να λειτουργήσει ως εργαλείο για την επίτευξη μιας σειράς στόχων πολιτικής. Όσον αφορά την αποανάπτυξη, για παράδειγμα, η εγγύηση θέσης εργασίας μπορεί να ξεκινήσει ως μια εβδομάδα εργασίας τεσσάρων ημερών, πιέζοντας με αυτό τον τρόπο τους εργοδότες του ιδιωτικού τομέα να ακολουθήσουν. Τέλος, το αντικείμενο της εγγύησης θέσης εργασίας μπορεί να προσανατολίζεται στην εξυπηρέτηση της κοινωνίας με τα απαιτούμενα δημόσια αγαθά και υπηρεσίες τα οποία δεν παράγει ο ιδιωτικός τομέας.

Οι δύο συχνότερες ενστάσεις στην εγγύηση θέσης εργασίας σχετίζονται με τον πληθωρισμό και τη δυνατότητα ανταπόκρισης στο κόστος. Η κοινή λογική λέει ότι η πλήρης απασχόληση και η σταθερότητα των τιμών είναι στόχοι ασύμβατοι μεταξύ τους επειδή οι σφιχτές αγορές εργασίας πιέζουν τους μισθούς και τις τιμές προς τα πάνω. Επομένως, η ανεργία μοιάζει να είναι το απαραίτητο κόστος για την αντιμετώπιση του πληθωρισμού. Ωστόσο, οι υποστηρικτές της εγγύησης θέσης εργασίας ισχυρίζονται

ότι το πρόγραμμα θα *αυξήσει* τη σταθερότητα των τιμών δημιουργώντας ένα ρυθμιστικό απόθεμα εργαζομένων που απασχολούνται στο πρόγραμμα, επιτρέποντας την ύπαρξη χαλαρών αγορών εργασίας με πλήρη απασχόληση.⁵ Με ένα πρόγραμμα εγγύησης θέσης εργασίας, η κυβέρνηση υπόσχεται να αγοράσει όλη την εργασία που προσφέρεται με μια κατώτατη τιμή και να «πουλήσει» την εργασία στον ιδιωτικό τομέα σε οποιαδήποτε τιμή πάνω από το κατώτατο όριο. Το ρυθμιστικό απόθεμα των εργαζομένων στην εγγύηση θέσης εργασίας λειτουργεί ως εφεδρικός στρατός των *εργαζομένων*, παρέχοντας την απαιτούμενη ελαστικότητα για μια δυναμική οικονομία.⁶ Κατά τη διάρκεια μιας επέκτασης, οι πιέσεις των μισθών μένουν ελεγχόμενες καθώς η κυβέρνηση «πουλάει» εργασία. Εάν η δεξαμενή των εργαζομένων του προγράμματος εγγύησης θέσης εργασίας περιοριστεί πολύ ώστε να συγκρατήσει τις τιμαριθμικές αυξήσεις των μισθών, η κυβέρνηση μπορεί να μειώσει τις προαιρετικές δαπάνες ή να αυξήσει τους φόρους, αναπληρώνοντας το ρυθμιστικό απόθεμα. Στην κάθοδο του κύκλου, το ρυθμιστικό απόθεμα θέτει ένα κατώτατο όριο εισοδήματος και συνολικής ζήτησης, εξουδετερώνοντας τις αποπληθωριστικές πιέσεις. Τέλος, καθώς η εργασία αποτελεί βασικό συστατικό για την παραγωγή όλων των αγαθών, η σταθεροποίηση της τιμής της θα βοηθήσει στη σταθεροποίηση των τιμών σε όλο το φάσμα της οικονομίας.⁷

Διάφορες εκτιμήσεις του χρηματικού κόστους ενός προγράμματος εγγύησης θέσης εργασίας (που υπολογίστηκαν πριν την οικονομική κρίση) έδειξαν ένα σύνολο εξόδων με ποσοστό λιγότερο του 1% του ΑΕΠ για τις ΗΠΑ. Μεγάλο μέρος του χρηματικού κόστους θα αντισταθμιζόταν από τις μειώσεις των δαπανών σε άλλα προγράμματα, όπως η ασφάλιση των ανέργων και η πρόνοια.⁸ Κυρίως, οι υποστηρικτές της εγγύησης θέσης εργασίας ισχυρίζονται, σύμφωνα με τη σύγχρονη νομισματική θεωρία, ότι μια κυβέρνηση με κυρίαρχο νόμισμα μπορεί πάντα να χρηματοδοτεί την εγγύηση θέσης εργασίας. Το αισθητό πρόβλημα του κόστους προκύπτει από μια ψευδή αναλογία στη νεοκλασική θεωρία μεταξύ των οικονομικών του κράτους και του νοικοκυριού. Αυτή η αναλογία παραβλέπει το γεγονός ότι ενώ τα νοικοκυριά είναι *χρήστες* του νομίσματος, η κυβέρνηση είναι ο *εκδότης* του νομίσματος (βλ. **δημόσιο χρήμα**). Επειδή το κράτος κατέχει το μονοπώλιο της έκδοσης του νομίσματος, οφείλει λογικά πρώτα να εκδώσει χρήμα (δηλαδή να ξοδέψει) με σκοπό να το λάβει πίσω μέσω φόρων ή πώλησης ομολόγων. Αυτό αντιστρέφει όσα ξέραμε μέχρι σήμερα – το κράτος δεν χρειάζεται τα χρήματα του δημοσίου για να ξοδέψει, αλλά το δημόσιο χρειάζεται τα χρήματα του κράτους για να πληρώσει φόρους ή να αγοράσει ομόλογα. Και επειδή ένα κυρίαρχο κράτος ξοδεύει εκδίδοντας χρήμα, μπορεί πάντα να ανταποκριθεί στο κόστος για να αγοράσει οτιδήποτε πωλείται, το οποίο εκφράζεται στο δικό του νόμισμα, συμπεριλαμβανομένης της άνεργης εργασίας.⁹

Ένα πρόγραμμα εγγύησης θέσης εργασίας είναι συνεπές προς την αποανάπτυξη

σε διάφορα μέτωπα. Το εμφανέστερο είναι ότι οι δυνατότητές του σχετίζονται με ζητήματα κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης. Πράγματι, το πρόγραμμα αρχικά ως σύλληψη εστίαζε στενά στο πρόβλημα της ανεργίας. Ωστόσο, εάν το δούμε ξανά υπό το φως της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, η εγγύηση θέσης εργασίας παρουσιάζει μοναδικές δυνατότητες ταυτόχρονης αντιμετώπισης κοινωνικοοικονομικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Βραχυπρόθεσμα, η εγγύηση θέσης εργασίας προσφέρει ένα μέσο συμφιλίωσης της φαινομενικής αντίθεσης μεταξύ απασχόλησης και περιβάλλοντος που αντιμετωπίζουν οι καπιταλιστικές κοινωνίες. Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές πολιτικές που επαφίενται στην αύξηση της συνολικής ζήτησης και στην επιτάχυνση της μεγέθυνσης για την τόνωση της απασχόλησης, η εγγύηση θέσης εργασίας εγγυάται πλήρη απασχόληση ανεξάρτητα από το επίπεδο της συνολικής ζήτησης. Η αποσύνδεση της απασχόλησης από τη συνολική ζήτηση επιτρέπει την πλήρη απασχόληση ακόμη και όταν η μεγέθυνση παύει η γίνεται αρνητική.

Μακροπρόθεσμα, η εγγύηση θέσης εργασίας μπορεί να προσφέρει έναν μεταβατικό δρόμο, μακριά από τις υπάρχουσες, περιβαλλοντικά και κοινωνικά, καταστροφικές μορφές παραγωγής με βάση το χρηματικό κέρδος, προς ένα σύστημα που οργανώνεται γύρω από την κάλυψη θεμελιωδών κοινωνικών και οικολογικών αναγκών. Η πιο θετική λειτουργία της εγγύησης θέσης εργασίας είναι ότι δεν περιορίζεται από το κέρδος. Επομένως, δημιουργεί τη δυνατότητα για τους ανθρώπους να βγάλουν τα προς το ζην εκτός της σφαίρας της συσσώρευσης. Και δεδομένου ότι το αντικείμενο της εργασίας σε πρόγραμμα εγγύησης θέσης εργασίας αφορά την παραγωγή περισσότερο προς χρήση και όχι προς ανταλλαγή, μπορεί να «διοχετευτεί» σε περιβαλλοντικά βιώσιμα έργα και μεθόδους παραγωγής που δεν θα μπορούσε ούτε θα αναλάμβανε ο ιδιωτικός τομέας.¹⁰ Οι εργαζόμενοι ενός προγράμματος εγγύησης θέσης εργασίας μπορούν να απασχολούνται για να κάνουν οτιδήποτε θεωρείται δημοκρατικά ότι έχει κοινωνική αξία, πιθανώς διευρύνοντας την αντίληψή μας περί εργασίας για να συμπεριλάβει ζητήματα όπως η ανατροφή των παιδιών, η φροντίδα των ηλικιωμένων και των αναπήρων (βλ. **φροντίδα**), η εκπαίδευση, η αποκατάσταση του οικοτόπου, η κηπουρική για την κοινότητα, τις τέχνες κ.ά. Με τον τρόπο αυτό, η εγγύηση θέσης εργασίας είναι ένα ανοιχτό εργαλείο πολιτικής που μπορεί να συμπληρώσει, να υποστηρίξει ή να ενσωματώσει οποιονδήποτε αριθμό άλλων προτεινόμενων μέτρων με σκοπό την αποανάπτυξη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. William F. Mitchell, «The buffer stock employment model and the path to full employment», στο *Journal of Economic Issues*, τχ. 32 (2), 1998, σελ. 547-55 και Randall L. Wray, *Understanding modern money: The key to full employment and price*, Edward Elgar, Νορθάμπτον 1998.
2. Randall L. Wray, *Modern money theory: A primer on macroeconomics and sovereign monetary systems*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2012, σελ. 220.
3. Randall L. Wray και Mathew Forstater, «Full employment and economic justice» στο C. Dell και J. Knoedler (επιμ.), *The institutionalist tradition in labor economics*, Armonk, Νέα Υόρκη 2004.
4. Wray 2012, ό.π., σελ. 223-4
5. Mitchell, 1998 και Wray, 1998.
6. Forstater, 1998.
7. Wray 2012, σελ. 224
8. Wray, 1998.
9. Wray 1998 και 2012.
10. Mathew Forstater, «Flexible full employment: Structural implications of discretionary public sector employment», στο *Journal of Economic Issues*, τχ. 32 (2), 1998, σελ. 557-64 και W. F. Mitchell, ό.π., σελ. 547-55.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Forstater, M., «The buffer stock employment model and the path to full employment», στο *Journal of Economic Issues*, τχ. 32 (2), 1998.
- Wray, R. L., *Understanding modern money: The key to full employment and price*, Edward Elgar, Νορθάμπτον 1998.
- , *Modern money theory: A primer on macroeconomics and sovereign monetary systems*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2012.
- Wray, R. L. και Forstater, M., «Full employment and economic justice», στο C. Dell και J. Knoedler (επιμ.), *The institutionalist tradition in labor economics*, Armonk, Νέα Υόρκη 2004.

33

ΧΡΗΜΑ (δημόσιο)

Μέρι Μέλορ

Τμήμα Κοινωνικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Νορθάμπρια

Η αντίληψη του χρήματος ως δημόσιος πόρος συνηγορεί υπέρ της ανάληψης δράσης όσον αφορά το δημόσιο χρήμα.¹ Λέγεται ότι η δημόσια δημιουργία και κυκλοφορία του χρήματος, ελεύθερου από χρέος, υπό δημοκρατικό έλεγχο θα καθιστούσε δυνατή τη συντήρηση κοινωνιών μεγάλης κλίμακας στη βάση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της οικολογικής βιωσιμότητας.² Για να υποστηρίξουμε αυτή την ιδέα όσον αφορά το δημόσιο χρήμα, έχει σημασία να ερευνήσουμε πώς δημιουργείται το νέο χρήμα στις σύγχρονες οικονομίες.³ Στις σύγχρονες οικονομίες υπάρχουν δύο πηγές νέου χρήματος: το χρήμα που δημιουργούν οι νομισματικές αρχές, όπως οι κεντρικές τράπεζες (το οποίο συνήθως λέγεται πρωτογενές χρήμα ή νομισματική βάση), και το χρήμα που δημιουργείται μέσα από το τραπεζικό σύστημα στη μορφή δανείων (το οποίο συνήθως λέγεται πιστωτικό χρήμα). Η παραγωγή εθνικού νομίσματος (σε χαρτονομίσματα και κέρματα) αποτελεί μεν μονοπώλιο των δημόσιων νομισματικών αρχών, αλλά το δημόσιο χρήμα μπορεί να εκδοθεί και ηλεκτρονικά, όπως τότε που οι κεντρικές τράπεζες εξέδωσαν μεγάλα ποσά νέου χρήματος για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης του 2007/2008 (ποσοτική ελάφρυνση).

Η βασική διαφορά μεταξύ των δύο πηγών νέου χρήματος (νομισματικές αρχές ή τραπεζική πίστωση) είναι ότι το δημόσια εξουσιοδοτημένο χρήμα *μπορεί* να εκδοθεί ως χρέος, όμως η τραπεζική πίστωση μπορεί να εκδοθεί *μόνο* ως χρέος.⁴ Δεν επιτρέπεται στις τράπεζες να κόβουν νόμισμα ή να εκτυπώνουν χαρτονομίσματα (πρέπει

να τα αγοράσουν από την κεντρική τράπεζα), αλλά μπορούν να ανοίξουν δανειοληπτικούς λογαριασμούς, δηλαδή νέο χρήμα που εκδίδεται σε έναν δανειζόμενο (ένα πρόσωπο, μια επιχείρηση ή το κράτος) μέσω της πρόσθεσης αριθμών σε έναν τραπεζικό λογαριασμό (όπως σε ένα ενυπόθηκο δάνειο). Η συμβατική τραπεζική θεωρία ισχυρίζεται ότι οι νομισματικές αρχές έχουν την ικανότητα να ελέγχουν την ποσότητα του νέου χρήματος που δημιουργούν οι τράπεζες ως δάνεια, αλλά η οικονομική κρίση δείχνει ότι ο τραπεζικός δανεισμός μπορεί να ξεφύγει από τον έλεγχο. Το περισσότερο χρήμα στις σύγχρονες οικονομίες δημιουργείται και κυκλοφορεί από τον τραπεζικό κλάδο ως χρέος (στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου είναι πάνω από το 97%).⁵ Στην ουσία, η προσφορά χρήματος στις σύγχρονες οικονομίες έχει ιδιωτικοποιηθεί και εκδίδεται εμπορικά. Διάφοροι παράγοντες έχουν οδηγήσει στην «ιδιωτικοποίηση» της προσφοράς χρήματος ως χρέος, όπως η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και η απορρύθμιση, το αυξημένο ιδιωτικό και δημόσιο χρέος, η μικρότερη χρήση χαρτονομισμάτων και νομισμάτων και η επιλογή τραπεζικών μεταφορών μεταξύ λογαριασμών, η υποστήριξη του δημοσίου στους τραπεζικούς λογαριασμούς, όπως στην ασφάλιση των καταθέσεων, και ο ρόλος των κεντρικών τραπεζών ως ένας φαινομενικά απεριόριστος δανειστής έσχατης λύσης.

Η σύνδεση με την αποανάπτυξη βρίσκεται στον ρόλο του χρέους για την έκδοση νέου χρήματος. Ενώ θα μπορούσε να εκδοθεί νέο δημόσιο χρήμα χωρίς χρέος, καθώς θα δαπανάται εντός της κυκλοφορίας (για παράδειγμα, ως ποσοτική ελάφρυνση για τον λαό αντί για το τραπεζικό σύστημα), το χρήμα που εκδίδεται μέσω του τραπεζικού συστήματος εκδίδεται πάντα ως χρέος. Δηλαδή, θα πρέπει να επιστραφεί, με τόκο, στην τράπεζα που τα εξέδωσε. Αυτό δημιουργεί μια τεράστια δυναμική **μεγέθυνσης**. Εάν σχεδόν όλο το χρήμα εκδίδεται με τη μορφή δανείων που πρέπει να αποπληρωθούν με τόκο, η προσφορά χρήματος θα πρέπει διαρκώς να επεκτείνεται μέσω της έκδοσης νέου χρέους. Εάν η προθυμία των τραπεζών να δανείσει ή η προθυμία των ανθρώπων να δανειστούν πάψει, τότε η προσφορά χρήματος θα καταρρεύσει. Τα χρέη στις τράπεζες αθετούνται ή, εάν αποπληρωθούν, συρρικνώνουν την προσφορά χρήματος ακόμα περισσότερο. Κατά τη διάρκεια τέτοιων κρίσεων η μόνη πηγή νέου χρήματος είναι η κρατική/κεντρική τράπεζα. Ωστόσο, αν και η επείγουσα έκδοση δημοσίου χρήματος θα μπορούσε να διοχετευτεί απευθείας στην οικονομία, η τρέχουσα νομισματική πολιτική απαιτεί να εκδίδεται από το τραπεζικό σύστημα ή τις κυβερνήσεις ως χρέος. Υπάρχει μια λογική στην παροχή του δημοσίου χρήματος ως χρέος στο τραπεζικό σύστημα (που θα το δανείσει με τόκο), αλλά όχι στο δημόσιο στο οποίο θα έπρεπε να ανήκει το χρήμα. Αντιθέτως, το δημόσιο θεωρείται ότι έχει δανειστεί το χρήμα που εκδόθηκε για να διασώσει τις τράπεζες, ασκώντας πίεση στους κρατικούς προϋπολογισμούς λόγω των ελλειμμάτων με αποτέλεσμα την επιβολή μέτρων αυστηρής λιτότητας.

Ο πιο απλός τρόπος αφαίρεσης του χρέους που δημιουργήθηκε από τις τράπεζες και τη δυναμική της **μεγέθυνσής** του είναι να αφαιρεθεί ή να περιοριστεί σε πολύ μεγάλο βαθμό το δικαίωμα από το τραπεζικό σύστημα να δημιουργεί νέο χρήμα. Οι τράπεζες θα είχαν περιορισμούς για να κάνουν αυτό που οι περισσότεροι άνθρωποι νομίζουν ότι κάνουν, δηλαδή να δανείζουν το υπάρχον χρήμα των καταθετών στους δανειζόμενους. Αντί για χρήμα το οποίο δημιουργείται μέσω του χρέους που εκδίδεται από την τράπεζα, θα μπορούσε να εκδοθεί νέο δημόσιο χρήμα χωρίς να φέρει χρέος απευθείας στην οικονομία για την κάλυψη των δημόσιων αναγκών. Προς το παρόν, οι δημόσιες δαπάνες πρέπει να περιμένουν την εμπορική κυκλοφορία του χρήματος για να παράγουν φορολογητέο κέρδος. Δηλαδή, οι δημόσιες δαπάνες εξαρτώνται από την ανάπτυξη του εμπορικού τομέα. Εξίσου, οι περισσότεροι άνθρωποι δεν μπορούν να παράγουν απευθείας τα αγαθά και τις υπηρεσίες που χρειάζονται. Πρώτα πρέπει να εργαστούν σε ιδιωτικές δραστηριότητες με σκοπό το κέρδος ή σε δημόσιες δραστηριότητες που εξαρτώνται από το κέρδος για να αποκτήσουν πρόσβαση στο χρήμα.

Οι προτάσεις δημιουργίας νέου δημόσιου χρήματος ως δημόσιος πόρος θα είχαν στόχο τη δημιουργία εντελώς νέου χρήματος, υπό τον δημοκρατικό έλεγχο μέσω ενός εθνικού νομισματικού προϋπολογισμού ή μέσω μιας ανεξάρτητης νομισματικής αρχής.⁶ Το δημόσιο χρήμα θα εκδιδόταν χωρίς χρέος και θα δαπανούνταν απευθείας στην οικονομία. Θα μπορούσε να κυκλοφορήσει αρκετό χρήμα ώστε να υπάρξει η δυνατότητα οικονομικής δραστηριότητας που θα ασκείται με βάση την επαρκή συντήρηση και κάλυψη των αναγκών.⁷ Το δημόσιο χρήμα θα μπορούσε να εκδίδεται με διάφορους τρόπους σε εθνικό, περιφερειακό, τοπικό, ακόμη και διεθνές επίπεδο. Το νέο χρήμα θα μπορούσε να χρησιμοποιείται για τη χρηματοδότηση βασικών δημόσιων παροχών, όπως η υγεία και οι υπηρεσίες **φροντίδας** ή τα ενεργειακά συστήματα χαμηλής κατανάλωσης άνθρακα. Η ελαστικότητα εντός της οικονομίας θα μπορούσε να επιτευχθεί με την έκδοση χρήματος ως **βασικό εισόδημα** ή ως χρηματοδότηση για κοινωνικές επενδύσεις ή οικονομική ανάπτυξη με βάση την κοινότητα. Το νεοεκδοθέν δημόσιο χρήμα θα μπορούσε να διατίθεται στις εμπορικές τράπεζες για να δανείζουν, αρκεί να χρησιμοποιούνταν για την εξυπηρέτηση του ευρύτερου δημόσιου συμφέροντος. Επίσης, η φορολογία θα αναλάμβανε τον ρόλο να αφαιρεί χρήμα από την οικονομία εάν υπήρχε το ενδεχόμενο του πληθωρισμού. Ο φόρος θα μπορούσε, επίσης, να χρησιμοποιείται για να ενθαρρύνει την αποτελεσματικότερη χρήση των φυσικών πόρων και για την αναδιανομή του πλούτου. Το ζήτημα του δημόσιου χρήματος αφορά την ανάγκη να διασωθεί το χρήμα από το κέρδος και τον έλεγχο που προσανατολίζεται στη **μεγέθυνση** και να επιστρέψει εκεί που ανήκει, στον λαό, αλλά αυτή τη φορά υπό δημοκρατικό έλεγχο και σύμφωνα με τις αρχές της οικολογικής βιωσιμότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Mary Mellor, *The future of money: From financial crisis to public resource*, Pluto Press, Λονδίνο 2010.
2. James Robertson, *Future money: Breakdown or break through?*, Green Books, Τότνις 2012.
3. J. Ryan-Collins, T. Greenham, T. Werner και A. Jackson, *Where does money come from? A guide to the UK monetary and banking system*, New Economic Foundation, Λονδίνο 2011.
4. Geoffrey Ingham, *The nature of money*, Polity, Κάιμπριτζ 2004.
5. Andrew Jackson και Ben Dyson, *Modernising money: Why our monetary system is broken and how it can be fixed*, Positivemoney, Λονδίνο 2013.
6. Ό.π.
7. Mellor, ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ingham, G., *The nature of money*, Polity, Κάιμπριτζ 2004.
- Jackson, A. and Dyson, B., *Modernising money: Why our monetary system is broken and how it can be fixed*, Positivemoney, Λονδίνο 2013.
- Mellor, M., *The future of money: From financial crisis to public resource*, Pluto Press, Λονδίνο 2010.
- Robertson, J., *Future money: Breakdown or break through?*, Green Books, Τότνις 2012.
- Ryan-Collins, J. Greenham, T., Werner, T. και Jackson, A., *Where does money come from? A guide to the UK monetary and banking system*, New Economic Foundation, Λονδίνο 2011.

34

ΝΕΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Τιμ Τζάκσον

Κέντρο Περιβαλλοντικής Στρατηγικής, Πανεπιστήμιο του Σάρει

Η κοινωνία έρχεται αντιμέτωπη με ένα μεγάλο δίλημμα. Η αντίσταση στη μεγέθυνση σημαίνει οικονομικό ρίσκο και ρίσκο κοινωνικής κατάρρευσης, όμως η συνεχής επιδίωξή της αποτελεί απειλή για τα οικοσυστήματα από τα οποία εξαρτόμαστε για τη μακροπρόθεσμη επιβίωσή μας. Η απάντηση στην ύφεση ήταν ένα γενικό κάλεσμα για αναζωογόνηση της κατανάλωσης και για την ώθηση της **μεγέθυνσης**. Αυτοί που έτειναν να αμφισβητούν τη συναίνεση γρήγορα αποδοκιμάστηκαν ως κυνικοί επαναστάτες ή σύγχρονοι Λουδίτες.

Με αυτό τον περίεργα ενδεδυμένο μπαμπούλα να μας κοιτάζει απειλητικά, η επιλογή της ώθησης της **μεγέθυνσης** έμοιαζε «ευκολάκι». Και το κοντινότερο που φτάσαμε, μακριά από τα συνηθισμένα, ήταν η πιθανότητα ότι, με κάποιον τρόπο, μέσα από την κρίση, ίσως να δημιουργούσαμε μια «διαφορετική μηχανή **μεγέθυνσης**» όπως την αποκάλεσε ο Αχίμ Στάινερ (Achim Steiner) του Περιβαλλοντικού Προγράμματος των Ηνωμένων Εθνών. Η πράσινη ανάπτυξη έγινε το Άγιο Δισκοπότηρο της οικονομικής ανάκαμψης.

Αυτή η ιδέα είναι ουσιαστικά άλλη μια επίκληση στην αποσύνδεση. Η **μεγέθυνση** συνεχίζεται, ενώ η εντατικότητα της εκμετάλλευσης των πόρων (και, καλώς εχόντων των πραγμάτων, η δυναμικότητα) μειώνεται. Αλλά τουλάχιστον στην ιδέα μιας πράσινης οικονομίας, σε αντίθεση με τα τεχνολογικά όνειρα της αποσύνδεσης –που με κάποιον τρόπο περιμένουν ότι, ως εκ θαύματος, σε έναν κόσμο εννέα δισεκατομμυρίων

που φιλοδοξεί να ζήσει με τον δυτικό τρόπο ζωής θα καταφέρουμε να μειώσουμε την ένταση της εκμετάλλευσης του άνθρακα για κάθε δολάριο προϊόντος κατά 130 φορές σε σχέση με σήμερα μέχρι το 2050–, υπάρχει κάτι σαν ίχνος του πώς θα μπορούσε να μοιάζει μια εναλλακτική οικονομία. Μας δίνει περισσότερο μια αίσθηση του τι αγοράζουν οι άνθρωποι και τι πουλούν οι επιχειρήσεις σε αυτή τη νέα οικονομία. Η θεμελιακή της αντίληψη είναι η παραγωγή και η πώληση από-υλικοποιημένων «υπηρεσιών» αντί υλικών «προϊόντων».

Είναι σαφές ότι δεν μπορεί να είναι απλώς οι «οικονομίες των υπηρεσιών» που έχουν χαρακτηρίσει μια συγκεκριμένου τύπου δυτική ανάπτυξη τις τελευταίες δεκαετίες. Κατά κύριο λόγο, έχουν προκύψει εξαιτίας της μείωσης της βαριάς βιομηχανίας, συνεχίζοντας να εισάγουν καταναλωτικά αγαθά από το εξωτερικό και να επεκτείνουν τις χρηματιστικές υπηρεσίες για να τα πληρώνουν.

Άρα, τι είναι αυτό που αποτελεί παραγωγική οικονομική δραστηριότητα σε αυτή τη νέα οικονομία; Σίγουρα η πώληση «υπηρεσιών ενέργειας» αντί προμηθειών ενέργειας. Η πώληση της κινητικότητας αντί των αυτοκινήτων. Η ανακύκλωση, η επαναχρησιμοποίηση, η μίσθωση, ίσως τα μαθήματα γιόγκα, μπορεί η κομμωτική, η **αστική κηπουρική**, αρκεί να μη διεκπεραιώνονται μέσω της χρήσης κτιρίων, να μην εμπεριέχουν την τελευταία μόδα και να μη χρειάζεσαι αυτοκίνητο για να τα φτάσεις. Για παράδειγμα, η ταπεινή σκούπα θα πρέπει να προτιμάται από τον διαβολικό «φουσητήρα φύλλων».

Το θεμελιώδες ερώτημα έχει ως εξής: Μπορείς πραγματικά να βγάλεις αρκετά χρήματα από αυτές τις δραστηριότητες για να διατηρήσεις τη μεγέθυνση μιας οικονομίας; Και η αλήθεια είναι ότι απλώς δεν το ξέρουμε. Μέχρι τώρα στην ιστορία δεν έχουμε ζήσει ποτέ σε μια τέτοια οικονομία. Έως τώρα ακούγεται ύποπτο, σαν κάτι που η *Independent on Sunday* θα απέρριπτε στη στιγμή ως νομαδική οικονομία – με όλο και πιο ακριβά αντίσκηνα.

Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να απορρίψουμε παντελώς το όραμα που βρίσκεται από κάτω. Όπως και να μοιάζει η νέα οικονομία, η βάση της πρέπει να είναι οι οικονομικές δραστηριότητες χαμηλής κατανάλωσης άνθρακα, οι οποίες ασκούνται με τρόπους που μπορούν να συνεισφέρουν ουσιαστικά στην ευημερία των ανθρώπων. Έως εδώ είναι σαφές.

Επομένως, αντί να ξεκινάμε από την υπόθεση της **μεγέθυνσης**, ίσως θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε βρίσκοντας πώς θέλουμε να μοιάζει και να συμπεριφέρεται μια βιώσιμη οικονομία. Είναι σαφές ότι κάποια μορφή σταθερότητας –ή ανθεκτικότητας– έχει σημασία. Οι οικονομίες που καταρρέουν απειλούν άμεσα την ανθρώπινη ευδοκίμηση. Γνωρίζουμε ότι η ισότητα έχει σημασία. Οι μη ισότιμες κοινωνίες ωθούν τον αντιπαραγωγικό ανταγωνισμό θέσης (βλ. **κοινωνικά όρια της ανάπτυξης**) και υποσκάπτουν την ευημερία όχι μόνο άμεσα, αλλά και διαβρώνοντας την κοινή αίσθηση της ιδιότητας του πολίτη.

Η εργασία –και όχι απλώς η αμειβόμενη απασχόληση– έχει ακόμη σημασία σε αυτή τη νέα οικονομία. Είναι ζωτική για πολλούς λόγους. Πέρα από την εμφανή συμβολή της αμειβόμενης απασχόλησης στη διαβίωση των ανθρώπων, η εργασία είναι μέρος της συμμετοχής μας στην κοινωνική ζωή. Μέσω της εργασίας δημιουργούμε και αναπαράγουμε τον κοινωνικό κόσμο και βρίσκουμε μια αξιόπιστη θέση σε αυτόν.

Ίσως το πιο σημαντικό απ' όλα να είναι η διατήρηση της οικολογικής δέσμευσης της οικονομικής δραστηριότητας. Τα όρια ενός πεπερασμένου πλανήτη χρειάζεται να κωδικοποιηθούν άμεσα και να συμπεριληφθούν στις εργασιακές αρχές του. Η εκτίμηση της αξίας των υπηρεσιών του οικοσυστήματος, η «πρασινοποίηση» των εθνικών λογαριασμών, η αναγνώριση μιας παραγωγικής λειτουργίας με οικολογικές δεσμεύσεις, όλα αυτά μάλλον θα είναι ουσιώδη για τη δημιουργία ενός βιώσιμου οικονομικού πλαισίου.

Όσον αφορά το τοπικό επίπεδο, μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάποιες απλές αρχές λειτουργίας που θα πρέπει να ικανοποιούν αυτές οι νέες οικονομικές δραστηριότητες. Ας αποκαλούμε αυτές τις δραστηριότητες οικολογικές επιχειρήσεις, εφόσον ικανοποιούν τρία απλά κριτήρια:

- Συμβάλλουν θετικά στην ανθρώπινη ευδοκίμηση.
- Στηρίζουν την κοινότητα και παρέχουν αξιοπρεπή διαβίωση.
- Χρησιμοποιούν όσο λιγότερα υλικά και ενέργεια είναι εφικτό.

Προσέξτε ότι δεν είναι απλώς τα προϊόντα μιας οικονομικής δραστηριότητας που πρέπει να συμβάλλουν θετικά στην ευημερία. Είναι και η μορφή και η οργάνωση των συστημάτων παροχών. Η οικολογική επιχείρηση χρειάζεται να δουλεύει βάσει των προτύπων της κοινότητας και για το μακροπρόθεσμο κοινωνικό καλό και όχι εναντίον του.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η οικολογική επιχείρηση λειτουργεί σαν ένα είδος προδρόμου. Η спорά για τη νέα οικονομία ήδη υπάρχει στην τοπική, κοινωνική επιχείρηση που βασίζεται στην κοινότητα, όπως είναι τα κοινοτικά ενεργειακά προγράμματα, οι τοπικές αγορές αγροτών, οι **συνεταιρισμοί** αργού φαγητού, οι αθλητικές λέσχες, οι βιβλιοθήκες, τα κοινοτικά κέντρα υγείας και άθλησης, οι τοπικές υπηρεσίες επισκευών και συντήρησης, τα εργαστήρια τεχνιτών, τα κέντρα εκμάθησης γραφής, τα υδάτινα σπορ, η μουσική και το θέατρο της κοινότητας και η τοπική κατάρτιση και εκμάθηση δεξιοτήτων. Και, ναι, ίσως ακόμα και η γιόγκα (ή οι πολεμικές τέχνες ή ο διαλογισμός), η κομμωτική και η κηπουρική.

Οι άνθρωποι συχνά αποκτούν μεγαλύτερη αίσθηση της ευημερίας και της ολοκλήρωσης τόσο ως παραγωγοί όσο και ως καταναλωτές αυτών των δραστηριοτήτων, σε σχέση με την αίσθηση που θα μπορούσαν ποτέ να αποκτήσουν στη χρονοβόρα, υλιστική οικονομία του σούπερ μάρκετ, στην οποία ξοδεύουμε το μεγαλύτερο μέρος

της ζωής μας. Επομένως, είναι παράδοξο το γεγονός ότι αυτές οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι οποίες βασίζονται στην κοινότητα, να μετρούν ελάχιστα στη σημερινή οικονομία. Αντιπροσωπεύουν ένα είδος οικονομίας της Σταχτοπούτας, που κάθετα παραμελημένη στο περιθώριο της καταναλωτικής κοινωνίας.

Κάποιες από αυτές σπανίως καταγράφονται ως επίσημες οικονομικές δραστηριότητες. Μερικές φορές απασχολούν ανθρώπους με μερική απασχόληση ή εθελοντές και οι δραστηριότητές τους συνήθως περιλαμβάνουν εντατική εργασία. Επομένως, ακόμη και αν συμβάλλουν ελάχιστα στο ΑΕγχΠ, η μεγέθυνση της παραγωγικότητας της εργασίας εν προκειμένω είναι βεβαίως «ζοφερή» – στη γλώσσα της ζοφερής επιστήμης.¹ Εάν αρχίζαμε μια μαζική μετατόπιση προς τις απούλοποιημένες υπηρεσίες, δεν θα ακινητοποιούσαμε αυτομάτως την οικονομία, αλλά σίγουρα θα καθυστερούσαμε σημαντικά τη μεγέθυνση.

Εδώ πλησιάζουμε επικίνδυνα στην παράνοια που υπάρχει στην καρδιά της εμμονικής με τη μεγέθυνση καταναλωτικής οικονομίας έντασης και εκμετάλλευσης πόρων. Εδώ βρίσκεται ένας κλάδος που θα μπορούσε να προσφέρει στους ανθρώπους εργασία με νόημα και δυνατότητες ευδοκίμησης, να συμβάλει θετικά στην κοινότητα και να έχει μια αξιοπρεπή ευκαιρία να είναι υλικά ελαφρύς. Κι όμως υποτιμάται ως ασήμαντος γιατί προσφέρει πραγματική απασχόληση στους ανθρώπους.

Αυτή η αντίδραση καταδεικνύει το φετίχ με την παραγωγικότητα της εργασίας ως αυτό που είναι, μια συνταγή για την υπονόμευση της εργασίας, της κοινότητας και του περιβάλλοντος. Βέβαια, η βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας δεν είναι πάντα κάτι κακό. Σαφώς και υπάρχουν μέρη όπου έχει νόημα να υποκατασταθεί η ανθρώπινη εργασία, ιδίως εκεί όπου η ίδια η εργασιακή εμπειρία είναι φτωχή. Όμως η ιδέα ότι η εισροή εργασίας είναι κάτι που πάντα πρέπει απαραίτητως να ελαχιστοποιείται, έρχεται σε αντίθεση με την κοινή λογική.

Στην πραγματικότητα, υπάρχει ένας πολύ καλός λόγος γιατί οι απούλοποιημένες υπηρεσίες δεν οδηγούν στη μεγέθυνση της παραγωγικότητας. Επειδή αυτό που προσδίδει αξία σε πολλές από αυτές είναι η ίδια η ανθρώπινη συμβολή. Η επιδίωξη της παραγωγικότητας της εργασίας σε δραστηριότητες που η ακεραιότητά τους εξαρτάται από την ανθρώπινη αλληλεπίδραση συστηματικά υποσκάπτει την ποιότητα του προϊόντος.

Πέρα απ' όλα αυτά, η ίδια η εργασία είναι ένας από τους τρόπους ώστε η συμμετοχή των ανθρώπων στην κοινωνία να έχει νόημα. Ο περιορισμός της δυνατότητάς μας για να το κάνουμε αυτό – ή ο περιορισμός της ποιότητας της εμπειρίας μας να το κάνουμε – συνιστά ευθεία βολή στην ευημερία. Η αμείλικτη επιδίωξη της παραγωγικότητας της εργασίας σε τέτοιες περιστάσεις δεν έχει κανένα απολύτως νόημα.

Επομένως, εν συντομία, φαίνεται ότι αυτοί που καλούν για μια νέα μηχανή μεγέθυνσης με βάση τις απούλοποιημένες υπηρεσίες πραγματικά έχουν εντοπίσει κάτι.

Ωστόσο, μπορεί να έχουν παραβλέψει και ένα ζωτικό σημείο. Η ιδέα ότι μια αυξανόμενη οικονομία υπηρεσιών μπορεί (ή θα έπρεπε) να παρέχει αέναα αυξανόμενο προϊόν δεν στέκει ιδιαίτερα.

Από την άλλη πλευρά, εδώ έχει σημειωθεί κάποια σαφής πρόοδος. Αυτή η νέα «σταχτοπούτεια» οικονομία πραγματικά προσφέρει ένα ίχνος μιας κοινωνίας διαφορετικού τύπου. Νέες οικολογικές επιχειρήσεις προσφέρουν δυνατότητες ευημερίας. Προσφέρουν τα μέσα για βιοπορισμό και συμμετοχή στην κοινωνική ζωή. Παρέχουν ασφάλεια, μια αίσθηση του ανήκειν και τη δυνατότητα να μοιραζόμαστε μια κοινή επίπονη προσπάθεια, αλλά παράλληλα να επιδιώκουμε να φτάσουμε στο μέγιστο των δυνατοτήτων μας και ως μεμονωμένα άτομα. Και, ταυτόχρονα, προσφέρουν μια αξιοπρεπή ευκαιρία να παραμείνουμε σε μια οικολογική κλίμακα. Στην επόμενη οικονομία όντως η Σταχτοπούτα θα λάβει πρόσκληση για τον χορό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Η ζοφερή επιστήμη» είναι ένας υποτιμητικός όρος για τα οικονομικά που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον ιστορικό Τόμας Κάρλαϊλ τον 19ο αιώνα σε αντίθεση με τη «χαρούμενη επιστήμη», όρος που εκείνη την εποχή χρησιμοποιούνταν ευρέως για την περιγραφή της δημιουργίας τραγουδιών και στίχων. [ΣτΜ]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Jackson, T., *Prosperity without growth: Economics for a finite planet*, Earthscan, Λονδίνο 2009.

35

ΜΕΤΑΚΑΝΟΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Τζάκομο Ντ' Αλίτζα

Γιώργος Καλλής

Έρευνα & Αποανάπτυξη και ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης

Η μετακανονική επιστήμη είναι μια στρατηγική επίλυσης προβλημάτων που χρησιμοποιείται «όταν τα δεδομένα είναι αβέβαια, οι αξίες διαφιλονικούμενες, τα διακυβεύματα υψηλά ενώ η απόφαση επείγει».¹ Αυτά είναι τα πλαίσια που χαρακτηρίζουν τα περιβαλλοντικά προβλήματα που προκαλούνται από την κλιματική αλλαγή, την απόρριψη επικίνδυνων αποβλήτων αλλά και τη δημιουργία πυρηνικών εργοστασίων. Όπως στις περιπτώσεις όπου προκύπτουν ηθικές συγκρούσεις (όπως στην επιστήμη της βιοϊατρικής), έτσι και στις διαμάχες που αφορούν την πολιτική για το περιβάλλον, την ανάπτυξη και την ισότητα πρέπει να υπάρχει μια «διευρυμένη κοινότητα ομότιμων» που να αποτελείται όχι μόνο από επιστήμονες, αλλά και από άλλους που νομιμοποιούνται να συμμετέχουν, για παράδειγμα, όλους όσοι έχουν κάποιο συμφέρον σχετικά με το θέμα, οι οποίοι θα συμμετέχουν στη διασφάλιση της ποιότητας της επιστημονικής συμβολής.²

Η ιδέα της μετακανονικής επιστήμης γίνεται πιο εύληπτη εάν τη συγκρίνουμε με την «καθαρή» (βασική, κεντρική ή κανονική) επιστήμη, αφενός, και με τους άλλους δύο κυρίαρχους τρόπους της επιστήμης για την επίλυση προβλημάτων, αφετέρου, δηλαδή την «εφαρμοσμένη» επιστήμη που επικεντρώνεται σε ειδικά προβλήματα και την «επαγγελματική γνώμη». Στην καθαρή επιστήμη της εργαστηριακής έρευνας τα δια-

κυβεύματα των αποφάσεων είναι αμελητέα, καθώς δεν υπάρχουν εξωτερικοί συμμετέχοντες και η έρευνα (κυρίως) καθοδηγείται από τον ερευνητή. Πολύ περιορισμένη είναι και η αβεβαιότητα. Η έρευνα διεξάγεται όταν ένα ερευνητικό πρόβλημα (εύλογα) αναμένεται ότι θα επιλυθεί. Η εφαρμοσμένη επιστήμη επεκτείνει την καθαρή επιστήμη για να ανταποκριθεί στις σαφώς προσδιορισμένες ανάγκες εκτέλεσης ή βελτίωσης ενός συγκεκριμένου προϊόντος ή διαδικασίας. Ωστόσο, τα διακυβεύματα και η αβεβαιότητα τείνουν να είναι χαμηλά. Αντιμετωπίζονται συνήθως μέσω καθιερωμένων στατιστικών διαδικασιών. Η επαγγελματική γνώμη, με τη σειρά της, είναι ευρύτερη από την εφαρμοσμένη επιστήμη, συμπεριλαμβάνοντας την κρίση και τη δημιουργικότητα του «ειδικού». Συγκρίνετε, για παράδειγμα, την εφαρμοσμένη επιστήμη ενός χειρουργού που κάνει μια επέμβαση σε ένα σπασμένο πόδι με την επαγγελματική γνώμη ενός παθολογοανατόμου ή ψυχιάτρου. Η αβεβαιότητα της επαγγελματικής γνώμης είναι υψηλότερη, όπως και το διακύβευμα της απόφασης, δεδομένου ότι η γνώμη παρέχεται για έναν πελάτη του οποίου οι ανάγκες πρέπει να εξυπηρετούνται εξίσου.

Για παράδειγμα, ας δούμε τα φράγματα.³ Για αρκετό καιρό ο σχεδιασμός και η τοποθεσία των φραγμάτων βρισκόταν στη σφαίρα της εφαρμοσμένης επιστήμης. Λόγω της ανάγκης ελέγχου για τυχόν πλημμύρες, της αποθήκευσης νερού και της ύδρευσης, οι αβεβαιότητες αντιμετωπίζονταν με επιστημονικό τρόπο με τη χρήση στατιστικών τεχνικών. Καθώς προέκυψαν διαμάχες σχετικά με τα φράγματα, έκανε την εμφάνισή της η επαγγελματική γνώμη με εμπειρογνώμονες για να κρίνουν το κόστος και τα οφέλη, την καταλληλότητα της τοποθεσίας, τον περιβαλλοντικό αντίκτυπο κ.λπ. Η λήψη της απόφασης έγινε μέρος της πολιτικής διαδικασίας και κάθε ενδιαφερόμενη ομάδα κινητοποιούσε τους δικούς της ειδικούς/συμβούλους. Σήμερα, όμως, το όλο σκεπτικό των φραγμάτων και η μεγέθυνση που τροφοδοτείται από το νερό βρίσκονται υπό αμφισβήτηση λόγω των διαφορετικών αξιών που διακυβεύονται, των αβεβαιοτήτων και των επικρίσεων σε όλα τα μέτωπα, από το υδρολογικό έως το κοινωνικό και το θρησκευτικό. Αυτή είναι η σφαίρα της μετακανονικής επιστήμης.

Οι επιστημολογικές παραδοχές της μετακανονικής επιστήμης πρωτοδιατυπώθηκαν στο έργο του Τζέρομ Ράβετς (Jerome Ravetz) *Η επιστημονική γνώση και τα κοινωνικά της προβλήματα*.⁴ Όπως ο Ζακ Ελύλ, ένας στοχαστής με μεγάλη επιρροή σε πολλούς οπαδούς της αποανάπτυξης, ο Ράβετς⁵ άσκησε κριτική στη «βιομηχανοποιημένη επιστήμη», η οποία είναι «επιχειρηματική» και παράγει μια «ανεξέλεγκτη τεχνολογία». Ο Ράβετς ισχυρίζεται ότι η μετάβαση από τους τεχνίτες στη βιομηχανική επιστήμη είχε τις ίδιες επιπτώσεις στους επιστήμονες όπως και στους βιομηχανικούς εργάτες, δηλαδή την απώλεια του ελέγχου και της κατεύθυνσης της ίδιας τους της δημιουργίας. Στην περίπτωση των επιστημόνων, αυτό προκάλεσε και απώλεια **αυτονομίας** στην έρευνά τους. Ο Ράβετς άσκησε κριτική στην κυριαρχία του κέρδους και των χρηματικών κριτηρίων στη βιομηχανική επιστήμη, η οποία έχει υποβαθμιστεί σε έναν πα-

ράγοντα της παραγωγής, και ανέδειξε μια μετατόπιση μακριά από τις παραδοσιακές μορφές διασφάλισης της ποιότητας με βάση τα (ηθικά) χαρακτηριστικά και τις δεξιότητες των επιστημόνων προς την έγνοια για κερδοφορία και την τεχνολογική εφαρμοσιμότητα των αποτελεσμάτων.

Οι Ράβετζ και Φάντοουιτς (Funtowicz) ξεκίνησαν να συνεργάζονται τη δεκαετία του 1980 και εξέδωσαν το βιβλίο *Αβεβαιότητα και ποιότητα στην επιστήμη για τη χάραξη πολιτικής*. Βασική συμβολή του βιβλίου ήταν ο σχεδιασμός του σημειογραφικού συστήματος NUSAP (Γενεαλογική Αξιολόγηση Διαφοράς Αριθμητικής Μονάδας) που είχε στόχο την αξιολόγηση (και διασφάλιση) της ποιότητας των διαδικασιών για την αντιμετώπιση της αβεβαιότητας στην κατάρτιση μιας πολιτικής. Κίνητρο των συγγραφέων ήταν τα αυξανόμενα (παγκόσμια) περιβαλλοντικά προβλήματα της εποχής ως αποτέλεσμα της ανεξέλεγκτης τεχνολογίας, στην οποία ο Ράβετζ είχε ασκήσει κριτική στο προηγούμενο έργο του, και της εξάπλωσης των νέων τεχνολογιών, όπως των πυρηνικών ή των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών και των νέων προβλημάτων που παρήγαγε η τεχνολογία, όπως η κλιματική αλλαγή. Η αβεβαιότητα για τις αιτίες και τις επιπτώσεις αυτών των φαινομένων ήταν μεγάλη, τα διακυβεύματα υψηλά (όπως η επιβίωση και η ευημερία ολόκληρων ανθρώπινων πληθυσμών) και οι αξιακές συγκρούσεις σφοδρές, όπως η σύγκριση της αξίας της μιας γενιάς σε σχέση με κάποια άλλη, της μιας κοινότητας σε σχέση με μια άλλη ή του ενός είδους σε σχέση με ένα άλλο. Υπό τέτοιες συνθήκες, οι Ράβετζ και Φάντοουιτς ισχυρίζονται ότι δεν μπορούμε πλέον να ασχολούμαστε με τα απλά «παζλ» που θα αφορούσαν την κανονική επιστήμη. Η αναζήτηση για μια μοναδική «αλήθεια» δεν μπορεί να αποτελεί οργανωτική αρχή της επιστημονικής δραστηριότητας, δεδομένου ότι οι ενεχόμενες αξίες δεν επιδέχονται απλούστευσης (είναι ασύμμετρες και ελάχιστα συγκρίσιμες). Για παράδειγμα, η αβεβαιότητα της αύξησης της στάθμης της θάλασσας δεν μπορεί να αναχθεί σε αβεβαιότητα μεθοδολογικού ή τεχνολογικού τύπου, η οποία θα αντιμετωπιζόταν, αρχικά, με μεγαλύτερη υπολογιστική ισχύ. Η αξιολόγηση των επιπτώσεων από την αύξηση της στάθμης της θάλασσας περιλαμβάνει, όμως, και μια επιστημολογική αβεβαιότητα. Η μετακανονική επιστήμη καταδεικνύει ότι η κανονική (σύμφωνα με τον Κουν)⁶ επιστήμη, η οποία εξελίχθηκε στο εργαστήριο και επεκτάθηκε μέσω της εφαρμοσμένης επιστήμης για την κατάκτηση της φύσης, δεν επαρκεί πλέον για τη λύση των παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Η «διασφάλιση ποιότητας» αποτελεί κεντρική έννοια της μετακανονικής επιστήμης. Η ποιότητα δεν συνιστά απλώς σωστή διαχείριση της αβεβαιότητας, αλλά ολοκληρωμένη κοινωνική διαδικασία που μπορεί να αντιμετωπίσει τις διαφορετικές ανησυχίες που προκύπτουν εξαιτίας των πολλαπλών αφηγήσεων του ζητήματος που διακυβεύεται. Η μετακανονική επιστήμη σηματοδοτεί τη μετατόπιση από έναν ουσιώδη ορθολογισμό, μια διαδικασία λήψης της απόφασης που βασίζεται στην επιστήμη για την

εξεύρεση των βέλτιστων λύσεων, σε έναν διαδικαστικό ορθολογισμό, ο οποίος περιλαμβάνει μια διαδικασία με στόχο την εξεύρεση κοινά αποδεκτών και «ικανοποιητικών» λύσεων.⁷ Η διαδικασία αξιολόγησης από ομότιμους, η οποία εντάσσεται στην κανονική επιστήμη, είναι απαραίτητη αλλά δεν επαρκεί για τη μετακανονική επιστήμη. Μια διευρυμένη κοινότητα ομότιμων πρέπει να διασφαλίσει την ποιότητα. Δεν εμπλέκει μόνο τους πιστοποιημένους ειδικούς ενός συγκεκριμένου επιστημονικού κλάδου, αλλά μια διευρυμένη ομάδα απλών ανθρώπων που επιθυμούν να συμμετέχουν στην επίλυση ενός ζητήματος. Αυτή η μετατόπιση δείχνει εμπιστοσύνη για τις αποφάσεις που αφορούν τη βιωσιμότητα σε μια «ειδική κοινότητα», μια διευρυμένη ομάδα ομότιμων που προκύπτει κατά τη διαδικασία της αξιολόγησης και όχι σε μια «κοινότητα ειδικών». Αυτή η ειδική κοινότητα θα πρέπει να μπορεί να συναρθρώσει ένα σχήμα «διευρυμένων δεδομένων», συμπεριλαμβανομένων των ποικίλων γνώσεων (επιστημονικών, τοπικών και παραδοσιακών θεμάτων και θεμάτων που αφορούν τους αυτόχθονες) και μιας πολλαπλότητας αξιών (κοινωνικών, οικονομικών, περιβαλλοντικών και ηθικών) και πεποιθήσεων (υλικών, πνευματικών), που όλα μαζί, παράλληλα με τα συμβατικά «επιστημονικά δεδομένα», παρέχουν πληροφόρηση για την πραγμάτευση του διακυβεύματος. Η εφαρμοσμένη επιστήμη και η επαγγελματική γνώμη μπορούν να αποτελούν μέρος της συνολικής δραστηριότητας, αλλά δεν μπορούν πλέον να κυριαρχούν στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Και μην απατάστε, υπάρχουν ακόμα πολλά άλλα πλαίσια όπου αρκεί μόνο η κανονική, εφαρμοσμένη ή επαγγελματική επιστήμη, αλλά σε καμία περίπτωση δεν αρκεί για τα πιο επείγοντα περιβαλλοντικά, κοινωνικά ή οικονομικά προβλήματα.

Έως σήμερα, οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης έχουν αμφισβητήσει τους επιστήμονες ως κατόχους της αλήθειας, ιδίως τους «οικονομολόγους», των οποίων η ειδίκευση και οι αξιώσεις τους όσον αφορά την αλήθεια έχουν προκαλέσει τάσεις αποικιοποίησης και αποπολιτικοποίησης της κοινωνικής σφαίρας. Επίσης, ο αναστοχασμός σχετικά με τον ρόλο της επιστήμης και του τρόπου επίλυσης των προβλημάτων σε μια υποθετική κοινωνία αποανάπτυξης είναι περιορισμένος. Η επιστήμη επίλυσης προβλημάτων θα παραμείνει σημαντικό συστατικό για μια αποαναπτυξιακή μετάβαση, για την επιλογή, για παράδειγμα, από μια σειρά κοινωνικοπεριβαλλοντικών τρόπων δράσης, και θα παραμείνει ουσιώδης σε μια υποθετική κοινωνία αποανάπτυξης, δεδομένου ότι ακόμα και μια ποιοτικά διαφορετική κοινωνία στην οποία έχει συντελεστεί μια αποκλιμάκωση θα πρέπει να διαχειριστεί την κληρονομιά της γενιάς μας, λόγου χάρη, τα φράγματα, τα πυρηνικά εργοστάσια, τις επικίνδυνες χωματερές και ένα αλλαγμένο κλίμα. Για πολλούς λόγους, η αφετηρία ενός τέτοιου αναστοχασμού της «επιστήμης για μια κοινωνία αποανάπτυξης» δεν μπορεί να είναι άλλη από τη μετακανονική επιστήμη.

Πρώτον, επειδή υπάρχει ένας ισχυρός δεσμός μεταξύ της κοινότητας των οπαδών

της αποανάπτυξης και των οικολόγων οικονομολόγων, η κοινότητα όπου εξελίσσεται η μετακανονική επιστήμη. Μια νέα γενιά υποστηρικτών της αποανάπτυξης, που πολλοί από αυτούς είναι γνώστες των οικολογικών οικονομικών, ήδη έχουν εμποτιστεί με την επιστημική λογική της μετακανονικής επιστήμης. Η ίδια η πράξη στα διεθνή συνέδρια για την αποανάπτυξη εμπνέεται από το ιδεώδες της μετακανονικής επιστήμης, προσπαθώντας να ξεμπερδεύει με τους καθέδρας ειδικούς και να δημιουργήσει μια «διευρυμένη κοινότητα αξιολόγησης μεταξύ ομότιμων» περί της έρευνας για την αποανάπτυξη.⁸

Δεύτερον, η αποκήρυξη της ανεξέλεγκτης τεχνολογίας από τον Ράβετς αντηχεί στις θεμελιώδεις θεωρίες της αποανάπτυξης. Οι επιστημολογικές ρίζες της μετακανονικής επιστήμης συναντιούνται με την κριτική της αποανάπτυξης στην τεχνολογία, όπως η κριτική του Ίλιτς στο ριζικό μονοπώλιο που ασκεί η τεχνολογία μεγάλης κλίμακας (βλ. **συμβιωτικότητα**) και τους ισχυρισμούς του Ελύλ περί της ανάγκης να δραστηρευόμαστε από ένα αυτονομημένο «τεχνολογικό σύστημα», ένα αυτοαναφορικό σύστημα που ανακαλύπτει ότι μπορεί να ανακαλυφθεί απλώς και μόνο για το ίδιο.

Τρίτον, η δημοκρατικοποίηση της επιστήμης που υποστηρίζουν οι οπαδοί της μετακανονικής επιστήμης έρχεται σε σύμπτωση με το αίτημα των οπαδών της αποανάπτυξης για αναμόρφωση των (υποτιθέμενων) δημοκρατικών θεσμών στις δυτικές κοινωνίες, συμπεριλαμβανομένων των επιστημονικών θεσμών, για την επαναδιεκδίκησή τους από την κυριαρχία των ειδικών.⁹

Τέλος, ο διάλογος, η αφοσίωση στις αξίες, η πολλαπλότητα των νομιμοποιημένων οπτικών, η αναγνώριση της αβεβαιότητας και η εξουδετέρωση του μονοπωλίου των ειδικών από τις συλλογικές λήψεις αποφάσεων αποτελούν θεμελιώδη αξιώματα τόσο της μετακανονικής επιστήμης όσο και της αποανάπτυξης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Silvio O. Funtowicz και Jeroma R. Ravetz, «Uncertainty, complexity and post normal science», στο *Environmental Toxicology and Chemistry*, τχ. 12 (12), 1994, σελ. 1.881-5.

2. Ό.π.

3. Ό.π.

4. Jerome R. Ravetz, *Scientific knowledge and its social problems*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1971.

5. Jerome R. Ravetz, «Postnormal science and the maturing of the structural contradictions of modern European science», στο *Futures*, τχ. 43 (2), 2011a, σελ. 142.

6. Thomas Kuhh, φυσικός, ιστορικός και φιλόσοφος της επιστήμης που εισήγαγε τον όρο «αλλαγή παραδείγματος», συγγραφέας του βιβλίου *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*. [ΣτΜ]

7. Mario Giampietro, *Multi-scale integrated analysis of agroecosystems*, CRC Press, Λονδίνο 2003.
8. C. Cattaneo, G. D'Alisa, G. Kallis και C. Zografos, «Degrowth futures and democracy» στο *Futures*, τχ. 44 (6), 2012, σελ. 515-23.
9. Ο.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Cattaneo C., D'Alisa G., Kallis G. και Zografos C., «Degrowth futures and democracy», στο *Futures*, τχ. 44 (6), 2012, σελ. 515-23.
- Funtowicz, S. O. και Ravetz, J. R., *Uncertainty and quality in science for policy*, Kluwer Academic Publishers, Ντόρντρεχτ, Ολλανδία 1990.
- , «Uncertainty, complexity and post normal science», στο *Environmental Toxicology and Chemistry*, τχ. 12 (12), 1994, σελ. 1.881-5.
- Giampietro, M., *Scientific knowledge and its social problems*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1971.
- Ravetz, J. R., *Scientific Knowledge and its social Problems*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1971.
- , «Postnormal science and the maturing of the structural contradictions of modern European science», στο *Futures*, τχ. 43 (2), 2011a, σελ. 142.
- , «"Climategate" and the maturing of post-normal science», στο *Futures*, τχ. 43, 2011, σελ. 149-57.

36

ΣΩΜΑΤΕΙΑ

Ντενίς Μπαγιόν

Έρευνα και Αποανάπτυξη

Στις δυτικές χώρες –και στο μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη– τα κυριότερα εργατικά σωματεία αντιτίθενται στην ιδέα της οικονομικής αποανάπτυξης για ιστορικούς και πρακτικούς λόγους. Από τη στιγμή που έγινε εμφανές ότι δεν θα γινόταν κάποια προλεταριακή επανάσταση, τα εργατικά σωματεία λειτουργούν ως ρεφορμιστικές οργανώσεις αφοσιωμένες στον στόχο της πλήρους απασχόλησης και στην αύξηση του μεριδίου των εργατών από την οικονομική **μεγέθυνση**. Στις βιομηχανοποιημένες χώρες αυτή η στρατηγική αποδείχθηκε ιδιαίτερα επιτυχημένη από το 1950 έως το 1980. Ως εκ τούτου, η κοινωνική ανισότητα και η φτώχεια μειώθηκαν σε μεγάλο βαθμό. Ακόμη και αν κάποια «ταξικά συνδικάτα» συνέχισαν να αγωνίζονται για τη δημιουργία μη καπιταλιστικών θεσμών (κοινωνική ασφάλιση, δημόσιες υπηρεσίες υγείας, παιδείας, πολιτισμού κ.λπ.), δεν άσκησαν ποτέ κριτική στην οικονομική μεγέθυνση ούτε στον βιομηχανικό και κοινωνικό καταμερισμό εργασίας ούτε σε κάποια από τις πιο κρίσιμες επακόλουθες περιβαλλοντικές επιπτώσεις.

Η βία της κρίσης του **καπιταλισμού**, ιδίως από το 2008, οδήγησε τα εργατικά σωματεία σε δύο κατευθύνσεις. Αφενός, καθώς είχαν να αντιμετωπίσουν την καταστροφή της απασχόλησης και μια ιστορικά μεγάλη αύξηση πτωχεύσεων, τα μεγάλα σωματεία φαίνεται να είναι λιγότερο ανοιχτά από ποτέ σε θεματικές αποανάπτυξης ή «κοινής ολιγάρκειας». Βραχυπρόθεσμα, συγκέντρωσαν όλες τις προσπάθειές τους για να υπερασπιστούν την απασχόληση και τους μισθούς των εργαζομένων και υποστηρίζουν

τις οικονομικές πολιτικές που υποτίθεται ότι θα τονώσουν τη **μεγέθυνση**. Αφετέρου, όμως, νέες συμμαχίες προκύπτουν μεταξύ κάποιων σωματείων και ακτιβιστών της αποανάπτυξης. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι αυτές οι συμμαχίες αφορούν μικρά και περιθωριακά σωματεία που ιστορικά αντιτίθενται στις ρεφορμιστικές στρατηγικές των μεγάλων σωματείων ή στις αντιπολιτευτικές παρατάξεις σε μεγάλα σωματεία. Τα περισσότερα από αυτά εμπνέονται από την παράδοση του επαναστατικού συνδικαλιστικού κινήματος ή τουλάχιστον επηρεάζονται έμμεσα. Για παράδειγμα, η Εθνική Συνομοσπονδία Εργασίας (CNT) ή η Συνδικαλιστική Ένωση Solidaires (SUD) στη Γαλλία και η Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας (CGT) στην Ισπανία (με 65.000 μέλη, είναι το μεγαλύτερο ελευθεριακό σωματείο στον κόσμο).

Μια στάση υπέρ της αποανάπτυξης είναι, επομένως, ξεκάθαρη στη γαλλική CNT. Σε πρόσφατη δήλωσή της αναφέρει ότι: «Η υπεράσπιση του περιβάλλοντος συνεπάγεται την πάλη ενάντια στον **καπιταλισμό**. Το ταξικό σωματείο μας είναι οικολογικό και υπέρ της αποανάπτυξης».¹ Για την ισπανική CGT, η εκμετάλλευση της εργασίας και της φύσης επιβάλλει μια παρόμοια στρατηγική ταξικής πάλης που θα μπορούσε να εμπνευστεί από την ιδέα της αποανάπτυξης. Σε αντιπαράθεση με τη θεωρία που υπερασπίζονται τα ρεφορμιστικά σωματεία, καθώς και οι ιδεολόγοι του καπιταλισμού, ότι η **μεγέθυνση** δημιουργεί συνθήκες για μια πιο συνεκτική κοινωνία, η CGT καταγγέλλει τον «δουλικό τρόπο ζωής»² (*«modo de vida esclavo»*) που επιβάλλει η μαζική παραγωγή και κατανάλωση. Το σωματείο επισημαίνει τον κίνδυνο μιας *αναγκαστικής* οικονομικής αποανάπτυξης εξαιτίας της υπερεκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, η οποία είναι πιθανό να διεξαχθεί σε άγριες συνθήκες. Η βία της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα ή την Ισπανία από το 2008 μπορεί κάλλιστα να προεικονίσει μια τέτοια κοινωνική και οικονομική κατάρρευση.

Φυσικά, αυτά τα επαναστατικά σωματεία, εάν δεν θέλουν να χάσουν την (περιορισμένη) επιρροή τους, θα πρέπει να παλέψουν και για την απασχόληση στους οικονομικούς κλάδους, η οποία απειλείται. Ως αποτέλεσμα, μπορεί να βρεθούν να υπερασπίζονται θέσεις εργασίας ακόμα και σε περίπτωση που είναι οικολογικά και ηθικά αμφιλεγόμενες (αυτοκινητοβιομηχανία, πυρηνική βιομηχανία, τοξικά εργοστάσια). Ωστόσο, αυτές ακριβώς είναι οι δυσκολίες που πρέπει να αντιμετωπίσει το κίνημα της αποανάπτυξης, όταν ξεφεύγει από το ακαδημαϊκό περιβάλλον ή τις μικρές ομάδες ακτιβιστών και ασχολείται με την καθημερινή πραγματικότητα των εκατομμυρίων εργαζομένων στη βιομηχανία, στην αγροτική παραγωγή και στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα των υπηρεσιών.

Οι μισθωτοί στη βιομηχανία, στις υπηρεσίες ή στη διοίκηση δεν είναι ούτε οι ιδιοκτήτες του κεφαλαίου ούτε οι κύριοι της δικής τους εργασίας. Σε αντίθεση με τους αγρότες, οι οποίοι μπορούν να αναπτύξουν αγροοικολογικές πρακτικές στα δικά τους αγροκτήματα και να δημιουργήσουν συνεταιριστικούς δεσμούς με τους κατα-

ναλωτές, οι μισθωτοί δεν μπορούν να δρουν ως παραγωγοί στην κατεύθυνση της αποανάπτυξης. Υπάρχουν, ωστόσο, κάποια σημάδια, καθώς μπορούμε να ελπίζουμε ότι έχουμε φτάσει στα όρια των θυσιών που απαιτούνται από τους εργαζομένους, οι οποίοι φτάνουν στα όριά τους, και ότι η τρέχουσα κρίση δημιουργεί το κατάλληλο πλαίσιο για την επανεμφάνιση συνεταιρισμών τους οποίους θα λειτουργούν οι εργαζόμενοι και θα υποστηρίζονται από τα σωματεία μετά από καταλήψεις και απεργίες ενάντια στις απολύσεις πλεονάζοντος προσωπικού ή στο «ξεπούλημα». Τέτοια παραδείγματα περιλαμβάνουν το εργοστάσιο BIO.ME. στην Ελλάδα, το εργοστάσιο New Era Windows στο Σικάγο, η παραγωγή τσαγιού (Scor Ti) και παγωτού (La Belle Aude) στη Γαλλία και πάνω από 300 βιοτεχνίες στην Αργεντινή. Όταν όλο και περισσότερα εργαλεία θα περνούν στα χέρια των εργατών, τότε θα μπορούσαμε να περιμένουμε ότι τα οικολογικά ζητήματα και τα ζητήματα υγείας στον χώρο εργασίας θα έρθουν στο επίκεντρο, λαμβάνοντας υπόψη την αυξανόμενη ανησυχία για τις επαγγελματικές ασθένειες.

Εξ όσων γνωρίζουμε, η ισπανική CGT είναι το μοναδικό σωματείο που παρέχει μια ενδιαφέρουσα αντανάκλαση των συνδέσεων μεταξύ εργασίας και αποανάπτυξης – αποτέλεσμα της συνεργασίας του με τον σύλλογο Ecologistas en Acción. Ένα ενδιαφέρον κείμενο του σωματείου δίνει στην «εργασία» έναν ευρύ ορισμό, καθώς δεν αφορά μόνο «τη χρήση νεύρων, μυώνων και εγκεφάλου» που νομιμοποιεί τον μισθό που καταβάλλεται από τα αφεντικά του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα (και που ορίζει την «εργατική δύναμη»), αλλά και την οικιακή ή συλλογική εργασία (τροφήμα, υγεία, μόρφωση παιδιών, φροντίδα ηλικιωμένων γονιών, ανάπτυξη σχέσεων με τη γειτονιά, πολιτισμός) που περιλαμβάνει την εργασία που κάνουν οι άνθρωποι για τον εαυτό τους (φαγητό, υγεία, πολιτισμός) με σκοπό την αυτοαναπαραγωγή (βλ. **φροντίδα και φεμινιστικά οικονομικά**).³ Αυτή η προσέγγιση αμφισβητεί την παραδοσιακή αντίθεση μεταξύ «μόχθου», «εργασίας» (αμφότερα υπόκεινται στην αναγκαιότητα και έρχονται σε αντίθεση με την ελευθερία) και «πράξης» (η οποία εξομοιώνεται με «τη σφαίρα της ανθρώπινης ελευθερίας»),⁴ και επομένως διαφέρει ξεκάθαρα από τις σύγχρονες θεωρίες που είναι γνωστές ως «κριτική στην εργασία». Λαμβάνοντας υπόψη την πραγματικότητα της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, κάποιοι συνδικαλιστές θέλουν να απελευθερώσουν τη συγκεκριμένη εργασία από την κυριαρχία του **καπιταλισμού**, δηλαδή θέλουν την κατάργηση της αγοράς εργασίας.

Όντως, υφίσταται μια εντεινόμενη ταξική σύγκρουση στις ευρωπαϊκές χώρες που προσπαθεί να διευρύνει το πεδίο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που μπορούν να δικαιολογήσουν έναν μισθό. Για παράδειγμα, ένας άνεργος θα πρέπει να θεωρείται εργαζόμενος με τη διπλή έννοια ότι δεν λαμβάνει εισοδήματα περιουσίας (τόκους, κέρδη) και ότι η αναζήτηση εργασίας, υγειονομικής περίθαλψης και η διεκπεραίωση των οικιακών υποχρεώσεων συνιστούν εργασία. Επομένως, όλοι οι άνεργοι θα πρέπει να κερδίζουν έναν μισθό και όχι μια μειοψηφία, όπως συμβαίνει σήμερα, εξαιτίας των ορίων

και των περιορισμών που ισχύουν για το επίδομα ανεργίας και για άλλα επιδόματα – τα οποία πλέον απειλούνται από τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Γι' αυτό, ακόμα και εντός των μεγάλων σωματείων, τα αιτήματα για «επαγγελματική κοινωνική ασφάλιση» και εγγυημένους αξιοπρεπείς μισθούς για όλους τους εργαζόμενους, είτε απασχολούνται είτε όχι, πληθαίνουν. Σε αντίθεση με το αίτημα για «**βασικό εισόδημα**», αυτή η πρόταση θα μπορούσε να εφαρμοστεί μέσω μιας εκ νέου ενδυνάμωσης των υπαρχόντων θεσμών κοινωνικής ασφάλισης, οι οποίοι ήδη λειτουργούν στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες. Λαμβάνοντας υπόψη την αύξηση της φτώχειας που δημιουργεί η οικονομική κρίση, τέτοια αιτήματα θα πρέπει να αποτελούν προτεραιότητα, καθώς θα έβαζαν ένα τέλος στον «εκβιασμό της ανεργίας», στον οποίο υπόκεινται οι εργαζόμενοι εξαιτίας της τεράστιας ανεργίας, ενώ θα αμφισβητούνταν η έννοια και η υποχρεωτικότητα της ανθρώπινης εργασίας.

Μια τέτοια αντίληψη για την εργασία συνεπάγεται ότι το τέλος του «μόχθου» είναι προαπαιτούμενο για το εγχείρημα της αποανάπτυξης. Καθώς η οικονομία της **μεγέθυνσης** φαντάζει σαν «μια τεράστια συσσώρευση περιβαλλοντικών προβλημάτων», η οικονομική αποανάπτυξη, όπως τη βλέπουν οι ριζοσπάστες συνδικαλιστές, θα περιελάμβανε και μια τεράστια μείωση της παραγωγής (και, κατά συνέπεια, μείωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων) και την καταστροφή της απασχόλησης. Με άλλα λόγια, μια καταστροφή του μόχθου τον οποίο εκμεταλλεύεται το κεφάλαιο. Ωστόσο, η εργασία θα υπήρχε ακόμα! Καθώς δεν θα κυριαρχείται πλέον από το κεφάλαιο, η ανθρώπινη εργασία θα μπορούσε να φέρει, με νέα εργαλεία ή με μια εναλλακτική χρήση των υπαρχουσών μηχανών, μια πιο συνεργατική και βιώσιμη κοινωνία. Εάν η εργασία ήταν υπό τον έλεγχο των εργατών, θα ήταν πολύ πιθανότερο η ανθρώπινη εργασία να ήταν φιλική προς το περιβάλλον, καθώς, υπό τους κανόνες ιδιοκτησίας του **καπιταλισμού** και την προσταγή της **μεγέθυνσης**, η εργασία *εξαναγκάζεται* να είναι περιβαλλοντικά βλαβερή. Ως εκ τούτου, η αποανάπτυξη μοιάζει με έναν πιθανό δρόμο προς το τέλος της εκμετάλλευσης τόσο της φύσης όσο και της ανθρώπινης εργασίας από το κεφάλαιο. Μήπως είναι ένας κοινός στόχος για τους ακτιβιστές της αποανάπτυξης και τους ριζοσπάστες, εάν όχι όλους, συνδικαλιστές;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Confédération Nationale du Travail, «Sortir du nucléaire? Le minimum syndical», ανακοίνωση της 7ης Μαρτίου της Εθνικής Συνομοσπονδίας Εργασίας της Γαλλίας, 2011.

2. T. C. Arias, παρέμβαση στη συνάντηση «Una realidad de lucha y compromiso contra la crisis del capital» της ισπανικής CGT στις 26 Σεπτεμβρίου 2008 (www.cgt.org.esgeb – 17 Αυγούστου 2013).

3. Confederación General del Trabajo y Ecologistas en Acción, *Ecología y Anarcosindicalismo*, 2008, σελ. 18-19, (<http://goo.gl/YZOUV0> - 15 Σεπτεμβρίου 2013).

4. Βλ. Hannah Arendt, *The human condition*, University of Chicago Press, Σικάγο 1958/1998.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Arias, T. C., παρέμβαση στη συνάντηση «Una realidad de lucha y compromiso contra la crisis del capital» της ισπανικής CGT στις 26 Σεπτεμβρίου 2008 (www.cgt.org.esgeb – 17 Αυγούστου 2013).

Arendt, H., *The human condition*, University of Chicago Press, Σικάγο 1958/2008.

Confederación General del Trabajo y Ecologistas en Acción, *Ecología y Anarcosindicalismo*, 2008, σελ. 18-19, (<http://goo.gl/YZOUV0> – 15 Σεπτεμβρίου 2013).

Confédération Nationale du Travail, «Sortir du nucléaire? Le minimum syndical», ανακοίνωση της 7ης Μαρτίου της Εθνικής Συνομοσπονδίας Εργασίας της Γαλλίας, 2011. «Phasing out nuclear power? The least we can do», *Communique*, στις 7 Μαρτίου.

37

ΑΣΤΙΚΗ ΚΗΠΟΥΡΙΚΗ

Ιζαμπέλ Ανγκουελόφσκι

ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης

Η αστική κηπουρική είναι μια πρακτική καλλιέργειας φυτών και αγροτικών προϊόντων στις πόλεις. Ο όρος συχνά εναλλάσσεται με την αστική γεωργία, αν και η τελευταία γενικά ασκείται σε μεγαλύτερη κλίμακα. Οι γνωστοί σ' εμάς «κοινοτικοί κήποι» ξεκίνησαν από τη Γερμανία τον 19ο αιώνα για να αντιμετωπιστεί η ανεπάρκεια τροφίμων. Κατά τον Α΄ και Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, ξεφύτρωσαν στις ΗΠΑ, στον Καναδά, στην Ιταλία (με την ονομασία «Orticelli di Guerra») και στο Ηνωμένο Βασίλειο οι «κήποι της ελευθερίας» και οι «κήποι της νίκης», στους οποίους οι άνθρωποι καλλιεργούσαν αγροτικά προϊόντα και βότανα για να μειωθεί η πίεση για την παραγωγή τροφίμων και για να στηρίξουν τις πολεμικές προσπάθειες. Στις ΗΠΑ πολλοί κήποι καλλιεργούνταν από μετανάστες, ιδίως Ιταλούς. Σήμερα, πάνω από 800 εκατομμύρια άνθρωποι συμμετέχουν στην αστική γεωργία ανά τον κόσμο, αν και σε πολλές περιπτώσεις, ιδίως στον παγκόσμιο Βορρά, το μέγεθος των κήπων είναι πολύ μικρό για να παρέχει καθημερινά προϊόντα για τους κηπουρούς και τις οικογένειές τους. Η αστική γεωργία έχει αποκτήσει μεγάλη πολιτική επιφάνεια. Το πιο πρόσφατο παράδειγμα είναι το παραλήρημα των μέσων ενημέρωσης για τον κήπο που φύτεψε η Μισέλ Ομπάμα μαζί με μαθητές μέσα στον Λευκό Οίκο.

Τα πολυάριθμα οφέλη της κηπουρικής έχουν σε μεγάλο βαθμό αναγνωριστεί. Πρώτον, η αστική γεωργία υποστηρίζει τους στόχους της μείωσης των εκπομπών ρύπων

για την αντιμετώπιση του φαινομένου του θερμοκηπίου, προωθώντας την τοπική παραγωγή φρέσκων τροφίμων χαμηλού αντίκτυπου για τοπικούς πελάτες. Οι αστικοί κήποι ενισχύουν την ποιότητα του περιβάλλοντος στις αστικές γειτονίες χρησιμοποιώντας το νερό από τις καταιγίδες, φιλτράροντας τον αέρα και το νερό της βροχής, κατευνάζοντας τα φαινόμενα αστικών θερμικών νησίδων, λειτουργώντας ως καταβόθρες για τα αστικά απόβλητα μέσω της αποκεντρωμένης κομποστοποίησης και βοηθώντας στην πρόληψη της διάβρωσης του εδάφους – ακόμη και αν σε κάποιες περιπτώσεις οι κήποι βρίσκονται σε πολύ μολυσμένο έδαφος και απαιτούν μεγάλη τεχνική υποστήριξη. Οι κήποι στην πόλη, οι οποίοι εξαπλώνονται, παρέχουν επίσης λαχανικά σε γειτονίες οι οποίες παλαιότερα θεωρούνταν κατεστραμμένες, όπως το Χάντιγκτον στη Δυτική Φιλαδέλφεια. Σε πολλές περιπτώσεις, επομένως, βοηθούν στον εξωραϊσμό της περιοχής. Ωστόσο, η πρασινοποίηση της γειτονιάς μέσω της αστικής κηπουρικής ενέχει τον κίνδυνο του εξευγενισμού και της μετατόπισης, καθώς οι επενδυτές αρχίζουν να προσδίδουν ξανά αξία στις νέες ελκυστικές συνοικίες. Σε πόλεις όπως το Νέο Δελχί, η Νέα Υόρκη ή η Βοστώνη, οι αστικοί κήποι πράγματι καλλιεργούνται όλο και περισσότερο από προσφάτως αφιχθέντες κατοίκους με υψηλό εισόδημα, ενώ το ποσοστό των κηπουρών με χαμηλό εισοδήματα, αλλά και των έγχρωμων κηπουρών, έχει μειωθεί.

Από μια κοινωνική οπτική, μέσω τις κηπουρικής ενδυναμώνονται και ανανεώνονται οι σχέσεις στη γειτονιά, καθώς οι κηπουροί δραστηριοποιούνται στον καθαρισμό, στην παραγωγή και στη συντήρηση του κήπου. Ενισχύονται οι δεσμοί μεταξύ των ανθρώπων και της γειτονιάς τους και η αίσθηση της κοινότητας γίνεται πιο έντονη. Οι καλλιεργητές συχνά δημιουργούν ένα συλλογικό έργο χωρίς να αποσπούν χώρους για ιδιωτική χρήση και να τους περιφράσσουν, μοιράζονται τις ευθύνες και φαντάζονται μια διαφορετική χρήση (όχι κερδοσκοπική) για τη γη (βλ. **κοινά**). Οι κήποι διευκολύνουν τη δικτύωση, προωθούν την αλληλεπίδραση ομάδων και την τοπική υπερηφάνεια, αλλά και τη συμμετοχή των πολιτών.¹ Από μια οπτική για την υγεία, παρέχουν χαλάρωση, επούλωση και αποκατάσταση από τραύματα, καθώς και ευκαιρίες ψυχαγωγίας καισχόλης για κατοίκους που μπορεί να τείνουν να μένουν απομονωμένοι στο σπίτι τους.

Τέλος, και μάλλον το κυριότερο, η αστική κηπουρική αντιμετωπίζει τις ανισότητες όσον αφορά τα τρόφιμα σε όλη την πόλη, προσφέροντας οικονομικούς πόρους κάλυψης της διατροφής για κατοίκους με χαμηλό εισόδημα και έγχρωμους κατοίκους που συχνά τείνουν να ζουν σε διατροφικές ερήμους. Για παράδειγμα, στο Λος Άντζελες, η περιφερειακή τράπεζα τροφίμων του Λος Άντζελες δημιούργησε ένα αγρόκτημα περίπου 56 στρεμμάτων, το South Central Farms, το 1993, το οποίο προσέφερε φρέσκα τρόφιμα για πάνω από 350 φτωχές οικογένειες ισπανόφωνων, μέχρι που το κατέστρεψε ο Δήμος με μπουλντόζες το 2006. Στον παγκόσμιο Νότο η αστική κηπουρική πάντα υπήρξε μέρος του αστικού τοπίου και υποστηριζόταν όλο και περισσότερο από τις κυβερνήσεις, τις ΜΚΟ και τις αγροτικές ομάδες σε μέρη όπως η Χαράρε, το Ναϊρόμπι,

το Ροσάριο, το Δελχί ή η Αβάνα, για την ενίσχυση του εισοδήματος των κατοίκων.²

Η έννοια του μεταβολικού ρήγματος, όπως την ανέπτυξε ο Μαρξ, βοηθάει στην εξερεύνηση της σχέσης μεταξύ της αποανάπτυξης και της αστικής κηπουρικής. Πράγματι, η αστική κηπουρική συμβάλλει στην αντιμετώπιση τριών διαστάσεων του μεταβολικού ρήγματος: α) το οικολογικό ρήγμα, που είναι το ρήγμα στις βιοφυσικές μεταβολικές σχέσεις (για παράδειγμα, η ανακύκλωση των θρεπτικών στοιχείων), καθώς οι άνθρωποι διαρκώς αναζητούν νέους χώρους για συνεχή συσσώρευση, για την αντίστοιχη αναπροσαρμογή της κλίμακας της παραγωγής και την αναζήτηση για τεχνολογικές λύσεις (όπως τα λιπάσματα), β) το κοινωνικό ρήγμα, το οποίο σχετίζεται με την εμπορευματοποίηση της γης, της εργασίας και των τροφίμων, με αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα την αποστέρωση της γης από τους αγροτικούς πληθυσμούς, και γ) το ατομικό ρήγμα, μέσω του οποίου οι άνθρωποι αποξενώνονται από τη φύση και τα προϊόντα της εργασίας τους.³

Η αναπροσαρμογή αυτών των κύκλων των θρεπτικών ουσιών, η μείωση της εξάρτησης από την παραγωγή τροφίμων που βασίζεται στο πετρέλαιο και η ανακύκλωση αποβλήτων μέσω της φύτευσης αζωτοδεσμευτικών φυτών βρίσκονται στο επίκεντρο των δυνατοτήτων της αστικής κηπουρικής για την άμβλυνση του οικολογικού ρήγματος. Η αστική κηπουρική αποτελεί απάντηση στο κοινωνικό ρήγμα με την καλλιέργεια της γης που δεν αξιοποιείται επαρκώς, με τον περιορισμό της επέκτασης της γεωργικής βιομηχανίας και της επεξεργασίας των συσκευασμένων τροφίμων στις φτωχές γειτονίες και, επιπλέον, με τη διασφάλιση της παραγωγής μικρής κλίμακας ή της παραγωγής για αυτοκατανάλωση (ενώ έμμεσα θα επιτρέπεται η διαρκής συσσώρευση σε ένα μακροεπίπεδο) ώστε να μην ελέγχει την αγορά, το έδαφος και τους ανθρώπους ολοκληρωτικά. Εδώ η αστική κηπουρική, ως εναλλακτικό κίνημα διατροφής, μπορεί να συμβάλλει στην επαναδιεκδίκηση των πόρων, οι οποίοι κάποτε θεωρούνταν κοινά από τις περιφράξεις των καπιταλιστικών δυνάμεων, με τέτοιους τρόπους ώστε τα τρόφιμα να είναι διαθέσιμα και οικονομικά για όλους. Τέλος, η κηπουρική στις πόλεις αντιμετωπίζει το ατομικό ρήγμα επανασυνδέοντας τους ανθρώπους με τον μεταβολισμό τους και τις διαδικασίες παραγωγής και κατανάλωσης τροφίμων.

Η αστική κηπουρική και η αποανάπτυξη έχουν μια στενή σχέση. Συχνά, οι ακτιβιστές εμπλέκονται στην αστική κηπουρική, όπως οι κάτοικοι του Can Masdeu (Βαρκελώνη) ή οι ηγέτες των Urbainculteurs (Κεμπέκ), με στόχο να δείξουν την αξία της μη εμπορικής καλλιέργειας μικρής κλίμακας και του χαμηλού αντίκτυπου όπου τα τρόφιμα παράγονται με τρόπο που ωφελεί τους ντόπιους και τους εμπλέκει στην παραγωγή. Αποτελούν κοινοτικές πρωτοβουλίες και ενσαρκώνουν μια μετάβαση προς μια οικονομία με χαμηλή κατανάλωση άνθρακα και μια εναλλακτική σε μια γεωργία με χημικά των μεγάλων επιχειρήσεων που εστιάζει στο κέρδος. Η αστική κηπουρική συχνά αποτελεί μη καπιταλιστική πρακτική. Μέσω της αστικής κηπουρικής, η απόσταση μετα-

ξύ της παραγωγής και κατανάλωσης τροφίμων μικραίνει. Η αστική κηπουρική ευνοεί τις διά ζώσης σχέσεις μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών και μπορεί να οδηγήσει σε αυτό που κάποιοι αποκαλούν «γεωργία του πολίτη», την επανασύνδεση μεταξύ του αγροκτήματος, των τροφίμων και της κοινότητας.⁴ Οι άνθρωποι είναι πιο συνειδητοποιημένοι και ενδιαφέρονται περισσότερο για την προέλευση και την ποιότητα του φαγητού τους και για τη διασφάλιση ότι οι αγρότες ελέγχουν τα μέσα και τη διαδικασία της παραγωγής. Το ενδιαφέρον αυτό φαίνεται από το παράδειγμα της αυξανόμενης ζήτησης για τις αγορές αγροτών και τους συνεταιρισμούς τροφίμων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Laura Lawson, *City bountiful: A century of community gardening in America*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 2005.
2. Luc Mougeot (επιμ.), *The social, political, and environmental dimensions of urban agriculture*, Earthscan, Λονδίνο 2005.
3. Nathan McClintock, «Why farm the city? Theorizing urban agriculture through a lens of metabolic rift», στο *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, τχ. 3 (2), 2010, σελ. 191-207.
4. Thomas A. Lyson, *Civic agriculture: Reconnecting farm, food, and community*, Tufts University Press και University Press of New England, Μέντφορντ Μασαχουσέτης και Λέμπανον Νιου Χάμψαϊρ 2004.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Lawson, A., *City bountiful: A century of community gardening in America*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 2005.
- Lyson, T. A., *Civic agriculture: Reconnecting farm, food, and community*, Tufts University Press και University Press of New England, Μέντφορντ Μασαχουσέτης και Λέμπανον Νιου Χάμψαϊρ 2004.
- McClintock, N., «Why farm the city? Theorizing urban agriculture through a lens of metabolic rift», στο *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, τχ. 3 (2), 2010, σελ. 191-207.
- Mougeot, L. (επιμ.), *The social, political, and environmental dimensions of urban agriculture*, Earthscan, Λονδίνο 2005.
- Schmelzkopf, K., «Urban community gardens as contested space», στο *Geographical Review*, τχ. 85 (3), 1995, σελ. 364-80.

38

ΔΙΑΜΟΙΡΑΣΜΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Τζούλιετ Μ. Σορ

Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο της Βοστώνης

Σε μια καπιταλιστική οικονομία που συρρικνώνεται χρειάζονται λιγότεροι άνθρωποι για να παράγουν τα χαμηλότερα επίπεδα παραγωγής. Οι ώρες εργασίας σχεδόν σίγουρα θα μειωθούν. Το σύνθημα είναι οι μειώσεις των ωρών εργασίας να παίρνουν τη μορφή της ανεργίας. Με την εκούσια αποανάπτυξη η εργασία θα πρέπει να μοιραστεί με τη μείωση των ωρών εργασίας όλων των εργαζομένων, ώστε ένα μέρος τους να αποφύγει την ανεργία. Αυτός είναι ο διαμοιρασμός εργασίας.

Ο διαμοιρασμός εργασίας έχει υπάρξει σημαντικό στοιχείο της οικονομικής πολιτικής της Ευρώπης από τη δεκαετία του 1980, αλλά είναι λιγότερο συνηθισμένος στη Βόρεια Αμερική. Από τον παγκόσμιο χρηματοοικονομικό πανικό του 2008, στις περισσότερες πλούσιες χώρες, οι ώρες εργασίας έχουν μειωθεί. Σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες θεσπίστηκαν πολιτικές για λιγότερες ώρες εργασίας ως απάντηση στην κάμψη της οικονομίας. Η Γερμανία, η Ιταλία, η Γαλλία, η Αυστρία και το Ηνωμένο Βασίλειο παραμένουν σε μια τροχιά μειούμενων ωρών. Ωστόσο, στις ΗΠΑ και στην Ολλανδία, η οικονομική ανάκαμψη αντέστρεψε τις λιγότερες ώρες της περιόδου της ύφεσης. Στη Σουηδία και στην Ισπανία οι ώρες εργασίας είναι πολύ περισσότερες σήμερα σε σχέση με πριν την ύφεση. Μεταξύ των κρατών παραμένουν σημαντικές οι διαφορές στον μέσο όρο των ωρών εργασίας. Οι Γερμανοί υπάλληλοι εργάζονται κατά μέσο όρο 1.396 ώρες τον χρόνο, οι Βρετανοί 1.660 και οι Αμερικανοί 1.708, σύμφωνα με τα στοιχεία των εργοδοτών. Κάποιοι οικονομολόγοι του κυρίαρχου ρεύματος ισχυρίζονται ότι το υψη-

λότερο εργατικό κόστος αποτελεί εμπόδιο στην ανάπτυξη των θέσεων εργασίας. Ωστόσο, η τρέχουσα κρίση οφείλεται στην αδύναμη συνολική ζήτηση και στις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της διαφθοράς του χρηματιστικού κλάδου και όχι στους υψηλούς μισθούς. Πράγματι, οι πραγματικοί μισθοί έχουν μειωθεί σε πολλές χώρες από το 2008.

Το κίνημα της αποανάπτυξης φιλοδοξεί να επεκτείνει τον διαμοιρασμό εργασίας στον παγκόσμιο Νότο, πέρα από τον σημερινό χαρακτήρα του ως προσωρινή πολιτική. Εάν το παραγόμενο προϊόν μειώνεται σκοπίμως, οι ώρες θα πρέπει να ακολουθήσουν μια παράλληλη τροχιά μείωσης, εκτός από περιπτώσεις στις οποίες η εργατική δύναμη και η εργατική παραγωγικότητα μειώνονται εξίσου. Ωστόσο, η συρρίκνωση της εργατικής δύναμης είναι απίθανη ακόμα και στις χώρες της Ευρώπης όπου η γονιμότητα είναι χαμηλή, δεδομένου ότι οι πλούσιες χώρες θα πρέπει να υποδεχτούν τους πρόσφυγες της κλιματικής αλλαγής (η πλειοψηφία των προσφύγων ενδέχεται να είναι σε παραγωγική ηλικία, δεδομένης της τρέχουσας ηλικιακής δομής των πληθυσμών των χωρών του παγκόσμιου Νότου οι οποίες πρόκειται να δεχτούν το μεγαλύτερο πλήγμα). Ομοίως, η μεγέθυνση της παραγωγικότητας της εργασίας ενδέχεται να συνεχιστεί. Οι καινοτομίες στην ψηφιακή τεχνολογία μπορούν να αντικαταστήσουν ένα μεγάλο μέρος της ανθρώπινης εργασίας, ιδίως στον τομέα των υπηρεσιών εντάσεως της εργασίας. Υπάρχει, επίσης, η πιθανότητα να αυξηθεί σημαντικά η παραγωγικότητα που σχετίζεται με οικολογικές μεθόδους παραγωγής. Ένα αντεπιχείρημα είναι ότι το τέλος της φτηνής ενέργειας θα απαιτεί περισσότερη εισροή εργασίας (βλ. **μεταβολισμό**). Είναι απίθανο να γνωρίζουμε το καθαρό αποτέλεσμα αυτών των αντίθετων τάσεων στην αύξηση της παραγωγικότητας και στο κόστος της ενέργειας, ιδίως επειδή η χρήση της ενέργειας και η παραγωγικότητα δεν είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη, αλλά είναι αυτές οι μεταβλητές που θα προσδιορίσουν το μέγεθος του διαμοιρασμού εργασίας που θα απαιτείται για να διατηρηθεί η αγορά εργασίας σε ισορροπία.

Πώς μπορούν να μειωθούν οι ώρες εργασίας με έναν συνεπή τρόπο αναφορικά με τους ευρύτερους στόχους του κινήματος της αποανάπτυξης; Ο συμβατικός διαμοιρασμός εργασίας χρησιμοποιεί την ασφάλιση της ανεργίας για να αντικαταστήσει τουλάχιστον ένα μέρος του χαμένου μισθού των εργαζομένων. Η αντικατάσταση του εισοδήματος είναι σημαντική για να κερδηθεί η λαϊκή υποστήριξη για τη μείωση των ωρών εργασίας ανά έτος, ιδίως για τους χαμηλά αμειβόμενους εργάτες. Στα σενάρια της αποανάπτυξης, οι μισθοί τυπικά υποτίθεται ότι παραμένουν σταθεροί και ότι η μείωση του χρόνου εργασίας χρηματοδοτείται μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας. Η μείωση των ωρών με σταθερή αμοιβή αυξάνει το ωρομίσθιο και θα μπορούσε να οδηγήσει στη μείωση της ζήτησης της εργασίας από τους εργοδότες.

Μια άλλη προσέγγιση αφορά την εθελοντική ανταλλαγή εισοδήματος για χρόνο με τετραήμερη εργασία, τη μόνιμη μερική απασχόληση (με επιδόματα και κλιμάκια) και τον διαμοιρασμό της θέσης εργασίας. Αυτές οι προσεγγίσεις εμφανίστηκαν για

πρώτη φορά τη δεκαετία του 1970, αν και παραμένουν σχετικά σπάνιες στην εφαρμογή τους, με εξαίρεση κάποιες λίγες δυτικές ευρωπαϊκές χώρες. Η ανταλλαγή του εισοδήματος με χρόνο είναι η πιο δημοφιλής προσέγγιση μεταξύ των επαγγελματιών υψηλής μόρφωσης σε σχέση με τους χειρώνακτες εργάτες. Ένα κύριο εμπόδιο στην εθελοντική μείωση των ωρών εργασίας είναι η αντίθεση των εργοδοτών, οι οποίοι αντιστέκονται σε σύντομα προγράμματα για υψηλά αμειβόμενους εργάτες. Η κυβέρνηση της Δανίας πέρασε έναν νόμο ορόσημο το 2000 δίνοντας στους εργαζόμενους το νόμιμο δικαίωμα να μειώσουν τις ώρες τους. Μια άλλη επιλογή θα ήταν η μείωση της διάρκειας της παραγωγικής περιόδου της ζωής με πρόωρες ή σταδιακές συνταξιοδοτήσεις, μια πολλά υποσχόμενη προσέγγιση η οποία όμως απαιτεί σημαντικές μεταρρυθμίσεις στα συνταξιοδοτικά συστήματα.

Επιπλέον, οι οπαδοί της αποανάπτυξης υποστηρίζουν τον διαμοιρασμό εργασίας επειδή αποφέρει επιπλέον οφέλη. Μια πρόσφατη έρευνα στις πλούσιες χώρες του ΟΑΣΕ έδειξε ότι αυτές που έχουν λιγότερες ώρες εργασίας εκπέμπουν σημαντικά λιγότερους ρύπους διοξειδίου του άνθρακα και το οικολογικό τους αποτύπωμα είναι χαμηλότερο. Οι χώρες με λιγότερες ώρες παράγουν λιγότερα σε σχέση με την πλήρη παραγωγική τους δυνατότητα, που σημαίνει ότι το επίπεδο μόλυνσης εκεί είναι χαμηλότερο. Αυτά τα κράτη τείνουν, επίσης, να έχουν χαμηλότερο βαθμό μεγέθυνσης στον χρόνο και οι εργαζόμενοι ξοδεύουν λιγότερο χρόνο στα μέσα μεταφοράς. Ο δεύτερος λόγος έγκειται στο γεγονός ότι όταν τα νοικοκυριά έχουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο, μπορούν να ακολουθούν έναν πιο βιώσιμο τρόπο ζωής, επειδή οι δραστηριότητες χαμηλού αντίκτυπου συχνά απαιτούν περισσότερο χρόνο. Η κινητικότητα αποτελεί ένα τρανταχτό παράδειγμα, καθώς για να πας κάπου γρήγορα χρειάζεται να καταναλωθεί περισσότερος άνθρακας.

Ένα τρίτο όφελος του διαμοιρασμού εργασίας είναι η αξία του ίδιου του ελεύθερου χρόνου. Στις εργασιοκεντρικές κοινωνίες του παγκόσμιου Βορρά, η οικογένεια, η κοινότητα και η πολιτική ζωή πλήττονται καθώς οι άνθρωποι δεν έχουν αρκετό ελεύθερο χρόνο για κοινωνικές δραστηριότητες. Οι κοινωνικές σχέσεις απαιτούν χρόνο. Οι περισσότερες ώρες εργασίας περιορίζουν την επένδυση στις κοινωνικές επαφές, ενώ ευνοούν περισσότερες ώρες τηλεόρασης και προκαλούν εξάντληση. Ομοίως, οι λίγες ώρες εργασίας είναι ουσιώδεις ώστε να συμμετέχει κάποιος με ζωντάνια στη δημοκρατική διακυβέρνηση.

Για την αποανάπτυξη, μια βασική πρόκληση είναι ο μετασχηματισμός της υποαπασχόλησης και της μερικής απασχόλησης σε έναν επιθυμητό τρόπο διαβίωσης. Πολλοί οπαδοί της αποανάπτυξης πιστεύουν ότι το υψηλό επίπεδο της προσπάθειας για εργασία στην εποχή της πλήρους απασχόλησης δεν είναι πλέον εφικτό. Εξάλλου, δεν είναι οικολογικά βιώσιμο. Η εναλλακτική είναι να παρέχουμε δημόσια αγαθά, βασικό εισόδημα και πρόσβαση σε οικονομικά, αλλά υψηλής ποιότητας, αγαθά και υπηρεσίες,

ώστε η λιγότερη εργασία να είναι μια ελεύθερη επιλογή τρόπου ζωής. Κάποιοι καινοτόμοι τρόποι για την κάλυψη των αναγκών των ανθρώπων περιλαμβάνουν την παροχή δημόσιων ή συλλογικών βασικών υπηρεσιών, όπως η στέγαση, η ενέργεια και η μεταφορά. Τα προγράμματα ομότιμου διαμοιρασμού μέσω διαδικτύου, με τα οποία οι άνθρωποι νοικιάζουν, μοιράζονται ή δίνουν πρόσβαση σε καταλύματα, οχήματα, καταναλωτικά αγαθά και χώρο, αυξάνονται (βλ. **ψηφιακά κοινά**). Η **αστική κηπουρική**, τα προγράμματα αντιπραγματισμού, η ανταλλαγή χρόνου και τα **κοινοτικά νομίσματα** εξαπλώνονται επίσης. Αυτοί οι τρόποι διαβίωσης, με μεγαλύτερη ένταση χρόνου, είναι εφικτοί μόνο όταν οι ώρες εργασίας δεν είναι επαχθής. Το κίνημα της αποανάπτυξης οραματίζεται ότι η μετάβαση στις λιγότερες ώρες θα οδηγήσει και σε νέα μοντέλα παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Coote, A. και Franklin, J. J. (επιμ.), *Time on our side: Why we all need a shorter working week*, New Economics Foundation, Λονδίνο 2013.
- Gorz, A., *Reclaiming work: Beyond the wage-based society*, Polity, Καίμπριτζ 1999.
- Knight, K. W., Rosa, E. A. και Schor, J. B., «Could working less reduce pressures on the environment? A cross-national panel analysis of OECD countries, 1970-2007», στο *Global Environmental Change*, τχ. 23(4), 2013, σελ. 691-700.
- Schor, J. B., *True wealth: How and why millions of Americans are creating a time-rich, ecologically-light, small-scale, high-satisfaction economy*, Penguin, Νέα Υόρκη 2011.

ΜΕΡΟΣ 4
Συμμαχίες

39

BUEN VIVIR

Εντουάρντο Γκουντίνας

Λατινοαμερικανικό Κέντρο Κοινωνικής Οικολογίας (CLAES)

Η έννοια «Buen Vivir» (να ζούμε καλά ή καλή ζωή) έχει τις ρίζες της στη Νότια Αμερική και εκφράζει τόσο την κριτική όσο και τις εναλλακτικές στις συμβατικές αντιλήψεις για την ανάπτυξη. Συνενώνει ένα πολύμορφο σύνολο ζητημάτων και εναλλακτικών, από τα πιο επιφανειακά έως και τα βαθύτερα ζητήματα που αφορούν την εννοιολογική και πρακτική θεμελίωση της **ανάπτυξης**.

Οι άμεσοι πρόδρομοι της Buen Vivir εντοπίζονται σε διάφορες αντιλήψεις των γηγενών ομάδων των Άνδεων. Οι πρώτες αναφορές στη Buen Vivir, οι οποίες είχαν παρόμοιο νόημα με το σημερινό, σημειώθηκαν τη δεκαετία του 1990, ιδίως στο Περού. Τα χρόνια που ακολούθησαν απέκτησε πολύ μεγαλύτερη σπουδαιότητα στη Βολιβία και στο Εκουαδόρ.

Στην έννοια Buen Vivir μπορούν να αποδοθούν τρεις χρήσεις:

- Μια γενική χρήση για την άσκηση γενικής κριτικής στις διάφορες μορφές της συμβατικής **ανάπτυξης**. Έχει χρησιμοποιηθεί για την αμφισβήτηση της πρακτικής των μεγάλων επιχειρήσεων (όπως η ενημέρωση για τις εταιρείες που μολύνουν) ή σαν σύνθημα για να περιγράψει εναλλακτικά εγχειρήματα νοτιοαμερικανικών κυβερνήσεων (για παράδειγμα, η κατασκευή των πεζόδρομων στην πόλη Κίτο ή οι πολιτικές κοινωνικής στήριξης, όπως τα προγράμματα μεταφοράς μετρητών για τους φτωχούς στη Βενεζουέλα, ταξινομούνται ως πολιτικές της Buen Vivir).

- Μια *περιορισμένη* χρήση για τις πιο σύνθετες κριτικές στον σύγχρονο **καπιταλισμό**, οι οποίες αξιώνουν μια άλλη **ανάπτυξη** μετακαπιταλιστικού τύπου. Οι περισσότερες κριτικές τέτοιου τύπου συνδέονται με τη σοσιαλιστική παράδοση, η αμφισβήτηση που θέτουν είναι βαθιά και γενούν συζητήσεις σχετικά με τα διαφορετικά είδη της επιθυμητής **ανάπτυξης**. Αν και αυτή η χρήση του όρου δεν αμφισβητεί υποχρεωτικά τον στόχο της **οικονομικής μεγέθυνσης** ή την ωφελμιστική χρήση της Φύσης, από την άλλη, εκφράζει συγκεκριμένες απόψεις για την ιδιοκτησία των πόρων και τον ρόλο που πρέπει να παίζει το κράτος στην κατανομή τους. Οι πιο γνωστές εκφάνσεις αυτού του ρεύματος παρουσιάζουν τη Buen Vivir ως «δημοκρατικό βιοσοσιαλισμό», στο Εκουαδόρ, και ως «ολοκληρωμένη ανάπτυξη», στη Βολιβία.
- Μια *ουσιώδης* χρήση που συνδέεται με τη ριζοσπαστική κριτική σε όλες τις μορφές **ανάπτυξης**, η οποία ξεκινά από τα εννοιολογικά τους θεμέλια, και τη συνεπαγόμενη άμυνα μέσω εναλλακτικών που είναι τόσο μετακαπιταλιστικές όσο και μετασοσιαλιστικές. Αυτές οι εναλλακτικές εμπνέονται από τις γνώσεις και τις ευαισθησίες των γηγενών, καθώς και από τα δυτικά ρεύματα της κριτικής σκέψης. Η ουσιώδης χρήση συνίσταται σε ένα πλουραλιστικό και διαπολιτισμικό σύνολο ιδεών, που βρίσκεται ακόμη υπό κατασκευή. Αυτή μάλιστα ήταν η αρχική έκφραση της έννοιας Buen Vivir, ενώ οι δύο προηγούμενες χρήσεις της είναι πιο πρόσφατες.

Η Buen Vivir βρίσκεται πιο κοντά στην έννοια της αποανάπτυξης με την ουσιώδη της χρήση, καθώς οι άλλες χρήσεις εκφράζουν θέσεις που διατυπώνονται πιο σωστά ως «αναπτυξιακές εναλλακτικές» – δηλαδή, εργαλειακές διευθετήσεις που δεν αμφισβητούν θεμελιακές ιδέες, όπως την ανάγκη για βιομηχανοποίηση, τον μύθο της προόδου ή τον δυισμό που διαχωρίζει την κοινωνία από τη φύση. Συγκριτικά, η Buen Vivir, με την ουσιώδη της σημασία, συνιστά μια «εναλλακτική στην **ανάπτυξη**», όπως τέθηκε από τον Αρτούρο Εσκομπάρ.¹

Εάν η Buen Vivir, με την ουσιώδη της σημασία, είναι ένα πλουραλιστικό πεδίο υπό κατασκευή, σε αυτό ήδη ενυπάρχουν βασικά συγκροτητικά στοιχεία. Η Buen Vivir ασκεί ριζοσπαστική κριτική στα διάφορα είδη της συμβατικής ανάπτυξης, τόσο στα εννοιολογικά όσο και στα πρακτικά της θεμέλια, καθώς και στους θεσμούς της και στους λόγους που τη νομιμοποιούν. Συγκεκριμένα, η Buen Vivir απορρίπτει την ιδέα μιας προκαθορισμένης ιστορικής γραμμικότητας βάσει της οποίας όλα τα κράτη πρέπει να ακολουθούν «αναπτυξιακά στάδια» (μιμούμενα τα βιομηχανοποιημένα), ενώ υπερασπίζεται την πολλαπλότητα των ιστορικών διαδικασιών. Δεν δέχεται την έννοια της προόδου και τα παράγωγά της (ιδίως τη **μεγέθυνση**) ή την ιδέα ότι η ευημερία εξαρτάται μόνο από την υλική κατανάλωση.

Με την ουσιώδη της σημασία, η Buen Vivir υπερασπίζεται την πολυμορφία της γνώσης. Η κυριαρχία των ιδεών της Δύσης αντικαθίσταται από την προώθηση της «διαπολιτισμικότητας» βάσει της οποίας οι ιδέες της Δύσης δεν απορρίπτονται αλλά εκλαμβάνονται ως μία επιλογή μεταξύ πολλών άλλων. Ο διαχωρισμός της κοινωνίας από τη φύση δεν είναι αποδεκτός και αντικαθίσταται από μια αντίληψη διευρυμένων κοινοτήτων, οι οποίες στο έδαφός τους μπορούν να περιλαμβάνουν και διαφορετικούς ζώντες οργανισμούς ή στοιχεία του περιβάλλοντος. Η Buen Vivir είναι εφικτή μόνο σε κοινότητες διευρυμένων ή σχετικών οντολογιών, γεγονός που προϋποθέτει την αναγνώριση των εγγενών αξιών της Φύσης και, ως εκ τούτου, διαχωρίζεται από την επικρατούσα δυτική και ανθρωποκεντρική θέση σύμφωνα με την οποία τα μόνα υποκείμενα που έχουν αξία είναι οι άνθρωποι. Επιπλέον, η Buen Vivir απορρίπτει την εργαλειοποίηση της Φύσης από το ανθρώπινο είδος.

Οι παραπάνω αλλά και άλλοι παράγοντες καθιστούν τη Buen Vivir ως μια μη ουσιοκρατική αντίληψη, σχετική με κάθε ιστορικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό πλαίσιο. Αυτό το χαρακτηριστικό αιτιολογεί επίσης τον πλουραλισμό στον οποίο βασίζεται αυτός ο όρος.

Ο εν λόγω πλουραλισμός μπορεί να αξιολογηθεί μέσα από τις διάφορες παραλλαγές του. Μία από τις πιο γνωστές μορφές είναι η κατηγορία *suma qamaña*, που εκφράζει την ευαισθησία κάποιων κοινοτήτων των Αϊμάρα² στη Βολιβία. Είναι μια αντίληψη της ευημερίας, μιας ζωής με πληρότητα, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από βαθιές σχέσεις στο πλαίσιο μιας κοινότητας. Με τη σειρά της, η αίσθηση της «κοινότητας» διευρύνεται καθώς ενσωματώνει και άλλους ζώντες οργανισμούς και στοιχεία του περιβάλλοντος σε ένα συγκεκριμένο εδαφικό πλαίσιο (*ayllu*). Μια αίσθηση πληρότητας είναι εφικτή μόνο στο πλαίσιο της ενίσχυσης αυτών των λογικών και ευαισθησιών.

Επίσης, διαδεδομένη είναι η ιδέα της *sumak kawsay*, από το Εκουαδόρ. Αυτή η έννοια είναι παρόμοια με την παραπάνω και δίνει έμφαση σε ένα προνοιακό σύστημα που δεν είναι μόνο υλικό, αλλά εκφράζεται και μέσα από διευρυμένες κοινότητες, το οποίο είναι και κοινωνικό και οικολογικό. Σε αντίθεση με τη *suma qamaña*, η *sumak kawsay* δεν περιλαμβάνει κάποια έννοια όπως η βολιβιανή *ayllu*.

Πολλοί αυτόχθονες λαοί έχουν ανάλογες αντιλήψεις, όπως η *nande reko* των Γκουαράνι, η *shii waras* των Ατσουάρ στο Εκουαδόρ ή η *kume mongen* των Μαπούτσε στη νότια Χιλή.

Η Buen Vivir βασίζεται και στην κριτική σκέψη της δυτικής παράδοσης. Οι δύο πιο σημαντικές πηγές είναι ο **περιβαλλοντισμός**, ο οποίος προτάσσει τα δικαιώματα της Φύσης, και ο νέος φεμινισμός, ο οποίος αμφισβητεί τους πατριαρχικούς άξονες και διεκδικεί μια ηθική της **φροντίδας**.

Επομένως, η Buen Vivir αντιπροσωπεύει το σημείο συνάντησης γνώσεων διαφορετικής προέλευσης και δεν μπορεί να περιοριστεί ως ιδέα των «αυτοχθόνων». Αυτό

συμβαίνει επειδή δεν υφίσταται αυτόχθονη γνώση στον ενικό, δεδομένου ότι είναι μια αποικιακή κατηγορία. Ως εκ τούτου, η Buen Vivir ενσωματώνει κάποιες έννοιες και ευαισθησίες κάποιων αυτοχθόνων ομάδων, καθώς η κάθε μία έχει συγκεκριμένο πολιτισμικό ιστορικό. Η αντίληψη της *suma qamaña* της Buen Vivir μεταξύ των κοινοτήτων των Αϊμάρα δεν είναι ίδια με τη *sumak kawsay* των Κέτσουα στο Εκουαδόρ. Αυτές οι θέσεις αντιστοιχούν σε κάθε κοινωνικό και περιβαλλοντικό πλαίσιο, το οποίο, επιπλέον, έχει επηρεαστεί, υβριδοποιηθεί ή αναμειχθεί, με διαφορετικούς τρόπους, με τη σημερινή ή τη νεωτερική σκέψη, ακόμα και αν δεν έχουν καμία σχέση με ιδέες όπως η «καλή ζωή» με την αριστοτελική έννοια ή με οποιοδήποτε άλλο δυτικό της παράγωγο.

Η Buen Vivir δεν συνιστά επιστροφή στο παρελθόν, αλλά κυρίως αντιμετωπίζει τις τρέχουσες καταστάσεις προσβλέποντας ταυτόχρονα στο μέλλον. Λαμβάνει χώρα σε ένα διαπολιτισμικό πλαίσιο και δημιουργεί ακόμη και αμοιβαίες προκλήσεις (για παράδειγμα, για τη δυτική κριτική γνώση, την πρόκληση της κατανόησης των οραμάτων των διευρυμένων κοινοτήτων όσον αφορά μη ανθρώπινες διαστάσεις και κάποιες απόψεις των αυτοχθόνων σχετικά με τον ανδρικό σοβινισμό). Ένα παράδειγμα τέτοιας πρόκλησης είναι η εξερεύνηση για μια μετάβαση από την **περιβαλλοντική δικαιοσύνη**, που βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα τρίτης γενιάς (ποιότητα ζωής ή υγείας), στην οικολογική δικαιοσύνη, που βασίζεται ειδικά στα δικαιώματα της Φύσης (τα οποία δεν έχουν αξία για τους ανθρώπους).

Η Buen Vivir θα έπρεπε να ερμηνευτεί ως μια κοινή πλατφόρμα ή πεδίο στο οποίο συγκλίνουν διαφορετικές θέσεις κριτικής απέναντι στην **ανάπτυξη** συγκεκριμένα και στη νεωτερικότητα γενικά. Η Buen Vivir προτάσσει εναλλακτικές που ταυτόχρονα αναδεικνύουν συμπληρωματικές σημασίες.

Η Buen Vivir δεν παρουσιάζεται ως ακαδημαϊκό μάθημα ή κλάδος ή σχέδιο δράσης. Είναι ένα σύνολο ιδεών και ευαισθησιών που παρατάσσονται σε ένα άλλο επίπεδο, το οποίο θα μπορούσαμε να πούμε ότι εντοπίζεται στην «πολιτική φιλοσοφία», για να χρησιμοποιήσουμε έναν διαθέσιμο δυτικό όρο, όπως συμβαίνει με άλλες ιδέες, για παράδειγμα της συμμετοχής ή της ισότητας.

Η Buen Vivir, με την αυθεντική ριζοσπαστική της σημασία, επηρέασε την κατάρτιση των νέων συνταγμάτων της Βολιβίας και, ιδίως, του Εκουαδόρ. Και στις δύο αυτές χώρες, βέβαια, πάρθηκαν πολιτικές αποφάσεις και θεσπίστηκαν νέοι νόμοι ή ψηφίσματα που περιορίζουν τα συστατικά στοιχεία της ριζοσπαστικής κριτικής στην **ανάπτυξη**, η οποία είναι εγγενής στη Buen Vivir. Εκτοπίστηκαν από μια νέα μορφή αποδεκτής **ανάπτυξης** (όπως η περίπτωση της «ολοκληρωμένης ανάπτυξης» στη Βολιβία) ή, πιο αυστηρά, από μια *sui generis* σοσιαλιστική επιλογή στο Εκουαδόρ.³

Υφίστανται συνδέσεις με την αποανάπτυξη καθώς η Buen Vivir, με την ουσιώδη σημασία της, δεν αποδέχεται τις εννοιολογικές βάσεις των διάφορων μοντέλων σύγχρονης **ανάπτυξης**. Αυτό είναι εμφανές ιδίως μέσα από την κριτική που ασκεί η Buen

Vivir στη μεγέθυνση ή στον καταναλωτισμό. Σε κάθε περίπτωση, η Buen Vivir εκτοπίζει τη συζήτηση για τη μεγέθυνση και στη θέση της τοποθετεί τη συζήτηση για την κοινωνική και περιβαλλοντική πληρότητα. Ως εκ τούτου, σε ένα λατινοαμερικανικό πλαίσιο, κάποιος κλάδος θα πρέπει να συρρικνωθεί και να απορριφθεί ο καταναλωτισμός, αλλά η βελτίωση σε άλλους κλάδους, όπως στην παιδεία ή στην υγεία, μπορεί να φέρει οικονομική μεγέθυνση. Από αυτή την οπτική, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αποανάπτυξη αποτελεί μία από τις πιθανές συνέπειες σε συγκεκριμένα πλαίσια και όχι ένας αυτοσκοπός. Σε αντίθεση με την αποανάπτυξη, η Buen Vivir, λόγω της διαπολιτισμικής οπτικής της, υιοθετεί πιο φιλόδοξους στόχους για την αλλαγή των σύγχρονων κοσμοθεωριών των ανθρώπων, της κοινωνίας και της Φύσης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Arturo Escobar, «Imagining a post-development era? Critical thought, development and social movements», στο *SocialText*, τχ. 31/32, 1992, σελ. 20-56.
2. Αυτόχθονας λαός που ζει στις Άνδεις και στα υψίπεδα της Βολιβίας, σε εδάφη που σήμερα ανήκουν στο Περού, στη Χιλή και στη Βολιβία. [ΣΤΜ]
3. E. Gudynas, «Development alternatives in Bolivia: The impulse, the resistance, and the restoration», στο *NACLA Report on the Americas*, τχ. 46 (1), 2013, σελ. 22-6.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Escobar, A., «Imagining a post-development era? Critical thought, development and social movements», στο *SocialText*, τχ. 31/32, 1992.
- Gudynas, E., «Buen Vivir: germinando alternativas al desarrollo», στο *América Latina en Movimiento*, ALAI, τχ. 462, 2011α.
- , «Buen Vivir: Today's Tomorrow», στο *Development*, τχ. 54 (4), 2011β.
- , «Development alternatives in Bolivia: The impulse, the resistance, and the restoration», στο *NACLA Report on the Americas*, τχ. 46 (1), 2013.

40

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ

Κιάρα Κοράτζα

Πανεπιστήμιο CA, Φοσκάρι της Βενετίας

Σόλομον Βίκτους

Θεολογικό Σεμινάριο του Πανεπιστημίου Σεπαμπόρε της Ταμίλ Ναντού

Η Οικονομία της Μονιμότητας είναι ένα οικονομικό μοντέλο που πρότεινε ο Τζόζεφ Τσ. Κουμαράπα (Joseph C. Kumarappa) (1892-1960) –Χριστιανός Ινδός από τη Μαντράς– για τα χωριά της Ινδίας, το οποίο διαμορφώθηκε στη βάση των οικονομικών αρχών του Γκάντι. Στόχος του ήταν να εδραιώσει τη δημοκρατία σε μικρή κλίμακα, την οποία θα διαχειρίζονται οι ίδιοι οι άνθρωποι για να ανταποκριθούν στην κάλυψη των βασικών αναγκών τους, βοηθώντας τη βιομηχανία της υπαίθρου και τη γεωργία για σκοπούς αυτοκατανάλωσης. Σύμφωνα με τα οικονομικά της μονιμότητας, όλοι πρέπει να συνεισφέρουν για τη δική τους αυτάρκεια μέσω αγροτικών δραστηριοτήτων ή προσφέροντας μια χρήσιμη υπηρεσία στο χωριό ασκώντας μια τέχνη, όπως η ύφανση του *khadī*, του τυπικού ινδικού χειροποίητου υφάσματος, η ξυλουργική, η σιδηρουργική, η κεραμική ή τα έργα για τον έλεγχο του νερού και άλλες χειρωνακτικές εργασίες.¹ Οι αγρότες και οι τεχνίτες τότε θα ανταλλάσσουν τα προϊόντα τους με αντιπραγματισμό, χωρίς να χρησιμοποιούν χρήμα, και το χωριό θα γινόταν μια αυτάρκης οντότητα. Το συμβούλιο του χωριού –ή το παντσαγιάτ– θα είχε ως καθήκον να ρυθμίζει τη διοίκηση του χωριού. Στην οικονομία της μονιμότητας οι γυναίκες θα είχαν μεγάλη και ουσιαστική σημασία για την εκπαίδευση των νέων και των παιδιών ώστε να δημιουργούν τους

μελλοντικούς άντρες και γυναίκες που θα ήταν ικανοί να εγγυώνται οι ίδιοι τη δική τους αυτάρκεια.²

Για τον Κουμαράπα η μονιμότητα οριζόταν από το γεγονός ότι «στην έμψυχη ζωή, το μυστικό της μονιμότητας της φύσης βρίσκεται στον κύκλο της ζωής σύμφωνα με τον οποίο λειτουργούν οι διάφοροι παράγοντες, σε στενή συνεργασία, ώστε να προστατεύουν τη συνέχιση της ζωής».³ Εβλεπε ότι η φύση έχει την ικανότητα να διατηρεί τη μονιμότητα της ζωής και ότι οι άνθρωποι θα έπρεπε να διδαχτούν από αυτή. Ο Κουμαράπα θεωρούσε ότι το δυτικό οικονομικό σύστημα ήταν εγγενώς παροδικό, βασιζόταν στην παραγωγή μεγάλης κλίμακας, στις αγορές που προσανατολιζόνταν στις εξαγωγές, τον καταναλωτισμό και τον ατομισμό.⁴ Η Οικονομία της Μονιμότητας δεν εκλαμβάνει τα οικονομικά ως έναν «αποσπασμένο» κλάδο, αλλά σε συνύπαρξη με τη φύση, τους πόρους της και τις μελλοντικές γενιές. Εκλαμβάνει τα οικονομικά, την ηθική και την πολιτική ενιαία.

Η Οικονομία της Μονιμότητας δεν είναι τόσο γνωστός όρος όσο τα «γκαντιανά οικονομικά», δεδομένου ότι ο πρώτος όρος αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο εναλλακτικό μοντέλο ενώ ο δεύτερος είναι ένα μείγμα οικονομικών ιδεών που σχετίζονται με τον Γκάντι. Οι οικονομικές ιδέες του βασίζονταν κυρίως σε δύο αρχές: την αλήθεια και τη μη βία. Χρησιμοποιούσε, επίσης, και άλλες σχετικές έννοιες όπως η *swaraj* (αυτοκυριαρχία), η *sarvodaya* (ευημερία όλων), η *swadeshi* (αυτοδυναμία) και το σπιτικό *khadi*. Έκανε την *chakra* (ανέμη) σύμβολο του οικονομικού του προγράμματος.⁵

Ο Κουμαράπα συνέλαβε την Οικονομία της Μονιμότητας τη δεκαετία του 1940. Εκείνη την περίοδο η Ινδία ήδη μετρούσε χρόνια στον αγώνα για την Ανεξαρτησία και ο Κουμαράπα είχε συνεργαστεί στενά με τον Γκάντι, ο οποίος ήταν φυλακισμένος για πάνω από έναν χρόνο, το 1942, κατά τη διάρκεια της ανάδυσσης του κινήματος «Εγκαταλείψτε την Ινδία», από το 1929. Ο Κουμαράπα είχε την ευκαιρία να ερευνήσει την οικονομική κατάσταση των χωριών της Ινδίας σε πολλές περιστάσεις. Παρατήρησε ότι η βρετανική αποικιοκρατία είχε εξαφανίσει τα αμέτρητα επαγγέλματα και τις γεωργικές πρακτικές που κάποτε έδιναν πνοή στην αγροτική ζωή και είχε στρέψει την οικονομία της ινδικής υπαίθρου προς την παραγωγή πρώτων υλών για τις βιομηχανίες της Αγγλίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η Οικονομία της Μονιμότητας γεννήθηκε μέσα από την απόγνωση. Ο Κουμαράπα είχε ως κίνητρο τη φιλοδοξία να επαναφέρει την αρχαία ευημερία και τη βιωσιμότητα της Ινδίας σε μικρής κλίμακας αγροτικές και αυτάρκεις βάσεις για τη διασφάλιση του βιοπορισμού όλων.

Το 1945, ο Κουμαράπα εξέδωσε το βιβλίο *Οικονομία της Μονιμότητας*. Το έγραψε στη φυλακή. Στο βιβλίο διατύπωσε ένα μοντέλο που δεν ήταν αμιγώς ακαδημαϊκό, το οποίο είχε κάνει πράξη ο ίδιος και είχε πειραματιστεί σε αυτό στην αγροτική Ινδία από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930. Οι Γκάντι και Κουμαράπα δημιούργησαν δύο οργανώσεις για να στηρίξουν τις ινδικές χειρωνακτικές δραστηριότητες, που εκεί-

νο τον καιρό στραγγάλιζε ο αγγλικός βιομηχανικός ανταγωνισμός, την Παν-Ινδική Ένωση Κλώστων και την Παν-Ινδική Ένωση Βιομηχανιών Υπαίθρου.

Οι στόχοι αυτών των ενώσεων επικεντρώνονταν στην προώθηση του ινδικού χειροποίητου υφάσματος, των ινδικών παραδοσιακών προϊόντων, των δεξιοτήτων και της τεχνογνωσίας και της εκμάθησης των αρχαίων τεχνών, αναβιώνοντας αυτές τις τέχνες και βοηθώντας τους χωρικούς να αποκτήσουν οικονομική αυτάρκεια. Ο απώτερος στόχος ήταν η εξάλειψη της φτώχειας, η οποία, για τον Κουμαράπα, είχε άμεση σχέση με το αποικιοκρατικό βρετανικό φορολογικό σύστημα.

Μετά την ανεξαρτησία της Ινδίας, η Οικονομία της Μονιμότητας αυτοπαρουσιάστηκε ως το κατάλληλο μοντέλο για το νεοσύστατο κράτος. Ωστόσο, οι απόψεις του Κουμαράπα ήρθαν σε αντίθεση με τις απόψεις του Τζαβαχαρλάλ Νεχρού (Jawaharlal Nehru), του πρώτου λαϊκού πρωθυπουργού της ανεξάρτητης Ινδίας το 1947. Φαβιανός σοσιαλιστής, δυτικοποιημένος και συνεπαρμένος από τη νεωτερικότητα, ο Νεχρού πίστευε ότι οι ιδέες του Γκάντι και του Κουμαράπα δεν ήταν εφαρμόσιμες. Ακολούθησε μια βιομηχανική πολιτική αναπτυξιακού χαρακτήρα και ήρθε σε σύγκρουση με τον Κουμαράπα, ο οποίος –όπως ο Γκάντι– αποστρεφόταν τον βιομηχανισμό επειδή παρήγαγε φτηνότερα προϊόντα σε μεγαλύτερες ποσότητες και ανταγωνιζόταν με άγριο τρόπο τους μικρούς τεχνίτες, προκαλώντας με τον τρόπο αυτό ανεργία. Μια ανοιχτή διαμάχη για το ζήτημα της βάσης του ινδικού σχεδίου για την οικονομική ανάπτυξη –πόλεις ή χωριά;– προέκυψε μεταξύ του Νεχρού και του Κουμαράπα. Μπορεί ο Γκάντι να συμφωνούσε με το πνεύμα του Κουμαράπα, αλλά πολιτικά στήριζε τον Νεχρού, αν και προσπάθησε να πετύχει δημιουργικούς συμβιβασμούς μεταξύ των δύο μοντέλων. Όταν πέθανε ο Γκάντι, ο Νεχρού, με την πολιτική του εξουσία, πήρε το πάνω χέρι και εφήρμοσε μια αστικοκεντρική διαδικασία βιομηχανοποίησης που ακύρωνε το μοντέλο του Κουμαράπα.

Ο Κουμαράπα αποσύρθηκε από την εθνική πολιτική σκηνή αλλά συνέχισε να στηρίζει ενεργά την Οικονομία της Μονιμότητας σε επίπεδο βάσης. Σήμερα, πολλές οργανώσεις είναι ακόμα ενεργές και έχουν δημιουργηθεί νέες που εφαρμόζουν τις αρχές της Οικονομίας της Μονιμότητας, όπως το Ινστιτούτο Κουμαράπα για την Αυτοδυναμία της Υπαίθρου που ιδρύθηκε στη Τζαϊπούρ το 1965 και το Ινστιτούτο Κουμαράπα για την Αγροτική Τεχνολογία και Ανάπτυξη με έδρα το άσραμ⁶ Γκάντι Νικετάν, που λειτουργεί από το 1956 στην Ταμίλ Ναντού. Η δημοτικότητα του μοντέλου εξαπλώνεται και στους Ινδούς νεομαρξιστές.

Οι στοχαστές και οι εξασκούντες την αποανάπτυξη θα μπορούσαν να εμπνευστούν από την γκαντιανή οικονομική σκέψη. Η Οικονομία της Μονιμότητας έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με την αποανάπτυξη, όπως η σημασία που δίνεται στην ευαλωτότητα των φυσικών πόρων, η επικέντρωση στη δημιουργικότητα και στην επαναστατική δυναμική της βάσης, η ιδέα ενός εναλλακτικού δρόμου έναντι του οικονομισμού, η σημα-

σία των πνευματικών αξιών σε αντίθεση με την αποκλειστική υλική ευχαρίστηση, η βιολογική γεωργία, η αξία της εργασίας, η φροντίδα των άλλων, η αμοιβαία βοήθεια, η αναβίωση των διαπροσωπικών σχέσεων και η μονιμότητα ως η επιθυμητή εναλλακτική αξία απέναντι στον επιδεικτικό καταναλωτισμό.

Το οικονομικό μοντέλο του Κουμαράπα έχει εμμέσως υπάρξει σημαντική πηγή για την αποανάπτυξη, ακόμα και εάν μέχρι σήμερα δεν το έχουμε αναγνωρίσει ή ερευνήσει. Όντως, ο Κουμαράπα επηρέασε τους προδρόμους της αποανάπτυξης, όπως των Ερνστ Σουμάχερ (Ernst Schumacher) και τον Ιβάν Ίλιτς. Ο Σουμάχερ, στο βιβλίο του *Το μικρό είναι όμορφο*, παραθέτει τα λόγια του Κουμαράπα και προτρέπει τη μελέτη των οικονομικών της μονιμότητας, καθώς συνεπάγονται έναν ριζικό επαναπροσανατολισμό της επιστήμης και της τεχνολογίας. Ο Ίλιτς, αναγνωρίζοντας την επιρροή που του άσκησε ο Κουμαράπα, επισκέφτηκε την Τ. Καλουπατί, όπου ο Κουμαράπα πέρασε τις τελευταίες μέρες του.⁷ Ο Ίλιτς ενθουσιάστηκε από την ολιστική κατανόηση του Κουμαράπα και ο Σουμάχερ με την έννοιά του περί κατάλληλης τεχνολογίας. Από μια ινδική οπτική, η αποανάπτυξη αποτελεί μια έκφραση της γκαντιανής οικονομικής σκέψης στη Δύση.

Τέλος, η Οικονομία της Μονιμότητας βρίσκεται πρακτικά πολύ κοντά στην αποανάπτυξη. Το μοντέλο ασκείται ακόμα και σήμερα σε πολλά χωριά της Ινδίας, τα οποία βασίζονται σε εισοδήματα διαβίωσης ανεξάρτητα από την πολυμέτωπη επέλαση του νεοφιλελευθερισμού, της ινδικής βαριάς βιομηχανίας και των μεγάλων εταιρειών. Έχουν υπάρξει στο παρελθόν, και υπάρχουν και σήμερα πολλά, ινδικά κοινωνικά κινήματα και οργανώσεις που, έμμεσα ή άμεσα, επηρεάστηκαν ή επηρεάζονται από τη σκέψη των Κουμαράπα και Γκάντι όσον αφορά τη **μεγέθυνση** και την **ανάπτυξη**. Το άσραμ Λακσμί, το κίνημα Τσίπκο για την προστασία των δασών, το κίνημα Narmada Bachao Andolan κατά των φραγμάτων στον ποταμό Ναρμάντα, το δίκτυο παραγωγών Navdanya, η Εθνική Συμμαχία των Κινημάτων του Λαού, το Ινστιτούτο Κουμαράπα για την Αγροτική Τεχνολογία και Ανάπτυξη και το Ινστιτούτο Κουμαράπα της Gram Swaraj (για την αυτοδυναμία της υπαίθρου). Αυτά τα κινήματα έχουν λάβει μέρος στην προώθηση της βιολογικής γεωργίας, των μικρών φραγμάτων, της αποκεντρωμένης ανάπτυξης και της υποστήριξης των τοπικών βιομηχανιών και της τοπικής παραγωγής. Αυτοί είναι οι φυσικοί σύμμαχοι του δυτικού κινήματος της αποανάπτυξης στην Ινδία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Joseph C. Kumarappa, *Economy of Permanence: A quest for a social order based on nonviolence*, Sarva Seva Sangh, Ουάρντα Ινδία 1958.

2. Ό.π.

3. Joseph C. Kumarappa, *Economy of permanence*, Sarva Seva Sangh Prakashan, Βαράνασι 1945, σελ. 1.
4. Kumarappa, ό.π.
5. Joseph C. Kumarappa, *Gandhian economic thought*, Vora & Co, Βομβάη 1951.
6. Κάποτε ήταν χώρος ερημιτών ή μοναστήρι των ινδικών θρησκειών, σήμερα μπορεί να είναι χώρος για οποιαδήποτε ινδική πολιτιστική δραστηριότητα. [ΣΤΜ]
7. Solomon Victus, *Religion and eco-economics of J.C. Kumarappa: Gandhism redefined*, ISPCK, Νέο Δελχί 2003.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Kumarappa, J. C., *Economy of permanence*, Sarva Seva Sangh Prakashan, Βαράνασι 1945
—, *Gandhian economic thought*, Vora & Co, Βομβάη 1951.
—, *Economy of permanence: A quest for a social order based on nonviolence*, Sarva Seva Sangh, Ουάρντα Ινδία 1958.
—, *Why the village movements?*, Akil Bharat Sarva Seva Sangh (ABSSS), Νέο Δελχί 1958.
Lindley, M., *J. C. Kumarappa: Mahatma Gandhi's economist*, Popular Prakashan Pvt. Ltd, Βομβάη 2007.
Victus, S., *Religion and eco-economics of J.C. Kumarappa: Gandhism redefined*, ISPCK, Νέο Δελχί 2003.

41

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ

Αντονέλα Πίσκιο

WELL_B_LAB*, SPIN OFF, Πανεπιστήμιο της Μπντένα και της Ρέτζιο Εμίλια

Τα φεμινιστικά οικονομικά μετατοπίζουν την οπτική μας για την οικονομία. Αυτή η νέα οπτική βλέπει τις γυναίκες ως αυτόνομα υποκείμενα που δεν ορίζονται με βάση την αντρική νόρμα που έχει μετασχηματίσει τη διαφορά των φύλων σε μια κοινωνική κατωτερότητα. Η φεμινιστική άποψη, ελεύθερη από μια απλουστευτική και στρεβλωτική αντρική προκατάληψη,¹ επιτρέπει μια βαθύτερη και ευρύτερη ματιά στην οικονομία. Βαθύτερη επειδή η εμπειρική γνώση των γυναικών μάς οδηγεί πιο κοντά στη συνθετότητα της πραγματικής ζωής και ευρύτερη επειδή επεκτείνει την οικονομική ανάλυση στις οικιακές δραστηριότητες που βρίσκονται έξω από την αγορά.

Η δύναμη για την αλλαγή αντίληψης είναι ριζωμένη στο διεθνές φεμινιστικό κίνημα, που έχει τις καταβολές του στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Εκείνο τον καιρό, όπως τώρα, το φεμινιστικό πολιτικό κύμα επικεντρωνόταν στην αντίσταση των γυναικών ενάντια στη χρήση των σωμάτων τους ως μέσα παραγωγής και αναπαραγωγής από το κράτος, την Εκκλησία και τον έλεγχο των αντρών.²

Η φεμινιστική οικονομική σκέψη επεκτείνεται γρήγορα ως πεδίο σπουδών και αποτελεί μια ετερογενή και πρακτική προσπάθεια, ανοιχτή σε διαφορετικές προσεγγίσεις, παραδείγματα και εμπειρικές μεθόδους. Τα βασικά πεδία έρευνας και συζήτησης είναι:

- Η συγκέντρωση των οικονομικών στοιχείων κατά φύλο, για να τονιστούν οι επί-

μονες μορφές έμφυλων ανισοτήτων που παραβλέπονται και ο αντίκτυπός τους στις αγορές εργασίας, στις αναπτυξιακές διαδικασίες, στο εμπόριο και στη δημόσια πολιτική.

- Η επέκταση των μικροοικονομικών και μακροοικονομικών διαστάσεων σε δραστηριότητες εκτός αγοράς.
- Η θέση των κοινωνικών διαστάσεων στην οικονομική ανάλυση και πολιτική.
- Η φεμινιστική κριτική στο σημερινό κυρίαρχο ρεύμα και στις ετερόδοξες θεωρίες όσον αφορά τη μεθοδολογική τους άγνοια μπροστά στην κοινωνική αναπαραγωγή των ανθρώπινων όντων.

Ένας πολύ σημαντικός ακαδημαϊκός θεσμός της κοινότητας είναι η IAFFE (Διεθνής Ένωση για τα Φεμινιστικά Οικονομικά), που εκδίδει το περιοδικό *Feminist Economics*.

Σύμφωνα με τη φεμινιστική μου ανάλυση, τα οικονομικά συστήματα χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ της παραγωγής των μέσων και της κοινωνικής αναπαραγωγής των ανθρώπων. Οι σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής βασίζονται στον καταμερισμό της παραγωγικής και της αναπαραγωγικής εργασίας, στη διανομή του εισοδήματος και των πόρων και στις έμφυλες και ταξικές σχέσεις εξουσίας.³

Το καπιταλιστικό σύστημα εδράζεται σε μια συγκεκριμένη δομή ιστορικών διαδικασιών: την παραγωγή εμπορευμάτων, την αγοραία ανταλλαγή, τη διανομή του εισοδήματος και, τέλος, την, εξίσου σημαντική, κοινωνική αναπαραγωγή του πληθυσμού. Αυτές οι διαδικασίες συνδέονται όλες σε μια κυκλική ροή που δεν είναι αυτομάτως βιώσιμη και προσαρμόζεται μέσα από τις επαναλαμβανόμενες κρίσεις.

Το καπιταλιστικό σύστημα χαρακτηρίζεται από την αγορά της μισθωτής εργασίας, δηλαδή την αγορά και πώληση της ικανότητας προς εργασία (εργατική δύναμη), η οποία αντιμετωπίζεται σαν εμπόρευμα. Οι κλασικοί πολιτικοί οικονομολόγοι (Σμιθ, Ρικάρντο και Μαρξ) όρισαν τον μισθό ως το κανονικό κόστος των συμβατικών απαραίτητων ώστε ο «εργαζόμενος πληθυσμός» να μπορεί να εργάζεται και να αναπαράγει τη «φυλή» του (όρος που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι). Στην πραγματικότητα, σε ένα καπιταλιστικό πλαίσιο, οι ζωές των εργατών γίνονται μέσα παραγωγής που θα πρέπει να φυλάσσονται, για το καλό του κέρδους, εντός των ορίων της αποδοτικότητας και του κοινωνικού ελέγχου. Αυτή η διαδικασία μετασχηματισμού των ζωών σε κεφάλαιο είναι ένα ηθικό και πολιτικό πεδίο μάχης που κάνει τον δεσμό μεταξύ των οικονομικών και της ηθικής άρρηκτο και τη σύγκρουση των φύλων και των τάξεων ενδημικές στον καπιταλισμό.

Ο **καπιταλισμός** είναι ένα επικίνδυνο και εγγενώς καταστροφικό σύστημα. Στο σύνολό του, δεν είναι βιώσιμο ακριβώς λόγω της σύγκρουσης του κέρδους με την ευημερία του εργαζόμενου πληθυσμού και την εκμετάλλευση του περιβάλλοντος με

σκοπό την απόκρυψη του πραγματικού κόστους της παραγωγής και την αποποίηση των κοινωνικών ευθυνών.

Οι οικονομικές θεωρίες δεν είναι ουδέτερες ούτε αθώες όσον αφορά τη λειτουργία του συστήματος διαβίωσης. Τα κύρια οικονομικά παραδείγματα διαφέρουν ως προς τον ορισμό του κέρδους, του κεφαλαίου, του μισθού και της διανομής των εισοδημάτων. Συγκεκριμένα, ο τρόπος που η κοινωνική αναπαραγωγή και ο εργαζόμενος πληθυσμός συνδέεται με άλλες δομικές διαδικασίες συνεπάγεται καίριες και παραδειγματικές διαφορές. Δεδομένου ότι, στην κλασική πολιτική οικονομία, το κέρδος ορίζεται ως ένα υπόλοιπο μεταξύ παραγωγής και οποιοδήποτε ποσού λαμβάνει ο εργαζόμενος πληθυσμός, όποιο τίτλο και να έχει αυτό (μισθός, δημόσιες υπηρεσίες και μεταφορές), και η διαδικασία διανομής του πλεονάσματος εξηγείται στη βάση των ταξικών σχέσεων εξουσίας, η διαδικασία της αναπαραγωγής του εργαζόμενου πληθυσμού τοποθετείται στο επίκεντρο της ανάλυσης της αξίας και της διανομής και στον πυρήνα μιας δομικής σύγκρουσης.

Στο παρόν πλαίσιο της αυξανόμενης ανασφάλειας και κοινωνικής ανισότητας και με όλο και μεγαλύτερους φόβους για νέους πολέμους, αλλά και της όξυνσης από τη συνεχή καταστροφή του περιβάλλοντος, η στάση της αποαναπτυξιακής κριτικής και, ακόμα περισσότερο, οι πολύμορφες εμπειρίες της τοπικής συμβιωτικής διαβίωσης όχι μόνο ασκούν έλξη, αλλά είναι ικανές να παράγουν περισσότερο ανθρώπινες συνθήκες διαβίωσης σε τοπικό επίπεδο. Ωστόσο, από μια φεμινιστική οπτική, έχουν κάποιους περιορισμούς. Τα μακρο-φεμινιστικά οικονομικά και η αντίληψη της αποανάπτυξης διαφέρουν ως προς τον τρόπο που ταξινομούν και βλέπουν τις δομικές διαδικασίες και ως προς την προσοχή που δίνουν στη διανομή μεταξύ του κέρδους και των μέσων συντήρησης του (εργαζόμενου) πληθυσμού. Η αντίληψη της αποανάπτυξης δίνει υπερβολική σημασία στην παραγωγή και την κατανάλωση και προσδίδει έναν μυθικό ρόλο στην οικονομία της αυτοκατανάλωσης, αλλά δεν δίνει επαρκή προσοχή στην έμφυλη και ταξική πολιτική του σώματος της κοινωνικής αναπαραγωγής στο καπιταλιστικό πλαίσιο όπου ζούμε.

Στο μικροεπίπεδο, η παροχή αγαθών και υπηρεσιών για άμεση χρήση μπορεί να λαμβάνει υπόψη την ανάγκη για υγιή, κοινωνική και δίκαιη ζωή, αλλά, στο μακροεπίπεδο, η αφήγηση της αποανάπτυξης δεν αμφισβητεί τη δομή του **καπιταλισμού**. Η τρέχουσα κρίση δείχνει ότι υπάρχει μια μικρή ομάδα χρηματιστικών κερδοσκοπών που έχει την εξουσία να διαχειρίζεται τις δημόσιες δαπάνες, δηλαδή να αποφασίζει για τα δεινά του σώματος και του νου του πληθυσμού. Οποιοσδήποτε λογικός άνθρωπος θα εξοργιζόταν με αυτές τις εξελίξεις, αλλά ούτε μια απλώς ηθική μομφή των τρόπων με τους οποίους παράγουμε και καταναλώνουμε είναι ικανοποιητική. Η πραγματική πρόκληση είναι να ορίσουμε και να εξουδετερώσουμε τις δομικές δυνάμεις από τη ρίζα μιας τέτοιας καταστροφικής και αλλοτριωτικής δυναμικής.

Για να αντιληφθούμε τα υλικά και ηθικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος, χρειαζόμαστε θεωρίες που να κατανοούν τη δομή και τη δυναμική του. Η κλασική προσέγγιση του πλεονάσματος προσφέρει ισχυρά εργαλεία για τον σκοπό αυτό. Αυτή η προσέγγιση δεν καταδεικνύει απλώς ότι το πλεόνασμα είναι το πρωταρχικό κίνητρο της παραγωγής, το οποίο έρχεται σε σύγκρουση με μια βιώσιμη ευημερία για τον εργαζόμενο πληθυσμό, αλλά επίσης ότι η διανομή μεταξύ των μισθών (συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών μισθών) και του κέρδους (πλέον της προσόδου) είναι το αποτέλεσμα μιας πολιτικής και θεσμικής αναμέτρησης που βασίζεται στις άνισες σχέσεις εξουσίας των τάξεων και των φύλων.⁴ Από τη στιγμή που η πολιτική της διανομής γίνει σαφής και αναδειχθούν οι πραγματικές συνθήκες διαβίωσης ως ζωτικής σημασίας και στην καρδιά της κοινωνικής σύγκρουσης, οι λεγόμενοι «αντικειμενικοί περιορισμοί», που καταδικάζουν τόσους πολλούς ανθρώπους στη φτώχεια και στον κοινωνικό αποκλεισμό ενώ τις γυναίκες όλο και περισσότερο στη μη αμειβόμενη εργασία, θα χάσουν την ισχύ τους. Η χρήση της κοινωνικής αναπαραγωγής ως κεφάλαιο και λόγος για τον έλεγχο του σώματος και της δράσης των γυναικών θα μπορούσε επίσης να εξηγήσει τη μακρά ιστορία βίας ενάντια στις γυναίκες από τις αρχές του **καπιταλισμού**.⁵

Τα πιο πρόσφατα αναλυτικά εργαλεία της προσέγγισης των δυνατοτήτων του Αμάρτυα Σεν (Amartya Sen) και της Μάρθα Νούσμποουμ μπορούν να εμπλουτίσουν την κλασική προσέγγιση του πλεονάσματος. Επεκτείνουν την έννοια των κριτηρίων διαβίωσης καταργώντας το καλάθι των εμπορευμάτων και θέτοντας ένα πολυδιάστατο σύνολο μεμονωμένων λειτουργιών που ορίζει την πραγματική ευημερία σε έναν χώρο πολλαπλών δυνατοτήτων. Η ελευθερία να συνθέτουμε τις ζωές μας σύμφωνα με τις αξίες μας, σαν αυτόνομα άτομα, ενσωματωμένα και εμφυτευμένα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, γίνεται η θεμελιώδης διάσταση μιας καλής ζωής.

Εμπνεόμενη από την εργαλειοθήκη των προσεγγίσεων του πλεονάσματος και των δυνατοτήτων, η φεμινιστική οπτική της γυναικείας εμπειρίας –σε αυτό που *πραγματικά* σημαίνει να είναι κανείς ενσωματωμένος και εμφυτευμένος σε ένα κοινωνικό πλαίσιο– προτάσσει μια «αναπαραγωγική και διευρυμένη μακροοικονομική προσέγγιση»⁶ ως τη βάση για μια μετασχηματιστική Οικονομία της **Φροντίδας**.

Η αντίληψη της αποανάπτυξης δεν είναι αρκετά ευρεία ώστε να συμπεριλαμβάνει την κριτική στη μακροδυναμική του σημερινού καπιταλιστικού συστήματος ούτε αρκετά διεισδυτική ώστε να αποκαλύπτει την περιπλοκότητα των πραγματικών ζωών και τη χρήση των γυναικείων δραστηριοτήτων ώστε να το καθιστούν βιώσιμο. Επομένως, μοιράζεται τη γενική τύφλωση που εξοβελίζει κάθε αναπαραγωγική υποχρέωση φροντίδας στον οικιακό χώρο. Αυτό σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι η ανθρώπινη ευαλωτότητα, συμπεριλαμβανομένης της ευαλωτότητας των ενήλικων αντρών, παραμένει ένα γυναικείο ζήτημα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Diane Elson, «The economic, the political and the domestic: Businesses, states and households in the organization of production», στο *New Political Economy*, τχ. 3 (2), 1998, σελ. 189-208.
2. Mariarosa Dalla Costa, Selma James, *The power of women and the subversion of the community*, Falling Wall Press, Μπρίστολ 1972.
3. Antonella Picchio, *Social reproduction: the political economy of the labour market*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ 1992.
4. Ό.π.
5. Silvia Federici, *Caliban and the witch: Women, the body and primitive accumulation*, Autonomia, Νέα Υόρκη 2004.
6. A. Picchio, «An extended macroeconomic approach», στο *Unpaid Work and the Economy, a Gender Perspective on Standards Of Living*, Routledge, Λονδίνο 2003.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Dalla Costa, M. και James, S., *The power of women and the subversion of the community*, Falling Wall Press, Μπρίστολ 1972.
- Elson, D., «The economic, the political and the domestic: Businesses, states and households in the organization of production», στο *New Political Economy*, τχ. 3 (2), 1998.
- Federici, S., *Caliban and the witch: women, the body and primitive accumulation*, Autonomia, Νέα Υόρκη 2004.
- Picchio, A., *Social reproduction: The political economy of the labour market*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ 1992.
- , «An extended macroeconomic approach», στο *Unpaid work and the economy, a gender perspective on standards of living*, Routledge, Λονδίνο 2003.

42

ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Άγγελος Βαρβαρούσης

Έρευνα & Αποανάπτυξη και ICTA (Ινστιτούτο Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας),
Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης

Η αλληλέγγυα οικονομία περιλαμβάνει ένα ευρύ σύνολο οργανώσεων, κοινωνικών πρακτικών και θεσμών που επιδιώκουν να επανατοποθετήσουν τις ανθρώπινες ανάγκες και τις κοινωνικές σχέσεις στο επίκεντρο κάθε οικονομικής δραστηριότητας. Συνεταιρισμοί, κολεκτίβες εργασίας, δίκτυα αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας, τράπεζες χρόνου, εναλλακτικά νομίσματα και κρυπτονομίσματα, αυτοοργανωμένες δομές υγείας, κοινότητες ελεύθερου λογισμικού, δίκτυα ανταλλαγών, κοινωνικές κουζίνες, αυτοδιαχειριζόμενοι κοινωνικοί χώροι και αστικοί αγροί, καθώς και το ισοδίκαιο εμπόριο, αποτελούν μόνο κάποιες από τις πιθανές μορφές που μπορεί να λάβει αυτό το αδιαμφισβήτητα δυναμικό και ποικιλόμορφο κοινωνικό φαινόμενο. Παρόλο που αυτές οι πιθανές μορφές της αλληλέγγυας οικονομίας δεν είναι απαραίτητα όλες τους αντικαπιταλιστικές, εντούτοις λειτουργούν με διαφορετική λογική από αυτή της κυρίαρχης σήμερα οικονομικής αφήγησης.

Στην πιο απλή της εκδοχή, αυτή η αφήγηση προτείνει ότι ζούμε σε ένα μονοδιάστατο οικονομικό σύστημα, το οποίο συλλαμβάνεται και διατυπώνεται επарκώς από τη θεωρία των νεοκλασικών οικονομικών. Σύμφωνα με αυτή, ο καπιταλισμός, ή αλλιώς η κοινωνία των αγορών, είναι ένα αυτόνομο σύστημα το οποίο λειτουργεί με τους δικούς του νόμους και τις δικές του αναγκαιότητες και ρυθμίζεται κατά βάση από τον κανόνα της προσφοράς και της ζήτησης. Στη λίγο πιο πο-

λύπλοκη εκδοχή της, η αφήγηση περιλαμβάνει και το κρατικό κεφάλαιο, το οποίο καταλαμβάνει τον χώρο που δεν μπορούν ή δεν θέλουν να καταλάβουν οι καπιταλιστικές αγορές. Έτσι, όλος ο δημόσιος διάλογος γύρω από την οικονομία περιστρέφεται, κυρίως, γύρω από τις ποσοστώσεις του κρατικού και του ιδιωτικού κεφαλαίου επί του συνολικού οικονομικού οικοδομήματος. Τα βασικά δομικά στοιχεία αυτού του οικοδομήματος είναι οι ορθολογικές και ιδιοτελείς ατομικότητες (homosocialisticus) που επιδιώκουν την ικανοποίηση της υποτιθέμενης ανεξάντλητης επιθυμίας τους για οικονομική μεγέθυνση και κερδοφορία, μέσα σε έναν κόσμο περιορισμένων φυσικών πόρων. Όμως, αντίθετα με τα παραπάνω, η αλληλέγγυα οικονομία δεν είναι ένα εναλλακτικό μοντέλο οικονομίας σε αυτό που προτείνουν τα νεοκλασικά οικονομικά, αλλά αποτελεί μια διαφορετική προσέγγιση της ίδιας της έννοιας της οικονομίας. Δεν μπορεί να διατυπωθεί μόνο διαμέσου μετρήσιμων και μαθηματικά αναπαραστάσιμων γραφημάτων, ακριβώς επειδή λαμβάνει υπόψη της ότι η οικονομία είναι ταυτόχρονα πολιτισμός, τρόπος δημιουργίας κοινωνικών δεσμών, καθώς και τρόπος συσχέτισης των ανθρώπινων κοινωνιών με το υπόλοιπο φυσικό περιβάλλον.

Παρόλο που το φαινόμενο της αλληλέγγυας οικονομίας χαρακτηρίζεται από το εύρος και τη μεγάλη ποικιλομορφία του, η πλειοψηφία των εγχειρημάτων που τη συνθέτουν μοιράζονται μια σειρά χαρακτηριστικών που τα καθιστούν διαφορετικά από τα αντίστοιχα καπιταλιστικά. Ενώ η καπιταλιστική οικονομία βασίζεται στη μισθωτή εργασία και στη μετατροπή των αναπαλλοτριώτων ικανοτήτων του ανθρώπου σε εμπόρευμα, τα εγχειρήματα της αλληλέγγυας οικονομίας υιοθετούν τη σύμπραξη των ελεύθερα συνεταιριζόμενων δημιουργών. Αντί για την επιβολή ενός ασύδοτου ανταγωνισμού, δημιουργούν κοινότητες και δίκτυα συνεργασίας. Αντί να προωθούν τον ωφελιμισμό και τον ατομικισμό, επιδιώκουν τις σχέσεις αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης. Στη θέση των συγκεντρωτικών φορέων διαχείρισης και ελέγχου προτείνουν την άμεση δημοκρατία και την αποκεντρωμένη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Απέναντι στην παγκοσμιοποιημένη πολιτισμική μονοκαλλιέργεια προτείνουν τη διατήρηση και ενίσχυση των τοπικών πολιτισμικών και περιβαλλοντικών ιδιαιτεροτήτων. Στον αντίποδα της θεώρησης ότι το περιβάλλον αποτελεί ένα σύνολο διαθέσιμων πόρων προς ανθρώπινη εκμετάλλευση, προωθούν τη λογική του αδιαίρετου μεταξύ ανθρώπου και φύσης και μάχονται για περιβαλλοντική δικαιοσύνη.

Η αλληλέγγυα οικονομία, σαν όρος περιγραφής μιας διαφορετικής προσέγγισης της οικονομίας, χρησιμοποιείται ήδη από το 1936, όταν ο Φελίπε Αλαίθ (Felipe Alai) συνηγορούσε υπέρ μιας «*economía solidaria*», δηλαδή υπέρ μιας ένωσης των εργασιακών κολεκτίβων τόσο στις αγροτικές όσο και στις αστικές περιοχές κατά τη διάρκεια του Ισπανικού εμφυλίου.¹ Παρ' όλα αυτά, ο όρος άρχισε να χρησι-

μποιοείται εκ νέου μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1980, κυρίως στη Γαλλία και στη Λατινική Αμερική και ιδιαίτερα στη Χιλή και την Κολομβία. Στην Ευρώπη η αλληλέγγυα οικονομία αναδύθηκε κατ' ουσία μέσα από τις πιο πολιτικοποιημένες συνιστώσες ενός αρκετά παλαιότερου ρεύματος της κοινωνικής οικονομίας, το οποίο χρονολογείται ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα.² Στην Κολομβία η αλληλέγγυα οικονομία προέκυψε ως μια πιο ριζοσπαστική εκδοχή του συνεργατικού κινήματος της χώρας που επιχείρησε να τοποθετήσει τον συνεργατισμό (cooperativismo) στον πυρήνα μιας εναλλακτικής πρότασης για την αναδιοργάνωση της οικονομίας της χώρας.³ Στη Χιλή η αλληλέγγυα οικονομία υπήρξε μια έννοια που αναπτύχθηκε κυρίως από τον Χιλιανό οικονομολόγο Λουίς Ραζέτο (Luis Razeto), ο οποίος της έδωσε ένα ελαφρώς διαφορετικό περιεχόμενο από αυτό που υποστηρίζεται σε αυτό το κείμενο, εντάσσοντας σε αυτή όσα εγχειρήματα μοιράζονται την κοινή οικονομική λογική της συνεργασίας και της αλληλεγγύης.⁴

Χτίζοντας πάνω σε αυτές τις εννοιολογικές συλλήψεις, στη διάρκεια της δεκαετίας του '90 η αλληλέγγυα οικονομία αναπτύχθηκε σε ένα δυναμικό κοινωνικό κίνημα με κοινή ερευνητική και πολιτική ατζέντα, καθώς και κοινές οικονομικές δραστηριότητες, τόσο στην Ευρώπη όσο και στη Λατινική Αμερική και τον Καναδά. Ιδιαίτερα προς το τέλος αυτής της δεκαετίας γεννήθηκαν πολλές σημαντικές υπερεθνικές πρωτοβουλίες για τη δικτύωση και την αλληλοβοήθεια μεταξύ των διάσπαρτων γεωγραφικά εγχειρημάτων, όπως η Διεθνής Ομάδα για την Αλληλέγγυα Οικονομία (GES) και το Διεθνηρωτικό Δίκτυο για την Προώθηση της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (RIPESS).⁵ Κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα η αλληλέγγυα οικονομία συνέχισε να μεγαλώνει και να εξαπλώνεται τόσο γεωγραφικά, σε περιοχές όπως η Ασία και η Αφρική, όσο και πολιτικά, με τη δημιουργία καινούργιων δικτύων και μορφωμάτων, ώστε σε κάποιες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στη Βραζιλία, επιδίωξε και εν μέρει κατάφερε να προκαλέσει μέχρι και θεσμικές αλλαγές. Μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008-2009 και την άνοδο των κοινωνικών κινημάτων των πλατειών στον ευρωπαϊκό νότο, καθώς και των αντίστοιχων κινημάτων τόσο στις Ηνωμένες Πολιτείες όσο σε άλλες περιοχές του πλανήτη, η ανάπτυξη των εγχειρημάτων της αλληλέγγυας οικονομίας υπήρξε αδιαμφισβήτητα μία από τις βασικές απαντήσεις των «από τα κάτω» στη συνεχιζόμενη μείωση της ικανότητάς τους να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους εντός των ορίων της κυρίαρχης καπιταλιστικής οικονομίας.⁶

Σε αυτό το σημείο είναι κρίσιμο να γίνουν κάποιες περαιτέρω διευκρινήσεις σχετικά με τη φύση και τις λογικές που διέπουν τις πρακτικές αυτών των εγχειρημάτων, καθώς και να επιχειρηθεί μια προσπάθεια διάκρισης μεταξύ των όρων που χρησιμοποιούνται ευρέως στον δημόσιο διάλογο για να περιγράψουν αυτό το δυναμικό κοινωνικό φαινόμενο. Έτσι, εκτός από τον όρο αλληλέγγυα οικονομία, πολλές φο-

ρές χρησιμοποιούνται εναλλακτικά οι όροι «κοινωνική οικονομία», «τρίτος τομέας της οικονομίας», «τα κοινά», ενώ μεγάλη αξία έχει, ιδιαίτερα στα πλαίσια αυτού του βιβλίου αλλά και δεδομένης της ελληνικής πραγματικότητας, η σχέση της αλληλέγγυας οικονομίας με το πρόταγμα της αποανάπτυξης.

Η κοινωνική οικονομία εμφανίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με τη γέννηση της εργατικής τάξης,⁷ ενώ απέκτησε νομική υπόσταση στην Ευρώπη ήδη από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, περιλαμβάνοντας μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς, συνεταιρισμούς, εταιρείες αμοιβαίας βάσης και αλληλασφαλιστικές ενώσεις (mutuals).⁸ Ο τρίτος (οικονομικός) τομέας, από την άλλη, τοποθετείται μεταξύ των καπιταλιστικών αγορών και της κρατικής οικονομίας και αποτελείται από επιμέρους τμήματα δύο άλλων τομέων: του μη κερδοσκοπικού ή εθελοντικού και του τομέα της κοινωνικής οικονομίας. Πολλοί ερευνητές, βέβαια, υποστηρίζουν ότι η κοινωνική οικονομία και ο τρίτος τομέας ταυτίζονται, διότι ο δεύτερος έχει ως κοινά χαρακτηριστικά τη μη διανομή των κερδών, τον εθελοντισμό, την αυτοδιαχείριση και το δημόσιο όφελος.⁹

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό από τα παραπάνω, τόσο η κοινωνική οικονομία όσο και ο τρίτος τομέας εμφανίζουν προφανείς αλληλεπικαλύψεις με το φαινόμενο της αλληλέγγυας οικονομίας. Ο διαχωρισμός τους, συνεπώς, δεν είναι ούτε εύκολος ούτε και κατηγορηματικός. Τα βασικά στοιχεία αυτής της διάκρισης δεν θα πρέπει να αναζητηθούν μόνο σε πεδία που εμπίπτουν αμιγώς στην οικονομική λειτουργία των διαφορετικών εναλλακτικών εγχειρημάτων, αλλά και σε πεδία που άπτονται της πολιτικής και κοινωνικής τους πρακτικής, καθώς και της λειτουργίας που επιδιώκουν να επιτελέσουν σε μια διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού προς μια μετακαπιταλιστική προοπτική. Τα εγχειρήματα της αλληλέγγυας οικονομίας, σε αντίθεση με αυτά που θα μπορούσαμε να υπαγάγουμε στην κοινωνική οικονομία και στον τρίτο τομέα, δεν επιδιώκουν απλά να συμπληρώσουν την οικονομία των αγορών και την κρατική οικονομία, δημιουργώντας έναν τρίτο ενδιάμεσο τομέα της οικονομίας. Για την ακρίβεια, όπως υπονοείται ήδη από την αρχή του κειμένου, η αλληλέγγυα οικονομία δεν αποτελεί απλώς έναν επιπλέον τομέα της οικονομίας, αλλά μια πρακτική υπέρβασης και μια προσπάθεια αναδιαμόρφωσης ολόκληρου του οικονομικού οικοδομήματος που διαπερνά όλους τους τομείς της οικονομίας. Επιπλέον, ενώ βασικό στοιχείο των εγχειρημάτων της κοινωνικής οικονομίας και του τρίτου τομέα είναι η αμοιβαιοποίηση της εργασίας, του χρόνου, των εργαλείων και των κεφαλαίων μεταξύ των συνεργαζόμενων ατόμων, τα εγχειρήματα της αλληλέγγυας οικονομίας, πρωτίστως, ενδιαφέρονται για τη μεταλλαγή και την ενίσχυση του κοινωνικού δεσμού. Καταλήγοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα εγχειρήματα της αλληλέγγυας οικονομίας δεν στοχεύουν μόνο στην κάλυψη των αναγκών των μελών τους, όπως πολλές φορές μπορεί να συμβαίνει με

τις συνεταιριστικές επιχειρήσεις της κοινωνικής οικονομίας, αλλά επιδιώκουν την εμπάθουση των σχέσεων αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας με ευρύτερα τμήματα της κοινωνίας.

Μολονότι η αλληλέγγυα οικονομία αποτελείται από ένα σύνολο οργανώσεων, πρακτικών και θεσμών που επιδιώκουν να αναδιαμορφώσουν συνολικά την οικονομία, εντούτοις αυτό δεν συνιστά ένα κοινωνικό πολιτικό κίνημα με πλήρως αποσαφηνισμένα χαρακτηριστικά και διατυπωμένη στοχοθεσία. Το παραπάνω δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της διαφορετικής έντασης με την οποία οι βασικές αρχές της αλληλέγγυας οικονομίας διατρέχουν το καθένα από τα αυτά τα εγχειρήματα ξεχωριστά. Η ίδια η έννοια της αλληλέγγυας οικονομίας δεν προέκυψε από μια συγκεκριμένη πολιτική παράδοση ούτε από ένα ενιαίο και συνεκτικό σύνολο πολιτικών ιδεών,¹⁰ παρ' όλη την αδιαμφισβήτητη σύνδεσή της με απελευθερωτικές φαντασιακές σημασίες που έχουν μεγάλο ιστορικό βάθος. Δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο προσχέδιο ούτε κάποια μοναδική μεγάλη αφήγηση στα πλαίσια της αλληλέγγυας οικονομίας που να ορίζει το ποια θα πρέπει να είναι η οικονομία μιας μετακαπιταλιστικής κοινωνίας. Έτσι, ξεκινώντας από τη βασική αρχή ότι οι άνθρωποι και οι κοινωνίες τους είναι εγγενώς δημιουργικές οντότητες, οι οποίες είναι ικανές να δίνουν διαφορετικές λύσεις στα οικονομικά τους προβλήματα, βάσει των διαφορετικών πολιτισμικών, πολιτικών και περιβαλλοντικών συνθηκών που τις περιβάλλουν, η αλληλέγγυα οικονομία αποτελεί περισσότερο μια διαδικασία συλλογικού οραματισμού και λιγότερο κάποιο εκ προοιμίου αποσαφηνισμένο κοινωνικό όραμα.

Ένα διαφορετικό σημείο που επίσης χρήζει διευκρίνησης είναι η σχέση της αλληλέγγυας οικονομίας με τα κοινά. Τα κοινά, κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, έχουν αποκτήσει κεντρικό ρόλο στον δημόσιο διάλογο που εστιάζει στις εναλλακτικές προτάσεις κοινωνικής οργάνωσης, καθώς επίσης και μεταξύ στοχαστών και ερευνητών που εντοπίζουν σε αυτά τη δυνατότητα να αποτελέσουν τη βάση μιας μετακαπιταλιστικής κοινωνίας. Αυτό έχει οδηγήσει τόσο τους εμπλεκόμενους στα προαναφερθέντα εγχειρήματα της αλληλέγγυας οικονομίας όσο και κάποιους θεωρητικούς να αναφέρονται σε μια σειρά πρακτικών χρησιμοποιώντας εναλλάξ τους δύο παραπάνω όρους. Η πλήρης διαύγαση, βέβαια, της σχέσης των κοινών και της αλληλέγγυας οικονομίας, το οποίο αποτελεί ένα θέμα σχετικά ανεξερεύνητο, είναι ένα εγχείρημα που ξεπερνά κατά πολύ τους στόχους του παρόντος κειμένου. Παρ' όλα αυτά, θεωρώ ότι είναι χρήσιμο να γίνει μια προσπάθεια σκιαγράφησης κάποιων βασικών σημείων της διάκρισης των δύο εννοιών. Η συζήτηση για την αλληλέγγυα οικονομία αδιαμφισβήτητα τέμνει και έχει πολλαπλές αλληλεπικαλύψεις με αυτή των κοινών. Ωστόσο, θα ήταν τόσο επιστημολογικό όσο και πολιτικό λάθος να ταυτιστούν μεταξύ τους. Η συζήτηση για τα κοινά είναι μια ευρύτερη συζήτηση η οποία περιλαμβάνει το φαινόμενο της αλληλέγγυας οικονομίας, χωρίς όμως να εξα-

ντλείται σε αυτό. Ο λόγος είναι ότι τα κοινά, ειδομένα ως κοινωνικές διαδικασίες και όχι ως πόροι ή ως συστήματα διαχείρισης πόρων, επιχειρούν την αναδιαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας και όχι μόνο στο πεδίο της οικονομίας. Ακόμη και εάν αντιληφθούμε την οικονομία πέρα από τα στενά όρια της σύλληψης των νεοκλασικών οικονομικών, όπως εξάλλου προτείνει η αλληλέγγυα οικονομία, πάντα θα υπάρχουν ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις οι οποίες δεν δύνανται να ταξινομηθούν ως αμιγώς οικονομικές, εκτός και εάν εκτείνουμε τα όρια της οικονομίας σε τέτοιο βαθμό ώστε να περικλείουν το σύνολο της κοινωνικής ζωής.

Εν κατακλείδι, αν και η σχέση αλληλέγγυας οικονομίας και αποανάπτυξης γίνεται εμφανής ήδη από την αρχή αυτού του κειμένου, όπου αναφέρονται οι βασικές διαφοροποιήσεις των εγχειρημάτων της αλληλέγγυας οικονομίας με τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις, διαφοροποιήσεις που εν πολλοίς μοιράζονται από κοινού με το πρόταγμα της αποανάπτυξης, θα ήθελα συνοπτικά να παρουσιάσω ακόμα λίγα σημεία τομής των δύο αυτών προσεγγίσεων. Ένα από τα βασικότερα σημεία σύνδεσης είναι ο ίδιος ο επαναπροσδιορισμός των εννοιών του πλούτου και της ευημερίας, όπως διατυπώνεται από τη θεωρία της αποανάπτυξης και γίνεται εμφανής στα εγχειρήματα της αλληλέγγυας οικονομίας. Όντως, η αλληλέγγυα οικονομία, ιδεοτυπικά, πρακτικά και θεωρητικά, δεν αμφισβητεί μόνο τον καπιταλισμό, αλλά και την ίδια την οικονομία της ανάπτυξης-μεγέθυνσης¹¹ και, ακολούθως, όλη τη λογική που ορίζει ότι η ευημερία σε μια ορισμένη κοινωνία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τους δείκτες που μετρούν τη μεγέθυνση αυτή. Ένα δεύτερο σημείο τομής βρίσκεται στο κοινό αίτημα για επανεντοπισμό της παραγωγής και της κατανάλωσης. Έτσι, ενώ στην παγκοσμιοποιημένη καπιταλιστική οικονομία η παραγωγή συντελείται στοχεύοντας στην παγκόσμια αγορά, τόσο η αλληλέγγυα οικονομία όσο και η αποανάπτυξη συνηγορούν υπέρ μιας οικονομίας εγγύτητας, στοχεύοντας στην ελαχιστοποίηση των μεταφορών των προϊόντων και των υπηρεσιών. Τέλος, θα ήθελα να επισημάνω ένα σημείο τομής των δύο προσεγγίσεων το οποίο φαντάζει κάπως παραμελημένο στις θεωρητικές διατυπώσεις και για την αποανάπτυξη και για την αλληλέγγυα οικονομία, αλλά που είναι πολύ γνώριμο σε όσους/ες συμμετέχουν ενεργά στη δημιουργία και στη διατήρηση των εν λόγω εγχειρημάτων και που έρχεται σε ευθεία αντίθεση με το κυρίαρχο φαντασιακό του καπιταλισμού. Αυτό έχει να κάνει με την απεμπόληση του κανόνα της τεχνοκρατικής αποδοτικότητας ως το μέγιστο κριτήριο που ορίζει το ποια δραστηριότητα αξίζει να συντελεστεί και ποια όχι. Αντικαθίσταται και στις δύο προσεγγίσεις από τα κριτήρια της ισότητας, της οριζοντιότητας, της διαμοιρασμένης ευθύνης, της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης και της βιωμένης αλληλεγγύης τόσο προς τα άλλα μέλη του εγχειρήματος όσο και προς την ευρύτερη κοινωνία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Felipe Lorda Alaiz, *Por una economía solidaria entre el campo y la ciudad*, Oficinas de Propaganda CNT/FAI, Βαρκελώνη 1937.
2. Γιώργος Λιερός, *Υπαρκτός καινούργιος κόσμος*, Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2012.
3. Deisy Arias κ.ά., *Estado del' arte de la economía solidaria en Bogotá*, Universidad Colegio Mayor de Cundinamarca, Μπογκοτά 2006.
4. Luis Razeto, *Economía de solidaridad y mercado democrático*, PET, Σαντιάγο Χιλής 1984.
5. Ethan Miller, «Solidarity economy: Key concepts and issues», στο Emily και Tom Masterson, Jonathan Teller-Ellsberg (επιμ.), *Solidarity economy I: Building alternatives for people and planet*, Center for Popular Economics, Μασαχουσέτη 2010.
6. Angelos Varvarousis και Giorgos Kallis, «Commoning against the crisis», στο Manuel Castells και άλλοι (επιμ.), *Another economy is possible. Culture and economy in a time of crisis*, Polity Press, (υπό έκδοση).
7. Γιώργος Λιερός, ό.π.
8. Jean Luis Laville, «Solidarity Economy», στο Helmut K. Anheier, Stefan Toepler, Regina List (επιμ.), *International encyclopedia of civil society*, Springer, Βερολίνο 2009.
9. Τάκης Νικολόπουλος, Δημήτρης Καπογιάννης, *Εισαγωγή στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία. Το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*, Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2014.
10. Ethan Miller, ό.π.
11. Νικολόπουλος, Καπογιάννης, ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alaiz, F. L., *Por una economía solidaria entre el campo y la ciudad*, Oficinas de Propaganda CNT/FAI, Βαρκελώνη 1937.
- Arias D. και άλλοι, *Estado del' arte de la economía solidaria en Bogotá*, Universidad Colegio Mayor de Cundinamarca, Μπογκοτά 2006.
- Laville, J. L., «Solidarity Economy», στο Helmut K. Anheier, Stefan Toepler, Regina List (επιμ.), *International encyclopedia of civil society*, Springer, Βερολίνο 2009.
- Miller E., «Solidarity economy: Key concepts and issues», στο Emily και Tom Masterson, Jonathan Teller-Ellsberg (επιμ.), *Solidarity economy I: Building alternatives for people and planet*, Center for Popular Economics, Μασαχουσέτη 2010.
- Razeto, L., *Economía de solidaridad y mercado democrático*, PET, Σαντιάγο Χιλής 1984.
- Varvarousis, A. και Kallis, G., «Commoning against the crisis», στο Manuel Castells και άλλοι (επιμ.), *Another economy is possible. Culture and economy in a time of crisis*, Polity Press, (υπό έκδοση).
- Λιερός, Γ., *Υπαρκτός καινούργιος κόσμος*, Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2012.
- Νικολόπουλος, Τ., Καπογιάννης, Δ., *Εισαγωγή στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία. Το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*, Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2014.

ΑΠΟ ΤΗ ΛΙΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΔΑΠΑΝΗ

Τζάκομο Ντ' Αλίτζα, Γιώργος Καλλής και Φεντερίκο Ντεμάρια

- Μια μεγάλη μονομαχία, θείε... Μεγάλα πράγματα διαφαίνονται στον ορίζοντα
και δεν θέλω να μείνω σπίτι...
- Είσαι τρελός, αγόρι μου, αν πας με αυτούς τους ανθρώπους! Είναι όλοι τους μαφιόζοι,
ταραξίες. Ένας Φαλκονέρι θα πρέπει να είναι μαζί μας, για τον Βασιλιά.
- Για τον Βασιλιά, θείε, ναι, φυσικά. Αλλά για ποιον βασιλιά; Εάν θέλουμε να μείνουν
τα πράγματα ως έχουν, θα πρέπει να αλλάξουν.
Τζουζέπε Τομάζι ντι Λαμπεντούζα, Ο Γατόπαρδος

Όλη αυτή η πόλη... Δεν μπορούσες να δεις πού τελειώνει... Δεν με σταμάτησε αυτό που
είδα, Μαξ. Αλλά αυτό που δεν είδα... Σε όλη αυτή την πόλη που απλωνόταν, υπήρχαν τα
πάντα εκτός από ένα τέλος... Δες ένα πιάνο. Τα πλήκτρα αρχίζουν, τα πλήκτρα τελειώνουν.
Ξέρεις ότι είναι 88... Δεν είναι τα πλήκτρα ατελείωτα, αλλά εσύ. Η μουσική που μπορείς να
κάνεις σε αυτά τα 88 πλήκτρα είναι ατελείωτη... Αλλά αν με ανεβάσεις σ' αυτή τη σκάλα και
βάλεις μπροστά μου ένα κλαβιέ με εκατομμύρια πλήκτρα που... δεν έχουν τέλος, τότε
ατελείωτο είναι αυτό το κλαβιέ. Αλλά αν αυτό το κλαβιέ είναι ατελείωτο, τότε δεν θα υπάρχει
μουσική που να μπορείς να παίξεις.
Από την κινηματογραφική ταινία «Ο Θρύλος του 1900»

Μια ανθρώπινη θυσία, η κατασκευή μιας εκκλησίας ή το δώρο ενός κοσμήματος δεν είναι
λιγότερο ενδιαφέροντα από την πώληση σταριού...
Δεν είναι η αναγκαιότητα, αλλά το αντίθετό της... η «πολυτέλεια» που παρουσιάζει στη
ζώσα ύλη και στην ανθρωπότητα τα θεμελιώδη τους προβλήματα...
Ζορζ Μπατάιγ, Το καταραμένο απόθεμα¹

Το κεντρικό ζήτημα στον απόηχο της οικονομικής κρίσης στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ διαμορφώθηκε ως ένα ζήτημα λιτότητας έναντι των δημοσίων δαπανών. Οι κυβερνήσεις θα πρέπει να εφαρμόσουν μέτρα λιτότητας ή μέτρα ελλειμματικών δαπανών για να επανεκκινήσουν τη μεγέθυνση; Ενώ η ΕΕ επέλεξε, κατά κύριο λόγο, το πρώτο, οι ΗΠΑ επέλεξαν σε μεγάλο βαθμό το δεύτερο. Βάσει της συμβατικής οικονομικής άποψης, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η λιτότητα δεν λειτουργεί. Οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες βρίσκονται ακόμα σε ύφεση, ενώ στις ΗΠΑ η μεγέθυνση επανεμφανίζεται με αργούς ρυθμούς. Ωστόσο, με βάση την άποψη της αποανάπτυξης, ούτε η λιτότητα ούτε οι ελλειμματικές δαπάνες συνιστούν τη λύση, αλλά το πρόβλημα. Αμφότερες, στην πραγματικότητα, έχουν ως στόχο την επανεκκίνηση της μεγέθυνσης. Οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης αντιτίθενται σε αυτές ακριβώς επειδή είναι ιδεολογικά ριζωμένες στο φαντασιακό της μεγέθυνσης. Ακόμα και αυτοί που θέλουν τις δημόσιες δαπάνες και επιθυμούν τη μεγέθυνση μόνο βραχυπρόθεσμα, για την έξοδο από την κρίση, με την ελπίδα να την υπερβούν μετά, δεν αντιλαμβάνονται ότι αυτό το «μετά» δεν θα έρθει ποτέ, δεδομένου ότι η μεγέθυνση νομιμοποιείται αέναα ακριβώς μέσα από το πρίσμα της ύφεσης και της κρίσης.

Για να περιγράψουμε τις ουσιαστικές διαφορές μεταξύ της κοινωνίας της αποανάπτυξης που οραματιζόμαστε και της σύγχρονης δυτικοποιημένη κοινωνίας όπου ζούμε, μοιάζει σκόπιμο να αποδομήσουμε εν συντομία τα φαντασιακά της λιτότητας και των δημοσίων δαπανών χρησιμοποιώντας δύο παραδείγματα από την επικαιρότητα.

Σκηνή 1η, 11 Νοεμβρίου 2013: Η ομιλία του Ντέιβιντ Κάμερον (David Cameron) για τη λιτότητα στο επίσημο δείπνο που παρέθεσε ο νεοεκλεγείς δήμαρχος του Λονδίνου. Ο πρωθυπουργός του Ηνωμένου Βασιλείου προέταξε μια «θεμελιώδη πολιτισμική αλλαγή». Κατάδικασε την αδράνεια και επικαλέστηκε την παραδοσιακή βρετανική αξία της σκληρής δουλειάς. «Για να το θέσουμε απλά», είπε, «καμία χώρα δεν μπορεί να επιτύχει μακροπρόθεσμα εάν ικανοί άνθρωποι πληρώνονται για να μένουν αδρανείς, εκτός εργασίας». Οι άνθρωποι παγιδεύονται στην ανεργία εξαιτίας των υψηλών επιδομάτων, όπως είπε ο Κάμερον: «Εδώ και γενεές, άνθρωποι που μπορούσαν να εργαστούν απογοητεύτηκαν από το σύστημα και προσκολλήθηκαν στα επιδόματα». Υποσχέθηκε ότι τα επιδόματα θα μειωθούν και ότι *κανείς δεν θα δει καμία επιβράβευση παραμένοντας αδρανής ή εργαζόμενος λιγότερο*: «Διασφαλίζουμε ότι για κάθε επιπλέον ώρα που εργάζεστε και κάθε επιπλέον εργασία που κάνετε, θα είστε πάντα σε καλύτερη θέση». Σύμφωνα με τα λεχθέντα του Κάμερον, το κράτος είναι το πρόβλημα, όχι η λύση. Πρέπει να συρρικνωθεί, να γίνει μικρότερο και να περιοριστεί στη θέσπιση και την εφαρμογή κανόνων, αφήνοντας τις αγορές και τον ιδιωτικό τομέα να παράγουν τον πλούτο. Η ομιλία του ήταν ένας ύμνος για την ιδιωτική επιχειρηματικότητα: «Η οικονομία του Ηνωμένου Βασιλείου πρέπει να βασίζεται στην επιχειρηματικότητα... πρέπει να υποστηρίζουμε, να επιβραβεύουμε και να εξυμνούμε την επιχειρηματι-

κότητα... να διασφαλίζουμε ότι ενισχύεται παντού, ότι προωθείται στα σχολεία, ότι διδάσκεται στα κολέγια και ότι εξυμνείται στις κοινότητες».

Σκηνή 2^η, 16 Νοεμβρίου 2013: Ο Πολ Κρούγκμαν (Paul Krugman) σχολιάζει την ομιλία του Λόρενς Σάμερς (Lorenz Summers) στο ΔΝΤ, όπου ο τελευταίος ξύπνησε το φάντασμα της «κοσμικής στασιμότητας», δηλαδή μιας μακροχρόνιας κατάστασης μηδενικής μεγέθυνσης, για την οικονομία των ΗΠΑ. Για τον Κρούγκμαν είναι η έκβαση μιας παγίδας ρευστότητας που καθιστά τις κρατικές δαπάνες ζωτικής σημασίας. Ίδανικά, αυτές οι δημόσιες δαπάνες θα πρέπει να είναι παραγωγικές. Ωστόσο, ο Κρούγκμαν ισχυρίζεται ότι ακόμα και οι μη παραγωγικές δαπάνες είναι καλύτερες από το τίποτα, γιατί σημασία έχει η τόνωση της κυκλοφορίας. Ο Κρούγκμαν προτείνει να κρύψουμε χρήματα ή χρυσό σε σπηλιές και να βάλουμε τις επιχειρήσεις να τα ξεθάψουν, όπως είχε πει ο Κέινς. Να κατασκευάσουμε μια ανύπαρκτη εξωγήινη απειλή και να δαπανήσουμε για στρατιωτική προστασία (το «αγαπημένο» του Κρούγκμαν). Η να βάλουμε όλες τις επιχειρήσεις των ΗΠΑ «να ντύσουν όλους τους υπαλλήλους τους σαν κυβόργια με γυαλιά της Google και ρολόγια Smart». Ακόμα και αν δεν απέδιδε αυτό, «η εκτόξευση των επενδύσεων που θα προκαλούνταν θα μας έδινε αρκετά χρόνια πολύ υψηλότερης απασχόλησης, χωρίς πραγματικές απώλειες, δεδομένου ότι οι πόροι που θα χρησιμοποιούνταν θα είχαν μείνει διαφορετικά αδρανείς».

Εκ πρώτης όψεως, οι δύο λόγοι μοιάζουν να προέρχονται από διαφορετικούς κόσμους. Ο Κάμερον καλεί για μια πρωτοφανή πολιτισμική αλλαγή, αλλά, στην πραγματικότητα, επικαλείται εκ νέου τις διδασχές του Λοκ στην αναδυόμενη αστική τάξη, αυτό που ο Μαξ Βέμπερ αργότερα αποκάλεσε «προτεσταντική ηθική», δηλαδή να εργάζεσαι σκληρά απαρνούμενος την αυτοϊκανοποίηση και την ευχαρίστηση. Με αυτό τον τρόπο θα συσσωρευτεί κεφάλαιο και οι επιχειρήσεις θα παράγουν πλούτο, λέει ο Κάμερον. Στην τρέχουσα συγκυρία, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το πρόγραμμα του Κάμερον είναι ταξικό και υποστηρίζει την αναδιανομή υπέρ των ανώτερων στρωμάτων. Ζητά από τις εργατικές τάξεις να σφίξουν το ζωνάρι και να αποδεχτούν την απώλεια των υπηρεσιών που τους παρέχονται, είτε δωρεάν είτε με τη χρηματοδότηση του κοινού πλούτου, ώστε οι πλούσιοι να μην πρέπει να επωμιστούν υψηλότερους φόρους για να συντηρούν τον κοινό πλούτο εν απουσία μεγέθυνσης. Αντιθέτως, το κείνσιανό πρόγραμμα μοιάζει να θέτει σε προτεραιότητα την απασχόληση των εργαζόμενων τάξεων. Η υποστήριξή του για τις δημόσιες δαπάνες φαίνεται, τουλάχιστον αρχικά, να μην έχει αντιλαϊκό χαρακτήρα (ακόμα και αν δεν προορίζεται γι' αυτό που κάποιος κανονικά θα αποκαλούσε δημόσιες υπηρεσίες).

Ωστόσο, θεωρούμε ότι αυτό που είναι κοινό στους δύο λόγους είναι πιο διαφωτιστικό απ' αυτό που τους διαχωρίζει. Αμφότεροι, ο Κάμερον και ο Κρούγκμαν ανησυχούν για τις «επενδύσεις». Ο πρώτος πιστεύει ότι οι επενδύσεις θα απελευθερωθούν με την ενίσχυση της εμπιστοσύνης των αγορών ότι οι κρατικές δαπάνες

βρίσκονται υπό έλεγχο. Ο δεύτερος θέλει το κράτος να δώσει ώθηση στις επενδύσεις ρίχνοντας χρήμα στην οικονομία. Μπορεί να διαφέρουν ως προς τον τρόπο, αλλά και οι δύο θέλουν να δουν το κεφάλαιο να κυκλοφορεί και να επεκτείνεται ξανά. Το δεύτερο χαρακτηριστικό που μοιράζονται είναι η απέχθειά τους για την «αδράνεια». Για τον Κάμερον, το πρόβλημα είναι η αδράνεια των εργαζομένων και οι πόροι που σπαταλά το κράτος για να την υποστηρίξει. Για τον Κρούγκμαν, το πρόβλημα έγκειται στην αδράνεια του κεφαλαίου και στην απώλεια των παραγωγικών πόρων, οι οποίοι διαφορετικά θα μπορούσαν να επενδυθούν. Για τον Κάμερον, το πρόβλημα είναι ο εργάτης που δεν δουλεύει ενώ για τον Κρούγκμαν το κεφάλαιο που δεν ρέει.

Αντιθέτως, εμείς, οι υποστηρικτές της αποανάπτυξης, δεν φοβόμαστε την αδράνεια. Το προκλητικό «δικαίωμα στην τεμπελιά» του Πολ Λαφάργκ είναι η έμπνευσή μας. Μια κοινωνία που έχει δημιουργήσει τόσους πολλούς πόρους σίγουρα μπορεί να επεκτείνει το δικαίωμα στην αδράνεια από τους λίγους πλούσιους σε όλους, όπως υποστήριξε ο Λαφάργκ το 1883 και εμβάθυνε ο Αντρέ Γκορζ 100 χρόνια αργότερα. Εμείς, οι οπαδοί της αποανάπτυξης, δεν φοβόμαστε ούτε την αδράνεια του κεφαλαίου, αντιθέτως, την επιθυμούμε. Η αποανάπτυξη περιλαμβάνει την επιβράδυνση του κεφαλαίου. Η ουσία του **καπιταλισμού** είναι η συνεχής επανεπένδυση του πλεονάσματος σε νέα παραγωγή. Αυτό που μπορεί να επενδύεται εκ νέου είναι ο πλούτος στις βιομηχανικές κοινωνίες.

Οι δαπάνες που προτείνουν οι Κρούγκμαν και Σάμερς βραχυπρόθεσμα μοιάζουν σπάταλες και αντιπαραγωγικές, αλλά μακροπρόθεσμα είναι παραγωγικές. Είναι ωφελιμιστικές δαπάνες με στόχο να προσδώσουν αξία στο κεφάλαιο ώστε να μη μένει αδρανές, επανεκκινώντας την κυκλοφορία και τη **μεγέθυνση**. Ακόμα χειρότερα, αυτό που προτείνουν στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι δημόσιες πολιτικές δεν πρέπει να σχετίζονται με το νόημα της ζωής και τη δημιουργία μιας πολιτικής συλλογικότητας. Αντιθέτως, για εμάς, η τρέχουσα κοινωνικοοικολογική κρίση μάς προτρέπει να ξεπεράσουμε την άνευ νοήματος **μεγέθυνση** του **καπιταλισμού** μέσω της κοινωνικής **δαπάνης**. Η **δαπάνη** αφορά ένα γνήσια συλλογικό έξοδο –τις δαπάνες μιας συλλογικής γιορτής, την απόφαση της χρηματοδότησης μιας τάξης πνευματικών να μιλήσουν για τη φιλοσοφία ή να μείνει ένα δάσος αδρανές–, ένα έξοδο που, υπό την αυστηρή οικονομική οπτική, είναι αντιπαραγωγικό. Οι πρακτικές της **δαπάνης** «εξαντλούν» το κεφάλαιο και το εξωθούν από τη σφαίρα της κυκλοφορίας, επιβραδύνοντάς το. Μια τέτοια συλλογική «σπατάλη» δεν προορίζεται για προσωπικό όφελος ή προς όφελος του κεφαλαίου. Φιλοδοξεί να είναι **πολιτική**. Προσφέρει μια διαδικασία μέσα από την οποία μια συλλογικότητα θα μπορούσε να βγάλει νόημα από τη ζωή και να ορίσει την «καλή ζωή», διασώζοντας τα άτομα από μια ιδιωτικοποιημένη ζωή ψευδαισθήσεων και άνευ νοήματος.

Η **δαπάνη** προκαλεί τρόπο, όχι μόνο μεταξύ των υποστηρικτών της λιτότητας, αλλά και μεταξύ κείνσιανών, μαρξιστών και ριζοσπαστών κάθε είδους, συμπεριλαμβαν-

νομένων κάποιων περιβαλλοντιστών. Για να επιστρέψουμε στα παραδείγματά μας, ας δούμε την αντίδραση στο σκηνικό της ομιλίας του Κάμερον. Οι προοδευτικοί αντέδρασαν επειδή ο πρωθυπουργός ζητούσε λιτότητα τη στιγμή που βρισκόταν σε μια πολυτελή αίθουσα με χρυσά έπιπλα. Αντιθέτως, εμείς δεν ανησυχούμε ιδιαίτερα για τέτοια αφειδή έξοδα ενός δημόσιου θεσμού όπως ο Δήμος του Λονδίνου που ιδρύθηκε τον Μεσαίωνα. Ο χρυσός στην αίθουσα του δημάρχου είναι ένα αντιπαραγωγικό έξοδο με την αντιωφελμιστική ουσία μιας περασμένης εποχής που προηγήθηκε του **καπιταλισμού**. Για τους κείνσιανούς, αυτό που ήταν φριχτό στη φωτογραφία ήταν ο αδρανής πλούτος, όχι όμως για εμάς. Η αντίφαση δεν βρίσκεται μεταξύ του καλέσματος για λιτότητα του Κάμερον μέσα σε χρυσά έπιπλα. Η πραγματική αντίφαση βρίσκεται μεταξύ του καλέσματος για ένα λιτό κράτος εν μέσω ενός χώρου που συμβολίζει μια εποχή κατά την οποία οι κυρίαρχοι δεν ντρέπονταν για τη **δαπάνη**.

Το Δημαρχείο είναι μια μορφή δημόσιας **δαπάνης**, την οποία δεν θέλουμε να αναπαράγουμε, αλλά δεν την αποδοκιμάζουμε *ως τέτοια*. Έχουμε την επίγνωση ότι ο χρυσός στο κτίριο Guildhall του Λονδίνου είναι προϊόν της εκμετάλλευσης των εργατών, των αποικιών και των οικοσυστημάτων από τη Βρετανική Αυτοκρατορία. Είμαστε ενάντια σε αυτή την αποστέρηση και εξάντληση. Ωστόσο, αυτό που θέλουμε να τονίσουμε εδώ αφορά το πεπρωμένο του πλεονάσματος και όχι την προέλευσή του. Το κοινωνικό πλεόνασμα *μπορεί* να είναι, και συχνά είναι, το αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης, αλλά δεν *χρειάζεται* να είναι. Ο κοινός πλούτος μπορεί να δημιουργηθεί χωρίς εκμετάλλευση. Οι προοδευτικοί που θύμωσαν με τον Κάμερον καταδίκασαν την αντίφαση μεταξύ της επίδειξης του πλούτου και του καλέσμάτος του για λιτότητα. Εμείς δεν βλέπουμε τίποτα αντιφατικό μεταξύ του πλούτου ως προϊόν εκμετάλλευσης και του καλέσματος του Κάμερον για λιτότητα, δηλαδή για ακόμα περισσότερη εκμετάλλευση των εργατών.

Πολλοί περιβαλλοντιστές θα δυσκολευτούν να δεχτούν τη μη ωφελμιστική σπατάλη πόρων, επειδή το **φαντασιακό** τους είναι τόσο ισχυρά δεμένο με την ιδέα της φυσικής σπάνης. Ωστόσο, η σπάνη είναι κοινωνική. Από τη λίθινη εποχή είχαμε παραπάνω από όσα χρειαζόμαστε για να καλύπτουμε τα βασικά κριτήρια διαβίωσης. Οι αρχικές κοινωνίες της αφθονίας του Σάλινς δεν βίωσαν τη σπάνη επειδή δεν είχαν πολλά, αλλά επειδή δεν γνώριζαν τι σημαίνει η σπάνη και πίστευαν πάντα ότι είχαν αρκετά. Κατανάλωναν ό,τι μάζευαν και δεν συσώρευαν ποτέ. Η σπάνη προτρέπει την εξοικονόμηση και τη συσσώρευση και γι' αυτό, στον κοινό νου της βιομηχανικής κοινωνίας, το μεγάλο πρόβλημα της ανθρωπότητας είναι η σπάνη, το *sine qua non* του **καπιταλισμού**. Το μήνυμά μας στους εγκρατείς οικολόγους είναι ότι είναι καλύτερο να σπαταλάμε πόρους για την πολυτελή διακόσμηση ενός δημόσιου κτίριου ή για να πιούμε σε μια μεγάλη γιορτή, αντί να τους χρησιμοποιούμε σωστά, επιταχύνοντας ακόμα περισσότερο την εξόρυξη νέων πόρων και την υποβάθμιση του περιβάλλοντος.

Είναι ο μόνος τρόπος για να δραπετεύσουμε από το παράδοξο του Τζέβονς. Η συσσώρευση κινεί τη **μεγέθυνση**, όχι η σπατάλη. Ακόμα και σε μια κοινωνία λιτοδίαιτων υποκειμένων με έναν αποκλιμακωμένο μεταβολισμό, θα υπάρχει πλεόνασμα που θα πρέπει να διανεμηθεί, εάν δεν θέλουμε να ενεργοποιηθεί ξανά η **μεγέθυνση**.

Γ' αυτούς που ανησυχούν ότι δεν υπάρχουν αρκετοί πόροι ώστε να διασφαλίσουμε τις βασικές μας ανάγκες και όχι να τους σπαταλάμε ασκόπως, ας τους επισημάνουμε την απίστευτη ποσότητα πόρων που σκορπίζεται σήμερα σε φούσκες και παιχνίδια θέσης μηδενικού αθροίσματος, που δεν έχουν άλλο σκοπό από την κυκλοφορία του κεφαλαίου (δηλαδή, αυτό που ζητάει ο Κρούγκμαν). Οι οικονομολόγοι συνειδητοποιούν πλέον ότι οι φούσκες δεν συνιστούν κάποια εκτροπή. Έχουν ζωτική σημασία για τον **καπιταλισμό** και τη **μεγέθυνση**. Ας αναλογιστούμε την τεράστια ποσότητα πόρων που ξοδεύονται για τον επαγγελματικό αθλητισμό, τον κινηματογράφο και την εμπορική μοντέρνα τέχνη, τις χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, όλα τα είδη κατανάλωσης θέσης (τα καινούργια αυτοκίνητα, σπίτια ή αξεσουάρ που μοναδική τους αξία είναι το γεγονός ότι είναι τα πιο πρόσφατα). Ένας αγώνας ποδοσφαίρου είναι ευχάριστος όσο 50 χρόνια πριν, όταν τα αθλήματα ήταν ερασιτεχνικά, και μια ταινία ή ένας πίνακας δεν είναι καλύτερος σήμερα από τότε, ανεξάρτητα από τα τεράστια ποσά κεφαλαίου που κυκλοφορούν για να χρηματοδοτούνται και να προωθούνται εμπορικά τα σπορ και οι τέχνες. Οι «Φεράρι για όλους» είναι το απατηλό όνειρο της **μεγέθυνσης**, καθώς όταν όλοι αποκτήσουν μια Φεράρι, τότε η Φεράρι θα γίνει το Φιάτ της γενιάς της. Οι οικονομολόγοι έχουν ζητήσει να τεθούν όρια σε αυτό τον ανταγωνισμό μηδενικού αθροίσματος για κατανάλωση θέσης, όρια που θα απελευθέρωναν πόρους για πραγματική **μεγέθυνση**. Εμείς, αντιθέτως, θέλουμε να απελευθερώσουμε αυτούς τους πόρους για να διασφαλίσουμε τις βασικές ανάγκες και με τους υπόλοιπους πόρους να γιορτάσουμε συλλογικά για να διατρανώσουμε ανοιχτά το πολιτικό μιας νέας εποχής. Εμείς, στην αποανάπτυξη, έχουμε κάνει αξιοσημείωτα βήματα όσον αφορά το κράτος και τους αυτόνομους θεσμούς που θα φροντίζουν για την κάλυψη των βασικών αναγκών. Τώρα χρειάζεται να σκεφτούμε τους θεσμούς που θα είναι υπεύθυνοι για την κοινωνικοποίηση της αντιπαραγωγικής **δαπάνης** και των τρόπων με τους οποίους το κυκλοφορούν πλεόνασμα θα περιορίζεται και θα αναλώνεται.

Την ίδια στιγμή που η καπιταλιστική ρητορική κατηγορεί την αδράνεια των «παραγωγικών συντελεστών» σε επίπεδο κοινωνίας και εκτρέφει την ιδιωτικοποίηση της σπάταλης κατανάλωσης, το άτομο μπορεί να μεθύσει, να ξοδέψει όλες τις οικονομίες του στο καζίνο, να διοργανώνει ιδιωτικά πάρτι με σαμπάνια και χαβιάρι για τον περίγυρό του, να μειώνει τους συσσωρευμένους πόρους για πολυτελή χόμπι ή επιδεικτικά ψώνια ή να νοικιάζει όμορφα γυναικεία και αντρικά σώματα για πλούσια όργια. Όλη αυτή η προσωποποιημένη **δαπάνη** επιτρέπεται στο όνομα της ελευθερίας κάθε ατόμου να αναζητά απατηλά το νόημα της ζωής στη δική του προσωπική σφαίρα. Το

αδιαμφισβήτητο αξίωμα μιας μοντέρνας κοινωνίας είναι το δικαίωμα του κάθε ατόμου να συσσωρεύει πόρους πέρα από όσους θα κάλυπταν τις βασικές ανάγκες και να τους χρησιμοποιήσει για να πραγματοποιήσει αυτό που θεωρεί ότι είναι μια «καλή ζωή». Κατά συνέπεια, το σύστημα πρέπει διαρκώς να μεγεθύνεται ώστε να προσφέρει στον καθένα και στην καθεμία την ευκαιρία να διεκδικεί αυτό το δικαίωμα, όπως παριστάνει ότι το κάνει σε αφηρημένο επίπεδο.

Το κεντρικό χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας έχει επηρεάσει επίσης πολλές εκδοχές του μαρξισμού, και ώθησε το όνειρο της συλλογικής χειραφέτησης στο έπακρο μέσω μιας υλικά άφθονης ζωής για όλους. Τα όντως υπαρκτά σοσιαλιστικά καθεστώτα διαπίστωσαν ότι οι βασικές ανάγκες θα μπορούσαν να καλυφθούν επαρκώς για όλους. Αλλά στην προσπάθειά τους να το κάνουν αυτό, καταπίεσαν την ιδιωτική **δαπάνη** και αποκήρυξαν την κοινωνικοποιημένη **δαπάνη** (με εξαίρεση τις στρατιωτικές παρελάσεις και τις γιορτές προς τιμή των σταχανοφικών γραφειοκρατών). Εδώ διατυπώνουμε την υπόθεση ότι αυτό που οδήγησε στην αποτυχία και, τελικά, στην κατάρρευση αυτών των καθεστώτων ήταν η περιστολή τόσο της ιδιωτικής όσο και της κοινωνικής **δαπάνης**.

Στην κοινωνία της αποανάπτυξης που φανταζόμαστε, η **δαπάνη** θα επανέρθει στη δημόσια σφαίρα, αλλά το άτομο θα χαρακτηρίζεται από νηφαλιότητα. Αυτό το κάλεσμα για προσωπική νηφαλιότητα δεν γίνεται στο όνομα των οικονομικών ελλειμμάτων, των οικολογικών ορίων ή για ηθικούς λόγους. Το κάλεσμά μας δεν είναι το προτεσταντικό κάλεσμα των οπαδών της λιτότητας. Η αξίωσή μας για νηφαλιότητα βασίζεται στην πεποίθηση ότι η ατομική εύρεση του νόηματος της ζωής είναι μια ανθρωπολογική αυταπάτη. Σκεφτείτε, για παράδειγμα, αυτούς τους πλούσιους οι οποίοι, αφού αποκτούν τα πάντα, παθαίνουν κατάθλιψη και δεν ξέρουν τι να κάνουν με τη ζωή τους. Το να βρει κάποιος το νόημα μόνος του είναι μια αυταπάτη που οδηγεί σε οικολογικά επιζήμια και κοινωνικά άδικα αποτελέσματα, δεδομένου ότι δεν μπορεί να στηριχτεί για όλους. Το νηφάλιο υποκείμενο της αποανάπτυξης που οραματιζόμαστε δεν έχει ως φιλοδοξία την προσωπική συσσώρευση πραγμάτων επειδή θέλει να απελευθερωθεί από την αναγκαιότητα να βρει το νόημα της ζωής ατομικά. Οι άνθρωποι θα πρέπει να παίρνουν τους εαυτούς τους λιγότερο σοβαρά, για να το θέσουμε απλά, και να απολαμβάνουν να ζουν ελεύθεροι από το αβάσταχτο βάρος της απεριόριστης επιλογής. Όπως ο πιανίστας στον «Θρύλο του 1900», το νηφάλιο υποκείμενο γνωρίζει καλά να μην επιθυμεί ένα πιάνο με απεριόριστα πλήκτρα. Όπως ο πιανίστας, πάντα θα προτιμά ένα περιορισμένο πλοίο από την απεριόριστη πόλη. Το νηφάλιο υποκείμενο βρίσκεται νόημα στις σχέσεις και όχι στον εαυτό του. Απελευθερωμένο από το καθήκον να βρει ατομικά το νόημα της ζωής, μπορεί να αφιερωθεί σε μια καθημερινή ζωή που θα επικεντρώνεται γύρω από τη **φροντίδα** και την αναπαραγωγή και να συμμετέχει στην κοινωνιακή **δαπάνη** που θα καθορίζεται δημοκρατικά. Ανθρωπολογικά, αυτό το υπο-

κείμενο της αποανάπτυξης υπάρχει ήδη. Είναι το υποκείμενο των ουτοπιστών του σήμερα και των **οικοκοινοτήτων**. Μπορεί να εντοπιστεί μεταξύ των **επιστροφών στη γη** που εργάζονται στη γη ή στους κατοίκους της πόλης που καλλιεργούν **αστικούς κήπους** ή καταλαμβάνουν πλατείες. Το ζήτημα που μένει τώρα ανοιχτό είναι πώς αυτό μπορεί να διαδοθεί και να αναπαραχθεί. Αλλά αυτό είναι πολιτικό ζήτημα, όχι ατομικό.

Το ζεύγος προσωπική νηφαλιότητα-κοινωνική **δαπάνη** θα πρέπει να αντικαταστήσει το ζεύγος κοινωνική λιτότητα-ατομική υπερβολή. Το διαλεκτικό **φανταστικό** μας είναι «πολιτικό» με τη βαθιά σημασία του όρου. Μπορείτε να το συγκρίνετε με την υποτιθέμενη «πολιτική» οικονομία του Κρούγκμαν, ο οποίος, σαν τον χαρακτήρα στον *Γατόπαρδο*, θέλει να αλλάξει τα πάντα (ακόμα και να εφεύρει εξωγήινους!) απλώς και μόνο για να παραμείνουν τα πράγματα ως έχουν. Είναι όντως το παράδοξο της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας που δεν πρέπει να είναι πολιτική, δηλαδή δεν πρέπει να συμμετέχει στο χτίσιμο του (νέου) νοήματος της ζωής, καθώς είναι μια υπόθεση που αφήνεται στα άτομα και στα ιδιωτικά τους δίκτυα. Αντιθέτως, εμείς πιστεύουμε ότι, εφόσον διασφαλίζονται οι βασικές ανάγκες, θα πρέπει να αποφασίζουμε συλλογικά «τι θα δαπανούμε» ώστε να μπορέσει να κατασκευαστεί μια έννοια της «καλής ζωής» και να απελευθερωθεί το πολιτικό μιας νέας εποχής. Η σφαίρα του νοήματος ξεκινά εκεί όπου τελειώνει η σφαίρα της αναγκαιότητας. Μια κοινωνία αποανάπτυξης θα πρέπει να χτίσει νέους θεσμούς για να επιλέξει με έναν συλλογικό τρόπο πώς θα αφιερώσει τους πόρους της, αφενός, για την κάλυψη των βασικών αναγκών και, αφετέρου, για τις διάφορες μορφές **δαπάνης**. Το πολιτικό δεν τελειώνει με την κάλυψη των βασικών αναγκών, αλλά ξεκινά. Ακόμα θα υπάρχει η δυνατότητα επιλογής μεταξύ συλλογικών γιορτών, ολυμπιακών αγώνων, αδρανών οικοσυστημάτων, στρατιωτικών εξόδων ή ταξιδιών στο διάστημα. Το βάρος στη δημοκρατία και στους θεσμούς διαβούλευσης θα είναι μεγαλύτερο από σήμερα, όπου το δόγμα της **μεγέθυνσης** και της διαρκούς επανεπένδυσης έχει αποφύγει τα δύσκολα ερωτήματα σχετικά με το τι θέλουμε να κάνουμε από τη στιγμή που θα έχουμε αρκετά. Η πολιτική οικονομία θα ενδιαφερθεί ξανά για το ιερό. Και η οικονομία της λιτότητας για τους περισσότερους και της ιδιωτικής απόλαυσης για τους λίγους θα δώσει τη θέση της σε μια οικονομία κοινής γιορτής για όλα τα νηφάλια άτομα.

Vive la décroissance conviviale! Pour la sobriété individuelle et la dépense sociale!²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στα ελληνικά έχει μεταφραστεί ως *Το καταραμένο απόθεμα*, Futura, Αθήνα 2010.
2. Ζήτω η συμβιωτική αποανάπτυξη! Για την ατομική νηφαλιότητα και την κοινωνική δαπάνη! [ΣτΜ]

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΑΠΟΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2016
ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΩΝ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΙΚΟΣ ΚΑΤΣΙΑΟΥΝΗΣ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ & ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: ΚΩΣΤΑΣ ΛΕΓΑΚΗΣ
ΠΑΡΑΓΩΓΗ: ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ

